

Talijanski pisci zadarskih korijena u egzilu nakon Drugog svjetskog rata

Gunjević Kosanović, Nikolina

Doctoral thesis / Disertacija

2016

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:415563>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-15**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

SVEUČILIŠTE U ZADRU

POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
HUMANISTIČKE ZNANOSTI

Nikolina Gunjević Kosanović

**TALIJANSKI PISCI ZADARSKIH KORIJENA U
EGZILU NAKON DRUGOG SVJETSKOG RATA**

Doktorski rad

Zadar, 2016.

SVEUČILIŠTE U ZADRU
POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
HUMANISTIČKE ZNANOSTI

Nikolina Gunjević Kosanović

**TALIJANSKI PISCI ZADARSKIH KORIJENA U
EGZILU NAKON DRUGOG SVJETSKOG RATA**

Doktorski rad

Mentorica

Izv. prof. dr. sc. Nedjeljka Balić-Nižić

Zadar, 2016.

SVEUČILIŠTE U ZADRU

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

I. Autor i studij

Ime i prezime: Nikolina Gunjević Kosanović

Naziv studijskog programa: Poslijediplomski sveučilišni studij Humanističke znanosti

Mentorica: Izv. prof. dr. sc. Nedjeljka Balić-Nižić

Datum obrane: 13. listopada 2016.

Znanstveno područje i polje u kojem je postignut doktorat znanosti: Humanističke znanosti, filologija

II. Doktorski rad

Naslov: Talijanski pisci zadarskih korijena u egzilu nakon Drugog svjetskog rata

UDK oznaka: 8

Broj stranica: 278

Broj slika/grafičkih prikaza/tablica: 0/0/0

Broj bilježaka: 1111

Broj korištenih bibliografskih jedinica i izvora: 390

Broj priloga: 0

Jezik rada: Hrvatski

III. Stručna povjerenstva

Stručno povjerenstvo za ocjenu doktorskog rada:

1. Doc. dr. sc. Andrijana Jusup Magazin, predsjednica
2. Izv. prof. dr. sc. Nedjeljka Balić-Nižić, članica
3. Doc. dr. sc. Antonela Marić, članica

Stručno povjerenstvo za obranu doktorskog rada:

1. Doc. dr. sc. Andrijana Jusup Magazin, predsjednica
2. Izv. prof. dr. sc. Nedjeljka Balić-Nižić, članica
3. Doc. dr. sc. Antonela Marić, članica

UNIVERSITY OF ZADAR
BASIC DOCUMENTATION CARD

I. Author and Study

Name and Surname: Nikolina Gunjević Kosanović

Name of the Study Programme: Postgraduate University Study in Humanities

Mentor: Associate Professor Nedjeljka Balić-Nižić, PhD

Date of the Defence: 13 October 2016

Scientific Area and Field in which the PhD is obtained: Humanities, Philology

II. Doctoral Dissertation

Title: Italian Writers Originating from Zadar in Exile after the Second World War

UDC mark: 8

Number of pages: 278

Number of pictures/graphical representations/tables: 0/0/0

Number of notes: 1111

Number of used bibliographic units and sources: 390

Number of appendices: 0

Language of the doctoral dissertation: Croatian

III. Expert committees

Expert committee for the evaluation of the doctoral dissertation:

1. Assistant Professor Andrijana Jusup Magazin, PhD, president
2. Associate Professor Nedjeljka Balić-Nižić, PhD, member
3. Assistant Professor Antonela Marić, PhD, member

Expert committee for the defence of the doctoral dissertation:

1. Assistant Professor Andrijana Jusup Magazin, PhD, president
2. Associate Professor Nedjeljka Balić-Nižić, PhD, member
3. Assistant Professor Antonela Marić, PhD, member

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Nikolina Gunjević Kosanović**, ovime izjavljujem da je moj **doktorski** rad pod naslovom **Talijanski pisci zadarskih korijena u egzilu nakon Drugog svjetskog rata** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 13. listopada 2016.

SADRŽAJ

SADRŽAJ	0
PREDGOVOR	1
UVOD	8
I) TEORIJSKI OKVIR PROUČAVANJA FENOMENA EGZILA U KNJIŽEVNOSTI	10
A) Egzil – nacija – nacionalizam: postkolonijalni pristup.....	11
B) Egzil – povijest, semantika, identitet.....	24
C) Egzil – književno-kritički (p)ogledi.....	37
II) EGZIL KAO POTICAJ KNJIŽEVNE PRODUKCIJE TALIJANSKIH PISACA ZADARSKIH KORIJENA U EGZILU NAKON DRUGOG SVJETSKOG RATA	46
A) Odnos Italije prema Dalmaciji i Zadru – pitanje „talijaniteta“.....	47
B) Bombardiranja Zadra i egzil – italocentrična perspektiva.....	63
C) Nadvladavanje egzila – o „književnosti egzodusa“.....	71
III) TALIJANSKI PISCI ZADARSKIH KORIJENA U EGZILU NAKON DRUGOG SVJETSKOG RATA	82
1) Raffaele Cecconi.....	82
2) Liana De Luca.....	160
3) Caterina Felici.....	168
4) Ostali autori i djela.....	183
5) Dijalektalna poezija i pjesnici.....	217
ZAKLJUČAK	239
LITERATURA	247
SAŽETAK	276
SUMMARY	277
ŽIVOTOPIS AUTORICE	278

PREDGOVOR

A) PREDMET ISTRAŽIVANJA

Okosnicu ove doktorske disertacije čine talijanski pisci zadarskih korijena koji su se u svojoj književnoj produkciji (u velikoj mjeri autobiografskog pečata) nakon Drugog svjetskog rata bavili problematikom egzila, budući da su ga mahom i sami iskusili. Između ostalog, polazište analize u ovoj doktorskoj disertaciji jest teoretski pristup različitim aspektima fenomena egzila kao poticaja za nastanak spomenute književne produkcije.

B) CILJ ISTRAŽIVANJA

Cilj predložene doktorske disertacije jest, nakon sustavne sinkronijske i dijakronijske interpretacije odabranog korpusa, pružanje uvida u važnost i vrijednost književne produkcije zadarskih autora i autorica na talijanskom jeziku u i o egzodusu / egzilu u vremenskom periodu od kraja Drugog svjetskog rata pa sve do današnjih dana te smještanje analiziranog korpusa u povijesno-kulturološki kontekst talijanske književnosti, kao i lociranje istog u postkolonijalni i psihološki aspekt spomenutog fenomena egzila.

Istraživanje pruža sustavan sinkronijsko-dijakronijski pregled književne aktivnosti zadarskih autora nakon tzv. „trećeg egzodusa“ Talijana iz Dalmacije, odnosno interpretaciju njihovog opusa (tj. djela u i o egzilu) u kontekstu suvremene talijanske književnosti i književnosti egzodusa / egzila koji dosad nije bio sustavno analiziran, čime se upotpunjuje slika književnog stvaralaštva na talijanskom jeziku u i o Zadru u 19. i 20. stoljeću kao dio višestoljetnih talijansko-hrvatskih književno-kulturnih prožimanja.

C) STANJE ISTRAŽENOSTI

Doktorska disertacija *Talijanski pisci zadarskih korijena u egzilu nakon Drugog svjetskog rata* uklapa se u širi kontekst proučavanja hrvatsko-talijanskih književno-kulturnih veza, nastavljajući se na tradiciju zagrebačke talijanističke i komparatističke

škole. Spomenut ćemo samo njezine najistaknutije predstavnike: Mirko Deanović, Frano Čale, Žarko Muljačić, Ivo Frangeš i drugi. Međutim, držimo kako su u užem smislu u studioznom pristupanju ovoj problematici svojom opsežnošću i sustavnošću posebno vrijedni radovi profesora Mate Zorića.¹ Disertacija se, osim na istraživanja hrvatsko-talijanskih književno-kulturnih prožimanja kojima je nezaobilazan doprinos dao profesor Zorić, nadovezuje i na proučavanja drugih uvaženih hrvatskih talijanista mlađe generacije, među kojima su zagrebački istraživači Mladen Machiedo² i Sanja Roić³ te, posebno s osvrtom na zadarske pisce prethodnih razdoblja, na radove zadarskih talijanista Živka Nižića⁴ i Nedjeljke Balić-Nižić,⁵ kao i na istraživanja

¹ Govoreći o znanstvenim interesima prof. emeritusa Mate Zorića u smislu proučavanja hrvatsko-talijanskih književno-kulturnih prožimanja izdvojiti ćemo, među brojnim objavljenim znanstvenim monografijama i radovima njegovo djelo *Romantički pisci u Dalmaciji na talijanskom jeziku*, prvi put izdano u sklopu radova JAZU (cfr. Zorić, Mate, *Romantički pisci u Dalmaciji na talijanskom jeziku*, „Rad“ JAZU (Odjel za filologiju), vol. 357., Zagreb, 1971., str. 353.-476.), objavljenom kasnije kao dio monografije *Književni dodiri hrvatsko-talijanski* (cfr. Zorić, Mate, *Književni dodiri hrvatsko-talijanski*, Književni krug, Split, 1992., str. 339.-458.) te ponovno u najnovijem, dopunjenom izdanju kao *Sjenovita dionica hrvatske književnosti* (cfr. Zorić, Mate, *Sjenovita dionica hrvatske književnosti: romantički pisci u Dalmaciji na talijanskom jeziku*, ur. Sanja Roić i Nedjeljka Balić-Nižić, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2014.). Ova studija može se smatrati relevantnom dopunom domaće kroatistike jer ju nadopunjuje kao znanstveno utemeljen segment književne i publicističke produkcije na talijanskom jeziku koji je u vrijeme 19. stoljeća u Dalmaciji bio jezik intelektualne komunikacije. Između ostalog, valja pridodati i činjenicu kako je prof. Zorić godinama vodio projekt *Književni dodiri hrvatsko-talijanski*, koji predstavlja izniman dokument u znanstvenom istraživanju spomenutog područja, koji ni nakon vremenskog odmaka ne gubi na vrijednosti. Za detaljniju, odnosno upotpunjenu i usustavljenu bibliografiju objavljenih radova prof. Zorića cfr. Zorić, Mate, *Dalle due sponde: Contributi sulle relazioni letterarie italo-croate*, ur. Rita Tolomeo, Il Calamo, Roma, 1999., str. XIII.-XXX.

² U ovom smislu, među brojnim objavljenim znanstvenim monografijama i radovima izdvojiti ćemo monografiju Machiedo, Mladen, *Duž obale: hrvatske i mletačke teme*, Ceres, Zagreb, 1997., a valja naglasiti i činjenicu kako se prof. Machiedo, osim kao vrsnim književnim teoretičarem, pokazao i vrlo plodnim književnim prevoditeljem, posredujući tako nebrojeno mnogo puta među dvjema kulturama.

³ Profesorica Sanja Roić dala je izuzetan prinos proučavanju problematike hrvatsko-talijanskih odnosa, a izdvajamo, među brojnim objavljenim djelima, sljedeće njezine znanstvene monografije: Roić, Sanja, *Istočno i zapadno od Trsta: interkulturalni dijalozi*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2013.; Ead., *Stranci: portreti s margine, granice i periferije*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2006. te recentnija publikacija u koautorstvu s prof. dr. sc. Valneom Delbianco: Delbianco, Valnea, Roić, Sanja, *Razumjeti drugoga: kroatističke i talijanističke teme*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2014. Valja također napomenuti kako je prof. Roić od 2002. godine voditeljica projekta *Hrvatsko-talijanski književni odnosi*, a od 2006. projekta *Hrvatsko-talijanski kulturni odnosi*, a pridodati ćemo i činjenicu kako je prof. Roić također jedna od urednica spomenutog novog izdanja studije prof. Zorića *Sjenovita dionica hrvatske književnosti*.

⁴ Među brojnim znanstvenim monografijama i radovima koje je u skopu proučavanja problematike hrvatsko-talijanskih književno-kulturnih veza objavio prof. Živko Nižić navodimo sljedeća djela: Nižić, Živko, *Nikola Jakšić, zadarski književnik, prevodilac i rodoljub: (1792-1841)*, Zavod za povijesne znanosti Istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zadar, 1984.; Id., *Kolizijske kulture u prozi Fulvija Tomizze*, Edit, Rijeka, 1996.; Id., *Istarske i dalmatinske teme*, Edit, Rijeka, 1999.; Nižić, Živko, Balić-Nižić, Nedjeljka, *Nikola Tommaseo i dalmatinski tisak*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2009.; Nižić, Živko, Balić-Nižić, Nedjeljka, *Giornali umoristico-satirici in italiano e veneto-zaratino a Zara nell'800 e nel '900*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2014.

⁵ Nedjeljka Balić-Nižić također je dala svoj doprinos navedenim studijama u vidu brojnih znanstvenih monografija i radova, među kojima navodimo sljedeće: Balić-Nižić, Nedjeljka, *Talijanski pisci u Zadru pred*

Glorije Rabac-Čondrić,⁶ Ljerke Šimunković,⁷ Valtera Tomasa⁸ te na istraživanja najmlađe generacije znanstvenika čija područja interesa dodiruju naše.⁹ Pridodajmo također kako su se ovom problematikom bavili i istarski istraživači, među kojima izdvajamo Elis Deghenghi Olujić¹⁰ i Nelidu Milani Kruljac.¹¹ Podloga doktorske disertacije također su radovi renomiranih talijanskih istraživača, među koje u prvom

prvi svjetski rat (1900.-1915.), EDIT, Rijeka, 1998., objavljenu također u prijevodu na talijanski jezik: Ead., *Scrittori italiani a Zara negli anni precedenti la prima guerra mondiale (1900-1915)*, prev. Zdravka Krpina, Il Calamo, Roma, 2008., a također u koautorstvu s prof. Nižićem u već spomenutim monografijama *Nikola Tommaseo i dalmatinski tisak* te *Giornali umoristico-satirici in italiano e veneto-zaratino a Zara nell'800 e nel '900*, kao i uređivanjem spomenutog reizdanja studije Mate Zorića *Sjenovita dionica hrvatske književnosti*. Spomenuti valja također i njezinu doktorsku disertaciju koja također predstavlja bitan prinos istraživanju spomenutog korpusa: cfr. Balić-Nižić, Nedjeljka, *Talijanske i hrvatske književne teme u zadarskoj periodici u razdoblju 1918.-1945. godine*: doktorska disertacija, Zagreb, 2007.

⁶ Među brojnim objavljenim znanstvenim monografijama i radovima izdvajamo sljedeću: Rabac-Čondrić, Glorija, *Hrvatsko-talijanske književne teme*, Adamić, Rijeka, 2000.

⁷ Prof. emerita Ljerka Šimunković, umirovljena dugogodišnja djelatnica Odjela za talijanistiku Sveučilišta u Zadru te Odsjeka za talijanski jezik i književnost Sveučilišta u Splitu, u svojoj se dugogodišnjoj istraživačkoj karijeri vrlo izdašno bavila problematikom hrvatsko-talijanskih veza, s posebnim naglaskom na momentu lingvističkih kontakata, ne zanemarujući pritom ni književno-kulturne implikacije. Iz brojne bibliografije izdvajamo tek dio: Šimunković, Ljerka, *L'Adriatico senza frontiere: i carteggi tra i letterati delle due sponde*, F. Cesati, Firenze, 1998., Ead., *Plurilinguismo in Dalmazia durante il dominio francese*, Istituto internazionale per le relazioni adriatiche e l'Oriente mediterraneo, Ancona, 1999., Ead., *I contatti linguistici italiano-croati in Dalmazia / Hrvatsko-talijanski jezični dodiri u Dalmaciji*, prev. Helena Lučić i Ivania Petrin, Hrvatsko-talijanska kulturna udruga Dante Alighieri, Split, 2009.

⁸ Spomenimo, izdvajajući ih iz brojnih objavljenih radova na ovu problematiku, objavljene znanstvene monografije prof. Tomasa: Tomas, Valter, *Gazzetta di Zara u preporodnom ozračju: Prijevodi hrvatske poezije i ostali književni prinosi*, Književni krug, Split, 1999. te Id., *Hrvatska književna baština u zadarskom tjedniku La Dalmazia (1845.-1847.): Talijanski prijevodi hrvatske poezije i drugi prinosi*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2011.

⁹ Ističemo proučavanja zadarskih istraživača Andrijane Jusup-Magazin (cfr. Jusup Magazin, Andrijana, *Pier Alessandro Paravia i talijanska književna kritika prve polovice 19. stoljeća*: doktorski rad, Zadar, 2010.), Ane Bukvić (cfr. Bukvić, Ana, *Dramski pisci talijanskoga jezičnoga izričaja u Zadru u 19. stoljeću*: doktorski rad, Zagreb, 2014.), Boška Knežića (cfr. Knežić, Boško, *Nikola Tommaseo u dalmatinskoj periodici na talijanskom jeziku u razdoblju od 1900. do 1915.*: doktorski rad, Zagreb, 2015.), kao i istraživanja mlađe generacije zagrebačkih i splitskih talijanista, među kojima navodimo Nina Raspudića (cfr. Raspudić, Nino, *Prekojadranski [poluorijentalizam]: dominantni modeli konstruiranja slike Hrvata u talijanskoj književnosti od prosvjetiteljstva do danas*: doktorska disertacija, Zagreb, 2008., objavljena kasnije također kao Id., *Jadranski (polu)orijentalizam: prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*, Naklada Jurčić, Zagreb, 2010.) te Katarinu Dalmatin (cfr. Dalmatin, Katarina, *Auto-bio-grafsko ja u djelima Enza Bettize i Grytzka Mascionija, sučeno s „drugim“*: doktorski rad, Zagreb, 2011.).

¹⁰ Navodimo sljedeća djela: Deghenghi Olujić, Elis, *Le riviste culturali italiane pubblicate in Istria nel Novecento*, Pietas Iulia – EDIT, Pula-Rijeka, 1999. te njezinu dvotomnu uredničku knjigu *La forza della fragilità. La scrittura femminile nell'area istro-quarnerina: aspetti, sviluppi critici e prospettive*, Pietas Iulia – EDIT, Pula-Rijeka, 2004.

¹¹ Nelida Milani Kruljac, umirovljena prof. emerita Sveučilišta u Puli, objavljivala je niz knjiga, ogleda i znanstvenih radova iz područja didaktike talijanskog kao drugog stranog jezika te je također vodila interdisciplinarna istraživanja o jezicima i kulturama u kontaktu u višenacionalnom društvu Istre, a ostvarila se također i kao autorica niza romana u kontekstu književnosti egzodusa. Spomenut ćemo njezin roman u koautorstvu s Annom Mariom Mori, cfr. Mori, Anna Maria, Milani, Nelida, *Bora*, Frassinelli, 2005., kao i uređivački rad na dvotomnoj antologiji *Le parole rimaste: Storia della letteratura italiana dell'Istria e del Quarnero nel secondo Novecento*, ur. Nelida Milani i Roberto Dobran, Pietas Iulia – Edit, Pula – Rijeka, 2010.

redu spada nezaobilazni talijanski slavist Arturo Cronia,¹² povjesničar Dalmacije Giuseppe Praga,¹³ povjesničari i književni kritičari Francesco Semi i Vanni Tacconi¹⁴ te, od mlađe generacije talijanskih istraživača koji se bave ovom problematikom, Luciano Monzali,¹⁵ Paolo Scandaletti,¹⁶ kao i mnogi drugi znanstvenici.

D) METODOLOGIJA RADA

Materijal koji je obuhvaćen istraživanjem može biti podijeljen u više kategorija, pri čemu valja napomenuti kako se korpus istraživanja sastoji u prvom redu od samih književnih djela kao primarne literature, a u drugom redu brojnih monografija, periodičkih izdanja, znanstvenih radova u kojima se obrađuju spomenuti pisci kao sekundarne literature. Spomenut ćemo u ovom kontekstu znanstvene publikacije „Hrvatsko-talijanski književni odnosi“ te „Atti e Memorie della Società Dalmata di

¹² Ovaj nezaobilazni talijanski slavist i sam je potekao iz Zadra. Njegova djelatnost nezaobilazna je u talijanskoj slavistici, a bitan je također pri proučavanju konteksta hrvatsko-talijanskih književno-kulturnih prožimanja. Među izdašnom bibliografijom izdvajamo u užem smislu njegova djela: Cronia, Arturo, *La conoscenza del mondo slavo in Italia: bilancio storico-bibliografico di un millennio*, Officine grafiche Stediv, Padova, 1958. te Id., *Umanisti italiani alla scoperta del mondo slavo*, Accademia Galileiana di Scienze, Lettere ed Arti già dei Ricovrati e Patavina, Padova, 1958. O liku i djelu Artura Cronie detaljnije u istraživanjima Valnee Delbianco, cfr. njezinu doktorsku disertaciju: Delbianco, Valnea, *Arturo Cronia (1896.-1967.) utemeljitelj slavističkih i kroatističkih studija u Italiji*: doktorska disertacija, Zagreb, 2002., kao i objavljenu monografiju Ead. *Talijanski kroatist Arturo Cronia: (Zadar 1896. - Padova 1967.)*, Split, Književni krug, 2004.

¹³ Izuzetno je plodna aktivnost ovog povjesničara, čiji su korijeni iz mjesta Sutomišćica na Ugljanu, kao i stanje egzila koje je uslijedilo, bili jednim od možebitnih razloga koji su ga ponukali na ovako izdašno istraživanje prošlosti Dalmacije. Među brojnim objavljenim naslovima izdvajamo tek njegovu voluminoznu *Povijest Dalmacije*, cfr. Praga, Giuseppe, *Storia della Dalmazia*, CEDAM, Padova, 1954. (prvo izdanje objavljeno je u Zadru, cfr. Id., *Storia di Dalmazia: vol. 1. Dall'Impero di Roma alla Signoria di Venezia*, Tip. E. De Schonfeld, Zara, 1941.), a pridodajmo kako su njegova djela vezana uz proučavanje prošlosti Dalmacije objedinjena i ponovno objavljena u trotomnom izdanju – cfr. Praga, Giuseppe, *Scritti sulla Dalmazia*, ur. Egidio Ivetić, Centro di ricerche storiche, Unione italiana, Università popolare, Rovinj-Rijeka-Trst, 2014., svjedočeci, između ostalog, o važnosti i vrijednosti opusa i istraživačkog doprinosa ove ličnosti.

¹⁴ Od navedene dvojice autora naglašavamo prije svega njihov doprinos proučavanju hrvatsko-talijanskih književnih veza u vidu dvotomne iscrpne monografije enciklopedijskog karaktera: Semi, Francesco, Tacconi, Vanni, *Istria e Dalmazia: uomini e tempi*, Del Bianco, Udine, 1992., kao i ostala istraživanja, među kojima navodimo tek egzemplarni fragment: Semi, Francesco, *Romanticismo letterario triestino, istriano e dalmata*, Zanetti, Venezia, 1955. te Tacconi, Vanni, *Il ritorno alle radici: scritti e discorsi sulla Dalmazia*, Del Bianco, Udine, 2005.

¹⁵ Luciano Monzali sustavno se bavio problematikom povijesno-političkih odnosa Italije i Jugoslavije, odnosno problematikom dalmatinskih Talijana. Izdvajamo u tom smislu njegovu knjigu Monzali, Luciano, *Italiani di Dalmazia, 1914-1924*, Le lettere, Firenze, 2007., a također je posebno zanimljiva njegova nedavno objavljena opširna monografija u izdanju Società Dalmata di Storia Patria, Venezia, objavljena kao dio niske Atti e memorie, vol. XLI: Monzali, Luciano, *Gli italiani di Dalmazia e le relazioni italo-jugoslave nel Novecento*, Marsilio, Venezia, 2015.

¹⁶ Spomenimo, među brojnim objavljenim publikacijama, njegovo djelo Scandaletti, Paolo, *Storia dell'Istria e della Dalmazia: l'impronta di Roma e di Venezia, le foibe di Tito e l'esodo degli Italiani*, Edizioni Biblioteca dell'Immagine, Pordenone, 2013.

Storia Patria“, „La battana“, a iz brojne periodike koju smo koristili kao izvor informacija izdvojiti ćemo sljedeće naslove: „Il Dalmata“, „La Rivista dalmatica“, „Il Zara“. U sekundarnu literaturu ubraja se također i niz publikacija na temu egzila koje su korištene kao teoretska podloga ove doktorske disertacije.

U istraživanju su se koristile različite književno-povijesne i teorijske metode s ciljem sustavne sistematizacije i analize građe. Istraživanje se sastojalo od više različitih etapa, pri čemu je prvi korak bio istraživanje i iščitavanje primarne i sekundarne literature radi identificiranja samih autora i ograničavanja korpusa, odnosno odabiranja djela na koja bi bio stavljen poseban naglasak. Naglašen je također i teoretski pristup fenomenu egzila, odnosno njegovim različitim aspektima koji su analizirani iz više različitih perspektiva (među kojima su povijesni, kulturološki, antropološki, psihološki, semantički, itd.). U drugoj etapi koristila se uglavnom metoda imanentne analize i interpretacije tekstova, kao i komparativna metoda radi smještanja u kontekst autorove (odnosno autoričine) književne produkcije, a također i u kontekst suvremene talijanske književnosti. U zaključnim razmatranjima sintetizirani su rezultati analize, izdvojena su zajednička obilježja analiziranih pisaca, a također je ponuđen sud o književnoj vrijednosti njihova stvaralaštva u kontekstu suvremene talijanske književnosti.

Korpus disertacije nastao je uvažavanjem čvrstih temelja u proučavanju hrvatsko-talijanskih književno-kulturnih veza koji su postavljeni proučavanjima prethodno spomenutih hrvatskih talijanista (poglavito Zorić, Roić, Nižić, Balić-Nižić). Doktorska disertacija *Talijanski pisci zadarskih korijena u egzilu nakon Drugog svjetskog rata*, nadovezujući se na dosadašnja istraživanja koja su stigla do Drugog svjetskog rata, bavi se književno-povijesnim pregledom i teorijsko-kritičkom sistematizacijom djela više autora i autorica zadarskog podrijetla čija književna produkcija dosad nije sustavno obrađena, a koji imaju neposredne ili posredne veze sa „trećim egzodusom“ Talijana koji je započeo 1943. godine između ostalog uslijed savezničkog bombardiranja Zadra, a intenzivno se odvijao sve do 1948. godine. Autori i autorice u neposrednoj vezi sa egzodusom – oni koji su ga i sami proživjeli, a vezani su za Zadar bilo kao za mjesto rođenja, bilo kao grad u kojem su živjeli, čija su

književna djela obrađena jesu: Gino Bambara, Sergio Brcic, Emilia Calestani, Raffaele Cecconi, Antonio Cepich, Tullio Covacev, Liana De Luca, Narciso Detoni, Sereno Detoni, Mario De'Vidovich, Teodoro Francesconi, Giovanni Eleuterio Lovrovich, Niccolò Luxardo de Franchi, Bebbo Marussi, Ottavio Missoni, Rismondo Nerino, Marco Perlini, Oddone Talpo, Iginio Toth, Lucio Toth, Tullio Vallery, Franco Ziliotto, Giuseppe Ziliotto, itd., a oni u posrednoj vezi sa egzodusom mahom su potomci zadarskih esula koji u svojim djelima osjećaju posebnu nostalgiju za izgubljenim zavičajem: Giuliano De Zorzi, Marino Micich, Emilio Rigatti, itd. Disertacija je usredotočena na djela spomenutih autora sa zajedničkim nazivnikom toposa Zadra, onih pisaca koji su se u svojoj literarnoj aktivnosti posebno osvrnuli na vlastito iskustvo odlaska/progonstva (odnosno egzila) iz zavičaja. Ovim djelima autori i autorice na različite načine pristupaju egzilu, a sama djela nastajala su u vremenskom luku od sredine 20. stoljeća do današnjih dana, pri čemu valja istaknuti kako je najbogatija produkcija nastala s većim vremenskim odmakom od samoga razdoblja u kojem su doživjeli spomenuto iskustvo, a donekle je aktualizirana i devedesetih godina, kada se na ovim prostorima ponovila sva silina i nemilosrdnost rata, patnje i egzila. Međutim, nije neočekivana činjenica kako svi autori nisu jednako „izdašni“ ili „uspješni“ i pritom moramo naglasiti kako je većina ipak opterećena egzilom i u neku ruku pisanje je pokušaj rješavanja od psihološkog bremena koje ih opterećuje, odnosno u većini slučajeva egzil postaje sam svoja materija. Potrebno je na poseban način istaknuti autore koji su se svojim pisanjem na neki način „izdigli“ iz robovanja vlastitom mentalnom sklopu egzilanta i čija se pisana produkcija može ubrojiti u tzv. „viši“ književni registar, odnosno u književnost „of counter-exile“ – u onu pisanu riječ gdje je autorov izričaj lišen svih predrasuda i opterećenja i u kojemu je sublimirano univerzalno ljudsko iskustvo u svoj ljepoti istinske umjetnosti. Ovakav autor je u prvom redu Raffaele Cecconi, kojega smo zbog njegove književne verzatilnosti detaljno proučili a čiji bi opus mogao biti viđen kao podatna građa za nastanak brojnih analiza, budući da nudi različite ključeve interpretacije, opravdavajući činjenicu kako se njegova produkcija može smjestiti u već spomenuti „viši“ književni registar. Autorice koje su se svojim opusom također izdigle iznad ostalih jesu Liana De Luca i

Caterina Felici, obje pjesnikinje po vokaciji, s time da je kod De Luca, kao i kod Cecconija, prisutna umjetnička proliferacija artikulirana iznimnim pjesničkim senzibilitetom i vrsnoćom izraza, kao i spretnošću „žongliranja“ različitim književnim žanrovima.

UVOD

Fenomen egzila osvjedočeno je jedan od permanentno prisutnih književnih motiva. Od najranijih početaka civilizacije egzil je prisutan u više segmenata ljudskog života, utemeljivši se prije svega kao kazna izгона iz Edenskog vrta, ostajući sve do današnjeg dana oblik kazne koji, „iskorijenivši“ pojedinca iz njegovog zavičaja, ostavlja na njemu niz neizbrisivih posljedica. U prvim je povijesnim momentima egzil prije svega promatran kao geografsko izmještanje pojedinca. Zanimljivo je ovome pridodati činjenicu kako je u antičkim civilizacijama – u Rimskom Carstvu i kod starih Helena – egzil kazna izгона za privilegirane staleže dok mu pripadnici nižih slojeva društva nisu bili podloženi, budući da je njihova kazna uključivala najčešće zatvor ili fizički rad. Egzil, međutim, u novije vrijeme označava i drugačiju kategoriju, a koja se ne tiče fizičkih granica: te su granice psihološke i tiču se osobe koja je u egzilu, onom tzv. „unutarnjem“, a mahom se radi o intelektualcima i književnicima koji odabiru ovakav oblik izolacije kako bi pokazali jednu vrst prkosa, ali i nezainteresiranosti za svijet koji se oko njih nalazi, odnosno biraju usredotočenost na vlastiti duh, pri čemu se stvaralaštvo u egzilu transformira u ovom slučaju u neku vrst intelektualnog azila. Egzil se, dakle, iz onog očitog, geografskog, „izvanjskog“ polako preobličio u manje očit, psihološki, „unutarnji“, iako velika većina egzilanata kojima ćemo se baviti spada u prvu grupu, budući da se radi o ljudima koji su u različitim razdobljima svog života proživjeli traumu izгона iz vlastitog grada i pisanje im služi kao terapijski otklon od njihove stvarnosti. Moramo napomenuti kako se, kada govorimo o egzilu Talijana zadarskih korijena, radi o specifičnom fenomenu: oni tada nisu izgubili domovinu, budući da je Zadar u to vrijeme bio talijanska *provincia*: izgubili su svoj grad, pri čemu im je jednako teško kao da su izgubili domovinu, jer ih ni njihovi sunarodnjaci u prvim godinama nisu dobro prihvatili. Pridodati valja i činjenicu kako su mahom sebe doživljavali i doživljavaju kao posebnu naciju, dalmatinsku, pozivajući se često na svoje latino-romansko-ilirsko-venecijansko podrijetlo. Možda se u ovim činjenicama nalazi odgovor na pitanje zašto postoji čitava jedna struja zadarskih *esula* koji neumorno pišu o svom gradu i čije se produkcija i perspektiva – bile one književne,

memoarske i/ili memorijalističke, kritičke ili povijesne, artikuliraju u nezanemarivom intelektualnom repozitoriju koji služi kao jedan oblik afirmacije prema sunarodnjacima, ali i ostalim narodima, kao i autoafirmacije.

Uzevši spomenute činjenice – odnosno fenomen egzila kao generator književne produkcije zadarskih Talijana koji su slijedom povijesnih okolnosti napustili ovaj grad – kao supstrat našeg istraživačkog interesa, u prvom dijelu doktorskog rada pružen je pregled različitih aspekata (povijesnih, semantičkih, kulturoloških, antropoloških, psiholoških) koji imaju značajan utjecaj na formiranje književne produkcije općenito, pa tako i one talijanskih pisaca zadarskih korijena, nakon čega je pružena analiza fragmenta povijesnih okolnosti koje su za posljedicu imale specifično talijansko doživljavanje samih sebe kao legitimnih „starosjedilaca“ ovih prostora te analiza književnosti kao „proizvoda“ nastalog uslijed njihovog egzodusa. Uvaživši sve napisano, u drugom dijelu doktorskog rada dat će se pregled talijanskih autora zadarskih korijena i njihove produkcije na način da će se posebna pažnja obratiti na produktivnije autore, među kojima se posebno ističe nesvakidašnja figura Raffaelea Cecconija te ona Liane De Luca, ne zaobilazeći ni tzv. autore koji bi se mogli definirati kao *minori*, iako ovakav naziv nema za cilj umanjivanje vrijednosti njihove produkcije, već upravo suprotno – njeno isticanje i valoriziranje, a posebno u svjetlu književnosti egzodusa, odnosno egzila.

I) TEORIJSKI OKVIR PROUČAVANJA FENOMENA EGZILA U KNJIŽEVNOSTI

Ukoliko promatramo pojam egzila bilo kao traumatično iskustvo napuštanja, odnosno izmještanja iz vlastitog doma/domovine, vlastite sigurnosti, vlastite uljuljkanosti u dnevne sigurnosti i rutine pod prisilom drugih, bilo kao samoinicijativni odmak od vlastite stvarnosti (koji je prije svega obilježen mijenjanjem geografskih koordinata) kao neiscrpan izvor književne produkcije, nedvojbeno je kako se nalazimo pred jednom od permanentno aktualnih tema u književnosti općenito, pa tako i u talijanskoj ili hrvatskoj.

Pojam egzila star je koliko i ljudski rod. Temelji zapadnog civilizacijskog kruga počivaju na biblijskoj referenci na izgon Prvih Ljudi iz Edenskog vrta zbog počinjenog prvog grijeha. Čitava je ljudska povijest prekrivena velom egzila od svojih najranijih početaka. Rimski pjesnik Ovidije opjevao ga je svojim djelima *Tristia* i *Epistulae Ex Ponto*, Virgilije u svojoj *Eneidi*, nezaobilazni Homer u *Odiseji*. Možemo pomisliti kako su pisci od samih početaka ljudske civilizacije bili fascinirani ovim fenomenom te je neupitno kako se o njemu nikada neće ni prestati pisati jer je uvijek zanimljiv, bez obzira na nacionalnost pisca, razloge zbog kojih je u egzilu, piščevu starost ili vrijeme u kojem je živio ili živi. Međutim, književna djela koja su nastala kao piščevo svjedočanstvo o neposredno proživljenom egzilu nesumnjivo su jedna od vrlo vrijednih vrsta književnih zapisa kao posvjedočenje ne samo vrlo emotivnog aspekta iskustva ljudskog postojanja, već i kao povijesni (iako memoarsko-subjektivni) pregled kulturnih, političkih i ostalih aspekata vremena u kojem je djelo nastalo, odnosno na koje se djelo odnosi.

Vrijedi napomenuti kako se u novije vrijeme u okviru novih teorija kao što je postkolonijalna teorija, čiji su najvažniji predstavnici Edward Said, Homi Bhabha i Gayatri Spivak, odnosno širi pojam „teorija teorija“¹⁷ ili općenito kulturalni studiji,

¹⁷ Cfr. Biti, Vladimir, *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb, 2000., str. 282.

pridaje posebna pažnja ovakvom tipu književne produkcije u vidu revalorizacije i nove definicije identiteta Drugog.

Premda nije primarni cilj ove doktorske radnje, u ovom poglavlju koje smo raščlanili na tri potpoglavlja ponudit će se definicija i analiza egzila sa stajališta suvremenih teorija koje se isprepliću i sa suvremenim književnim teorijama i pristupu književnosti i književnom djelu, budući da smještanje egzila u teoretski okvir nesumnjivo olakšava shvaćanje i prikladnu interpretaciju pisane produkcije autora koji su obrađeni u ovoj doktorskoj disertaciji.

A) Egzil – nacija – nacionalizam: postkolonijalni pristup

U teoretskom pristupanju fenomenu egzila posebno je relevantna misao Edwarda Saída,¹⁸ koji u svom propedeutičkom eseju o ovoj temi – *Reflections on Exile*,¹⁹ utemeljenom na autorovom vlastitom iskustvu, autorefleksivnim filozofsko-kritičkim

¹⁸ Edward W. Saíd (1935.-2003.) jedan je od najvažnijih mislilaca suvremenog doba. Rođen je u Izraelu, ali je najveći dio života proveo u SAD-u (točnije – u New Yorku), radeći od 1963. godine kao profesor engleskog i komparativne književnosti na Sveučilištu Columbia, baveći se prije svega književnom kritikom. Vjerojatno najpoznatije njegovo djelo jest *Orijentalizam*, u kojemu je uvriježenu paradigmu istočnjačke kulture viđenu očima zapadnjačkih intelektualaca preispitao promatrajući ju kroz potpuno novu prizmu. Ova je Saídova interpretacija odnosa Zapad-Istok pokrenula skoro pa revoluciju u humanističkim znanostima, jer se danas gotovo više i ne može naći fragment humanističkih pitanja koji nije prožet njegovim razmišljanjima. Što se tiče hrvatske talijanistike, zanimljiva je u kontekstu interpretacije Saídovih kritičkih postulata knjiga Nina Raspudića *Jadranski (polu)orijentalizam: prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti* koja je ustvari elaborirana disertacija naslovljena *Prekojadranski [poluorijentalizam]: dominantni modeli konstruiranja slike Hrvata u talijanskoj književnosti od prosvjetiteljstva do danas* gdje autor, analizirajući prije svega imagološkim metodama književna djela prominentnih talijanskih autora iščitava njihova viđenja Hrvata – od slike „dobrog divljaka“ Alberta Fortisa, preko Tommasea, Mazzinija pa sve do Bettize i Petacca. Međutim, Raspudić napominje kako je cilj njegovog istraživanja ne baviti se prikazima Hrvata u talijanskoj književnosti (ističući zasluge Mirka Deanovića i Mate Zorića kao i Artura Cronie) već pokušati dati širi uvid o talijanskom „diskursu“ o drugoj obali Jadrana. (cfr. Raspudić, Nino, *Jadranski (polu)orijentalizam: prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*, op. cit., str. 5.). Što se tiče pristupa hrvatsko-talijanskim književnim odnosima koji bi se mogao definirati „kulturološkim“, odnosno dijelom kulturalnih studija i imagologije, u hrvatskoj talijanistici posebno se ističu radovi prof. dr. sc. Sanje Roić, koja je o ovakvoj tematici objavila niz znanstvenih knjiga i radova među kojima navodimo samo fragment: Roić, Sanja, *Istočno i zapadno od Trsta: interkulturalni dijalozi*, op.cit.; Ead., *Stranci: portreti s margine, granice i periferije*, op. cit. te recentnija publikacija u koautorstvu s prof. dr. sc. Valneom Delbianco: Delbianco, Valnea, Roić, Sanja, *Razumjeti drugoga: kroatističke i talijanističke teme*, op. cit.

¹⁹ Saídov esej koji obrađuje tematiku egzila napisan je 1984. godine, a uvršten je 2000. godine u zbirku eseja pod naslovom *Reflections on Exile and Other Essays*, cfr. Saíd, Edward W., *Reflections on Exile and Other Essays*, Harvard University Press, Cambridge Mass., 2002.; cfr. također talijanski prijevod Saíd, Edward W., *Nel segno dell'esilio: riflessioni, letture e altri saggi*, traduzione di Massimiliano Guareschi e Federico Rahola, Feltrinelli, Milano, 2008. Zanimljiv je u ovom smislu i video isječak intervju sa Saídom povodom objavljivanja spomenute knjige: <https://www.youtube.com/watch?v=8EvoZ7vgu0A> (pristupljeno 2.5.2015.).

promišljanjima progovara o iskustvu egzila, ali ne samo kao stanja koje je osoba izabrala, već kao stanja na koje je osoba bila prisiljena. Said drži kako se radi o stanju koje je neobično privlačno kao tema za razmišljanje, ali grozno za življenje,²⁰ sublimirajući tako sva pitanja i probleme koji se tiču egzila. Drugim riječima – o egzilu je zanimljivo razmišljati, ali proživljavati ga i nije toliko poželjno jer je egzil odvajanje od doma kojemu nema lijeka te tuga koju egzil donosi egzilantu nikada ne može biti prebrođena.²¹ Što se tiče veze egzila i književnosti, ističe kako je književnost samo pokušaj prevladavanja paralizirajuće tuge rastanka, budući da su ostvarenja u egzilu trajno „onemogućavana gubitkom onoga nečega što je zauvijek ostavljeno u prošlosti“.²² Lik je književnika u egzilu tjelesna manifestacija njegovog progonstva: „Vidjeti pjesnika u egzilu – za razliku od čitanja poezije pisane u egzilu – znači vidjeti antinomije egzila utjelovljene i podnošene jedinstvenom snagom“.²³ Problematičan je također i odnos osoba u egzilu prema onima koje to nisu jer ne razumiju kako je to osjećati pripadnost jednom mjestu²⁴ te tu pripadnost pokušavaju izgraditi na jedan poseban, sebi svojstven način, izgrađujući novi svijet čiji su vladari – *modus operandi* je to mnogih romanopisaca, šahista, političkih aktivista i intelektualaca jer ovakva zanimanja daju prednost pokretljivosti i umijeću. Egzilantov novi svijet nalikuje na fikciju i ne začuđuje stoga činjenica kako je G. Lukács u *Teoriji romana* tvrdio kako je upravo roman književna forma „transcendentalnog beskućništva“.²⁵ Logična je dakle,

²⁰ Cfr. Said, Edward W., *Reflections on Exile and Other Essays*, op. cit., str. 173. Izvorna rečenica, koja je danas gotovo od poslovične važnosti, glasi „Exile is strangely compelling to think about but terrible to experience“.

²¹ Cfr. *ivi*, str. 175.

²² Said, Edward, *Razmišljanja o egzilu*, prev. Nikola Petković, u „Književna republika“, Zagreb, 3 (2005), 1-2, str. 169.

²³ *Ivi*, str. 170.

²⁴ Said kaže: „Exiles look at non-exiles with resentment. They belong in their surroundings, you feel, whereas an exile is always out of place. What is it like to be born in a place, to stay and live there, to know that you are of it, more or less forever?“, Said, Edward W., *Reflections on Exile and Other Essays*, op. cit., str. 180.-181.

²⁵ Lukács određuje roman „transcendentalnim beskućništvom“ korelirajući ga njemačkom romantizmu: „German Romanticism, although it did not always completely clarify its concept of the novel, drew a close connection between it and the concept of the Romantic; and rightly so, for the novel form is, like no other, an expression of this transcendental homelessness.“, u Lukács, Georg, *The Theory of the Novel: A historico-philosophical essay on the forms of great epic literature*, prev. Anna Bostock, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1971., str. 41. Said elaborira razmišljanja o temeljnim vrstama epike govoreći o razlici između romana i epa, ističući kako klasični epovi proizlaze iz uređenih kultura gdje su vrijednosti jasne, a identiteti stabilni. Život je u epovima nepromjenjiv. Roman predstavlja upravo suprotno: on je slika drugačijeg i drugog iskustva, gdje je društvo podložno promjenama i gdje razbaštinjeni junak ili junakinja iz srednje klase bez stalnog boravišta pokušavaju konstruirati novi svijet koji na neki način sliči starome što su ga zauvijek ostavili iza sebe. Cfr. Said, Edward W., *Reflections on Exile and Other Essays*, op. cit., str. 181. Spomenuta interpretacija naglašava „romantičarsku“ nit

činjenica kako mnogi egzilanti postaju pisci, jer pisanje može biti viđeno i kao jedna od terapija za stanje u kojem se nalaze. Povrh toga, Said spominje i primjer Ericha Auerbacha, njemačkog filologa, književnog kritičara i komparatista koji je egzil vidio kao nužno stanje intelektualca.²⁶ Analizirajući život u egzilu različitih književnika i intelektualaca, spomenuvši i vlastito iskustvo, a usredotočujući se prije svega na razmišljanja o egzilu kao stanju kojem nema lijeka, svoj kapitalni esej o egzilu Said uokviruje riječima kako se radi o stanju u kojem nema zadovoljstva, spokojsva ili sigurnosti – radi se o „umu zime“, o životu van kalendara i uobičajenoga reda, o nomadskom životu bez središta.²⁷

Pitanje koje posebno zaokuplja Saida jest zbog čega egzil biva tako lako pretočen u moćan, pa čak i obogaćujući motiv moderne kulture.²⁸ Od posebne je važnosti činjenica kako se autor ne zaustavlja samo na sudbinama intelektualaca i književnika, odnosno umjetnika općenito: njegov je cilj prikazati stvarni utjecaj egzila na bilo koju osobu. Said također definira razliku između gotovo pa „glamurozne“ slike intelektualca – ekspatrijata koja nam prvo pada na pamet kada razmišljamo primjerice o Hemingwayu ili o Parizu iz vremena dvadesetih godina prošlog stoljeća i nezamislivo teške sudbine tolikih ljudi koji su morali napustiti svoju domovinu ne svojom voljom, a izgubili su je zauvijek. Egzil je izjednačen s nepripadanjem, gubitkom kontakta sa zavičajem te su istaknute materijalne i povijesne činjenice o

romana, a dalo bi se raspravljati o tome kako nije slučajna ni činjenica da u hrvatskom jeziku ove riječi imaju isto etimološko izvorište, čime su i na lingvističkoj razini ova dva pojma neodvojiva.

²⁶ O Auerbachovoj viziji intelektualca Said kaže: „Erich Auerbach, the great twentieth-century literary scholar who spent the war years as an exile in Turkey, has cited this passage as a model for anyone wishing to transcend national or provincial limits. Only by embracing this attitude can a historian begin to grasp human experience and its written records in their diversity and particularity; otherwise he or she will remain committed more to the exclusions and reactions of prejudice than to the freedom that accompanies knowledge.“, *ivi*, str. 185. Pridodajmo također činjenicu kako se Said detaljno bavio likom i djelom E. Auerbacha i kako je u tom smislu nezaobilazna njegova analiza djelovanja ovog intelektualca ponuđena kao uvod u ponovno izdanje Auerbachovog hvaljenog djela *Mimesis* koje je, podsjetimo, nastalo za njegova egzila u Istanbulu. Više o tome cfr. Auerbach, Erich, *Mimesis: The Representation of Reality in Western Literature: Introduction by Edward W. Said*, prev. Willard R. Trusk, Princeton University Press, Princeton-Oxford, 2013., str. ix.-xxxii.

²⁷ Prenosimo Saidova zaključna razmišljanja: „Exile is never the state of being satisfied, placid, or secure. Exile, in the words of Wallace Stevens, is “a mind of winter” in which the pathos of summer and autumn as much as the potential of spring are nearby but unobtainable. Perhaps this is another way of saying that life of exile moves according to a different calendar, and is less seasonal and settled than life at home. Exile is life led outside habitual order. It is nomadic, decentered, contrapuntal; but no sooner does one get accustomed to it than its unsettling force erupts anew“, Said, Edward W., *Reflections on Exile and Other Essays*, op. cit., str. 186.

²⁸ Cfr. *ivi*, str. 173.

egzilu koje ne mogu biti premošćene niti pisanjem – viđeno kao jedna od često korištenih terapijskih metoda ljudi koji se nalaze u ovom „stanju“. Važnom nam se također čini činjenica kako umjesto isključivog usredotočenja na produkciju autora u egzilu Said želi potaknuti na analizu samog pisca, dakle osobe koja je podvrgnuta izgnanstvu, njezinog iskustva nepripadanja i beskućništva, a ne samo njegovih djela.

Nakon osvrta na Saidov temeljni teorijski tekst koji se tiče egzila moramo napomenuti kako se ovaj nezaobilazni postkolonijalni mislilac nije osvrnuo na spomenutu problematiku samo u svojim radovima znanstveno-kritičkih utemeljenja, već i u djelu koje pripada memoaristici. Konkretnije, radi se o naslovu *Out of Place*²⁹ koji je zapravo Saidovo neposredno svjedočanstvo proživljenog egzila, a autor ga definira kao „zapis o jednom izgubljenom ili zaboravljenom svijetu“³⁰ te navodi kako je razlog nastajanja bila potreba da premosti razdaljinu u mjestu i vremenu između njegovog tadašnjeg i sadašnjeg života.³¹ U svojem je životu pokušavao na više načina dokučiti tajne vlastitoga identiteta, prije svega mučili su ga njegovo ime i prezime: uz „šminkersko“ englesko ime koje je dobio po princu Edwardu neumoljivo se nalazilo njegovo zvučno prezime arapskog podrijetla koje je, prema različitim fazama u svom životu, različito naglašavao: nekad je važnost pridavao imenu, a nekad prezimenu. Potaknut na pisanje memoara prije svega teškom bolešću (leukemijom), pokušao je rezimirati najvažnije crtice svojega života na način da prevlada osjećaj nepripadanja svijetu, budući da se u zemlji koja ga primila uvijek osjećao kao stranac. Godinama se borio s prevođenjem s arapskog na engleski, a kasnije i obrnuto. Problem mu je, očekivano, predstavljala i promjena geografskih koordinata. Naposljetku ipak zaključuje:

Moja potraga za slobodom, za osobom ispod «Edwarda», mogla je početi samo zbog te odcijepljenosti, tako da se smatram sretnim, unatoč usamljenosti i nesreće koju sam tako dugo osjećao. Danas mi se više ne čini toliko važnim niti poželjnim da nekamo pripadam. Bolje je ne pripadati, ne posjedovati kuću i nikad se nigdje ne osjećati potpuno kao kod kuće, pogotovo ne u gradu kao što je New York, u kojem ću živjeti dok ne umrem.

[...]

²⁹ Said, Edward, *Out of Place: A Memoir*, Knopf, New York, 1999., prevedeno na hrvatski: Said, Edward, *Nepripadanje: Memoari*, prev. Hana Veček, VBZ, Zagreb, 2007.

³⁰ Said, Edward, *Nepripadanje*, op. cit., str. 9.

³¹ Cfr. *ivi*, str. 11.

Povremeno samog sebe doživljam kao nakupinu pokretnih struja. To mi je draže od ideje solidnog i čvrstog »ja«, kojemu mnogi pridaju preveliku važnost. Te struje, poput tema nečijeg života, slobodno se kreću tijekom sati budnosti i ne treba im usklađivanje. One nisu ničim privezane i nikamo ne pripadaju, ali su barem u stalnom pokretu, u vremenu, u mjestu i u formi svih različitih kombinacija koje se kreću, ne nužno naprijed, a ponekad i jedna protiv druge, ali s jednom središnjom temom. Oblik slobode, kako volim misliti, iako sam daleko od toga da bih bio uvjeren da je to baš tako. Taj je skepticizam također jedna od tema kojih se posebno želim držati. Uz tolike disonance u mom životu, naučio sam da mi bude draže da nisam potpuno u pravu i da nikamo ne pripadam.³²

Možemo zaključiti kako Saidov utjecaj na proučavanje problematike egzila u književnosti uistinu ne može biti zanemaren, a odsudan je ne samo u našem polju, već i u čitavom spektru društvenih i humanističkih znanosti. Radi se o teoretičaru koji je o egzilu promišljao ne samo iz perspektive osobe koja ga je proživjela, već iz perspektive intelektualca, mislioca, filozofa i komparatista koji je itekako kompetentan u analizi ovoga fenomena. Egzil je u njegovim radovima viđen kao stanje koje je nemilosrdno za onoga koji mu je podvrgnut, čiji plodovi usprkos tome generiraju čitavo duhovno nasljeđe koje u mnogočemu obogaćuje cjelokupan ljudski rod.

Drugi postkolonijalni teoretičar na čiju ćemo se misao osvrnuti jest Homi Bhabha,³³ koji je u svojem podužem „programatskom“ eseju *DissemiNation*³⁴ progovorio o problemu nacije i njenog raspršivanja. Pojam nacije također je bitan u razmišljanju o egzilu, budući da je za shvaćanje ovog fenomena koji se načelno vezuje uz pripadnost narodu ili domovini potrebno elaborirati i pomnije proučiti njezinu definiciju, kao i novije – mahom dekonstrukcijske – interpretacije u kojima je ona viđena kao koncept koji treba preispitati. Vladimir Biti, jedan od najistaknutijih hrvatskih teoretičara književnosti ističe razloge zbog kojih se Bhabhin tekst ubraja u

³² Ivi, str. 214.-215.

³³ Homi K. Bhabha (Mumbai, 1949.) ravnatelj je Centra za humanističke studije na Harvardu (*Mahindra Humanities Center at Harvard*) i jedan od najvažnijih živućih mislilaca i teoretičara postkolonijalne teorije. U promišljanjima sadržanima u njegovoj najznačajnijoj publikaciji *The Location of Culture* (1994.) iščitava se utjecaj Lacanove psihoanalize kojom pokušava istražiti načine na koje se formiraju kulturalne razlike te preispituje kanon zapadnjačkog suvremenog života u okviru paradigme postkolonijalnih studija. Od posebne je važnosti u njegovim razmatranjima teoretiziranje „trećeg prostora“ (cfr. koncept „Third Space“, u Bhabha, Homi K., *The Location of Culture*, Routledge, London, 1994., str. 36.-39.), teorijsko-simboličkog prostora gdje se antagonizmi između vladajućih i potlačenih poništavaju u konceptu „kulturalne hibridnosti“ (cfr. „cultural hybridity“. Ivi, str. 185.) koji podrazumijeva razlike i predstavlja neizostavnu premisu za konstruktivni susret među kulturama gdje nema više povijesno nametnutih hijerarhija.

³⁴ Riječ je o sljedećem eseju: Bhabha, Homi, *Diseminacija: vrijeme, pripovijest i margine moderne nacije*, u Biti, Vladimir, *Politika i etika pripovijedanja*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2002., str. 157.-190. (prijevod: Biljana Romić), izvorna (engleska) inačica *DissemiNation: Time, narrative and the margins of the modern nation*, str. 139.-170.) objavljena je u knjizi: Bhabha, Homi K., *The Location of Culture*, op. cit.

„postulate“ ove kulturalne teorije te koji utjecaj ima na viđenje pripovjednog teksta. Prije svega, postmoderna teorija razotkriva u pripovjednom tekstu „rascjep između pripovijedanja i priče“ te se na pri/povijest, odnosno, terminima komparatističke teorije reprezentaciju nacije utemeljenu na ovakvom rascjepu gleda kao na uzrok razmatranja nacionalnog identiteta „ambivalentnim, liminalnim, hibridnim konstruktom koji počiva na isključenjima“.³⁵ S tim u vezi, Bhabha, prema mišljenju Bitija „zagovara preosmišljavanje homogeno-linearne vremenitosti te povijesti“ te se za Bhabhu „pri/povijest kao ključno poprište ispisivanja nacionalnog identiteta temelji na postojanu zijevu između kontinuirano-akumulativne vremenitosti pedagoške dimenzije i repetitivno-rekurzivne vremenitosti performativne dimenzije“ a u povijest se Zapada „neumoljivo vraća potisnuti diskurz njezinih robova, raseljenika i doseljenika“.³⁶

Homi Bhabha otvara svoj tekst objašnjenjem dovitljivog naslova: diseminacija, odnosno *dissemination* na engleskom jeziku znači „raspršivanje“, a upravo je raspršivanje koncentrat njegovih razmatranja o naciji, odnosno o ponovnom promišljanju ovog pri/povijesnog koncepta. Kako bi se pojačao efekt na čitatelja drugi dio riječi (Nacija u disemiNacija) naglašen je ortografski velikim početnim slovom a time se autor poigrava semantičkim poljima ovih dviju riječi, generirajući njihove nove interpretacije. Osim upućivanja na dovitljivost Jacquesa Derridaa,³⁷ autor ističe i vlastito iskustvo emigracije kao poticaja za bavljenje ovim problemom. Međutim, raspršivanje koje spominje na samom početku postaje u drugim kontekstima okupljanje „egzilanata ili *émigrésa* i izbjeglica; okupljanje na rubu »tuđih« kultura; okupljanje na granicama; okupljanjâ u getima ili kavanama u gradskim središtima“.³⁸ Pozivajući se opetovano na promišljanja niza vrsnih teoretičara, filozofa i kritičara, među kojima su prije svega Said, Kristeva³⁹ i Spivak,⁴⁰ Bhabha ističe ambivalentnost

³⁵ Bhabha, Homi, *Diseminacija*, u Biti, Vladimir, *Politika i etika pripovijedanja*, op. cit., str. 157.

³⁶ *Ibid.*

³⁷ Cfr. *ivi*, str. 158. Derrida se problematikom ispisivanja pri/povijesti bavio u izuzetno zanimljivom članku *Archive Fever: A Freudian Impression*, prev. Eric Prenowitz, u „Diacritics“, god. 25 (1995), 2, dostupnom online na <http://www.jstor.org/stable/465144> (pristupljeno 11.5.2016.)

³⁸ Bhabha, Homi, *Diseminacija: vrijeme, pripovijest i margine moderne nacije*, op. cit., str. 158.

³⁹ Julia Kristeva (Sofia, 1941.) jedna je od najznačajnijih ličnosti u okviru moderne semiologije i psihoanalize. Polazeći od pomnog proučavanja Bachtinovih teorija, u svojim prvim tekstovima udara temelje nove grane

„»nacije« kao pripovjedne strategije“ koja „proizvodi kontinuirano iskliznuće kategorija poput seksualnosti, klasne pripadnosti, teritorijalne paranoje ili »kulturalne razlike« u činu ispisivanja nacije“.⁴¹ U kontekstu interpretacije vremena nacije Bhabha vidi Kristevinu interpretaciju egzila prenatrženom jer ona postavlja pitanje „kako čovjek može izbjeći da potone u glib zdravoga razuma ako ne tako da postane stranac vlastitoj zemlji, vlastitome jeziku, spolu i identitetu“.⁴² Odgovor na ovo pitanje nije jednostavan, a Bhabha ga drži nedovoljno promišljenim jer „debela sjena nacije pada na stanje egzila“,⁴³ a „ovlaštenje nacije je metafora egzila“.⁴⁴ Bhabha, dakle, drži neodvojivima ova dva pojma – egzil i naciju. Ovakve metafore moraju biti rastumačene, a taj proces tumačenja Said naziva sekularnom interpretacijom,⁴⁵ a Bhabha drži kako je ovakav sekularni pregled nužno revidirati jer je potrebno „drugo vrijeme *pisanja* koje će moći ispisati ambivalentna i hijazmatična križanja vremena i prostora što tvore problematično »moderno« iskustvo zapadne nacije“.⁴⁶ Nadalje, Bhabha ističe aspekt jezika, koji je „opterećen atavističnim pričama s poukom“ te se

semiologije – semianalize. Bavi se i semiologijom slikarstva i feminizmom. Od devedesetih godina bavi se i pisanjem romana koji bi mogli biti smješteni u okviru žanra detektivskog romana. U okviru njenih teoretskih doprinosa bitna je elaboracija Bachtinovog koncepta intertekstualnosti.

⁴⁰ Gayatri Chakravorty Spivak (Kalkuta, 1942.) indijska je književna teoretičarka, feministička kritičarka, postkolonijalna teoretičarka te profesorica komparativne književnosti koja je poznata po svojoj posebnoj vrsti dekonstrukcijske kritike, koju sama naziva „intervencionističkom“. Godine 1976. objavljuje *Of Grammatology*, prijevod *De la grammatologie* (1967.), temeljnog djela filozofije dekonstrukcije Jacquesa Derridaea. U svojim kasnijim esejima prije svega obraća se ženama s molbom da budu dio evolucije teorije dekonstrukcije te apelira na svoje kolege da preispitaju žensku povijest. Kritizira uvriježene povijesne interpretacije te u tom smislu optužuje buržujске zapadnjačke feministkinje da su dio internacionalne kapitalističke opresije koja iskorištava žene Trećega svijeta. Njezina djela su, između ostalih: *In Other Worlds: Essays in Cultural Politics* (1987.), *The Post-Colonial Critic* (1990.), *Thinking Academic Freedom in Gendered Post-Coloniality* (1992.), *Outside in the Teaching Machine* (1993.), *A Critique of Postcolonial Reason* (1999.), *Death of a Discipline* (2003.), and *Other Asias* (2005.).

⁴¹ Ivi, str. 159.

⁴² *Ibid.* Bhabha citira Kristevu: Kristeva, Julia, *A New Type of Intellectual: The Dissident*, u *The Kristeva Reader*, ur. Toril Moi, Columbia University Press, New York, 1986., str. 298. – on-line na poveznici https://www.google.hr/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKewi9ntfli_LMAhVHvBQKHS7pB9oQFggZMAA&url=https%3A%2F%2Farchive.org%2Fdetails%2FTheKristevaReader&usq=AFQjCNEcjhOhFYMOwaOAI0o63s9WSpGFKw&bvm=bv.122676328,d.d24 (pristupljeno 24.5.2016.): „How can one avoid sinking into the mire of common sense, if not by becoming a stranger to one’s own country, language, sex and identity? Writing is impossible without some kind of exile. Exile is already in itself a form of dissidence, since it involves uprooting oneself from a family, a country or a language. [...] Exile is a way of surviving in the face of the dead father, of gambling with death, which is the meaning of life, of stubbornly refusing to give in to the law of death“.

⁴³ Bhabha, Homi, *Diseminacija: vrijeme, pripovijest i margine moderne nacije*, op. cit., str. 159.

⁴⁴ Ivi, str. 160.

⁴⁵ Cfr. *ibid.*

⁴⁶ *Ibid.*

pita zbog čega „nacije veličaju svoju starost, a ne svoju sjajnu mladost“,⁴⁷ nadovezavši se na mišljenja drugih postkolonijalnih teoretičara (citirajući *Nationalist Thought and the Colonial World: A Derivative Discourse*, autora P. Catherjee):

Nacionalizam... teži sebe predstaviti prosvjetiteljskom slikom i u tome ne uspijeva. Jer prosvjetiteljstvo sâmô, da bi učvrstilo svoju suverenost kao univerzalni ideal, treba svojega Drugoga; da se ikad bilo moglo aktualizirati u stvarnome svijetu kao istinski univerzalno, zapravo bi samo sebe uništilo.⁴⁸

Govoreći dalje o problemu nacije i nacionalizma, Bhabha ističe misli E. Gellner iz djela *Nations and Nationalism*:

Nacionalizam nije ono što se čini da jest, a nadasve nije ono što se sebi čini da jest... Kulturalne krpe i zakrpe koje rabi nacionalizam često su samovoljne povijesne izmišljotine. Svaka bi stara krpa jednako tako poslužila svrsi. Ali iz toga nipošto ne slijedi da je načelo nacionalizma... po sebi imalo kontingentno i slučajno.⁴⁹

Potrebno je, dakle, prijeći granice atavističnog jezika kulture i zajednice, jer on počiva na „rascjepima sadašnjosti koji se pretvaraju u retoričke figure nacionalne prošlosti“.⁵⁰ Bitno je također uvidjeti kako je pitanje reprezentacije nacije zapravo vremenski proces, kao i definirati koje su to moderne nacionalne cjeline kako bismo uopće mogli napisati priču o naciji. Treba u tom smislu shvatiti kako nastaju različiti prikazi nacionalnih pripovijesti te preispitati određene društvene metafore, počevši prije svega od načela „mnogi kao jedan“⁵¹ koje u sebi sadrži krajolik kao unutarnji prostor nacionalnog identiteta⁵² a uzevši u obzir „temporalnost koja remeti suvremenost nacionalne sadašnjosti“⁵³ u različitim nacionalnim diskurzima.

Govoreći o prostoru nacije, Bhabha se ponovno poziva na Saida, ističući kako „pitanje nacije treba postati dio programa suvremene kritike kao hermeneutika »svjetovnosti«“⁵⁴ te također ističe sljedeće: „Sve dok se čvrsta granica održava među teritorijima i sve dok se održava narcistička rana, agresivnost će se projicirati na Drugo

⁴⁷ *Ibid.*

⁴⁸ Ivi, str. 160.-161.

⁴⁹ Ivi, str. 161.

⁵⁰ *Ibid.*

⁵¹ *Ibid.*

⁵² Cfr. ivi, str. 162.

⁵³ *Ibid.*

⁵⁴ Ivi, str. 168.

i Izvanjsko⁵⁵. Također ističe pripovjedno podvajanje subjekta identifikacije te kako se subjekt „može shvatiti samo u prelasku između pripovijedanja i ispriповijedanoga, između »ovdje« i »negdje drugdje«, i upravo u tom dvostrukom prizoru otuđenje subjekta postaje sam uvjet kulturalne spoznaje⁵⁶ a potrebno je i da „sam promatrač bude dio svog promatranja“.⁵⁷

Osvrćući se na margine i manjine, Bhabha napominje sljedeće:

Sadašnjost je ljudske povijesti, prema tome, praksa koja uništava postojana načela nacionalne kulture koja se stalno pokušavaju vraćati na »pravu« nacionalnu povijest, često prikazanu postvarenim oblicima realizma i stereotipa. Takva pedagoška znanja i kontinuitetske nacionalne pripovijesti promašuju »zonu okultne nestabilnosti u kojoj prebiva narod« (Fanonov izraz).⁵⁸

U ovom dijelu teksta Bhabha se također osvrće i na važnost Kristevinovog eseja *Vrijeme žena*, budući da on ima „konjunkturu, kulturalnu povijest, ne samo u psihoanalizi i semiotici, već i u energičnoj kritici i redefiniciji nacije kao prostora u kojemu se pojavljuju feminističke političke i psihičke identifikacije“.⁵⁹ Nacija je „moćno spremište kulturalnog značenja koje briše racionalističku i progresivističku logiku »kanonske« nacije“.⁶⁰ Bhabha se pita koja je definicija simboličkog procesa „kojim društveno imaginarno – nacija, kultura ili zajednica – postaje subjekt diskurza i objekt psihičke identifikacije“.⁶¹ Bhabha ovo poglavlje zaključuje razmišljanjima:

Manjinski diskurz stavlja čin nastanka u antagonističko međustanje slike i znaka, akumulativnoga i pridodanoga, sadašnjosti i nadomjestka. On osporava genealogije »podrijetla« koje vode u pozivanje na kulturalnu premoć i povijesni prioritet. Manjinski diskurz priznaje status nacionalne kulture – i naroda – kao sporan, performativni prostor završenosti života usred pedagoških prikaza životne punine. Nema razloga da povjerujemo kako takve oznake različitosti ne mogu ispisati »povijest« naroda ili postati točkama okupljanja političke solidarnosti. One ipak neće slaviti monumentalnost historističkoga pamćenja, sociološku cjelinu društva ili homogenost kulturalnog iskustva. Diskurz manjine otkriva nepremostivu podvojenost koja strukturira ambivalentno kretanje povijesnog vremena. Kako se čovjek suočava s prošlošću kao prethodnošću koja kontinuirano uvodi drugost ili različitost u sadašnjost? Kako čovjek pripovijeda o sadašnjosti kao o obliku suvremenosti koji nije ni punktualan ni sinkron? U kojemu povijesnom vremenu takve konfiguracije kulturalne razlike poprimaju oblik kulturalnoga ili političkoga autoriteta?⁶²

⁵⁵ Ivi, str. 169.

⁵⁶ *Ibid.*

⁵⁷ Ivi, str. 170.

⁵⁸ Ivi, str. 172. Frantz Omar Fanon (1925.-1961.) jedan je od važnijih postkolonijalnih filozofa. Više informacija na <http://www.iep.utm.edu/fanon/#H5> (pristupljeno 24.5.2016.).

⁵⁹ Bhabha, Homi, *Diseminacija: vrijeme, pripovijest i margine moderne nacije*, op. cit., str. 172.-173.

⁶⁰ Ivi, str. 173.

⁶¹ *Ibid.*

⁶² Ivi, str. 177.

Nije slučajna činjenica kako Bhabha, propitkujući društvenu anonimnost i kulturnu anomiju, ističe misli njemačkog filozofa, kritičara i sociologa Waltera Benjamina – čiji su studiji o jeziku (u kojima se, između ostalog, vodio marksističkim pogledima) te o avangardama i umjetničkim fenomenima u modernom društvu mase od posebne važnosti u okviru promišljanja o književnosti i kulturi 20. stoljeća – gdje analizira roman kao kompleksan odraz življenja:

Romanopisac se izdvojio. Rodno je mjesto romana osamljeni pojedinac, koji više nije kadar izraziti se tako da daje primjere onoga čime je najviše zaokupljen, sam ne prima savjete i ne može savjetovati druge. Pisati roman znači dovesti ono nesumjerljivo do krajnosti u prikazivanju ljudskoga života. Usred životne punine i prikazom te punine, roman daje dokaz o dubokoj zamršenosti življenja.⁶³

Kulturalna je razlika još jedan od aspekata diseminacije kojim se Bhabha pozabavio, a nju se „ne smije razumjeti kao slobodnu igru polarnosti i pluralnosti u homogenome praznom vremenu nacionalne zajednice“.⁶⁴ Ona je slična manjinskom diskurzu na kojega smo se osvrnuli jer „kao oblik intervencije, sudjeluje u logici suplementarne subverzije“.⁶⁵ Nadalje, kulturalna razlika ne znači „borbu između oprečnih sadržaja ili antagonističnih tradicija kulturalne vrijednosti“, ona „uvodi u proces kulturalne prosudbe i interpretacije onaj iznenadni šok sukcesivnoga, nesinkroničnoga vremena označavanja ili prekid suplementarnoga pitanja.“⁶⁶ Kompleksno je i pitanje kulturalnih znakova i diskurza:

Zazorna struktura kulturalne razlike bliska je Lévi-Straussovom razumijevanju »nesvjesnoga kao onoga što osigurava zajednički i poseban značaj društvenih činjenica... ne zato što pruža utočište našim najtajanstvenijim sebstvima nego zato što... nam omogućuje da se podudaramo s oblicima djelovanja koji su *istodobno i naši i tuđi*« [...] Nije dovoljno jednostavno postati svjestan semiotičkih sustava koji proizvode kulturalne znakove i njihovu diseminaciju. Mnogo je važnije to da smo, u sadašnjosti specifične kulturalne izvedbe, suočeni s izazovom čitanja tragova svih onih različitih disciplinarnih diskurza i institucija znanja koji tvore kulturalno stanje i kulturalne kontekste.⁶⁷

Neupitna je činjenica kako ovaj Bhabhin tekst spada u temeljne tekstove postkolonijalne teorije, gdje autor teoretsko-kritički i filozofski elaborira dekonstrukciju shvaćanja raznih momenata ljudskog društva i kulture na minuciozan

⁶³ Ivi, str. 181.

⁶⁴ Ivi, str. 182.

⁶⁵ *Ibid.*

⁶⁶ *Ibid.*

⁶⁷ Ivi, str. 182.-183.

način te preispitujući odnose vladajućih i potlačenih vješto interpretira odnose koji generiraju kompleksne mreže u ljudskom društvu, odnosno kultura/ama i, na kraju krajeva, naciji/ama. Potrebno je stoga u razmatranju kompleksnih odnosa različitih nacija/naroda, ali i u razmatranju kretanja unutar jedne nacije imati u vidu ovaj elaborirani sustav kritičke misli radi što boljeg shvaćanja problematike odnosa kultura i nacija. Nacija je viđena kao „metafora egzila“ i kako bismo definirali sam egzil potrebno je preispitati sam pojam nacije kao njegove alegorijske nadopune.

Treći autor, odnosno autorica postkolonijalnog pečata jest Gayatri Spivak, uz čije se ime veže prije svega njezin esej *Can the subaltern speak?* (na hrvatski u recentnijem prijevodu naslovljen *Mogu li podčinjeni [subaltern] govoriti?*⁶⁸ – pri čemu moramo napomenuti kako je pojam *subaltern* namjerno ostavljen u prijevodu naslova budući da je načelno neprevediv jer engleski označitelj u sebi sadrži mrežu različitih označenih koje bi i hipotetski najprimjereniji hrvatski prijevod vrlo teško obujmio, budući da ne može pokriti sva semantička polja koja *subaltern* označava) i među njezine elementarne tekstove zasigurno se svrstava njezin esej *Nationalism and the Imagination*⁶⁹ koji nam je posebno zanimljiv budući da u njemu propituje temelje, razvoj, kao i trenutno stanje nacionalizma, kojeg je, po njenom mišljenju, potrebno preispitati i preosmisliti. Na tragu Bhabhinih i Saidovih promišljanja o problematici preispitivanja ljudske povijesti s posebnim naglaskom na „iskliznućima“ značenja ustaljenih pojmova koje determiniraju ljudsko društvo, a time i fenomen egzila, Spivak ističe kako je „shvaćala da je nacionalizam bio povezan s reproduktivnom heteronormativnošću kao izvorom legitimacije“ te kako je, preselivši se u SAD shvatila „da je nacionalizam u zemljama u razvoju bio alibi za djelovanje transnacionalnih agentura“ i kako vjeruje „da nema nacije prije nacionalizma“.⁷⁰ Pojam koji u određenim kontekstima zamjenjuje nacionalizam (promatran kao nositelj negativnih konotacija), a izuzetno je bitan u misli Gayatri Spivak, jest tzv. *the nation*

⁶⁸ U Spivak, Gayatri Chakravorty, *Nacionalizam i imaginacija: i drugi eseji*, preveli s engleskog Snježan Hasnaš i Damir Biličić, Fraktura, 2011., str. 65.-162.

⁶⁹ Objavljen prvi put kao indijska verzija *Nationalism and the Imagination* u zborniku radova *Nation in Imagination: Essays on Nationalism, Sub-Nationalisms and Narration*, ur. C. Vijayasree, Meenakshi, Mukherjee i Harish Trivedi, Orient Longman, Hyderabad, 2007., str. 1.-20.

⁷⁰ Spivak, Gayatri Chakravorty, *Nacionalizam i imaginacija*, op. cit., str. 26.

thing, a može, primjerice, označavati ljubav prema materinjem jeziku.⁷¹ Svoj koncept „nacija stvar“ Spivak razlaže na sljedeći način:

Kada i kako ljubav prema materinjem jeziku, ljubav prema svome malom kutku tla postaje nacija stvar [the nation thing]? Kažem nacija stvar umjesto nacionalizam zato što je nešto poput nacija, zajednica povezanih rođenjem, što je polako pripuštalo strance, postojalo davno prije pojave nacionalizma. Državne se tvorbe mijenjaju, ali nacija stvar kreće se u povijesnim izmještanjima, i mislim da je Hannah Arendt u potpunosti dobro zamijetila da je spajanje nacionalizma s apstraktnom strukturom države bio eksperiment ili događaj koji ima ograničenu povijest i ograničenu budućnost. Živimo, kako to Jürgen Habermas kaže, u postnacionalnim situacijama.

[...]

Ukratko, ta ljubav ili vezanost više je nalik na udobnost. To nije zapravo obznanjena ljubav prema zemlji, napuhani nacionalizam.⁷²

Spivak ističe, a to nam je posebno zanimljivo, kako je bitna uloga imaginacije, a prije svega uloga književnosti kao potkrepljivača nacionaliz[a]ma, gdje je istaknuto kako književnost i likovne umjetnosti potiču nacionalizam, budući da označavaju pokušaj kolektivnog pamćenja, pretvarajući povijest u kulturno sjećanje. Međutim, Spivak iznosi i drugu stranu tog fenomena, interpretirajući umjetnost, a književnost i pogotovo, kao sredstvo kojime se nadilazi nacionalizam.⁷³ U promišljanju nacionalizma izuzetno je bitna uloga imaginacije koja je posredovana književnošću te je upravo kvalitetno proučavanje književnosti ono što nam može pomoći u reinterpretaciji povijesti i mijenjanja koncepcije nacije i nacionalizma.⁷⁴ Ova je aktivnost viđena promicatelj novih društvenih pojmova, budući da su upravo humanističke znanosti one koje pomažu detranscendentalizaciju nacije:

Visoko obrazovanje u humanističkim znanostima treba osnažiti kako bi književna imaginacija mogla nastaviti detranscendentalizirati naciju i kako bi se učvrstile redistribucijske moći regionalističke države usprkos globalnim prioritetima.⁷⁵

Možemo zaključiti kako spomenuta tri postkolonijalna teoretičara čija smo razmišljanja nastojali ukratko prikazati za zajednička obilježja imaju više

⁷¹ Spivak na pitanje o važnosti materinjeg jezika odgovara kako „svako dijete uči da svladava javno i privatno izvan razdjelnice javno-privatno kakvu smo naslijedili od nasljeđa europske povijesti. Jezik ima povijest; on je javan prije naših rođenja i bit će takav nakon naših smrti. Ipak, svako ga dijete izumljuje i čini najintimnijom stvari, dodirujući samu svoju nutrinu. Na površnijoj razini nacionalizam prisvaja upravo to neizvedeno privatno“. Ivi, str. 36.

⁷² Ivi, str. 26.-27.

⁷³ Cfr. Ivi, str. 30.

⁷⁴ Cfr. Ivi, str. 40.

⁷⁵ Ivi, str. 50.

karakteristika, među kojima se ističe problematiziranje pojma nacije i nacionalizma, pri čemu se kod Saida unutar ove problematike najviše naglašava element egzila kao relevantnog stanja pojedinca u 20. stoljeću, kod Bhabhe raspršivanje nacije, a kod Spivak moment nacionalizma, odnosno njegove dopune („the nation thing“ s pozitivnom konotacijom), pri čemu je književnost – odnosno imaginacija u širem smislu – viđena kao relevantan pokretač društvenih procesa. Ono što nam je posebno zanimljivo jest činjenica kako ovi teoretičari na više mjesta i na više različitih načina ističu vrijednost imaginacije i književnosti u interpretiranju složenih društvenih odnosa, pritom naglašavajući ulogu egzilanta kao idealnog književnika, povjesničara i općenito intelektualca unutar zamršene mreže odnosa egzil-nacija-nacionalizam.

Sljedeće potpoglavlje također će se baviti teoretskim postavkama fenomena egzila te će se unutar njega pokušati prikazati tzv. „anatomija“ egzila, problem nomenklature pojmova (odnosno adekvatne terminologije) koji ulaze u ovu problematiku, a usto će se pokušati dati odgovor na pitanje što je to egzil i na koji način utječe na one koji su mu podređeni (na egzilante).

B) Egzil – povijest, semantika, identitet

Paul Tabori, autor, publicist i romanopisac mađarskog podrijetla, koji se u svojim djelima koja ne spadaju u sferu fikcije bavio raznim aspektima ljudskog življenja, nama je zanimljiv zbog svoje publikacije *The Anatomy of Exile*,⁷⁶ koja predstavlja jedan od kanonskih tekstova u proučavanju fenomena egzila, poglavito zbog širokog i sustavnog povijesnog pregleda ali i zbog sustavne semantičke analize ključnih pojmova koji se uz ovaj fenomen vežu. Na samom početku autor navodi kako se ne radi o knjizi za stručnjake, kao ni za znanstvenike, jer kada bi ona to bila, imala bi na tisuće stranica i razložila bi ovu problematiku na puno opširniji način, na koji ona zaslužuje biti analizirana. Pa ipak, usuđujemo se primijetiti, zbog svoje obuhvatnosti u vrlo je kratkom roku postala jedan od temeljnih tekstova vezanih uz problematiku egzila.⁷⁷ Radi se o nepresušnom vrelu informacija za sve one koji se žele upoznati i baviti fenomenom egzila, budući da sadrži prije svega podatke o samoj terminologiji vezanoj uz ovaj fenomen kao i razjašnjenje pojedinih nedoumica, ostavljajući prije svega veliki prostor za razmišljanje i analizu ove problematike. Velik je dio Taborijevog istraživanja posvećen povijesno-prostornom smještanju egzila u kontekst cjelokupne ljudske civilizacije i osvrće se na egzilantska kretanja od najranijih početaka ljudske civilizacije sve do 20. stoljeća, koje je, kako i sami znamo, prepuno ovakvih izmještanja.

⁷⁶ Tabori, Paul, *The Anatomy of Exile: a semantic and historical study*, Harrap, London, 1972.

⁷⁷ Valja napomenuti kako se Taborijeva publikacija citira u mnogim znanstvenim člancima sadržanim u časopisima i zbornicima. Spomenimo samo neke od primjera na koje smo naišli proučavajući niz relevantnih publikacija: u uvodu u zbornik *The Literature of Emigration and Exile*, ur. James S. Whitlark i Wendell Aycock, Texas Tech University Press, Lubbock, 1992., početni je citat preuzet (ne slučajem) iz Taborijeve knjige: „To go into exile was written neither in my mind nor in my heart. I tore myself by force from the soil upon which I stood“, str. 1. Citirane su misli pronađene upravo u Taborijevoj knjizi, a radi se o rečenicama preuzetima iz teksta kojega je na papirusu ispisao Egipćanin Sinuhe, prvi identificirani egzilant u povijesti ljudskoga roda, prije nešto više od 4000 godina. Činjenica kako se već u ovom razdoblju piše o egzilu i njegovim psihološkim implikacijama dokaz je kako se ne radi o novom fenomenu, već kako je riječ o fenomenu čije postojanje je ukorijenjeno u same početke ljudske civilizacije. Publikacija koja nam je također zaokupla pažnju jest zbornik *Exile in Literature*, ur. Maria-Inés Lagos-Pope, Bucknell University Press, Lewisburg, Associated University Presses, London i Toronto, 1988., odnosno prilog *Exile, Self and Society* Roberta Edwardsa u kojem se poziva na Taborija analizirajući fenomen egzila na primjeru povijesnih i književnih tekstova počevši od prethodno navedenog Egipćanina, preko Rimskog Carstva i tadašnjeg raščlanjenja različitih vrsta egzila kao kazne za privilegirane, više staleže te nezaobilaznog iskustva Dantea Alighierija i njegovih razmišljanja u i o egzilu, prije svega u *Gozbi*. Među radovima koji citiraju Taborijevo djelo navodimo još zbornik *The Dispossessed: An Anatomy of Exile*, ur. Peter Isaac Rose, University of Massachusetts Press, Amherst-Boston, 2005.

Tabori u prvoj instanci raščlanjuje različita ponašanja egzilanata te za primjer osobe koja se u velikoj mjeri asimilirala i postigla uspjeh u zemlji koja ju je primila navodi iskustvo jedne francuske autorice⁷⁸ koja je proživjela iskustvo izmještanja prilagodivši se efikasno novim uvjetima života. Mogli bismo reći kako ova književnica na izuzetno elokventan način usko određuje što je zapravo egzil, odnosno, analoški s biljnim svijetom, upotrebljava u ovom kontekstu riječ transplantacija.⁷⁹ Za razliku od onih koji su se uspješno adaptirali (a po svemu sudeći su u manjini) drugi je soj osoba u egzilu onaj koji odbija novonastalo stanje i uporno želi nastaviti živjeti u prošlosti. U ovom kontekstu ne možemo ne spomenuti jedno od najstarijih iskustava egzila, ono zabilježeno u Starom Zavjetu gdje se sionski egzilanti pitaju „Kako da pjesmu Jahvinu pjevamo u zemlji tuđinskoj!“.⁸⁰ Međutim, ovakvo iskustvo je usporedivo s tolikim ljudskim sudbinama, čiji su protagonisti pjevajući svoju pjesmu i time čuvajući svoj nacionalni identitet ne samo dobili zahvalne slušače, već su prenijeli svoje pjesme na nove sugrađane čime su u širem smislu obogatili običaje i kulturu zemlje koja ih je primila.⁸¹ Koliko god čovjek tome stremio, brisanje egzila sa zemljovida ljudskih

⁷⁸ Riječ je o Elsi Triolet, francuskoj autorici ruskih korijena iz 20. stoljeća, a citirane misli dio su knjige *Rendez-vous des Étrangers*, u Tabori, Paul, *The Anatomy of Exile: a semantic and historical study*, op. cit., str. 16.-17.

⁷⁹ Elsa Triolet o egzilu i uspješnoj adaptaciji na novi život kaže: „It must be accepted that it is natural for a human being to be born and to die in the same place or at least, in the same locality; that everyone should be an organic part of all he calls his native land, his country. In this respect human beings do not differ from plants and animals; cut off from certain conditions, they vegetate and perish – and successful acclimatization under different skies, the possibility of striking roots, of giving birth to new genealogical trees, only applies to certain species. Thus, the pure-blooded Americans, descendants of immigrants, arriving on the soil of the New World from left and right in order to shape finally a single nation and belong to a single country: the United States. With man, the transplantation is complicated by the fact that apart from organic needs supplied by climate and food, he finds it difficult to be separated from a landscape, from a certain way of his sentimental and spiritual life that corresponds to the mundane habits of feeling and living... These organic and spiritual needs of Man are called the love of your country. [...] In the meantime, deprived of his own country, Man experiences a constant bodily and psychological discomfort and pain. Like an invalid in his bed, he is unable to find a comfortable position for he suffers from a terrible malady: homesickness. The majority of people only know this malady by hearsay. Yet this is what millions of émigrés, immigrants, fugitives, refugees, exiles, expatriates, displaced persons – briefly, foreigners and strangers, feel. All these words to express the loss of a country, the aimless wandering, the disarray... it is really the existence of a poor relation, forced into humility, into a marginal life and deep shame – someone who is reduced to sleep on a camp-bed in the corridor, trying not to disturb his hosts, adapting himself to their habits, eating at their usual mealtimes, partaking of their tastes and interests, in order not to upset the routine of their days and nights... The love of an exile for the country of his reception, for his new haven is always an unrequited love. And yet...“ *Ibid.*

⁸⁰ Riječ je o Psalmu 137, koji pripada u starozavjetne tužbalice (tzv. zajedničke tužbalice, budući da govori o padu Jeruzalema 587. godine pr. Krista i babilonskom progonstvu Izraelaca) i koji također može biti definiran kao psalam patnje ili tužaljka. Cfr. *Jeruzalemska Biblija*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2011., str. 845.; cfr. Tabori, Paul, *The Anatomy of Exile*, op. cit., str. 18.

⁸¹ Cfr. *ibid.*

sudbina utopistički je san, jer su egzilanti – baš kao i siromašni – predodređeni za vječno postojanje. Tabori u ovom smislu napominje kako je njegova namjera pokazati kako njihova prisutnost nije teret, već dar, jer svaki egzilant – iako je u većini slučajeva „iskorijenjen“ protiv svoje volje – ipak može cvjetati i donositi plodove.⁸²

Taborijevom istraživanju prethodi pjesma egzila, u kojoj je na vrlo suptilan način sublimirano iskustvo egzilanta, pa tako egzil biva definiran između ostaloga kao brisanje ponosa, bijeg koji je često gori od zatvora, infinitiv kojega se ne može ne podijeliti, bolest koju čak ni smrt ne može izliječiti.⁸³ Tabori u svojoj opsežnoj analizi anatomije egzila nudi informacije kao što su semantičke i pravne definicije samog pojma, bitne odlike egzila, psihologija egzila, samoodređenje egzilanata te sinteza egzila,⁸⁴ nakon čega detaljno analizira iskustvo egzila u 20. stoljeću na primjerima uzetima iz izuzetno velikog broja svjetskih naroda i država. Nama je posebno zanimljiva analiza egzemplarnih talijanskih slučajeva za vrijeme *ventennio fascista* među kojima (kao razlog ovome možemo navesti kako se radi o periodu koji je prethodio odlasku većine Talijana iz Zadra, budući da se egzodus koji je u centru našeg interesa dogodio u drugoj polovici dvadesetog stoljeća, odnosno krajem i nakon Drugog svjetskog rata) nije naveden prikaz sudbine talijanskog stanovništva koje je četrdesetih godina moralo napustiti Zadar. Bilo kako bilo, svjesni smo kako se radi o djelu koje pokušava i u velikoj mjeri uspijeva približiti široj čitalačkoj publici (odnosno onima koji nemaju iskustvo egzila u životu iako bi se, u svjetlu prethodno rečenog, dalo raspravljati o tome postoje li osobe koje ga na neki način nisu proživjele) iskustvo i stanje egzila oprimjereno izdašnim analizama tolikih sudbina različitih skupina pa je Zadar, gradić-enklava s nešto manje od 30 tisuća stanovnika suprotstavljen nekim drugim slučajevima, itekako marginalan u ovoj po obujmu iscrpnoj analizi koja je ipak ograničena svojom širinom i općenitošću jer bi bilo nemoguće evidentirati sve egzile u povijesti ljudskoga roda, a posebno sve egzile koji

⁸² Ivi, str. 19.

⁸³ Tabori kaže kako je egzil „infinite you cannot help splitting“. Ivi, str. 9. Tzv. „split“ ili „cleft infinitive“, „podijeljeni“ infinitiv gramatika engleskog jezika drži neispravnim – tako je, primjerice, glagol u infinitivu „to go“ rascijepljen umetanjem priloga u poznatoj rečenici kapetana Kirka, jednog od protagonista *sci-fi* kulture 20. i 21. stoljeća, na „to boldly go“ umjesto pravilnog „to go boldly“, čime je u ovoj rečenici ovakvim stilističkim postupkom stavljen poseban naglasak na glagol „to go“, odnosno na radnju koju on izražava.

⁸⁴ Cfr. Ivi, str. 22.-38.

su se dogodili tijekom 20. stoljeća. Našu je pozornost, dakako, privukla i analiza slučajeva u tadašnjoj Jugoslaviji, u čijim se okvirima suživota velikog broja različitih naroda, doduše vrlo usputno, spominju i egzilantska kretanja talijanske manjine, bez njihovog preciznog omeđenja.

Što se tiče same semantike egzila, odnosno adekvatnog označavanja / nomenklature / terminologije vezane uz ovaj fenomen, moramo napomenuti kako se radi o vrlo kompleksnom polju, budući da različiti oblici odvajanja od vlastitog zavičaja nose različita imena. U anglosaksonskom području riječ je o račvanju pojma egzila na dvije grane: prva podrazumijeva prisilno, a druga svojevolumno udaljavanje od doma. Engleski jezik obiluje riječima čija semantička polja pokrivaju u velikoj mjeri različita značenja egzila.⁸⁵ Što se tiče bitnih odlika egzila, njegove esencije, moramo imati na umu kako etimološke i pravne definicije predstavljaju samo jednu stranu problema semantike egzila. Povijesne, psihološke te ideološke definicije su, kako tvrdi autor, jednako važne.⁸⁶ Sedamdesetih godina, nešto kasnije nakon objavljivanja Taborijeve studije, priznati komparatist svjetskoga glasa Claudio Guillén⁸⁷ objavio je svoj tekst *On the Literature of Exile and Counter-Exile*⁸⁸ koji i u današnje vrijeme ima važnost u kontekstu proučavanja egzila u književnosti, a u kojemu također elaborira jedan vid semantike egzila. Osim što u ovom radu ovdje daje svoje kritičko-komparatističke interpretacije egzila, govori prije svega o dva različita pola književnosti koja nastaje na temu egzila, pri čemu je prvi pol autobiografsko

⁸⁵ Tabori govori o sljedećim engleskim glagolima i imenicama čije je semantičko polje vezano uz egzil, a kojega nije uvijek lako odrediti – posebno je teško ovu terminologiju prevesti na drugi jezik, jer se često značenja u potpunosti ne poklapaju: „displace, send out, exclude with dislodgment, eviction, ejection, deportation, expatriation, relegation, extradition, excommunication“ te „emigrant and émigré“, „refugee and displaced person“, „deportee and evacuee“. Ivi, str. 23.; 27.

⁸⁶ Cfr. ivi, str. 26. Tabori problematizira problem definicije egzila navodeći sljedeću, kojom želi potaknuti čitatelja na razmišljanje: „An exile is a person compelled to leave or remain outside his country of origin on account of well-founded fear of persecution for reasons of race, religion, nationality, or political opinion; a person who considers his exile temporary (even though it may last a lifetime), hoping to return to his fatherland when circumstances permit – but unable or unwilling to do so as long as the factors that made him an exile persist“. Spomenutu definiciju moguće je sažeti u jednu kratku rečenicu: „I want to go home“. Ivi, str. 27.

⁸⁷ Claudio Guillén (Pariz, 1924. – Madrid, 2007.) španjolski je pisac i komparatist. Predavao je na niz renomiranih svjetskih sveučilišta, među kojima su University of California, San Diego, Princeton University, Harvard University, Universitat de Barcelona. Autor je niza relevantnih publikacija, među kojima *su Literature as System: Essays Toward the Theory of Literary History* (1971.) te *The Challenge of Comparative Literature* (1993.).

⁸⁸ Guillén, Claudio, *On the Literature of Exile and Counter-Exile*, u „Books Abroad“, 50 (1976), 2, dostupno online na sljedećoj poveznici: <http://www.jstor.org/stable/40130427> (pristupljeno 10.2.2015.).

prenošenje emocija koje odražavaju iskustva ili stavove prema vlastitom iskustvu egzila⁸⁹ dok je drugi predstavljanje fikcionaliziranih tema, mitova ili ideja i uvjerenja.⁹⁰ Sukladno tome, dvije su kategorije pisaca: u prvu spadaju pisci koji o egzilu govore, a u drugu oni koji od njega uče. U prvom slučaju, koji je čest u poeziji te često preuzima moduse elegije, egzil postaje sam sebi materija.⁹¹ U drugom, koji obično strema ka pripovjednoj prozi i esejima, egzil je stanje ali ne i vidljivi uzrok odgovora kojega karakterizira tendencija ka integraciji, širokom pogledu na svijet, pa i univerzalizam.⁹² Prve su instance primjeri literature u egzilu, dok su druge primjeri literature „of counter-exile“.⁹³ U dvadesetom stoljeću egzil poprima drugačije dimenzije: geografski izgon (prije svega potaknut političkim motivima, a u novije vrijeme i ekonomskim) više nije njegov najgori oblik. Ono što je puno gore od ovakve kazne je izgon iz sadašnjosti ili čak iz budućnosti.⁹⁴ Spomenimo također činjenicu kako je Guillén u ovom smislu (na tragu Taborijevih premisa – ali napominjemo kako ga u Guillénovom tekstu nismo uspjeli naći kao izvor ove semantičke podjele pa se stoga da pretpostaviti kako su otprilike u isto vrijeme došli na ovu ideju) tvorac raščlambe egzila na dvije instance: „inner“ i „actual“ exile, odnosno „unutrašnji“ i „vanjski“, pri čemu je „vanjski“ u skladu sa njegovim geografskim karakteristikama poistovjećen sa „stvarnim“.⁹⁵ Vrijedi također napomenuti kako Guillén daje naslutiti kako je ponekad teško povući granicu između spomenute dvije vrste književnosti („exile“ i „counter-exile“), budući da obje u sebi sadrže elemente onog drugog pola.

⁸⁹ „[...] the direct or near-autobiographical conveyance of the actual experiences of exile itself by means of emotions reflecting the experiences or of attitudes developed toward them“. Ivi, str. 271.-272.

⁹⁰ „[...] the imaginative presentation of relatively fictional themes, ancient myths or proposed ideas and beliefs growing from what are essentially the consequences in the changing writer, or group of writers, of the initial experiences“. Ivi, str. 272.

⁹¹ Cfr. *ibid.*

⁹² „[...] of an imaginative response often characterized by a tendency toward integration, increasingly broad vistas or universalisms“. *Ibid.*

⁹³ *Ibid.* Semantičko polje engleskog priloga *counter* označava nešto protivno, odnosno protutežno. Jedno od značenja, odnosno prijevoda riječi *counterpart*, u čijem bi se smislu eventualno također razmatrala bliskoznačnost pojmu književnosti „of counter-exile“ jest „dopunski dio“ ili „dopuna“, a takvo bi značenje, vjerujemo, odgovaralo onome što je Guillén svojom definicijom htio postići. Postoji dakle, književnost egzila i „of counter-exile“, njezina „nadopuna“ koja ju u isto vrijeme nadopunjuje i biva joj protutežom. Cfr. Bujas, Željko, *Veliki englesko-hrvatski rječnik / English-Croatian Dictionary*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1999., str. 190.-191.

⁹⁴ Cfr. Guillén Claudio, *On the Literature of Exile and Counter-Exile*, op. cit., str. 275.

⁹⁵ Cfr. *ivi*, str. 280.

Postoji još jedna dodirna točka ovih autora: Tabori u problematici semantike egzila navodi primjer Dantea,⁹⁶ čiji se slučaj ne uklapa u klasične definicije egzila budući da se iz egzilanta svojevoljno transformira u emigranta, a u određenoj mjeri drži diskutabilnom i ovu definiciju, budući da Dante nikad ne napušta geografski prostor današnje Italije.⁹⁷

Što se tiče psihologije egzilanata, Tabori navodi istraživanja u kojima se iz ovog aspekta mogu podijeliti na više različitih skupina koje sve imaju za zajedničku karakteristiku problem suočavanja s poljuljkanim osjećajem identiteta.⁹⁸ Ova problematika detaljno je razrađena u knjizi *Psychoanalytic Perspectives on Migration and Exile*⁹⁹ koja je pokušaj analize i integracije dviju perspektiva: nesvjesnih procesa koji se događaju unutar mozga emigranta – individue koja ostavlja dotadašnji život i započinje novi kojemu se pokušava prilagoditi te kolektivnih procesa koji se prije svega odnose na grupu ljudi koja ostaje za emigrantom, a koja je za njega vezana rodbinskim, prijateljskim ili drugim vezama. Uspostavivši temelje analize na bogatim kliničkim materijalima, autori (Leon i Rebecca Grinberg) istražuju normalne, kao i patološke reakcije na fenomen migracije, a posebno na specifičnu instancu egzila, koristeći također kao podlogu istraživanja književnost i mit. Naglasak je stavljen na

⁹⁶ Claudio Guillén naziva Dantea *exul immeritus* (što će reći onaj kojemu je njegov Vladar učinio nepravdu. Ivi, str. 274.

⁹⁷ Citirajući izvor Attila Fáj: “Works in exile with themes of one’s native country”, Katolikus Szemle, IV, Rome, 1965., Tabori o Danteovom egzilu iznosi sljedeće: „At first Dante was an exile and if we identify his country with Florence, his exile appears to be a more complete condition than Ovid’s; both legally and psychologically he was cast outside his city that had exiled him and sentenced him to death. Later he could have returned home at the price of self-humiliation but his pride and sense of honour barred him from this possibility. It was at this stage that from an exile he turned into an emigrant; for now he lived voluntarily, because of his political and ideological convictions, away from Florence. However, it is questionable whether in his case the concept of ‘country’ did not mean, either subjectively or objectively, only the city state where he was born but a category denoting a wider linguistic, cultural, geographical, historical unit. Dante had emigrated from his native city but did not flee from his fatherland; he continued living in Italy, in immediate contact with all that was Italian on Italian soil...“. Tabori, Paul, *The Anatomy of Exile*, op. cit., str. 27.

⁹⁸ O psihologiji egzilanata Tabori kaže: „The specific structure of refugee psychology is best shown in the relationship to the environment, since the ‘problem of identity’ is of central importance to human psychology. The ‘feeling of identity’ implies, according to Erikson, that a human being feels he is the same person as he was yesterday (in his childhood and youth) and he will be tomorrow (in his immediate and more distant future). This feeling of remaining the same, of ‘remaining true to themselves’ gives people the confidence necessary for a normal existence despite life’s ups and downs“. Ivi, str. 30.

⁹⁹ Grinberg, Leon, Grinberg, Rebecca, *Psychoanalytic Perspectives on Migration and Exile*, Yale University Press, New Haven & London, 1989. Ova nezaobilazna publikacija koja se tiče proučavanja egzila iz perspektive psihoanalitičara definirana je kao prva opsežnija psihoanalitička studija takve vrste, te kao remek-djelo primijenjene psihoanalize. Cfr. Ivi, str. vii; ix.

pitanje identiteta emigranta / egzilanta – kojega spomenuti Tabori samo dotiče – odnosno onih osoba koje su definirane kao „transplantirane“¹⁰⁰ pri čemu se uspostavlja analogija iskustva migracije s općenitim ljudskim razvojem. Ukoliko se usredotočimo isključivo na egzil, budući da on spada u našu interesnu sferu, moramo napomenuti kako ova studija naglašava prije svega njegovu jedinstvenu prirodu: ono što ga razlikuje od ostalih vrsta migracije jest činjenica da je odlazak protiv volje egzilanta, a povratak nemoguć. Egzil – rezultat nasilja i ratova koji pogađaju tolike narode – bez sumnje je jedan od najvećih problema našega vremena.¹⁰¹ U posebno interesantnom poglavlju¹⁰² analizirana je psihopatologija egzila polazeći od činjenice kako egzilant u većini slučajeva napušta dom bez opraštanja od svojih najbližih, a taj je događaj, odnosno njegov izostanak, viđen kao okidač mnogim traumama koje su kasnije prisutne u njegovom životu.¹⁰³ Upravo je odlazak bez opraštanja granica koja dijeli zajedništvo dvoje ljudi od stanja u kojemu oni to više nisu.¹⁰⁴ Naglašeno je kako je upravo „ritual“ opraštanja bitan pri svakoj migraciji budući da u patnji egzilanta on pretpostavlja čvrsti oslonac.¹⁰⁵ Pitanje opraštanja pri odlasku vrlo je bitno u analizi psihologije / psihopatologije egzila, budući da je egzilantima gotovo uvijek onemogućen ovaj bitni čin jer u većini slučajeva moraju naglo i bez prethodne najave napustiti svoj dom, a to je dodatni poticaj za anksioznost.¹⁰⁶ Egzilanti su prisiljeni živjeti daleko od svojeg zavičaja iz kojega su mahom pobjegli zbog političkih ili ideoloških razloga ili zbog toga što im je egzil jedini način na koji mogu preživjeti. Ne mogu se vratiti kući dokle god tamo postoje okolnosti zbog kojih su ju napustili i

¹⁰⁰ Cfr. *ivi*, str. ix. Podsjetimo, ovu terminologiju navodi i Tabori citirajući misli francuske književnice E. Triolet koja egzil objašnjava koristeći fitološke termine kao metaforičku interpretaciju ovog „stanja“.

¹⁰¹ Cfr. *ivi*, str. 2.

¹⁰² *Exile, a specific kind of migration*, *ivi*, str. 156.-165.

¹⁰³ Autori kažu: „Uprooted from home and surroundings, the pain of defeat still fresh, and his heart sinking for all he has lost, the exile often must leave without so much as a goodbye to friends and family“. *Ivi*, str. 156.

¹⁰⁴ Oproštaj je, kako ističu: „the border that divides the state of union between two people – the one who leaves and the one who stays behind – from the state of separation“. *Ibid.*

¹⁰⁵ Ritual opraštanja je važan iz sljedećih razloga: „When misfortune strikes, goodbyes are the first thing one clings to with all one’s heart and soul in an attempt to understand and accept the tragedy of separation. The rite of farewell virtually stamps the incomprehensible with a watermark that locates and orients one during a critical moment. [...] The rite of farewell is a marking device which clearly fixes a border between what has been called from time immemorial the land of the living and the land of the dead“. *Ivi*, str. 156.-157.

¹⁰⁶ „[...] they carry away with them the anxiety of not having said their goodbyes, which makes them feel that they are crossing the frontier between the land of the dead and of the living“. *Ivi*, str. 157.

upravo je u tome razlika između fenomena egzila i ostalih vrsta migracije.¹⁰⁷ Ostali migranti se, za razliku od egzilanta, mogu uvijek vratiti kući.¹⁰⁸ Istaknuto je također kako egzilanti doživljavaju svoju integraciju kao određenu lišenost vlastitih rituala koja za posljedicu ima poljuljani identitet¹⁰⁹ te se zbog nemogućnosti oslanjanja na rituale iz prethodnog života osjećaju nesigurnima i teže im je nego ostalim migrantima naći svoje mjesto u društvu u koje su transplantirani budući da ne mogu ponovno stvoriti uvjete koji su do tada bili osnova njihovog života. Kako bi se suočili sa novonastalom situacijom i novim životom u egzilu većina ih pribjegava mehanizmu nijekanja sadašnjosti, koja postaje tada zatvorena između prošlog života pretvorenoga u mit i budućnosti predstavljene iluzijom kako je moguć povratak kući. Ovakva iluzija je veća što je veća nemogućnost povratka na staro stanje stvari. U ranom stadiju egzila egzilant se može osjećati kao junak prihvaćen sa simpatijama i divljenjem ili kao otpadnik progonjen grižnjom savjesti što pospješuje ne-integraciju u novo okruženje budući da egzilant uklapanje doživljava kao izdaju onih koje je ostavio za sobom: svojeg doma, svojih najbližih, svojih pokojnih.¹¹⁰ Dakle, jedan od mehanizama u ponašanju egzilanta je odbijanje i viđenje zemlje koja ih je prihvatila kao „negativca“, pri čemu se često znaju ponašati kao siročad.¹¹¹ Još jedna od odlika egzilanta koja se navodi jest nestrpljivost, koja je prisutna kod gotovo svih ovakvih osoba.¹¹² Čak i u najboljim mogućim okolnostima, situacija u kojoj se egzilant nalazi je izuzetno bolna

¹⁰⁷ Cfr. *ibid.*

¹⁰⁸ Autori nude sintetički prikaz važnosti egzila, ističući kako su ga Grci najozbiljnije doživljavali, budući da je predstavljao najteži oblik kazne koji nesumnjivo ostavlja posljedice na ljudskom duhu: „Although the term exile is widely used to refer to involuntary departures as well as to so-called transplanted, displaced, and stateless persons, it was originally associated with the Athenians, who banished certain citizens for political reasons. Exile was taken most seriously by the Greeks; it was seen as a strict sentence, harsh punishment, true condemnation. In our day, of all the problems stemming from civil war and violent upheavals around the world, exile is one of the most serious: it segregates important sectors of the population from national life, forcing them to adjust to unwanted, hurtful, and frustrating situations“. *Ibid.*

¹⁰⁹ „[...] exiles experience integration and a life-style shorn of the ritualization they were accustomed to as the loss of a defining identity“. Ivi, str. 158.

¹¹⁰ Cfr. *ibid.*

¹¹¹ „Rejection masks their guilt toward those they left behind and disguises the rancor and hatred toward the country which expelled them, which is projected onto the new country that has received them. Thus, instead of seeing the new country as their salvation, some exiles see it as the cause of all their troubles while idealizing their original country with never-ending nostalgia. Sometimes exiles react like orphaned children who have been placed by adoption and then take out their previous suffering on their new parents, essentially because they have finally found someone who will listen to them“. Ivi, str. 158.-159.

¹¹² „[...] a marked oral avidity and an incapacity to wait: the exile develops a peremptory need for instant gratification“. Ivi, str. 159.

te se može usporediti s izdržavanjem zatvorske kazne.¹¹³ Važno pitanje u životu egzilanta također je smrt koja u njegovim očima postaje dvostruka, budući da smrt u egzilu označava i nemogućnost povratka o kojemu toliko maštaju. Mnoge su pjesme, kao i razni drugi književni uradci egzilanata opjevali smrt u egzilu.¹¹⁴

Valja naposljetku napomenuti kako pri analizi psihologije i psihopatologije osoba u egzilu moramo imati u vidu činjenicu kako nisu sve osobe iste i ne doživljavaju svi egzilanti svoju situaciju na jednak način. Oni koji su snažnijega karaktera svojoj će se situaciji maksimalno prilagoditi, dok će osobe labilnije osobnosti uvijek lamentirati za izgubljenim, pri čemu će ostati zarobljeni u odbijanju vlastite stvarnosti nametnute novonastalim okolnostima – bezdanu između prošlosti i neostvarive budućnosti kojega su sami izabrali kao obrambeni mehanizam. Osobe snažnijega karaktera od svoje će situacije izvući maksimum te će je često prihvatiti i iskoristiti kao poticaj za stvaralaštvo u najrazličitijim oblicima.¹¹⁵ Ono što posebno vrijedi istaknuti je činjenica kako je učenje iz vlastitog iskustva zasigurno izvrstan poticaj za nastanak brojnih djela koja prelaze u univerzalnu umjetnost, budući da prelaze i uzdižu se iznad granica domovina u koje su primljeni.¹¹⁶ Dalo bi se ovom razmišljanju o važnosti identiteta pridodati i razmišljanje kako su egzilanti u stvari samima sebi Drugi. Primjer koji također izvrsno ilustrira psihologiju egzila poznata je katolička molitva-antifona *Zdravo Kraljice*, u čijoj se latinskoj verziji čitavo čovječanstvo definira kao „*exsules filii Haevae*“, odnosno „*prognani sinovi Evini*“ pri čemu je i čitav ljudski život viđen

¹¹³ „Some exiles have said that the vast world into which they escape is no more than a prison because they are deprived of the ability to be in the one place they wish to be: their own country. Others who are imprisoned for years at home feel that they, too, are in exile because they are condemned to remain disconnected from their country“. Ivi, str. 160.

¹¹⁴ „[...] to die far away from home “in a foreign land” is considered a double death because it makes the fantasized return impossible“. Ivi, str. 161.

¹¹⁵ „It is evident that despite the drama of the situation people whose personality is stronger and more balanced, who have more defensive resources, and a greater ability to tolerate pain and frustration and to endure and work through their guilt toward those who were left behind or who died are also those with a greater capacity to wait, accept changes of circumstance, and slowly begin to mourn all they have lost. If the environment which receives them is welcoming and there is someone who can contain their anxieties, they can reorganize and carry out creative work in their new surroundings“. Ivi, str. 164.-165.

¹¹⁶ „[...] many have remade their lives, healed their wounds, and been sustained by what the new and different world had to offer. The most talented poets, scientists, musicians, painters, professors, actors, and writers among them were able to learn from experience; and, enriched by their experience, trials, and tribulations, they produced work that has transcended the borders of their adopted countries“. Ivi, str. 165.

kao oblik egzila iz Edenskog vrta.¹¹⁷ Na razini ove religiozno-simboličke ideje prevedene u praksu bilo koji je umjetnik stranac u vlastitoj zemlji¹¹⁸ te se takav oblik egzila definira, kako smo već spomenuli, kao „unutrašnji egzil“. Zanimljivo je također pridodati kako u španjolskom jeziku ono što u engleskom biva označeno kao *exile*, egzilant, ima više oblika: *destierro* (čovjek bez zemlje) i *destiempo* (čovjek bez vremena), pri čemu se akcentuiraju različiti aspekti egzila, a zanimljiviji je možda drugi oblik, budući da je svaki egzilant čovjek bez vremena, odnosno živi u dva različita vremena istodobno – u prošlosti i u sadašnjosti. Ovakvo je stanje izuzetno komplicirano, budući da život egzilanta ide prema naprijed, kao i život bilo kojeg čovjeka, a u isto se vrijeme vraća unatrag, što proizvodi određeni vakuum koji generira različite psihološke konflikte.¹¹⁹

Učinila nam se izuzetno zanimljivom u smislu proučavanja odnosa egzilanta prema drugima i prema samome sebi analiza pojma stranca Richarda Sennetta¹²⁰ koja je u izvorniku objavljena na engleskom jeziku,¹²¹ ali nam je bila dostupna u talijanskom prijevodu: *Lo straniero: due saggi sull'esilio*,¹²² gdje autor pokušava interpretirati figuru stranca: „stranac“ je polivalentni označitelj onih osoba koje su izmještene radi političkih ili ekonomskih razloga.¹²³ Sennett strance raščlanjuje na kategorije migranta, egzilanta i ekspatrijata. Zanimljivo je ovoj općenitoj, prije svega sociološkoj raščlambi stranaca, odnosno egzilanata korelirati onu koju predlaže Branka

¹¹⁷ Cfr. Tabori, Paul, *The Anatomy of Exile*, op. cit., str., 31.

¹¹⁸ Cfr. *ivi*, str. 32. Usudujemo se u ovom smislu primijetiti nije li i naš Antun Branko Šimić dijelio ovakvo mišljenje – *čudenje* pjesnicima može biti interpretirano i kao oblik egzila u kojemu se nalaze.

¹¹⁹ Cfr. *ibid.* Egzil je nedvojbeno stanje vječne potrage, nepopunjive praznine, sveobuhvatne nesigurnosti. To je osobito stanje svijesti, gdje, riječima Josifa Brodskog, egzilant postaje „žrtvom zemljopisa“, cfr. Brodski, Josif, *Što dalje od Bizanta*, prev. Irena Lukšić, „Lettre Internationale“ 5, Zagreb, 1992., str. 13.-26., u *Egzil, emigracija: novi kontekst: zbornik*, priredila Irena Lukšić, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 2002., str. 7.

¹²⁰ Richard Sennett (1943.) radi kao profesor na London School of Economics, kao i na New York University. Bavi se proučavanjem društvenih veza koje nastaju u gradovima te posljedicama urbanoga života na individue u modernom svijetu.

¹²¹ Sennett, Richard, *Foreigner: Two Essays on Exile*, Notting Hill Editions, London, 2011.

¹²² Sennett, Richard, *Lo straniero: due saggi sull'esilio*, prev. Fiorenza Conte, Feltrinelli, Milano, 2014.

¹²³ Stranac je: „[...] il migrante, l'esiliato, l'espatriato. Questi termini designano le ragioni diverse per cui una persona vive all'estero, ma il risultato di tali situazioni di sradicamento appare, oggi, quello di un destino comune. Essere stranieri significa vivere all'estero in uno stato di disagio: il migrante che per effetto dello choc culturale si aggrappa alla propria cultura, l'esiliato che si iberna in totale indifferenza in una città con cui non è quasi entrato in contatto, l'espatriato che ben presto comincia a sognare di ritornare... Immagini come queste conferiscono un aspetto sentimentale al bisogno di avere radici e ai vantaggi del focolare. Ma soprattutto negano a coloro che sono diventati stranieri la volontà e la capacità di trarre qualcosa di umano dall'esperienza stessa dell'essere sradicati, anche se magari all'inizio sono emigrati per una costrizione“. *Ivi*, str. 56.

Kalogjera¹²⁴ pri definiciji pisaca između dviju domovina: etničari, egzilanti i globalisti, pri čemu su etničari ona skupina pisaca koji pišu na dva jezika, rođeni mahom u novoj domovini, s tematikom njihovih djela okrenutom prema njihovim sunarodnjacima gdje se većinom govori o borbi za egzistenciju, dok djela koja nastaju nisu od vrlo velike umjetničke vrijednosti. Egzilanti su oni pisci koji se javljaju na više jezika, a većina je na odlazak iz domovine bila potaknuta iz političkih razloga. Oni se, za razliku od etničara, u svojim djelima ne bave politički inspiriranim temama, već je u njihovim djelima riječ o socijalnoj, psihološkoj ili ljubavnoj tematici. Globalisti su oni pisci za koje se bez sumnje može utvrditi kako pripadaju čitavom nizu kategorija književnosti – književnosti vlastite domovine, odnosno one iz koje su potekli, zatim one u koju su primljeni a naposljetku i u cjelokupnu, globalnu književnost – pisci su to koji su kozmopoliti i čije su teme univerzalne, primjenjive na bilo koji povijesni trenutak ili bilo koju geografsku koordinatu.¹²⁵ Problem kod stranaca jest što moraju biti „svoji“ na mjestu koje ne doživljavaju svojim.¹²⁶ Čovjek postaje stranac u onom trenutku kad je otkinut od vlastitih korijena. Međutim, u židovsko-kršćanskoj interpretaciji „stanje iskorijenjenosti“¹²⁷ dobiva izuzetnu moralnu vrijednost.¹²⁸ Egzil je neka vrst moralne stigme, koja nikada ne može biti u potpunosti izliječena,¹²⁹ on nije samo duhovna

¹²⁴ Branka Kalogjera profesorica je pri Odsjeku za anglistiku Filozofskog fakulteta u Rijeci. Objavila je više znanstvenih radova i knjiga, među kojima navodimo sljedeće: *Englesko-hrvatski rječnik* i *Hrvatsko-engleski rječnik* (1996.), *Hrvatski korijeni američkog pisca Edwarda Ifkovica* (1997.), *Etničke teme* (1999.), *Pisci između dviju domovina* (2003.)

¹²⁵ Cfr. Kalogjera, Branka, *Pisci između dviju domovina*, Hrvatsko filološko društvo: Grafrade, Rijeka, 2003., str. 5.-8.

¹²⁶ „Radicamento e sradicamento, la virtù di essere se stessi in un luogo e il vizio di guardare se stessi nell'altrove. I problemi di essere straniero cominciavano proprio qui“, u Sennett, Richard, *Lo straniero*, op. cit., str. 72.-73.

¹²⁷ Cfr. *ivi*, str. 79.

¹²⁸ „Anche tra i cristiani dei primi secoli, come tra gli ebrei dell'Antico Testamento, il nomadismo e l'essere esposti erano profondamente percepiti come conseguenze della fede. [...] Quella giudaico-cristiana è quindi una cultura che, proprio alle sue fonti, riguarda direttamente l'esperienza dello sradicamento. La nostra è una cultura religiosa della seconda cicatrice. La ragione per cui viene conferito tutto questo valore allo sradicamento deriva da un profondo discredito dell'antropologia della vita quotidiana: il *nomos* non è verità. Le cose quotidiane sono di per sé illusorie – illusorie come lo erano per gli orfici e per Platone e nella misura in cui lo sarebbero state per sant'Agostino“. *Ivi*, str. 79.-80.

¹²⁹ „Dunque questa seconda cicatrice, che è il segno distintivo dello straniero, è uno stigma morale, proprio perché non si sana mai del tutto. Sia nel pensiero classico sia in quello giudaico-cristiano, coloro che si sono liberati dalle circostanze, coloro che conducono vite da sradicati, possono diventare esseri umani di un certo rilievo. Girando per il mondo, si trasformavano. Si liberavano dalla partecipazione cieca e, di conseguenza diventavano capaci di indagare le cose approfonditamente in prima persona, potevano operare scelte per se stessi o sentirsi infine, come il cieco re greco e il martire cristiano, al cospetto di un potere più alto. Le due cicatrici sul corpo del re Edipo rappresentano un conflitto fondamentale all'interno della nostra civiltà, in cui le pretese di

kategorija i jako je teško asimilirati se, pri čemu stranac biva razapet između dviju već spomenutih opcija – zaborava i nostalgije.¹³⁰ Problemi također nastaju i u odnosima sa ljudima koji ih okružuju u novoj sredini, budući da oni ne mogu shvatiti kako se stranci osjećaju.¹³¹ Proces asimilacije stranca novoj sredini nije jednostavan, pri čemu je uvijek prisiljen na određeno „vaganje“ između onoga što je prikladno a što nije.¹³² Međutim, valja također napomenuti kako se promijenilo shvaćanje onoga što je strano: antička maksima „humani nihil a me alienum puto“,¹³³ polako se u modernom identitetu transformira u, kako Sennet kaže: „nulla che mi sia estraneo è reale“.¹³⁴ Domovina više nije fizičko mjesto sa preciznim geografskim koordinatama: ona je potreba onoga koji se premješta i uvijek se nalazi negdje drugdje,¹³⁵ pri čemu postoji opasnost da stranci idealiziraju svoje korijene.¹³⁶ Stranac mora naučiti živjeti sa svojim stanjem iskorijenjenosti transformirajući ga na kreativan način¹³⁷ te također mora naučiti iskorištavati materiju koja tvori identitet na način da ju pretvara u umjetnost.¹³⁸ Možemo zaključiti kako se stranac – da bi se uspješno prilagodio novoj okolini – treba

verità del luogo e degli inizi si oppongono alle verità di scoprire quando si diventa stranieri“. Ivi, str. 81. U ovom smislu može se kao poticaj na ovakva razmišljanja istaknuti Auerbachova analiza „Odisejevog ožiljka“: cfr. poglavlje *Odysseus' Scar* u Auerbach, Erich, *Mimesis*, op. cit., str. 3.-23.

¹³⁰ „Per chi era diventato straniero, la nazione rappresentava due pericoli, il pericolo di dimenticare e quello di ricordare; nel primo caso lo straniero veniva a trovarsi in una condizione di svilimento determinata dal suo stesso desiderio di assimilarsi, mentre nel secondo rimaneva annientato dalla nostalgia“. Sennett, Richard, *Lo straniero*, op. cit., str. 83.

¹³¹ „Una volta all'estero, le persone di questo tipo si rendono conto che i nuovi compatrioti non riescono a capire com'era la vita nei loro luoghi di origine, oppure che non vi sono interessati – comprensibilmente d'altronde, perché tutto è così distante nello spazio e così lontano nel tempo, tutto è, in una parola, così estraneo“. Ivi, str. 84.

¹³² „Ma una persona che arde dal desiderio di assimilarsi forse può anche avere verso se stessa atteggiamenti autocensori quando vaglia tutta la portata delle esperienze e delle considerazioni fatte nella sua vita, perché l'atto stesso di sottoporre al vaglio se stessi presume che ci sia qualcosa di vergognoso, di inaccettabile nel proprio passato, da tenere nascosto dagli altri. Per lo straniero questa sequenza di autocensura e vergogna può essere innescata dal semplice fatto di percepire che cose quali il gesto di toccare gli altri mentre si parla con loro, o il sentore di cibi estranei nel suo fiato, sono comportamenti che devono essere corretti“, Ivi, str. 85.

¹³³ Riječ je o poznatom Terencijevom citatu: „Homo sum, humani nihil a me alienum puto“, što može biti prevedeno kao „Ja sam čovjek, ništa što je ljudsko strano meni nije.“

¹³⁴ Ivi, str. 92.

¹³⁵ Cfr. ivi, str. 93. Ovakvo stajalište korelira i sa onim postkolonijalnih teoretičara Bhabhe i Spivak koji preispituju značenje pojma domovine, odnosno – u općenitijem smislu – nacije i nacionalnosti, odnosno nacionalizma.

¹³⁶ „In un certo senso, per le persone che hanno dovuto lasciare il loro paese resta la tentazione costante di idealizzare le proprie radici in quanto certe e fondate, costruirsi una sorta di fermo immagine del passato mentre intanto il presente si snoda come un film fatto di scene che cambiano all'improvviso“. Ivi, str. 95.

¹³⁷ Cfr. ivi, korice.

¹³⁸ Stranac treba „imparare a elaborare i materiali che costituiscono l'identità alla maniera in cui un artista lavora i fatti più banali trasformandoli in cose da dipingere. Ognuno deve costruire se stesso“. *Ibid.*

ponašati poput umjetnika¹³⁹ i kako njegovo stanje u neku ruku može biti interpretirano kao idealno ozračje u kojemu nastaje umjetnost, ali ne ona koja teži ka predstavljanju objekta, već ona koja objekt dislocira.

Nakon ovih razmatranja o povijesnim, semantičkim i identitetskim implikacijama fenomena egzila možemo zaključiti kako se radi o izuzetno kompleksnom fenomenu kojemu treba pristupati iz više različitih perspektiva, uzimajući u obzir ne samo povijesne, političke, kulturološke okolnosti u kojima egzil nastaje, nego i psihološka obilježja svakog egzilanta ponaosob, budući da je svaki čovjek uistinu jedinstven i da svaki čovjek različito pristupa poteškoćama u vlastitom životu i pokušava razriješiti konflikte na sebi svojstven način. Egzil je nesumnjivo jedan od fenomena koji je obilježio ne samo bližu, već i cjelokupnu ljudsku povijest i u većini slučajeva može doći do određene generalizacije u analizi identitetskih lomova egzilanata, pri čemu valja biti osobito oprezan. Umjetnost, a time i književnost, viđena je kao terapijski odmak od stvarnosti egzilanta, kao trenutak pozitivnog pomaka u njegovom životu. Sljedeće potpoglavlje dat će pregled književno-kritičke aktivnosti na polju analize egzila u književnosti, pri čemu ćemo se osvrnuti na misli različitih autora koji poradi sistematičnosti mogu biti svrstani u tri različite grupe: anglosaksonsku, talijansku i hrvatsku.

¹³⁹ „Lo straniero è la figura che deve affrontare i pericoli che si nascondono in questa esigenza. Visto che lo straniero non riesce a diventare un cittadino cosmopolita e non riesce a togliersi di dosso il manto del nazionalismo, il solo modo in cui può fare i conti con il proprio pesante bagaglio culturale è quello di sottoporlo a forme di dislocamento che ne alleggeriscano il peso opprimente. In questo sforzo di sradicare l'immaginario della cultura e i costumi di un popolo, lo straniero si impegna in un'attività affine a quella dell'artista moderno, le cui energie sono state rivolte, nell'ultimo secolo, non tanto a rappresentare degli oggetti quanto dislocarli“. Ivi, str. 97.

C) Egzil – književno-kritički (p)ogledi

Ukoliko razmatramo fenomen egzila u najopćenitijem književno-kritičkom smislu, moramo napomenuti kako ni u ovom segmentu ne nedostaje ispisanih razmišljanja čitavoga niza književnih kritičara i teoretičara.¹⁴⁰ Egzil je, kako smo već u više navrata naglasili, element ljudskoga života koji je permanentno ukorijenjen u cjelokupan ljudski rod, od samih početaka njegove civiliziranosti. Egzilanata – onih koji su izgnani geografski s jedne strane i onih koji su izgnani psihološki (kulturološki) uvijek je bilo i uvijek će ih biti – razmišljati o tome kako će jednoga dana ovaj fenomen biti iskorijenjen ravno je utopiji. Egzil je univerzalna figura.¹⁴¹ Međutim, ono

¹⁴⁰ Između izuzetno brojnih naslova (većinom se radi o zbornicima radova) objavljenih na temu egzila u književno-kritičkom smislu izdvojit ćemo nekoliko koji su općenitiji, a koje smo uspjeli detaljnije proučiti. Krenimo od anglosaksonskih primjera: *Exile in Literature*, ur. María-Inés Lagos-Pope, op. cit.; *Literature in Exile*, ur. John Glad, Duke University Press, Durham and London, 1990.; *The Literature of Emigration and Exile*, ur. James S. Whitlark i Wendell Aycock, op. cit.; *The Literature of Exile*, ur. Robert G. Collins and John Wortley, University of Manitoba Press, Winnipeg, 1975.; pomno odabrani književni tekstovi u antologiji *The Oxford Book of Exile*, ur. John Simpson, Oxford University Press, Oxford, New York, 2002.; recentnija publikacija američke književne kritičarke kineskih korijena: Zeng, Hong, *The Semiotics of Exile in Literature*, Palgrave Macmillan, New York, 2010.; o perspektivi/vnosti ženskih autorica u egzilu u zborniku radova *Women's Writing in Exile*, ur. Mary Lynn Broe i Angela Ingram, The University of North Carolina Press, Chapel Hill, London, 1989.; zaljučno sa nezaobilaznim radom Claudia Guilléna *On the Literature of Exile and Counter-Exile*, op. cit. Na talijanskom jeziku objavljen je također cijeli niz naslova na temu egzila, a posebno su nam zanimljivi bili sljedeći: zbornik radova *Già troppe volte esuli: Letteratura di frontiera e di esilio*, ur. Novella di Nunzio, Francesco Ragni, Università degli studi di Perugia, Perugia, 2014., dostupan on-line: prvi svezak – Tomo I: <http://www.ctl.unipg.it/issues/ESULI/TOMO%20I.pdf>; drugi svezak – Tomo II: <http://www.ctl.unipg.it/issues/ESULI/TOMO%20II.pdf> (pristupljeno 14.9.2015.); zbornik radova *Quaderni di Synapsis. VII: Esilio: Atti della Scuola Europea di Studi Comparati: Pontignano, 18-25 settembre 2006*, a cura di Roberto Russi, Le Monnier, Firenze, 2008.; zanimljiv književno-kritički kolaž u djelu Rella, Franco, *Dall'esilio: La creazione artistica come testimonianza*, Feltrinelli, Milano, 2004.; izuzetno zanimljiva analiza Richarda Sennetta bila nam je dostupna u talijanskom prijevodu originalne (engleske) inačice: Sennett, Richard, *Lo straniero*, op. cit. Što se tiče publikacija objavljenih na temu egzila u književnosti na hrvatskom jeziku, koncentrirali smo se na sljedeće naslove: *Egzil, emigracija: novi kontekst: zbornik*, priredila Irena Lukšić, op. cit.; Grubišić, Vinko, *Hrvatska književnost u egzilu*, Knjižnica Hrvatske revije, Barcelona, München, 1991.; Kalogjera, Branka, *Pisci između dviju domovina*, op. cit.; književni časopis s temom broja *Književnost u emigraciji*: „Književna smotra“ 29 (1997) 2/3 (104/105); Škvorc, Boris, *Egzilna i emigrantska književnost: Dva modela diskontinuiteta u sustavu nacionalnog književnog korpusa u doba kulturalnih studija*, u „Kolo“, 14 (2004), 2, str. 5.-33. Oglad je dostupan i on-line na sljedećoj poveznici: <http://www.matica.hr/kolo/296/Egzilna%20i%20emigrantska%20knji%20C5%BEevnost%3A%20Dva%20modela%20diskontinuiteta%20u%20sustavu%20nacionalnog%20knji%20C5%BEevnog%20korpusa%20u%20doba%20kulturalnih%20studija/> (pristupljeno 15.9.2015.).

¹⁴¹ U svom romanu u kojem tematizira egzil, George Lamming iznosi zanimljiva postkolonijalna stajališta o tome što je egzil – univerzalna figura koja karakterizira ljudski život: „The exile is a universal figure. The proximity of our lives to the major issues of our time has demanded of us all some kind of involvement. Some may remain neutral; but all have, at least, to pay attention to what is going on. On the political level, we are often without the right kind of information to make argument effective; on the moral level we have to feel our way through problems for which we have no adequate reference of traditional conduct as a guide. Chaos is often, therefore, the result of our thinking and our doing. We are made to feel a sense of exile by our inadequacy and

što nas ponajviše zanima jest književna ostavština egzila analizirana teoretski, posebice ona koja može biti interpretirana kao pokušaj nadvladavanja cijele sile emocija kojima je autor-egzilant izložen. Vrijedi naglasiti i činjenicu kako su najbolja ostvarenja nekih svjetskih književnosti nastala upravo iz pera egzilanata, odnosno stranaca.¹⁴²

Ne zanemariivši važnost siline literature koja je objavljena na ovu temu, usredotočit ćemo se, usporedivši naš odabir s količinom dostupnih naslova, tek na njezin fragment. Prije svega, krenut ćemo od literature napisane na engleskom jeziku, konkretnije od recentnijeg djela *The Semiotics of Exile in Literature*,¹⁴³ budući da na originalan način propituje problematiku egzila u književnosti. Zeng Hong¹⁴⁴ otvara diskurs o egzilu ističući činjenicu kako je on u književno-kritičkom smislu do trenutka u kojem je njezina analiza objavljena¹⁴⁵ bio analiziran gotovo isključivo kao geografski koncept, on je prije svega promatran kao sinonim iskustva iskorijenjenosti i života van vlastite domovine.¹⁴⁶ Među temeljne tekstove koji su napisani o egzilu, a koji ovaj fenomen interpretiraju kao jedan elaboriran sustav, „filozofski jezik“¹⁴⁷ koji se odražava na razne etničke skupine (pri čemu je naglasak stavljen na pisce), Zeng ubraja Saidov *Reflections on Exile*.¹⁴⁸ Namjera je ove autorice pokušati definirati univerzalni jezik egzila koji se artikulira u različitim žanrovima i diskurzima, bez obzira na nacionalnost ili vrijeme. Semiotika egzila pretpostavlja žudnju za izgubljenim središtem i vječno lutanje, njezina je karakteristika dekonstruktivna poetika odsutnog centra, plutajućeg označitelja, simulakruma i fragmentacije koja se

our irrelevance of function in a society whose past we can't alter, and whose future is always beyond us. Idleness can easily guide us into accepting this as a condition. Sooner or later, in silence or with rhetoric, we sign a contract whose epitaph reads: To be an exile is to be alive“, Lamming, George, *The Pleasures of Exile*, University of Michigan Press, 1960., str. 24.

¹⁴² Cfr. Eagleton, Terry, *Exiles and Emigrés: Studies in Modern English Literature*, Chatto and Windus, London, 1970., str. 9.

¹⁴³ Zeng, Hong, *The Semiotics of Exile in Literature*, op. cit.

¹⁴⁴ Hong Zeng profesorica je kineskog jezika, komparativne književnosti i filma na američkom Hamline University (College of Liberal Arts). Objavila je niz knjiga iz područja komparativne književnosti. Više na internetskoj stranici: <http://www.hamline.edu/faculty-staff/hong-zeng/> (pristupljeno 11.9.2015.)

¹⁴⁵ Podsjetimo, radi se o recentnom djelu, objavljenom 2010.

¹⁴⁶ Zeng, Hong, *The Semiotics of Exile in Literature*, op. cit., str. 1.

¹⁴⁷ Cfr. *ibid.*

¹⁴⁸ Više o Saidovom tekstu i njegovoj važnosti u potpoglavlju [Egzil – postkolonijalni pristup](#) str. 9.-12.

može povezati s poetikom postmodernizma.¹⁴⁹ Poetika egzila označava udaljavanje od vlastitih korijena, iščašenost, neparnost, decentralizaciju i marginalnost pri čemu je egzil shvaćen kao akutno, liminalno iskustvo samoudaljavanja i samodezintegracije i jedina adekvatna metafora kojom može biti opisan je smrt.¹⁵⁰ Što se tiče univerzalnog jezika egzila, on podrazumijeva ponavljajuće motive koji se počesto preklapaju, a njegova semiotika artikulirana je u različitim aspektima, među kojima se ističe vrijednost tragedije, koncept vremena, prototip umjetnika te konstrukcija ženskog mita.¹⁵¹ Ovakva interpretacija egzila i njegovog univerzalnog jezika u književnosti nesumnjivo pruža zanimljiv uvid u problematiku egzila i njegovog filozofskog jezika.

Talijanska je književno-kritička aktivnost na polju analize egzila također vrlo plodna. Među naslovima koji su nam posebno zaokupili pažnju jest zbornik *Quaderni di Synapsis. VII: Esilio*,¹⁵² gdje niz autora iz područja humanističkih znanosti pokušava preispitati paradigmu egzila u književnosti. Egzil, shvaćen kao izuzetno stimulativan motiv ljudske kulture, definiran je prije svega kao tema koja je trajan poticaj na čitav niz interpretacija – ne samo književnih, nego i društvenih, političkih, filozofskih i antropoloških budući da je čitav ljudski rod zapravo u egzilu, bio on unutrašnji ili vanjski te u skladu s time egzil treba interpretirati kao lutanje, putovanje,

¹⁴⁹ Autorica ističe kako je semiotika egzila „[...] an implication of disjointedness within signification, selfhood, narrative, time and genre. Exile suggests longing for a lost center and a vagabond state. Reflected in the disjointedness of signification, it implies a deconstructive poetics with an absent center, floating signifier, simulacrum, and fragmentation that have singular affinity with postmodernism. Disjointedness within self implies a divided self, multiple personalities, masks, and doppelgangers. The disjointedness within narrative privileges fragmented text and narrative irony. Disjointedness within time implies fractured time and collage of times, as well as plural, tangential sequence. In terms of genre, the semiotics of exile implies inability to belong or categorize, thus has the propensity of upsetting genre“. Zeng, Hong, *The Semiotics of Exile in Literature*, op. cit., str. 2.

¹⁵⁰ Poetika egzila prema autorici podrazumijeva „[...] estrangement from origin – disjointedness, disparity, decentralization, and marginality“, a egzil je interpretiran kao „[...] the acute, liminal experience of self-estrangement and self-disintegration, for which death is the only adequate metaphor – the nothingness at the center of existence that gives rise to the experience of pure being“. Ivi, str. 33.

¹⁵¹ Univerzalni jezik egzila karakteriziraju „repeated and overlapping motifs central to the language of exile: postmodernism with its disparity of signification; semiotics of photography; the technique and philosophy of irony, the grotesque, and fragmentation; split voice and personality; the use of mask and doppelganger; and the semiotic flux of female discourse exiled from symbolic order“, dok o samoj semiotici egzila ističe: „the semiotics of exile with its mythmaking power in various aspects – the semantics of photography, the constituent value of tragedy, the concept of time, the prototype of artists, and the construction of female mythos. It’s the first book that systematically explores the relationship between the semiotics of exile and genres, forms and discourses“. Ivi, str. 5.

¹⁵² *Quaderni di Synapsis. VII: Esilio: Atti della Scuola Europea di Studi Comparati: Pontignano, 18-25 settembre 2006*, ur. Roberto Russi, op. cit.

povratak unutar perspektive koja na isti način uvažava fizičku kao i psihološku i kulturološku komponentu.¹⁵³ Izuzetno je zanimljivo nekoliko momenata u ovom zborniku u kojima se naglašava položaj i uloga egzila/egzilanta u svijetu: prvi je onaj u kojemu se na tragu Saidovih i Auerbachovih razmišljanja daje vizija egzilanta kao idealan predložak povjesničara¹⁵⁴ da bi gradacijom egzilant bio viđen kao univerzalna figura koja u sebi nosi sve karakteristike i probleme života.¹⁵⁵

Izuzetno zanimljivom kolažu, na razmeđu književno-kritičke i filozofske misli možemo posvjedočiti pročitavši djelo talijanskog estetičara Franca Rella¹⁵⁶ *Dall'esilio: La creazione artistica come testimonianza*,¹⁵⁷ gdje autor, polazeći od stajališta koji se mogu definirati kao filozofsko-estetički, govoreći o koncepciji pjesnika u egzilu koji ne može uobličiti u svojoj poeziji ono što ga proganja – svoje svjedočanstvo i osjećaje – korelira primjer Leopardija koji uobličava osjećaj ništavila, ma koliko se to čudnim činilo – budući da je ispisivanje, upisivanje, pjevanje vokacija pravoga pjesnika, pa bilo to pjevanje o ni o čemu. Zanimljivo je kako Rella doživljava pjesnika u egzilu navodeći uz Leopardija i primjer Baudelairea i njegovog *Albatrosa* kao metaforu egzila gdje ptica koja nije u stanju letjeti odgovara piscu koji ne može pisati, a pjesnik

¹⁵³ Cfr. *ivi*, str. V-VI.

¹⁵⁴ „Penso all'esule che da adulto è stato costretto ad andarsene dal proprio paese o se ne è andato di propria spontanea volontà [...] ed è molto probabile che egli non apparterrà mai completamente alla comunità alla quale ora per un verso appartiene [...]. Dove vive allora? Nel vuoto pressoché totale dell'extraterritorialità, in una terra di nessuno [...] Il vero modo d'esistenza dell'esule è quello di uno straniero [...]. È solo in questo stato di autoannullamento, o in questo essere senza patria, che lo storico può entrare in comunione con il materiale che riguarda la sua ricerca [...]. Straniero rispetto al mondo evocato dalle fonti, egli deve affrontare il compito – compito tipico dell'esule – di penetrare le sue appartenenze esteriori, in modo da poter imparare a comprendere quel mondo dall'interno“. Carvalhão Buescu, *Helena, Esilio, metafora e trauma*, u *ivi*, str. 5.

¹⁵⁵ „[...] la condizione dell'esule implica uno spostamento forzato dell'individuo, una sua 'perdita', e un sentimento di solitudine; come corollario seguono nostalgia e malinconia. Nostalgia per l'unico posto che davvero potrebbe considerarsi una casa; malinconia a causa dell'effettiva impotenza cui l'esule è ridotto. L'esule, infatti, sognerà sempre di poter tornare a casa, magari nel futuro; e mentre è lontano, tenderà a crearsi dei surrogati capaci di aiutarlo a sopportare la sofferenza e capaci anche di evocare illusioni fittizie, anch'esse costruite con lo scopo di alleviare il dolore causato dall'assenza. [...] L'esule è una figura universale. [...] Ciò che ci fa sentire un senso d'esilio è la nostra inadeguatezza e la nostra irrilevanza in una società il cui passato è ormai inalterabile e il cui futuro è sempre al di là della nostra portata. [...] Presto o tardi, nel silenzio o in mezzo alle fanfare della retorica, finiremo per firmare un contratto il cui epitaffio reciterà: 'Essere esuli significa essere vivi'“. Vivan, Itala, *Esili, diaspore, dislocazioni e migrazioni nel mondo postcoloniale contemporaneo*, u *ivi*, str. 37.-38.; 44.

¹⁵⁶ Franco Rella (Rovereto, 1944.) talijanski je profesor estetike pri Università IUAV di Venezia. Autor je brojnih publikacija, među kojima navodimo sljedeće: *Forme del sapere: L'eros, la morte, la violenza; Metamorfosi: Immagini del pensiero; Ai confini del corpo; Interstizi: Tra arte e filosofia; Il silenzio e le parole: Il pensiero nel tempo della crisi*.

¹⁵⁷ Rella, Franco, *Dall'esilio*, op. cit.

time biva stavljen u stanje egzila od svoje vokacije – pjesništva.¹⁵⁸ Bitan moment u kojemu se akcentuira egzil jest i filozofija, gdje se spominje i freudijanski *Unheimliche* koji biva interpretiran ne kao osjećaj perturbantnosti, već kao osjećaj izmještenosti te se također spominju nove ideje u okviru kojih egzil napušta domenu filozofije i prelazi u neke druge sfere.¹⁵⁹ Egzil je po svojoj etimologiji također neodvojiv od putovanja, a u putovanjima svatko postaje stranac, pri čemu se navodi nekoliko primjera književnika-putnika-stranaca, počevši od Dantea i njegove pripovijesti o Odiseju iz *Pakla*, preko Baudelairea, koji egzilanta vidi kao simbolički amblem cijelog ljudskog roda te Rimbauda, Prousta, Camusa, Becketta i Kafke.¹⁶⁰

Egzil je mjesto u kojem se isprepliću različite figure suvremenosti, mjesto koje i jest i nije istraženo, mjesto u kojem se otkriva goloća čovjeka jer svaki egzil

¹⁵⁸ Rella kaže: „L'albatro non può volare. Il poeta esiliato non può cantare. Non può testimoniare. [...] Ci troviamo ancora una volta davanti alla necessità e all'impossibilità di dare testimonianza. Come ha detto in modo definitivo Baudelaire l'esilio è anche, o è soprattutto, impossibilità di testimoniare“. Ivi, str. 127.

¹⁵⁹ O filozofiji i odnosu egzil-filozofija Rella ističe: „La filosofia deve ritornare al luogo da dove è partita. Questo è il luogo dell'*Unheimliche* freudiano, che non è il “perturbante” con cui questo termine è stato tradotto: è lo “spaesante”, o meglio ancora, l’“espatrio”, la “desituazione” dalle abituali regole di condotta intellettuale e cognitiva. È, per usare un termine platonico, atopia: il luogo intermedio tra il sito, il *topos* in cui siamo protetti dai nostri saperi, il luogo in cui tutto è altro, a cominciare dal *pathos* di fronte alla caducità umana. Il filosofo idealmente dovrebbe produrre transiti dall'una e dall'altra di queste due dimensioni. Riappaesando invece la filosofia, all'interno di saperi dati, spegnendo ogni ansia di viaggio in questo territorio intermedio, cessato questo esilio e questo espatrio in “atopia”, si rischia di perdere il senso stesso della filosofia. Di fronte a questo spaesamento, il pensiero debole, o l'ermeneutica infinita di Derrida e dei postderridiani – che provoca uno scivolamento verso un infinito “oltre”, verso un indeterminato altrove -, non è che una rassicurante retorica, che nega ogni “attrito”, che nega soprattutto il rischio implicito in ogni pensiero che accetti la dimensione dell'espatrio. Forse il pensiero dell'esilio non abita più la filosofia che, da troppo tempo si è lasciata alle spalle ciò che l'ha generata, ma cerca le sue parole, le sue forme e le sue figure all'interno di altri linguaggi“. Ivi, str. 131.

¹⁶⁰ O putovanjima i o tome tko je stranac Rella kaže sljedeće: „Il viaggio è una delle grandi figure della storia della cultura umana. Con il viaggio non ci si muove soltanto da un luogo all'altro, ma si risponde, come dice Dante nel racconto di Ulisse nell'*Inferno*, al compito implicito nella “semenza” umana, nell'essenza stessa dell'uomo che deve “seguir vertute e canoscenza”. Nel viaggio si è stranieri. Nella tragedia c'è il senso di essere “stranieri in patria”, dunque sempre stranieri. Lo stesso sentimento è certamente nelle teorie della gnosi, quando l'essere stranieri si pronuncia come essere esiliati sulla terra, lontani dalla patria vera, per sempre irraggiungibile. Con Baudelaire la figura dello straniero e dell'esule diventa emblematica della condizione moderna. [...] Per Rimbaud non si è solo stranieri in patria, ma si è stranieri a se stessi: io è un altro [...]. La stessa percezione di esilio è in Proust. [...] l'arte rende visibile la nostra condizione di esuli, ma anche l'altra patria, quella del senso che come esuli abbiamo perduto, e che viviamo soltanto in frammenti e frantumi. L'io, che alla fine troviamo, è un altro io rispetto a quello abituale: un io di cui possiamo affermare la verità soltanto attraverso le lacune, le ombre e le lacerazioni che esso presenta. Ma le figure dello straniero popolano il moderno, dal *Paesano di Parigi* di Aragon, a Saint-John Perse, a Camus, fino all'*Innominabile* di Beckett, un personaggio che ha perso persino l'identità della sigla, K., con cui Kafka presenta il suo grande protagonista del *Castello*. Il personaggio di Beckett non è innominato: è innominabile“. Ivi, str. 131.-132.

pretpostavlja nagost, odnosno emotivnu ogoljenost.¹⁶¹ Još je jedan od aspekata egzila zanimljiv, a taj je da egzilant, čovjek koji je u svojoj suštini ogoljen, posjeduje vlastiti jezik koji je strani ne samo onome koji ga sluša, već i njemu samom.¹⁶² Možemo si postaviti pitanje na koji se način može dati glas egzilu ako je on načelno stran, nepripovjediv? Filozofija ga je napustila, egzilanti mu svojim jezikom koji im je i samima nedovoljno jasan ne mogu dati odgovarajući oblik. Rella daje mogući odgovor navodeći kako (pri)povijest, odnosno prepričavanje može biti hibridna struktura koja bi mogla uobličiti egzil kao svjedočanstvo,¹⁶³ a time se u neku ruku približava i postkolonijalnoj interpretaciji stvarnosti koja naglašava potrebu preispitivanja onoga što je zapisano i potrebu (ukoliko je to uopće ostvarivo) ponovnog stvaranja, regeneracije i re-kreacije onoga što o njoj nije zapisano, a koja se opet može usporediti sa nekim drugim filozofskim stajalištima.¹⁶⁴

¹⁶¹ Egzil kao „odsutnost“, egzil kao „nagost“: „Mi rendo conto che, scrivendo, sto cercando quello che ho sempre cercato lungo tutta la mia opera, quell’essere radicati nell’assenza di luogo che ci permette, come ha scritto Simone Weil, di avere un’altra misura del mondo e di noi stessi nel mondo. Ho chiamato qui questo luogo “esilio”, perché mi pare che in questa figura si concentrino molte figure del moderno e della nostra contemporaneità, creando una costellazione di senso di cui ho cercato di delineare i contorni, ma la cui densità non è ancora esplorata. È, infatti, questa densità che attira a sé altre configurazioni del passato, che abbiamo via via visto affiorare sull’orizzonte dei testi che abbiamo attraversato, trasformandole in immagini e in figure che popolano la nostra vita e che attraversano il nostro pensiero. [...] Siamo partiti dalla nudità, e in effetti l’esule è nudo. Non può avvalersi in terra straniera delle abitudini che lo hanno vestito e protetto: la sua esposizione è assoluta e sempre rischiosa“. Ivi, str. 133. O nagosti, goloći i njezinim interpretacijama cfr. Agamben, Giorgio, *Goloća*, prev. Vanda Mikšić, Meandarmedia, Zagreb, 2010., ogled *Goloća*, str. 80.-125.

¹⁶² O jeziku egzilanta: „Tanto più rischiosa è la sua condizione, in quanto in terra straniera tutto gli è straniero, anche il suo canto, come ha scritto Saint-John Perse, anche la sua parola. L’esule parla dunque una lingua straniera non solo per chi lo ascolta, ma anche per se stesso: una lingua che è sempre e costantemente sul bordo estremo dell’afasia, dell’estinzione della parola. [...] almeno cercare di cogliere e di comunicare che il confine stesso, che ora appare insuperabile, non è l’ultimo confine. Al di là di esso c’è probabilmente un altro confine, un altro orizzonte. Se un giorno riuscirò a varcarlo, potrò udire e parlare delle voci che ora soltanto posso immaginare, indovinare muoversi come un alito leggero portando il suono, come ha detto Leopardi, di altre possibili regioni, di altre stagioni“. Rella, Franco, *Dall’esilio*, op. cit., str. 134.

¹⁶³ O (pri)povijesti: „Ho parlato di storia, di racconto come della possibile voce dell’esilio, come la possibile scrittura che ritrovi il pathos del pensiero che la filosofia ha perduto. È un’intuizione di Schelling all’inizio del moderno, che si è chiesto se “il romanzo, nella sua vita incerta, sospeso fra il dramma e l’epopea, non inclina al dialogico” e se per questo esso non sia “la forma che più di ogni altra si avvicina al dialogo filosofico del nostro tempo”. [...] “forma” ibrida [...] Potremmo dire di più: la narrazione dà una forma a ciò che non ha espressione, all’indescrivibile stesso. È la testimonianza che testimonia l’intestimoniabile“. Ivi, str. 135.

¹⁶⁴ Konkretnije, možemo o razmišljanjima odnosa umjetnost-istina, odnosno u širem kontekstu umjetnost-povijest i istina-povijest prizvati i estetička razmišljanja T. Adorna: „Umjetnost se otvara istini ako ona nije neposredna; utoliko je istina njezina sadržina. Ona je spoznaja zahvaljujući svom odnosu prema istini; sama umjetnost je spoznaja tako što joj se ona u njoj pojavljuje. Ali niti je ona kao spoznaja diskurzivna, niti je njezina istina odraz nekog objekta“. Adorno, Theodor W., *Estetička teorija – Paralipomena*, u *Estetička teorija danas: ideje Adornove estetičke teorije*, izbor, predgovor i redaktura: Abdulah Šarčević, Veselin Masleša, Sarajevo 1990., str. 59.

U hrvatskim se priložima o egzilu može također naći mnogo zanimljivih interpretacija. U članku kroatista Borisa Škvorca *Egzilna i emigrantska književnost*¹⁶⁵ čija tema usko prati naše interese, na vrlo sustavan način pristupljeno je problematici egzila u književnosti te se govori o problemu pristupa egzilnoj i emigrantskoj književnosti u okviru kulturalnih studija pri čemu se s jedne strane pita na koji način usustaviti emigrantsku književnost u korpus određene književnosti, a s druge strane pokušava analizirati egzil i njegove iskazne potencijale.¹⁶⁶ Fokusravajući se prije svega na problematiku analize književnog korpusa, Škvorc ističe kako je književnost prije 1970. godine bila promatrana kao zatvoren sustav s čvrstim teoretskim utemeljenjima (podsjetimo ovdje samo na ruske formaliste i strukturaliste) da bi se nakon spomenutog prijeloma, potaknuta procesima nama znanima kao dekonstrukcija, počela prema zbilji odnositi na potpuno nov, neposredan način koji na mahove zna djelovati kao neusustavljen i raspršen, budući da u velikoj većini nema čvrsto teoretsko uporište.¹⁶⁷ Književnost se, za razliku od prethodne prakse, proučavala u njezinom odnosu prema stvarnosti, pri čemu se posebno ističu kulturalni studiji.¹⁶⁸ Škvorc ističe kako „totalitet obuhvaćanja 'svega' postaje zamijenjen partikularnim uvidom iz određene 'naše' perspektive koja postaje razlikovna vrijednost u odnosu na 'druge'“,¹⁶⁹ pri čemu se otkriva

[...] interdisciplinarnost pristupa koja u proučavanje književnih činjenica uvodi presjecišne sinkronijske prakse iz drugih disciplina, od psihologije do antropologije, ali ponovno na načelu 'korištenja' tekstualnih presjecišta, a ne u obliku nastavljanja na niz tumačenja u međusobnoj (interpretativnoj) korespondenciji.¹⁷⁰

Važno je imati na umu spomenute procese, budući da se oni odnose i na proučavanje egzilne i emigrantske književnosti, pri čemu valja i pridodati kako unatoč izmicanju čvrstih teoretskih uporišta valja biti oprezan i uvažiti postojanje „generičkih obrazaca koji su karakteristični za književnost i njezin razvoj od samog početka pisane riječi do postmodernih vremena, a nisu bitno zadani izravnim utjecajem izvanjskih

¹⁶⁵ Škvorc, Boris, *Egzilna i emigrantska književnost*, op. cit.

¹⁶⁶ Cfr., *ivi*, str. 5.

¹⁶⁷ Cfr. *ivi*, str. 7.

¹⁶⁸ Cfr. *ivi*, str. 8. Više o ovome u potpoglavlju [Egzil – postkolonijalni pristup](#), str. 9.-20.

¹⁶⁹ Škvorc, Boris, *Egzilna i emigrantska književnost*, str. 8.

¹⁷⁰ *Ibid.*

okvira koji uvjetuju književna djela i njihovo tumačenje“. ¹⁷¹ Nadalje, bitna je u ovom kontekstu i definicija same književnosti. Što je uopće književnost? U ovom smislu spominje se Wellekova definicija koja tvrdi kako je književnost sve što je otisnuto. ¹⁷² Međutim, ipak valja razlučiti književni kanon i ostalu pisanu riječ, pri čemu se često spominje razdioba na fikciju i ne-fikciju, a koja ne može u svim slučajevima biti odijeljena preciznim rezom. ¹⁷³ Škvorc raspravu o književnosti i njezinom proučavanju zaključuje kako

[...] postoji svijest o tome da je proučavanjem takozvanih 'fenomena na granici' moguće saznati više o samom sustavu i zakonitostima koje u njemu vladaju. To se odnosi kako na razlučivanje između djela koja bi mogla biti verificirana kanonskima u odnosu prema drugima, tako i na mogućnosti razvoja, adaptacije i općenito shvaćanja generičkih procesa koji vladaju u književnoj dijakroniji i omogućuju razvoj književnih vrsta i izmjene avangardnih i konzervativnih razdoblja u procesu književnog stvaranja i unutar svakog pojedinačnog, konsenzusom zahvaćenog i opisanog, sinkronog stanja pojedinačne nacionalne književnosti. To se naravno odnosi i na postupak njezina uključivanja u procese označene kao težnja za uspostavljanjem svjetskog kanona. ¹⁷⁴

Osvrnuvši se, obzirom na opseg literature objavljene na ovu temu, u kratkim crtama na publikacije koje držimo relevantnima, možemo zaključiti kako je teško razlučiti u koje bi polje svrstali određenu publikaciju, pa tako različiti ogledi o egzilu pripadaju u isto vrijeme komparativnoj književnosti, filozofiji, sociologiji. Čitava produkcija na temu egzila na koju smo se osvrnuli teško da se može definirati unificirano (tekstovi su to iz područja književne kritike, filozofije i estetike, kao i povijesna istraživanja, antropološke, sociološke i psihološke analize – što u jednu ruku daje naslutiti važnost fenomena egzila i njegovo proučavanje u čitavom spektru humanističkih znanosti). Naš interes u prethodnom izlaganju nije bio usmjeren ka rješavanju ovakvih pitanja, već isključivo na pojam egzila viđen iz mnoštva različitih perspektiva, kako bismo ga što bolje mogli shvatiti, obuhvatiti i primijeniti na autore i njihova djela koje ćemo u dijelu koji se bavi samim autorima i njihovom pisanom produkcijom analizirati.

¹⁷¹ Ivi, str. 9.

¹⁷² Cfr. ivi, str. 10. U pokušaju determiniranja pojma književnost, Wellek ističe kako je jedna od mogućnosti njegova određivanja „to define 'literature' as everything in print“. Wellek, René, Warren, Austin, *Theory of Literature*, Harcourt, Brace and Company, New York, 1949., str. 9. Pristupljeno on-line na sljedećoj poveznici: <https://ia800702.us.archive.org/32/items/theoryofliteratu00inwell/theoryofliteratu00inwell.pdf> (20.2.2016.).

¹⁷³ Cfr. Škvorc, Boris, *Egzilna i emigrantska književnost*, op. cit., str. 11.

¹⁷⁴ Ivi, str. 13.-14.

U sljedećem poglavlju dat ćemo pregled povijesnih činjenica koje su dovele do egzila, odnosno egzodusa talijanskog stanovništva iz Zadra nakon Drugog svjetskog rata u okviru kojih ćemo prije svega razmatrati odnos Italije i Dalmacije, to jest odnos talijanskog stanovništva prema Zadru i Dalmaciji kao, u njihovoj interpretaciji, nasljednicima apeninske kulture te događaje koji su anticipirali egzil / egzodus i one koji su uslijedili nakon njega, potaknuvši niz promjena u životima ove populacije koja je prebjegla i morala se suočiti sa mnogim problemima i pitanjima koje su im donijele ove povijesne okolnosti. Jedan od načina rješavanja novonastalih problema i način nošenja s nedaćama života zasigurno predstavlja pisanje te djela koja su nastala u okviru ovoga spleta povijesnih događanja mogu biti svrstana u domenu književnosti egzodusa, o kojoj ćemo također nešto više reći u narednom poglavlju.

II) EGZIL KAO POTICAJ KNJIŽEVNE PRODUKCIJE TALIJANSKIH PISACA ZADARSKIH KORIJENA U EGZILU NAKON DRUGOG SVJETSKOG RATA

*Tu non altro che il canto avrai del figlio,
o materna mia terra; a noi prescrisse
il fato illacrimata sepoltura.*

(Ugo Foscolo, *A Zacinto*)

Nakon što smo u prvom dijelu – koji u širem smislu može biti definiran kao „teoretski“ i „općeniti“ – pokušali na što sistematičniji način izložiti neke od aspekata proučavanja egzila kao poticaja pisane produkcije u univerzalnom smislu, odnosno na razini bilo koje književnosti, u drugom dijelu ćemo se usredotočiti prije svega na važne činjenice (povijesne, kulturološke, antropološke) koje su za posljedicu imale pisanu ostavštinu zadarskih Talijana u egzilu nakon Drugog svjetskog rata. U prvom potpoglavlju osvrnut ćemo se tako na neke od povijesnih i antropoloških aspekata koji su dio dominirajućih *esulskih* stajališta o pravu Italije na Dalmaciju i Zadar, a koji nam na određeni način pomažu shvatiti „mentalni sklop“ zadarskih Talijana u egzilu. U drugom potpoglavlju dat ćemo pregled povijesnih činjenica uslijed kojih se dogodio egzil Talijana iz Zadra, imajući pritom u vidu kako je s njihove strane stanje u kojem se nalaze definirano kao progonstvo, egzil, iako većina politologa i povjesničara govori kako se radi o „optantstvu“, to jest pravu na izbor hoće li otići ili ostati. Nakon dva povijesno-antropološka potpoglavlja uslijedit će treće, koje za cilj ima sužavanje našeg polja interesa, odnosno predstavljanje pojma „književnosti egzodusa“. Taj pojam će se elaborirati kao relevantna književno-kulturna ostavština povijesnog fenomena egzodusa, odnosno u kontekstu egzila Talijana iz Zadra, Dalmacije i istočne obale Jadrana kao neposredno polazište analize njihove pisane produkcije.

A) Odnos Italije prema Dalmaciji i Zadru – pitanje „talijaniteta“

Ukoliko se osvrnemo na povijesni period koji je neposredno prethodio Drugom svjetskom ratu¹⁷⁵ u čijim se okvirima odvijalo savezničko bombardiranje Zadra koje je za posljedicu imalo tzv. „treći egzodus“ Talijana iz Dalmacije, fenomen direktno vezan za pisanu, odnosno književnu produkciju autora vezanih podrijetlom za grad Zadar na kojoj je naglasak u ovoj doktorskoj disertaciji, moramo spomenuti u tom kontekstu više povijesnih izvora, a pokušat ćemo dati pregled povijesnih činjenica sagledanih iz nekoliko različitih kutova, nadovezujući se na podatke ne samo iz tog, već i iz perioda koji su mu prethodili, a imaju značaj za shvaćanje šireg konteksta u koji se uklapa položaj Zadra i Dalmacije u odnosu prema Italiji i Hrvatskoj.

Krenuvši od proučavanja povijesnih izvora o periodu koji je prethodio Drugom svjetskom ratu, prije svega nastojat ćemo dati sustavan pregled važnijih povijesnih činjenica koje su esencijalne za proučavanje književne produkcije talijanskih pisaca zadarskih korijena u egzilu i o njemu. Ako krenemo od hrvatskih interpretacija, prije svega valja napomenuti kako se radi o načelno negativnom stavu prema talijanskoj prisutnosti na ovim obalama (posebno u Zadru, gdje su povijesne okolnosti često bile u opreci sa ostatkom Dalmacije – Zadar je, podsjetimo, Rapallskim ugovorom postao dio Italije) budući da se talijanska prisutnost interpretira u okviru fašističkih odnosno iredentističkih pretenzija.¹⁷⁶ Što se tiče talijanske vladavine u razdoblju između dva svjetska rata, moramo također napomenuti kako je Zadar, kako neki izvori drže, u ovom smislu jedan „od ilustrativnih primjera insuficijencije primarnih izvora za ozbiljniju stručnu i znanstvenu valorizaciju novije povijesti“.¹⁷⁷ Primjerice, u svojem osvrtu na talijansku okupaciju i aneksiju Zadra ograničenu na vremenski period od

¹⁷⁵ Opširnije o povijesnim i kulturološkim aspektima ovog razdoblja u uvodu disertacije Balić-Nižić, Nedjeljka, *Talijanske i hrvatske književne teme u zadarskoj periodici u razdoblju 1918.-1945. godine*, op. cit.

¹⁷⁶ O interpretaciji talijanskog iredentizma cfr. Večerina, Duško, *Talijanski iredentizam*, Zagreb, 2001.

¹⁷⁷ Selimović, Šenol, *Esuli između politike, prava i diplomacije*, Plejada, Zagreb, 2015., str. 67. O ovom problemu – koncentrirajući se, doduše, na Istru – govori također i Franko Dota u svojoj studiji u kojoj analizira dinamiku razvoja hrvatskog historijskog narativa prema talijanskom i njihov međudodnos od Drugog svjetskog rata sve do današnjih dana. Cfr. Dota, Franko, *Zaraćeno poraće: Konfliktni i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre*, Srednja Europa, Zagreb, 2010.

kraja Prvog svjetskog rata do 1943. godine, Neva Scotti¹⁷⁸ osvrće se na „politiku ostvarivanja pretenzija talijanskog nacional-iredentizma i fašizma na istočnoj obali Jadrana“,¹⁷⁹ ističući prije svega „upornost, perfidnost i sveobuhvatnost tih nastojanja“¹⁸⁰ te tvrdi kako se prvi zahtjevi Italije za pripajanje Dalmacije potječu još od ujedinjenja Italije, a prisutni su „u programima talijanskih nacionalista i iredentista“.¹⁸¹ S ovakvim stajalištem koji akcentuira iredentizam i fašizam donekle koreliraju pogledi talijanskog književnika i kritičara Giuseppea Prezzolinija u njegovom djelu *La Dalmazia*.¹⁸² Korisno je istaknuti mišljenja uvaženih drugih talijanskih intelektualaca o ovim pitanjima. Primjerice, zanimljiv je Prezzolinijev stav o Veneciji i „talijanitetu“ Dalmacije. Naime, preuzevši ulogu demistifikatora mita o Veneciji i njezinim pretenzijama prema Dalmaciji, drži kako je Venecija zauzela dalmatinske gradove i otoke ne radi širenja talijanskog utjecaja iz kulturnih i nacionalističkih pobuda već isključivo kako bi ih eliminirala kao potencijalne konkurente na Jadranu (ističe dakle ponajprije ekonomski aspekt), a „talijanitet“ Dalmacije vidi kao proizvod talijanskih intelektualaca i književnika iz *Risorgimenta*. Dakako, razlozi nastanka ovog djela te ovakav Prezzolinijev stav ne mogu biti izuzeti od povijesnih okolnosti u kojima je knjiga nastala – radi se o periodu od početka 20. stoljeća do početka Prvog svjetskog rata, kada se u Italiji akcentuiraju izuzetne nacionalističke i intervencionističke pretenzije – politika koja je dalmatinsko pitanje željela riješiti na način koji se ovom autoru očito nije svidio. Ukoliko se vratimo još malo dalje u povijest, druga talijanska povijesna ličnost, koja je živjela gotovo cijelo stoljeće prije Prezzolinija, Giuseppe Mazzini, protagonist talijanskog *Risorgimenta*, i sam egzilant, u svojim je osvrtima na tzv. „questione slava“,¹⁸³ odnosno slavensko pitanje na izuzetno benevolentan način progovorio o pravu slavenskih naroda na

¹⁷⁸ Scotti, Neva, *Talijanska okupacija i aneksija Zadra i zadarskog područja od 1918. do 1943. godine*, u „Zadarska smotra“, 51 (2002), 1-3.

¹⁷⁹ Scotti, Neva, *Talijanska okupacija i aneksija Zadra i zadarskog područja od 1918. do 1943. godine*, op. cit., str. 245.

¹⁸⁰ *Ibid.*

¹⁸¹ Ivi, str. 246.

¹⁸² Prezzolini, Giuseppe, *La Dalmazia*; saggio introduttivo e cura di Giovanni Brancaccio, Biblion edizioni, Milano, 2010.

¹⁸³ Mazzini, Giuseppe, *Lettere slave e altri scritti*, saggio critico e cura di Giovanni Brancaccio, Biblion edizioni, Milano, 2007.

vlastitu državu, držeći se vlastitih pogleda kako je pravo narodā na državu potpuno razumljivo i legitimno i kako je uloga Italije sestrinska, tj. da pomno prati i potpomaže ove narodne preporode.¹⁸⁴ Osim toga, Mazzini ističe njegovu važnost: „E l'importanza d'un moto di concentramento nazionale fra le diverse famiglie della razza Slava non è dubbio per noi e per qualunque ne esami le forze materiali e la posizione“.¹⁸⁵ Što se slavenskih naroda tiče, ističe njihove karakteristike, stavljajući u prvi plan potrebu njihovog preporoda:

Tempra rozza, aspra, incolta, invincibile come i monti fra i quali soggiorna: parole, istituzioni, abitudini terribili d'energia e che deificano la guerra: tribù fra le quali il più grave oltraggio che possa idearsi per l'uomo è dirgli: conosco i tuoi: morirono tutti nel loro letto; canti popolari che dicono: nessuno da Dio in fuori, potrebbe domare la nostra libertà; forse, Dio stesso si stancherebbe nell'impresa: fatti di guerra [...]: sono questi i segni della razza che abbiamo oggi a fronte, ma scontenta e agitata anch'essa da istinti nazionali che avranno più sempre sviluppo.¹⁸⁶

Neosporan je, dakle, talijanski interes za ovu obalu Jadrana i može biti interpretiran na različite načine, bilo kao iredentističke pretenzije, bilo kao kulturološke, bilo kao čisto uvažavanje hrvatskog naroda kao ravnoga talijanskom. U ovom povijesnom pregledu bitno je napomenuti kako talijanska prisutnost na obalama Jadrana nije nešto što je počelo tada, već je postojala stoljećima prije, na što se velika većina iredentista (o kojima generalno vlada negativno mišljenje – svakako ne bez razloga), ali i ne samo njih, dosljedno poziva. Primjerice, u recentnoj knjizi naslovljenoj *Storia dell'Istria e della Dalmazia*,¹⁸⁷ publicist Paolo Scandaletti¹⁸⁸ u podnaslovu *L'impronta di Roma e di Venezia, le foibe di Tito e l'esodo degli Italiani* spominje povijesnu (usuđujemo se primijetiti nakon pomnog iščitavanja ovog djela, da, usprkos naslovu koji akcentuira

¹⁸⁴ Mazzini ističe sljedeće: „Un lavoro serio sul moto attuale della razza slava dovrebbe abbracciar tutto: passato, presente, avvenire; il passato per attingervi la prova che questo fermento dello spirito slavo non è momentanea ebullizione, ma il prodotto naturale dell'intera sua tradizione storica; il presente, per constatare il grado d'energia che ha raggiunto; l'avvenire, per apprezzarne lo scopo, e per vedere in qual modo l'Europa può aiutarlo a trarne vantaggio“. Ivi, str. 61.

¹⁸⁵ Ivi, str. 62.

¹⁸⁶ Ivi, str. 63.

¹⁸⁷ Scandaletti, Paolo, *Storia dell'Istria e della Dalmazia: L'impronta di Roma e di Venezia, le foibe di Tito e l'esodo degli Italiani*, Edizioni Biblioteca dell'Immagine, Pordenone, 2013.

¹⁸⁸ Paolo Scandaletti (1936.) talijanski je novinar, autor nagrađivanih i prevedenih knjiga, među kojima su i biografije Galilea Galileija, Ottavija Missonija i mnogih drugih poznatih ličnosti. Objavljivao je u raznim talijanskim dnevnim novinama i surađivao s talijanskom nacionalnom dalekovidnicom. Predavao je povijest novinarstva na raznim talijanskim sveučilištima. Trenutno obnaša funkciju urednika jedne od dviju „frakcija“ talijanskog mjesečnika „Il Dalmata“. Voditelj je projekta „Rileggiamo la Grande Guerra“ te također izdavačkog projekta „Storie delle Città“ pri Edizioni Biblioteca dell'Immagine.

povijesnu dimenziju, autor prije svega implicira kulturnu) ostavštinu Rima i Venecije,¹⁸⁹ viđenu kao ultimativni pečat talijanske civilizacije na ovom prostoru. Interesantno je kako je u spomenutom podnaslovu i drugi dio, antitetičan prvome – neospornom bogatom kulturnom nasljeđu talijanske uljudbe koja je započela periodom staroga Rima i odvijala se s malim prekidima sve do vladavine slavne *Serenissime* i kasnije u periodima vladavine Francuske i Austrije suprotstavljene su na prvom mjestu Titove *foibe* koje na drugom mjestu za posljedicu imaju izgnanstvo Talijana. Već se iz crno-bijelog (odnosno bijelo-crnog, ukoliko se bijela boja interpretira kao simbol pozitivnog) dualiteta sadržanog u podnaslovu, dakle, da interpretirati stav ne samo autora ovog djela, već i velike većine talijanskih *esula*, o čemu ćemo nešto više reći kasnije.¹⁹⁰ Moramo ovdje napomenuti još jednu zanimljivost, a koja se tiče stilističkog odabira autora u vidu imenovanja talijanskog, odnosno hrvatskog naroda: poznato je kako se u talijanskom jeziku imena naroda prema uvriježenoj gramatici pišu malim početnim slovom, dok Scandaletti svjesno oslovljava Talijane kao *gli Italiani*, a ne *gli italiani*, pokazujući time prije svega duboko poštovanje i privrženost, ali u neku ruku, kako držimo, vjeru u talijansku kulturnu superiornost. Scandaletti se, dajući na koricama knjige kratak pregled povijesti Istre i Dalmacije, prije svega potaknut ulaskom Hrvatske u Europsku Uniju (ovaj povijesni događaj autor uistinu promatra u tom kontekstu – kao događaj od neprijeporne važnosti ne samo za Hrvatsku, već i za cijelu regiju, a ponajprije za Italiju, odnosno ciljanu skupinu talijanskih *esula* i njihovih potomaka, budući da otvara vrata novim povezivanjima i prožimanjima dvaju

¹⁸⁹ Opširnije o ulozi Venecije u prošlosti Dalmacije u nezaobilaznoj povijesnoj studiji: Wolff, Larry, *Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford University Press, Stanford, 2001., prevedenoj i na talijanski: Wolff, Larry, *Venezia e gli Slavi: la scoperta della Dalmazia nell'età dell'illuminismo*, prev. Giuliana Scudder, Il Veltro, Roma, 2006.

¹⁹⁰ O doživljavanju Tita kao krivca za sve što se dogodilo na ovim prostorima cfr. prikaz knjige A. Pettaca *Egzodus. Zanimljana tragedija Talijana Istre, Dalmacije i Julijske krajine*: Večerina, Duško, Arrigo PETACCO, Egzodus. Zanimljana tragedija Talijana Istre, Dalmacije i Julijske krajine, *Durieux, Zagreb 2003.*, 217 str. u „Časopis za suvremenu povijest“, 35 (2003), 2, u kojemu Večerina tvrdi, a što bi se donekle moglo primijeniti i na interpretaciju većine povijesnih naslova koji su u Italiji objavljeni na temu egzodusa: „Naš odnedavno opće prihvaćeni vrijednosni sud da su za sve što nam se ružno dogodilo u drugoj polovini prošlog stoljeća krivi komunisti u Republici Hrvatskoj, Josip Broz Tito, partizani i UDBA našao je i svoju međunarodnu potvrdu. Naime, na hrvatskom tržištu mogu se, uz svesrdnu našu potporu i medijsku prezentaciju, naći knjige koje opisuju kako su komunisti, Tito i jugoslavenski partizani «oteli i okupirali» talijanske gradove i pokrajine. Jedna od njih je nedavno preveden i objavljen talijanski bestseller «Egzodus - zanimljana tragedija Talijana Istre, Dalmacije i Julijske krajine», afirmiranoga novinara i publiciste Arriga Petacca“, str. 674.

naroda ali i prekida šutnju koja je sustavno implementirana od strane plejade vladajućih režima ne samo s desne, već i s lijeve obale Jadrana) osvrće prije svega na jadransku tragediju, odnosno na izgnanstvo 350 tisuća Talijana¹⁹¹ uslijed „terorističkih

¹⁹¹ Ovo je brojka navedena u izvoru koji se često uzima kao provjereni podatak, pogotovo od strane talijanskih *esula* i njihovih potomaka: cfr. Rocchi, Flaminio, *L'esodo dei 350 mila giuliani, fiumani e dalmati*, ANVGD, Roma, 1998. Međutim, moramo napomenuti kako hrvatski izvori navode druge brojke, pri čemu se naglašava kako Talijani uporno preuveličavaju stvarne brojke. Više o tome cfr. *Talijanska uprava i egzodus Hrvata 1918.-1943.: Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa (Zagreb, 22.-23. listopada 1997.)*, glavni i odgovorni urednik Marino Manini, Hrvatski institut za povijest i Društvo „Egzodus istarskih Hrvata“, Zagreb, 2001., a posebno u tom smislu rad akademika Petra Strčića *Egzodus Hrvata iz Istre 1918.-1958.* koji o manipulaciji brojkama vezanima uz egzodus ističe sljedeće: „Talijani iz apeninskih, hrvatskih i slovenskih područja, i talijanizirani Hrvati i Slovenci, i Hrvati i Slovenci s bivšeg talijanskog teritorija, pa i Hrvati iz krajeva koji nisu bili u sklopu Kraljevine Italije u međuraću u literaturi u Italiji i danas su zbrajani samo kao Talijani. A to se pokatkad čini i u Hrvatskoj. Međutim, te brojke stalno rastu, što postaje samo na prvi pogled čudnim, jer ni to nije neobično u povijesti takovih i drugih slučajeva. Tako se, npr. godine 1958. pisalo o 201.440 osoba; godine 1972. čitamo već brojku od 350.000, a u 1994. godini stiglo se do tvrdnje o 410.000 Talijana. Sve tri brojke govore – kao što je to uobičajeno – samo o Talijanima. Dakle, u razdoblju od 26 poslijeratnih godina u talijanskoj literaturi povećan je broj za više od 50%. Međutim, prema službenim podacima Kraljevine Italije 1927. i 1931. godine u tadašnjem talijanskom prostoru na istočnoj obali Jadrana, u provincijama Pula, Rijeka i Zadar bilo je ukupno 411.629 stanovnika, i to Hrvata, i Slovenaca, i Talijana, i drugih. Proizlazi, dakle, da je masovnim egzodusom 410.000 Talijana poslije 1945. godine cijelo to područje ostalo gotovo sasvim nenaseljeno, što je potpuni nonsens“, str. 42. U navedenom zborniku treba istaknuti i rad Josipa Vidakovića *Egzodus Hrvata iz Zadra pod talijanskom upravom od 1918. do 1943. godine* (u kojem talijansku prisutnost vidi kao trojanskog konja, odnosno okupatora koji je na različite načine provodio nasilje nad hrvatskim narodom). U smislu potrebe isticanja hrvatskih gubitaka treba istaknuti Vidakovićevu knjigu *Zadar: 1941.-1945.: ratne štete*, Hrvatsko komunikološko društvo-Nonacom, Zagreb-Zadar, 2002. Što se tiče preuveličavanja brojki žrtava, odnosno njihovog umanjivanja, uzmimo također za primjer istraživanje Vladimira Žerjavića, koji govori o 188000 optanata (cfr. Žerjavić, Vladimir, *Doseljavanja i iseljavanja s područja Istre, Rijeke i Zadra u razdoblju 1910.-1971.*, u „Društvena istraživanja“, 2 (1993), 4-5, str. 631.-656.) te također naglašava kako se brojkama manipuliralo: cfr. Žerjavić, Vladimir, *Yugoslavia – manipulations with the number of Second World War victims = Yougoslavie – manipulations sur le nombre des victimes de la Seconde guerre mondiale = Jugoslawien – Manipulationen mit Kriegsoffern des zweiten Weltkriegs = Jugoslavija – manipulacije žrtvama drugog svjetskog rata*, prev. Edo Bosnar, Zvonimir Frka-Petešić, Marica Risek, Croatian Information Centre = Hrvatski informativni centar, Zagreb, 1993. Večerina ističe Žerjavićevo istraživanje, ali napominje kako od početnih 188000 koje navodi Žerjavić „treba oduzeti 44.000 Talijana doseljenih u vrijeme fašizma (plus dvije tisuće prirasta) dolazi se do brojke od 142.000 iseljenih Talijana i talijaniziranih Hrvata i Hrvata koji nisu prihvaćali komunistički režim koje su iselile s područja današnje Republike Hrvatske. Te su osobe imale i iskoristile pravo izbora, koje su im ponudile vlade tadašnje Jugoslavije i Italije na osnovi Mirovnog sporazuma, da ostanu u Hrvatskoj ili da ise u Italiju. Međutim, autor nije uzeo u obzir npr. prezimena, imena, dotadašnju narodnost, podrijetlo, mjesto rođenja, prebivališta i boravka, a to daje znatno manji broj «Talijana»“, Večerina, Duško, *Arrigo PETACCO*, *Egzodus*, op. cit., str. 674. Općenitije o broju žrtava Drugog svjetskog rata na području bivše Jugoslavije cfr. također Žerjavić, Vladimir, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Jugoslavensko viktimološko društvo, Zagreb, 1989. Valja istaknuti činjenicu kako nije bitna činjenica koje su narodnosti ili nacionalnosti žrtve – bitno je kako postoji određeni broj žrtava i kako se tim brojevima ne smije manipulirati jer je to i njihovo oskvrnuće – o tome Vladimir Šeparović kaže: „Žrtve se broje, prebrojavaju, umanjuju, uvećavaju. Sa žrtvama se politizira, ideologizira, manipulira. Manipulacija je nedostojan čin. Iстина je dug živih spram mrtvih. Žrtve ni u smrti ne ostavljaju u miru. Jedni višestrukim smanjivanjem hoće umanjiti odgovornost za zločin, drugi višestrukim uvećavanjem gubitaka iz reda svojih, hoće uvećati grijeh drugih. U povijest se umiješala ideologija i politika, pa truju uspomene na žrtve. Mrtve bi valjalo ostaviti na njihovu miru. U smrti su svi hladni i bijeli. I Kain i Abel! Mitsko prokletstvo Kaina traje do danas i u novim prijetnjama bratoubilaštva. Nedužne žrtve zločina, nemoćne žrtve rata i genocida svih vrsta, naša su posebna brigada. Sve žrtve svih zločina, posebno žrtve genocida kao najtežeg zločina. Bez mržnje i politikantskih kalkulacija. Trijezno i smireno, bez zaborava, ali s poštovanjem koje nam je dug“. Ivi, str. IX. isto stajalište o žrtvama ima i Slavko Goldstein: „Ne smije ih se prepustiti zaboravu, ali se uspomena mora njegovati s dužnim pijetetom. Na žrtvama

prijetnji Titovih partizana“.¹⁹² Moramo istaknuti kako ovdje nije riječ o prvom egzodusu Talijana iz Dalmacije i kako se u talijanskim izvorima obično govori o tri vala iseljavanja. Prvi je trajao od revolucionarne 1848. godine do kraja Prvog svjetskog rata, a odvijao se za vrijeme austro-ugarske vladavine, drugi je omeđen 1920. i 1940. godinom u okviru Kraljevine SHS, a potom Jugoslavije,¹⁹³ a treći, nama najzanimljiviji odvija se u vremenskom periodu od 1943. do 1948., za vrijeme Titove Jugoslavije.¹⁹⁴ Ne smije se, međutim, zaobići ni činjenica kako je i hrvatsko stanovništvo za vrijeme talijanske uprave bilo raseljavano, prognano, odnosno primorano na egzodus.¹⁹⁵

Govoreći o povijesnom pečatu talijanske kulture i civilizacije na spomenutim prostorima Scandaletti navodi općepoznatu činjenicu važnosti Jadranskog mora, koje je promatrano kao medij koji povezuje talijansku i hrvatsku obalu (odnosno, u širem smislu, balkansku). Povijesna je činjenica kako su stari Rimljani osnovali Akvileju 181. godine prije Krista i kako su upravo iz ove luke krenuli prema Maloj Aziji i Africi, a s istočnog Jadrana razgranali su i proširili puteve prema Alpama i Balkanskom poluotoku, Istri i Dalmaciji. Postavili su temelje mnogim gradovima, među kojima i Puli, Splitu te, nama najzanimljivijem, Zadru, rimskoj koloniji od 33. godine¹⁹⁶ prije Krista, a prva impresija o ovom gradu jest njegova bjelina, kako Scandaletti ističe „bianca di quel bianco marmo delle cave dalmate d’Istria con cui sono costruiti il faro e gli edifici classici, come i palazzi veneziani“.¹⁹⁷ U uvodnom poglavlju Scandaletti objašnjava čitatelju (jasno je kako se radi o ciljanoj publici, tj. kako je knjiga namijenjena prije svega talijanskoj publici) razloge zbog kojih je nužno posvetiti pažnju proučavanju povijesti prostora Istre i Dalmacije:

se ne smije respirivati osvetnički gnjev kroz nedužne generacije što dolaze. Bila bi najveća grehota prema tim žrtvama ako bi postale sjeme razdora iz kojeg će niknuti nove žrtve“. Ivi, str. XVI.

¹⁹² Scandaletti, Paolo, *Storia dell’Istria e della Dalmazia*, op. cit., unutrašnje korice.

¹⁹³ Često se ova Jugoslavija u literaturi naziva „Prvom“ ili „monarhijskom“, dok od 1945. do 1991. izvori spominju „Drugu“, „avnojevsku“, „socijalističku“ ili „Titovu“ Jugoslaviju.

¹⁹⁴ Cfr. Garbin, Daria, de’Vidovich, Renzo, *Dalmazia Nazione: Dizionario degli Uomini Illustri della componente culturale illirico-romana latina veneta e italiana*, Fondazione Scientifico Culturale Maria e Eugenio Dario Rustia Traine, Trieste, 2012., str. XXV.-XXVII.

¹⁹⁵ Više o tome u prethodno spomenutom zborniku *Talijanska uprava i egzodus Hrvata 1918.-1943.*, op. cit.

¹⁹⁶ Vrijedi napomenuti kako različiti izvori spominju različite godine, a ovu navodi Scandaletti.

¹⁹⁷ Scandaletti, Paolo, *Storia dell’Istria e della Dalmazia*, op. cit., str. 6.

L'Istria e la Dalmazia sono terre antiche, solo di recente scoperte da molti Italiani, che vi passano le vacanze al mare. Ma questi, come tanti altri, continuano a saperne poco. "Troppo lungamente, per motivi di opportunità o di ideologia partigiana, si è ignorato – e non soltanto da politici e pubblicisti – ogni riferimento a quanto atteneva al passato e al presente di queste terre", ha scritto Carlo Ghisalberti, uno dei padri della nostra storiografia.

Eppure, noi Italiani avremmo qualche ragione in più per conoscere meglio la storia di quei luoghi singolari, della costa orientale adriatica, condividendone radici storiche profonde, culture e memorie al di là del recente ingresso di Slovenia e Croazia nell'Unione Europea.¹⁹⁸

Zanimljivo je ovome viđenju Dalmacije pridodati i promišljanja koja je u svojoj objavljenoj replici na roman *Esilio* Enza Bettize iznio zadarski *esul* Luigi Ziliotto,¹⁹⁹ gdje je Dalmacija opisana na izuzetno koncizan način, ali koji u sebi sadrži svu suštinu njenog postojanja:

Terra di contrasti, la Dalmazia. Stretta fra mare e monti, tra l'Adriatico e le Alpi Bebie che stringono al mare e separano il mondo mediterraneo da quello balcanico, possiamo vederla come un microcosmo dove esplodevano le passioni e i contrasti fra le convivenze pacifiche e i sentimenti nazionali. Terra di composite etnie, non sempre perfettamente riconoscibili perché non così nette né riconducibili a stereotipi che altrove sono più delineati. Qui fra le raffiche di bora e i sassi, che formano le petraie ricordate per esempio da Niccolò Tommaseo, figlio di questa terra, le contrapposizioni si mescolano al vivere insieme e a una convivenza antica e del tutto unica.²⁰⁰

Što se tiče određivanja etničke pripadnosti naroda koji su u Dalmaciji živjeli i žive, često se upućuje na izuzetnu kompleksnost povijesnih prepletanja:

E i Dalmati che gente sono? Si dicono discendenti dei Liburni e degli Illiri; ma essendo quel mare un trafficato corridoio che univa gran parte dell'Europa all'Oriente, con relativo andirivieni, sembra difficile distinguere i veri autoctoni.²⁰¹

Navedenom Scandalettijevom citatu koji govori o složenosti povijesnih isprepletanja na ovim prostorima možemo pridodati i Matvejevićevu transcendentalnu viziju Mediterana:

Mediteran nije samo zemljopis. Granice mu nisu ucrtane ni u prostoru ni u vremenu. Ne vidimo ni kako bismo ih odredili, ni po čemu. Nisu ni gospodarske ni povijesne, ni državne ni nacionalne: nalik

¹⁹⁸ Ivi, str. 5.

¹⁹⁹ Luigi Ziliotto (Zadar, 1922.) zadarski *esul*, sudjeluje u radu više *esulskih* organizacija (Società Dalmata di Storia Patria di Roma, Libero Comune di Zara in esilio – Dalmati italiani nel mondo). U replici Bettičinom *Egzilu*, objavljenoj 2004. godine opovrgava Bettičin opis Zadra u vrijeme kraja tridesetih godina prošloga stoljeća, pozivajući se na činjenicu kako je Bettiza Zadar upoznao samo kao gost (podsjetimo, tamo je proveo dvije godine školujući se) pa stoga nije u potpunosti, prema Ziliottovom mišljenju, uhvatio duh Zadra u svojoj knjizi, prikazujući ga odveć „fanatičnim“ i „fašističkim“.

²⁰⁰ Ziliotto, Luigi, *Lettera ad Enzo Bettiza: La risposta di un Dalmata di Zara all'Esilio*, a cura della Società Dalmata di Storia Patria, Roma, 2004., str. 5.

²⁰¹ Scandaletti, Paolo, *Storia dell'Istria e della Dalmazia*, op. cit., str. 5.

su na krug kredom koji se stalno opisuje i briše, koji valovi i vjetrovi, djela i nadahnuća šire ili sužavaju.²⁰²

U vidu proučavanja specifičnog načina na koji talijanski *esuli* doživljavaju vlastito kulturno nasljeđe ističe se antropološka analiza *History in Exile: Memory and Identity at the Borders of the Balkans*²⁰³ autorice Pamele Ballinger. Antropologija kao znanstvena disciplina shvaćena u najširem smislu kao znanost o čovjeku bavi se u svojoj najopsežnijoj potkategoriji kulturne antropologije velikim dijelom fenomenom egzila u vidu migracija, tzv. *displacementa*, promjena ljudskih ponašanja, kao i razvojem kolektivnog i osobnog identiteta te pamćenjem koje slijedom takvih promjena ipak ostaje. Kada razmatramo fenomen egzila iz antropološkog kuta prije svega moramo napomenuti kako su brojne publikacije koje mu ovako pristupaju.²⁰⁴ *History in Exile* izuzetno je elaborirana povijesno-antropološka analiza fenomena egzodusa Talijana iz područja Istre i Dalmacije tijekom i nakon Drugog svjetskog rata (doduše, s naglaskom na istarskom dijelu – budući da je knjiga nastajala tijekom i netom nakon Domovinskoga rata, autorica nije uspjela obraditi čitavo područje koje je planirala detaljnije dotaknuti u svojim analizama),²⁰⁵ potaknuta radikalnim promjenama državnih granica na ovom području tijekom 20. stoljeća. Sama autorica ističe kako se radi o djelu koje može biti svrstano u domenu mediteranske antropologije, ali koje donosi određene novine u ovo polje, budući da je pozornost usmjerena na iskustva onih koji su izmješteni, kao i onih koji to nisu fizički nego

²⁰² Matvejević, Predrag, *Mediteranski brežvar*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1990., str. 13.

²⁰³ Pamela Ballinger, *History in Exile: Memory and Identity at the Borders of the Balkans*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2003.

²⁰⁴ Radi se prije svega o proučavanju migracija koje su nastale zbog ratova – fokus je na iskustvima izbjeglica i migranata svih vrsta. U hrvatskoj etnologiji i antropologiji ističe se zbornik *War, exile, everyday life: cultural perspective*, ur. Renata Jambrešić Kirin and Maja Povržanović, Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb, 1996.

²⁰⁵ Iako je ova publikacija mahom ocijenjena kao hvalevrijedno djelo, ne izostaju ni kritike na određene nedorečenosti. Primjerice, autorici je između ostalog zamjerena činjenica kako u samom naslovu spominje ime Balkana u određivanju predmeta svoje analize, a u knjizi ne pristupa problematici sagledavši ju sa svih strana (talijanske, hrvatske, slovenske) već se ograničava na područje koje naziva Julian March (Julijska krajina) u čijem se sklopu, pak, drži isključivo talijanskih izvora, što upućuje na nedovoljno poznavanje ovdašnjih povijesnih, političkih, kulturoloških i drugih okolnosti. Cfr. prikaz knjige Vanni D'Alessio, *Pamela Ballinger, History in Exile: Memory and Identity at the Borders of the Balkans*, Princeton University Press, Princeton 2002., 328 str., u „Narodna umjetnost“, 41 (2004), 2, str. 270.-271.

psihološki.²⁰⁶ Na samom početku autorica daje kratak uvod u simboličku geografiju Istočne Europe iz koje se da iščitati stav kako se zapravo radi o polusvijetu smještenom na razmeđu svjetla i tame gdje ljudi žive u zoni sumraka koja nije obasjana svjetlom Zapada, ali niti egzotikom Istoka.²⁰⁷ Ovakav svijet kojemu pripada i Istočni Jadran viđen je kroz specifičnu prizmu koja može biti definirana poluorijentalističkom,²⁰⁸ pri čemu je ovakav pogled posebno akcentuiran u promatranju i proučavanju tzv. Morlaka što je za posljedicu imalo posebnu modu „morlakizma“.²⁰⁹ Narodi koji su na ovom području živjeli i žive proživljavali su dramatične promjene, budući da su se ovdje u relativno kratkom vremenskom periodu izmijenile mnogobrojne državne tvorevine. Talijani koji su živjeli na području Dalmacije i Istre (na kojima je naglasak u ovoj analizi) pretrpjeli su u više navrata izgnanstvo²¹⁰ te se ovaj egzodus definira kao jedna od najdramatičnijih migracija

²⁰⁶ Istraživanje je usmjereno, kako autorica ističe, na „experiences of those who undergo actual displacement together with those who suffer interior displacement, losing their homeland without ever physically moving“, u Pamela Ballinger, *History in Exile*, op. cit., str. 2. Konkretnije rečeno, istraživanje je u isto vrijeme usmjereno i na *esule* i na *rimaste*.

²⁰⁷ Ivi, str. 19.-20. Autorica citira mišljenja Marie Todorova i Larryja Woolfa.

²⁰⁸ Konkretnije, Larry Wolff u svojoj publikaciji *Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, op. cit. karakterizira stav venecijanskih gospodara prema dalmatinskim teritorijima kao „'demi-Oriental' perspective“, str. 15. O ovakvom „poluorijentalističkom diskurzu“ koji postoji o obalama Istočnog Jadrana pisao je, kako smo već naveli, Nino Raspudić: cfr. *Jadranski (polu)orijentalizam*, op. cit.

²⁰⁹ O dalmatinskim „Morlacima“ pisao je krajem 18. stoljeća Alberto Fortis u svom djelu *Viaggio in Dalmazia* (1774.), a u utjecaj i modu tzv. „morlakizma“ možemo se uvjeriti pročitavši članak Giulija Bajamontija *Il morlacchismo d'Omero*, objavljeno nešto kasnije (1797.) – više o ovome u članku Marca Martina na poveznici http://www.viaggioadriatico.it/ViaggiADR/biblioteca_digitale/titoli/scheda_bibliografica.2010-04-01.1844418290/attachment_download/file (pristupljeno 2.12.2015.) – kao i njegovu *Storia de' costumi de' Morlacchi* (1796.). O liku i djelu G. Bajamontija cfr. više u Roić, Sanja, *Temi Vichiani di Giulio Bajamonti*, u „SRAZ“ 36-37 (1991-1992), 205-211, str. 205.-211. Arturo Cronia spominje roman *Les Morlaques* grofice Giustiniane de Wynne-de Rosenberg-Orsini iz 1788., koji je na talijanski preveden više puta, cfr. Cronia, Arturo, *La conoscenza del mondo slavo in Italia: Bilancio storico-bibliografico di un millennio*, Istituto di Studi Adriatici, Padova, 1958., str. 306. Među istaknute znanstvenike koji su se bavili ovom problematikom zasigurno spada Mate Zorić, koji je o „južnim Slavenima“ – „Slavi del Sud“ pisao u više navrata, posebno u svjetlu proučavanja hrvatsko-talijanskih književno-kulturnih odnosa – istaknut ćemo među brojnim objavljenim radovima na ovu temu njegovu publikaciju: Zorić, Mate, *Italia e Slavia: Contributi sulle relazioni letterarie italo-jugoslave dall'Ariosto al D'Annunzio*, Editrice Antenore, Padova, 1989. O „Morlacima“ u književnosti ističe se također novija knjiga Inoslava Beškera, priznatog hrvatskog novinara i istraživača: Bešker, Inoslav, *I Morlacchi nella letteratura europea*, Il Calamo, Roma, 2007.

²¹⁰ Podsjetimo, govori se o tri egzodusa, od kojih je najdramatičniji posljednji koji se dogodio uslijed Drugog svjetskog rata. Valja napomenuti kako talijanski *esuli* u novije vrijeme pokušavaju razvijati svijest o veličini i razmjerima drugog egzodusa koji se dogodio nakon Prvog svjetskog rata a kojega nazivaju „l'esodo ignorato“. Cfr. o tome DVD video materijal objavljen uz „La rivista dalmatica“: Guido Cace, *1921: l'esodo ignorato: il dramma degli italiani di Dalmazia*, Palladino, Campobasso, 2005. Spomenuli smo kako se paralelno sa talijanskim egzodusima, čijim se brojkama počesto manipulira ne samo s talijanske strane, odvijao i egzodus Hrvata za vrijeme talijanske uprave. Cfr. o tome zbornik *Talijanska uprava i egzodus Hrvata 1918.-1943.*, op. cit.

dvadesetog stoljeća.²¹¹ Kada govore o materijalnim tragovima prošlosti esuli ističu kako je njihova istina bila predugo zataškavana i kako ju treba osvjeteliti.²¹² Bitan je odnos ovih ljudi prema vlastitoj prošlosti i autorica ističe kako su oni, za razliku od ljudi koji nemaju ovakvo iskustvo, skloniji pozivati se na nju i isticati njene slavne likove i epizode. Izuzetno je važna i pisana riječ kao trag povijesti, budući da i ona ima ulogu svjedoka.²¹³ Bitni su, dakle, materijalni tragovi prošlosti, ali još je važnija njezina duhovna ostavština. Talijanski *esuli* i *rimasti* koji su predmet ovog istraživanja često se pozivaju upravo na ove elemente, naglašavajući prije svega kulturološku dimenziju prisutnu u djelima velikih talijanskih književnika kao i ulogu samih književnika u artikuliranju nacionalnog pitanja.²¹⁴

Trst, grad na kojega je u ovoj antropološkoj analizi stavljen poseban naglasak, prema autoričinom stajalištu se iz kozmopolitskog centra s kraja devetnaestog stoljeća transformirao do kraja dvadesetog stoljeća u provincijsku nacionalističku periferiju talijanskog političkog centra.²¹⁵ Dvije su struje u lokalnim historiografskim narativima: ona koja ga promatra kao isključivo talijanskog od vremena u kojem je bio rimska kolonija te ona koja ga vidi kao hibridan prostor u kojemu se isprepliću različiti

²¹¹ Autorica ističe kako „subsequent flight of Italians from Dalmatian Zara and Istria between 1943 and 1954 constituted perhaps the most dramatic population transfer in the region during the twentieth century“, Pamela Ballinger, *History in Exile*, op. cit., str. 20.

²¹² Cfr. *ivi*, str. 26.

²¹³ Ballinger kaže: „Although members of these groups typically fail to recognize the reconstructive nature of their histories, their insistence on history’s concreteness forces us to take theoretical account of this materiality. As Trouillot notes of the past, “What happened leaves traces, some of which are quite concrete – *buildings, dead bodies, censuses, monuments, diaries, political boundaries* – that limit the range and significance of any historical narrative. This is one of the many reasons why not any fiction can pass for history: the materiality of the socio-historical process (historicity 1) sets the stage for future historical narratives (historicity 2)” (1995, 29; *my italics*). The material traces – buildings, dead bodies, borders – that prove so central to various claims about autochthony in the Julian March reflect an ongoing history of contestation over territory that continues to shape historical narratives and political claims to both purity and hybridity put forward in the region“. *Ibid.*

²¹⁴ „Many of the region’s most celebrated authors – figures such as Italo Svevo, Umberto Saba, Scipio Slataper, and the contemporary writers Fulvio Tomizza and Claudio Magris – were associated with this irredentist cause or have devoted considerable space to the 'national question' and the peculiarities of the area as a border zone.[...] Whereas the textuality reflects the specificity of the Julian March case, literary products more generally retain wide currency in Italian culture and society even in an era dominated by visual communication. Many of the Italians I knew in both Trieste and Istria thought of the Romans and Dante, as well as homegrown figures like Svevo, as their ancestors. Informants often cited the poetic authority of these figures in order to illustrate their point. In his role as a progenitor of the standardized Italian language (the Tuscan dialect) and thus as national poet, for example, Dante stands as the embodiment of that Italian urban high culture or civilization (*civiltà*) often invoked by *esuli* and *rimasti* alike as distinguishing them from 'Balcanic' peoples“. *Ivi*, str. 27.

²¹⁵ Cfr. *ivi*, str. 28.

narodi i njihove kulture.²¹⁶ Primjerice, Scipio Slataper, čije talijansko ime i slovensko prezime otkriva i naglašava tršćansku hibridnost, vidi Trst kao mjesto tranzicije, što ujedno znači i mjesto borbe.²¹⁷ Kolege iz firentinskog tjednika „La Voce“ u kojemu je objavio svoje *Lettere triestine* Slatapera su odredili kao savršen simbol Trsta u kojemu se isprepleću tri rase.²¹⁸ Slataperov grad je u svakom slučaju jedan izniman slučaj, ogledalo bogate prošlosti i iznimne kulture, ali valja ovoj vizuri kulturne hibridnosti i talijaniteta u isto vrijeme pridodati i činjenicu kako u Trstu rat i egzodus dominiraju sjećanjima.²¹⁹

Što se tiče samog egzodusa nakon Drugog svjetskog rata, Ballinger napominje kako se u Hrvatskoj ovom problematikom nisu sustavno bavili „ozbiljniji“ istraživači pri povijesnim institutima i sveučilištima. Ističe se, međutim, publikacija Vladimira Žerjavića kao rezultat istraživanja arhivske građe u kojoj se analizira mogućnost „optiranja“ za talijansko državljanstvo.²²⁰ Pridodaje također kako su u Hrvatskoj ovakav tip istraživanja provodili mahom članovi talijanske nacionalne manjine, među kojima su suradnici Centro di Ricerche Storiche: Mario Budicin, Luciano Giuricin, Nelida Milani-Kruljac, Orietta Moscarda i Antonio Pauletich, navodeći prije svega djelo *L'esodo dei 350 mila Giuliani Fiumani e Dalmati*²²¹ koje je određeno kao djelo na koje se esuli gotovo uvijek pozivaju.²²²

Zanimljiva je činjenica kako za većinu *esula* literarna tradicija povezana sa ličnostima kao što je Italo Svevo ima izuzetnu važnost, što u svojim svjedočenjima i

²¹⁶ Cfr. *ivi*, str. 31.

²¹⁷ Ballinger ističe kako Slataper o Trstu kaže i sljedeće: „Everything in Trieste is double and triple, beginning with its flora and ending with its ethnicity“. *Ivi*, str. 36.

²¹⁸ Cfr. *ibid.* Riječ je o Giuseppeu Prezzoliniju.

²¹⁹ Cfr. *ivi*, str. 37.

²²⁰ Cfr. o tome članak Žerjavić, Vladimir, *Doseljavanja i iseljavanja s područja Istre, Rijeke i Zadra u razdoblju 1910.-1971.*, op. cit.

²²¹ Cfr. Rocchi, Flaminio, *L'esodo dei 350 mila giuliani, fiumani e dalmati*, op. cit. Ovakav broj Žerjavić u najmanju ruku smatra upitnim i ističe kako je knjiga F. Rocchija objavila „brojku od 350 tisuća, pozivajući se na podatke navedene u gornjoj studiji, tj. 201.440, čemu je dodano daljnjih 50 tisuća umrlih i bolesnih i novih dodatnih 80 tisuća emigranata u inozemstvo te 15 tisuća onih koji su došli iza 1958. Kako već u prvoj studiji ima 5 tisuća umrlih, to bi bilo 55 tisuća umrlih i bolesnih, što je neshvatljivo, isto kao i dodatnih 80 tisuća onih koji su emigrirali, povrh 23.136 navedenih u prvoj studiji, tj. ukupno 103 tisuće onih koji su odselili izvan Italije. Takvim povećavanjem brojeva bez ikakve dokumentacije i podloge broj se može povećati i više od 350 tisuća, ali je pitanje kakvu to ima svrhu, jer se takvo umnažanje brojeva uopće ne može ozbiljno razmatrati.“, Žerjavić, Vladimir, *Doseljavanja i iseljavanja s područja Istre, Rijeke i Zadra u razdoblju 1910.-1971.*, op. cit., str. 643.

²²² Cfr. Ballinger, Pamela, *History in Exile*, op. cit., str. 44.

opisima opetovano ističu. Također se ističe i važnost kršćanske tradicije u vidu mučeništva i iskupljenja s napomenom kako naglasak nije stavljen na biblijsku pripovijest o egzodusu Židova iz Izraela koji je često viđen kao metanarativ egzila, već upravo na kršćanska čitanja njihovog iskustva. U narativima *esula* važan je također i književni moment egzila, pri čemu se pozivaju na talijanska djela nastala u egzilu te ona koja o njemu govore još od razdoblja srednjega vijeka i renesanse,²²³ a koji se prije svega odnosi na lik i djelo Dantea Alighierija kao kulturnog uporišta.²²⁴ Figura Gabrielea D'Annunzija u vidu njegove iredentističke retorike i dalje je prisutna i vrlo prominentna u tradiciji *esula* iz suvremenog Trsta.²²⁵ Imajući u vidu ova zajednička obilježja pripovijedanja *esula* mora se napomenuti i kako među sobom nisu uniformirani, odnosno svaki je čovjek općenito kao individua karakteriziran vlastitim stavovima, ali se među *esulima* daju izdvojiti različite struje,²²⁶ pri čemu svaka od njih inzistira na prezentiranju njihovog iskustva i njihovog viđenja stvari, što se također vidi i na primjeru usporedbe percepcije istarskog i dalmatinskog egzodusa.²²⁷ Dalmatinci žele odvojiti i razlikovati svoje iskustvo od istarskog, pri čemu se otkriva

²²³ Cfr. Ivi, str. 51.

²²⁴ Tematika figure Dantea Alighierija u talijanskoj kulturi od Risorgimenta do Prvog svjetskog rata, o njegovom pisanju u egzilu i o egzilu, pomnije je razrađena u radu Ciccarelli, Andrea, *Dante and Italian Culture from the Risorgimento to World War I*, u „Dante Studies, with the Annual Report of the Dante Society“ 119 (2001), str. 125–154. Pristupljeno on-line na <http://www.jstor.org/stable/401666155> (pristupljeno 10.9.2015.).

²²⁵ Cfr. Ballinger, Pamela, *History in Exile*, op. cit., str. 52.

²²⁶ Prije svega razlikuju se *esuli* iz Istre od onih iz Dalmacije. Više o problematici *esulskih* organizacija, prominentnih ličnosti i frakcija među njima u članku Monzali, Luciano, *La fenice che risorge dalle sue ceneri: Gli italiani di Dalmazia nella seconda metà del Novecento*, u „Nuova Storia Contemporanea“, 12 (2008), 4, kao i opširnije u njegovoj recentnijoj knjizi *Gli italiani di Dalmazia e le relazioni italo-jugoslave nel Novecento*, Marsilio, Venezia, 2015.

²²⁷ „An outspoken exile from Dalmatia then unexpectedly and spontaneously reminded the crowd of the fate of Zara/Zadar, 'liberated' by the Italian navy on November 4, 1919. When the Italians entered and hoisted the national flag, noted this man, the Zaratini went down on their knees ('tutti in ginocchio') in gratitude and homage. Yet Zara lost its special status as an Italian enclave in Dalmatia in 1943, when most of the city was destroyed by Allied bombardment and the majority of the residents fled to Istria or elsewhere in Italy. This improvised speech points to the way in which exiles from Dalmatia seek both to include and to differentiate their experience within a narrative about the Istrian exodus, with events in Dalmatia being seen to have anticipated Istria's fate“. Ballinger, Pamela, *History in Exile*, op. cit., str. 56. Zadarski egzodus viđen je kao predskazanje istarskog: „The narrative structuring of accounts of the 'first' exodus (from Zara in 1943) from Dalmatia appears almost seamless at the same time that the Dalmatian experience is linked with subsequent events in Istria. Accounts of Zara's 1944 occupation by partisan troops temporally join the 'final' exodus from Dalmatia with contemporaneous population movements from the Julian March, thereby emplotting events in Dalmatia and Istria into a larger narrative about Slavic persecution of Italians. Such a narrative reads the aims of 'Slavs' under Austria as synonymous with those of the Yugoslavs (both royalist and socialist). By locating the roots of this extended anti-Italian campaign in an inherent Slavic nature, such a narrative deemphasizes the importance of fascism or communism in explaining or 'justifying' events in Zara and Istria after 1943“. Ivi, str. 70.

podijeljenost među esulima.²²⁸ Što se tiče diskurza o Dalmaciji i talijanskog polaganja prava na nju, autorica ističe kako su polaganja prava na Dalmaciju bila važan dio fašističkog diskurza te su ovakva teritorijalna potraživanja bila utemeljena na starijim, predfašističkim pretenzijama o talijanskom „pravu“ na Dalmaciju.²²⁹ „The Latinate presence“²³⁰ u Dalmaciji postupno je iščezavala,²³¹ a jedna od posljedica bio je nastanak korpusa tekstova koji istovremeno lamentiraju zbog „uništenja talijaniteta u Dalmaciji“ i pozivaju matičnu zemlju „na pomoć njezinoj napuštenoj djeci“.²³² Valja napomenuti kako su stavovi o „pravu“ na Dalmaciju očigledan odraz kulturalnog, a ne biološkog ili rasnog nacionalizma pri čemu se ovaj specifičan talijanski oblik može smatrati nacionalizmom bez rasizma. Ističe se također kako je *civiltà italiana* „kultura inkluzije, kozmopolitanizma i inkorporacije“²³³ te je nacionalni identitet prije svega određen vlastitim izborom, a ne rođenjem osobe.²³⁴ Međutim, i u ovim načelno

²²⁸ „Although Istrian and Dalmatian exiles alike share a view of their experience as one of 'denationalization' (or, in contemporary language, 'ethnic cleansing'), these groups are divided among themselves in terms of political orientations and interpretations. The fissions within the Dalmatian community mirror those of the Istrian esuli, divisions that group commemorations like the Festival of Unity are meant to overcome“. Ivi, str. 72.

²²⁹ Cfr. ivi, str. 65.

²³⁰ *Ibid.*

²³¹ Podsjetimo, 1797. je godina kada Dalmacija iz teritorija Mletačke republike prelazi pod teritorij Habsburške monarhije te kasnije pod Austro-Ugarsku monarhiju, a potom u Jugoslaviju nakon Prvog svjetskog rata.

²³² *Ibid.* Očito je kako se ilirsko, starorimsko i venecijansko nasljeđe u *esulskoj* kulturi opetovano naglašavaju. Dovoljno je proučiti naslove recentnijih publikacija koje govore o njihovoj prošlosti. Navedimo samo nekoliko naslova kako bismo ilustrirali rečeno: *Dalmati italiani autoctoni, eredi delle popolazioni illiriche, romane e venete* autorice Rachele Denon Poggi, Fondazione scientifico culturale Maria ed Eugenio Dario Rustia Traine, Trieste, 2007.; *Dalmazia nazione : dizionario degli uomini illustri della componente culturale illirico-romana latina veneta e italiana* u koautorstvu Darie Garbin i Renza de' Vidovicha, op. cit. Ballinger o tekstovima koji su nastali za vrijeme i nakon Prvog svjetskog rata kao „veličanje talijaniteta“ govori sljedeće: „Literature [...], as well as subsequent works from the period of fascist imperialism, reiterates historical-cultural arguments about Italy's right to Dalmatia (see Combi 1878), to which are then added those of strategic position and geography. Dalmatia's essential Italian character is said to be demonstrated by the Roman and Venetian architectural patrimony, the presence of the Venetian dialect, and the love of Dalmatians (even those of apparently Slavic provenance) for Italy and its highly developed civilization, or *civiltà*“. Ballinger, Pamela, *History in Exile*, op. cit., str. 65.

²³³ Cfr. *ibid.*

²³⁴ „Many propagandists for the Italian cause in Dalmatia, for instance, explicitly claimed to espouse a voluntarist notion of national identity. 'The nationality of a people is like an individual's; it is determined not by the language that one speaks but rather by one's will (that is, self-identification)', declares one tract (De Santi 1919, 4). Similarly, an esule memoir of life in Zara maintains that the Italians of Dalmatia subscribed not to a racial concept of nationality but rather to a cultural one (Anzellotti 1990, 28-29). The authors of irredentist tracts often referred to stirpe – meaning 'stock' (in the sense of a family lineage or genealogy) or 'ancestry' – but almost never to razza ('race', in the English sense of the word). Harking back to ancient distinctions between Roman citizens and barbarians, references to the Latin stirpe or popolo (people) carried with them assumptions about a superior *civiltà* or 'genius' into which others (barbaric) peoples could presumably be assimilated. Along the Adriatic coast, *civiltà* or civility, was particularly associated with urban living and urbane values“. Ivi, str. 65.-66.

pozitivnim tvrdnjama valja biti oprezan, budući da „jezik kozmopolitanizma može skrivati isključivanje i šovinizam koje je mnogo teže detektirati“.²³⁵

U pripovijedanjima zadarskih *esula*, kako navodi Ballinger, vrlo je česta usporedba grada Zadra s usamljenim otokom, budući da je u to vrijeme Zadar bio talijanska enklava okružena slavenskim teritorijima a također se ističe kako je nakon pada Mussolinija stanovništvo povezano s fašizmom prebjeglo, ostavivši nevine da plate za njihove zločine.²³⁶ Zanimljivo je napomenuti kako se iskustva objavljivana u brojnim publikacijama (bili to časopisi, novine ili monografska izdanja) prema mišljenju „običnih“ *esula* odnose samo na patricijske obitelji i njihovu viziju *esulske* prošlosti, među kojima se navodi prominentna obitelj industrijalaca Luxardo te obitelj de'Vidovich.²³⁷

U antropološkoj analizi zadarskih *esula* Ballinger ističe važnost koju u životu i kulturi *esula* imaju groblja, odnosno zadarskog groblja koje posjećuju svaki put kada putuju u svoj rodni grad, budući da ono održava živom uspomenu na talijansku prisutnost na ovom području.²³⁸ Nakon bombardiranja Zadar je gotovo u potpunosti srušen sa zemljom pa je zadarsko groblje jedino „živo“ mjesto u tada mrtvom gradu Zadru.²³⁹ Bitna je njegova uloga jer na taj način postaje mjesto sjećanja za *esule*, paradoksalno čuvajući život kroz sjećanje na mrtve.²⁴⁰

²³⁵ *Ibid.*

²³⁶ Cfr. *ivi*, str. 71.

²³⁷ „[...] exiles from noble and upper-class families have attempted to construct a patrician history of Zara that neglects the experience of Zaratini of a 'democratic, popular extraction'. This is reflected in the prominent role that descendants of such families – including Ottavio Missoni (the fashion designer), lawyer Renzo de' Vidovich, and Franco Luxardo (heir to the renowned Maraschino liqueur industry) – play in Dalmatian exile associations and the public events sponsored by these associations. Similarly, many of the volumes dedicated to the experiences of Zaratini highlight the fate of the Luxardos and other prominent families and neglect the more humble Zaratini“. *Ivi*, str. 74.

²³⁸ Ballinger kaže kako je „much of the rich architectural patrimony left by Venice was obliterated by aerial warfare, this cemetery remains a tangible trace of the 'Italian' past“. *Ivi*, str. 178.

²³⁹ Cfr. *ibid.*

²⁴⁰ Cfr. *ivi*, str. 178.-179. Pridodajmo kako je o zadarskom groblju objavljen čitav niz publikacija, među kojima navodimo sljedeće: Ivanov, Tommaso, *Il cimitero di Zara*, Edizioni del Moretto, Brescia, 1986., Madrinato Dalmatico, *Zara nel ricordo del suo cimitero*, Società cooperativa tipografica, Padova, 1986. Napomenimo kako je *esulska* asocijacija *Madrinato Dalmatico per la conservazione dei cimiteri degli Italiani di Zara* osnovana 1979. godine a bavi se restauracijom i brigom za zadarske grobnice koje datiraju iz vremena talijanske prisutnosti. Zadarsko groblje je uistinu posebno, „si potrebbe dire paradigmatico, perché conserva le memorie di una città scomparsa, ricca di arte e di storia, e di una comunità dispersa dalla follia della guerra accanto ai segni prorompenti della rinascita di chi si va affacciando alle soglie d'Europa. Esso è rimasto il cuore storico del nuovo moderno cimitero che si è molto ampliato negli ultimi trent'anni riflettendo lo stesso dinamismo della città che dallo storico nucleo latino-veneto, passando attraverso l'ariosità dei piani urbanistici austriaci, la razionalità di

Naposljetku, tragom razmišljanja Edwarda Saida Ballinger napominje kako egzilanti osjećaju potrebu za slaganjem krhotina vlastitog života ubacujući se u ideološke okvire te su njihova sjećanja na izgubljene domove i pripovijedanje o njima – njihovi narativi – moćno sredstvo simboličkog vraćanja integriteta razbijenoj geografiji.²⁴¹ Drugi način na koji egzilanti pokušavaju složiti djeliće svoga života jest smještanje vlastite povijesti unutar okvira biblijskih priča o žrtvi, mučeništvu i iskupljenju.²⁴² Ovakvo stanje je prema Saidu definirano kao egzil, za razliku od stanja izbjeglištva. Vodeći se Saidovim razmišljanjima mogu se izdvojiti tri strukturne odrednice „semantike egzila“ u *esulskim* narativima – početno stanje nevinosti, puknuće i promjena te završna faza (djelomične) integracije.²⁴³ Ovakvo stajalište o egzilantima kao o osobama koje žive „razbijene“ živote i percepciju kako im je najvažniji cilj sakupljanje i popravljavanje krhotina iz prethodnog razdoblja, a čija integracija može biti samo djelomična može se smatrati *mainstreamom* u analizama ove problematike, ali valja napomenuti kako i na ovom polju postoje različita istraživanja u kojima se ponovno postavlja pitanje jesu li egzilanti uistinu osobe „skršenih“ života.²⁴⁴ Prevladavajuće negativno stajalište o egzilu i njegovo proživljavanje dijelom je rezultat psiholoških i psihijatrijskih istraživanja holokausta kojeg je preživio dio židovske populacije u Drugom svjetskom ratu, a koja su za posljedicu imala krive interpretacije.²⁴⁵ Pri proučavanju psihologije egzilanata mora se na umu imati kako se važnost ne smije davati samo patološkim slučajevima, već i onima koji to nisu kako bi se razumjelo fenomen egzila u svoj njegovoj

quelli italiani e le brutture di regime del dopoguerra, ha continuato a evolversi assumendo un nuovo carattere di modernità“. http://www.oltremagazine.com/site/index.html?id_articolo=1041 (pristupljeno 3.11.2015.)

²⁴¹ Pamela Ballinger, *History in Exile: Memory and Identity at the Borders of the Balkans*, op. cit., str. 182.

²⁴² Ivi, str. 183.

²⁴³ „Regardless of the specificity of the broader histories to which displacement accounts are connected, the “semantics of exile” (like the rites of passage) typically entail a tripartite structuring of accounts: the original state of innocence, the liminal moment of rupture and transformation, and the phase of (partial) integration“.

Ibid.

²⁴⁴ Referiramo se u ovom smislu na članak Davida P. Lumsdena, *Reflections on the Anthropology of Exile and Repair*, u „Refuge“, 18 (1999), 4, str. 30., u kojemu se sa stajališta medicinske antropologije izlaže niz argumenata koji odgovaraju na pitanje „must exiles always and forever be viewed or felt as 'broken lives““.

²⁴⁵ Rezultati analiza ne mogu biti relevantni, odnosno treba ih dovesti u pitanje budući da su „numerous psychiatrists, psychologists and others perceived or claimed pathology and passivity, rather than resilience and agency, in their survivor patients or samples“, *ibid.*

kompleksnosti.²⁴⁶ U proučavanju brojnih dimenzija egzila od centralne je važnosti moralnost²⁴⁷ te je također izuzetno bitno izbjegavati pretpostavke patologije kod svih egzilanata.²⁴⁸

Nakon što smo u ovom potpoglavlju pokušali dati pregled odnosa Italije prema Dalmaciji, odnosno dati pregled činjenica koje govore o talijanskom doživljavanju ovih prostora kao vlastitih uzimajući kao kaleidoskop različite interpretacije, u sljedećem ćemo potpoglavlju govoriti o povijesnim činjenicama uslijed kojih se dogodio egzil / egzodus Talijana iz Zadra, dajući pregled bitnih povijesnih, demogeografskih i ostalih činjenica koje nam pomažu bolje shvatiti prilike u kojima su se našli i autori (i njihova produkcija) koji se mogu odrediti kao osnovni interes u ovoj doktorskoj disertaciji.

²⁴⁶ „If we seek to understand 'exile' in all of its variety, or to focus only on enforced displacement and its consequences, we must be careful not to presume only pathology in survivors of 'trauma' –for that then maybe all we are able to 'see' and find, we thereby may well be blind to evidence of resilience in and to transcendence of 'horror'. Resilience and transcendence must always merit our consideration. And we must not just focus, then, on the short-term or immediate emergency period, but rather we must think in terms of, seek data on and understanding of – and perhaps help prepare some people for, the long term. The experience of exile and its consequences, including any health consequences, must be sought within and through a comparative, cross-cultural and longitudinal context and understanding, with respect both to individuals and the cultural collectivity“. Ivi, str. 30.-31.

²⁴⁷ Moralnost je „a work of culture and conscience and choice“. Ivi, str. 38.

²⁴⁸ Potrebno je „to reflect on culture and morality, on time and memory, on resilience and agency and courage, and [...] to avoid the presumption of pathology“. *Ibid.*

B) Bombardiranja Zadra i egzil – italocentrična perspektiva

Zadar je 1940. godine prema statistici imao je gotovo 28 tisuća stanovnika i bio je najmanja talijanska *provincia* – u više smo navrata napomenuli kako se radilo o talijanskoj enklavi – o „otoku“ unutar jugoslavenskog teritorija. Što se tiče podjele prema narodnosti, 24 tisuće bilo je Talijana,²⁴⁹ dvije tisuće Albanaca te nekoliko stotina Hrvata i Srba.²⁵⁰ O Zadru se obično piše s vrlo visokim uvažavanjem, spominjući između ostaloga činjenicu kako se radi o višestoljetnom glavnom gradu Dalmacije:

Come sappiamo, la città-fortezza, per secoli fiera delle sue autonomie municipali, ha una lunga e gloriosa storia: che si intrecciò strettamente con quella della Serenissima prima (*Viva San Marco! Tolè suso el corno e andè a Zara!* si gridò in Senato contro il Doge imbelle alla caduta della Repubblica) e dell'Italia poi. Capitale di una Dalmazia dove etnie diverse convivono in pace fin dal VII secolo, allorché i primi Slavi arrivarono al seguito degli Avari invasori.²⁵¹

Ističe se kako je nakon talijanskog poraza u Viškoj bitci 1866. godine Zadar sudbinu dijelio sa Trentom i Trstom. Navodi se i činjenica kako je početkom Prvog svjetskog rata mnoštvo mladih bježalo iz Dalmacije kako bi pristupili talijanskoj vojsci, a mnogi od njih bili su radi svojih zasluga u ratu ovjenčani medaljama za hrabrost.²⁵² Dana 4. studenog 1918., padom Habsburške monarhije i ulaskom talijanskog broda AS 55 u luku, Zadar je proglašen talijanskim gradom. Zanimljiva je činjenica kako talijanski autori u svojim publikacijama koje bi se mogle odrediti historiografskima ističu oduševljenje dijela zadarskog naroda talijanskim dolaskom, spominjući odveć patetični i mnogo puta preneseni opis reakcije stanovništva na dolazak talijanskog broda: „La nave fu accolta con indescrivibile entusiasmo, le donne di Zara nell’attesa della vittoria avevano trascorso lunghi giorni a confezionare bandiere tricolori con le lenzuola dei corredi, in tanti accolsero la nave in ginocchio sulla riva“.²⁵³ Zadar je, podsjetimo, formalno pripao Italiji nešto kasnije, Rapallskim

²⁴⁹ Talijane su nazivali *Veneti de là dal mar*, cfr. Scandaletti, Paolo, *Storia dell'Istria e della Dalmazia*, op. cit., str. 167.

²⁵⁰ *Ibid.*

²⁵¹ *Ibid.*

²⁵² *Ibid.*

²⁵³ *Ivi*, str. 168.

ugovorom 1920. godine.²⁵⁴ Usuđujemo se ovdje pridodati i kako se kao razlog oduševljenja stanovništva može istaknuti prestanak postojanja Habsburške monarhije, kao i sam završetak rata.

Što se tiče razdoblja između dva rata, Scandaletti u ovom kontekstu stavlja naglasak na ekonomski razvoj grada, a posebno ističe važnost tvornice Girolama Luxarda²⁵⁵ koja je bila osnovana čitavo stoljeće prije toga. Godina 1941. spomenuta je kao prijelomna u prošlosti talijanskog Zadra zbog zaoštavanja netrpeljivosti s Jugoslavijom. Međutim, ključna je 1943. godina, sinonim tragedije Zadra (kako ga je „esule semislavo senza radici“²⁵⁶ Enzo Bettiza u ovom kontekstu u svojem maestralnom autobiografskom djelu *Esilio*²⁵⁷ spretno krstio sintagmom „Jadranskog Dresdena“²⁵⁸) jer označava početak nesmiljenih i nemalih vojnih intervencija: dana 8. rujna 1943. Zadar su okupirale njemačke motorizirane snage; dana 2. studenoga Zadar je prvi puta bombardiran od strane angloameričkih zračnih postrojbi, pri čemu moramo istaknuti kako je bombardiranja bilo ukupno 54, posljednji od kojih se zbilo dana 1. studenoga sljedeće godine (1944.). Spomenuti datum ujedno označava dan kada su u Zadar ušli partizani.²⁵⁹

Kada govorimo o egzodusu talijanskog stanovništva sa ovih prostora, moramo imati na umu činjenicu kako se hrvatska historiografija ovim problemom nije ozbiljnije bavila, dok su talijanska historiografija i publicistika problem mistificirale iz političkih razloga. Noviji povijesni izvori navode činjenicu kako ni s jedne ni s druge obale Jadrana „ne postoje do kraja znanstveno izvedene i pouzdane studije koje bi rasvijetlile ovaj povijesni događaj iako [...] postoje pokušaji da se cijeli problem ipak znanstveno

²⁵⁴ Cfr. *ibid.*

²⁵⁵ Girolamo Luxardo (Santa Margherita Ligure, 1784. – Zadar, 1865.) talijanski je industrijalac, osnivač i vlasnik zadarske tvornice likera koja je nakon 1945. ponovno utemeljena u mjestu Torreglia (blizu Padove u Italiji).

²⁵⁶ Bettiza, Enzo, *Esilio*, Oscar Mondadori, Milano, 2006., str. 392.

²⁵⁷ Prvo izdanje: Bettiza, Enzo, *Esilio*, Arnoldo Mondadori, Milano, 1996.; hrvatski prijevod: Bettiza, Enzo, *Egzil*, prev. Karmen Milačić i Ana Prpić, Marjan tisak, Split, 2004.

²⁵⁸ Bettiza više puta, nadovezujući se između ostalog i na nemila događanja iz Domovinskog rata, spominje povijesno-političke prilike iz vremena četrdesetih godina prošloga stoljeća, budući da ih je neposredno proživio školujući se u Zadru koji je „od 1944. trpio sramotna razaranja po zvjerstvu i ukupnosti slična onima Dresdena“. Ivi, str. 105.

²⁵⁹ Cfr. Scandaletti, Paolo, *Storia dell'Istria e della Dalmazia*, op. cit., str. 168.

objasni“,²⁶⁰ a razlog tomu može biti činjenica kako se u ovakvim analizama često pojavljuje pristranost i politiziranje i kako se teško uspijeva zadržati trezvenost i objektivnost.

Period od 1943. do 1947. godine u gradu Zadru ovjekovječio je u svojim zapisima naslovljenima *Zara: Dai bombardamenti all'esodo (1943 – 1947)* Giovanni Eleuterio Lovrovich²⁶¹ koji je, riječima uvodnika Tullija Valleryja,²⁶² jednoga od prominentnijih zadarskih *esula*, „bio čovjek od molitve ali i akcije“²⁶³ te je „imao hrabrosti i ustrajnosti koje su bile potrebne za sustavno zapisivanje bilješki u svome dnevniku, koji je 1974. god. tiskan i ubrzo rasprodan“.²⁶⁴ Nerino Rismondo²⁶⁵ u uvodniku prvom izdanju Lovrovicha ističe kao sve samo ne nijemog svjedoka koji je Grad promatrao s idealne pozicije – zatvoren u zvoniku Katedrale,²⁶⁶ odakle je „promatrao kako se grad pretvara u hrpu ruševina te je došao na pomisao da sve to zapiše, da zapiše ono što je vidio i doživio“,²⁶⁷ a „bile su to bilješke koje su se nizale dan za danom i mogle su

²⁶⁰ Dukovski, Darko, *Egzodus talijanskog stanovništva iz Istre 1945.-1956.*, u „Časopis za suvremenu povijest“, 33 (2001), 3, str. 633.

²⁶¹ Giovanni Eleuterio Lovrovich (1915. – 1998.), svećenik, rođen u Šibeniku, od ranog djetinjstva živio je u Zadru, kojega je slijedom nemilih događanja morao napustiti 1948. godine. Zanimljiv nam je budući da je u svojim dnevničkim zapisima sustavno zabilježio (ne)prilike u Zadru od 1943. do 1947. Cfr. Lovrovich, Giovanni Eleuterio, *Zara: Dai bombardamenti all'esodo (1943 – 1947)*, Marino, 1974. Cfr. također drugo, prošireno izdanje: Lovrovich, Giovanni Eleuterio, *Zara: Dai bombardamenti all'esodo (1943 – 1947)*, Marino, 1986., dostupno i u hrvatskom prijevodu kojega smo koristili za potrebe disertacije: Lovrovich, Giovanni Eleuterio, *Zadar: Od bombardiranja do izgnanstva (1943. – 1947.)*, prev. Daria Garbin, EDIT, Rijeka, 2008.

²⁶² Tullio Vallery (Zadar, 1923.) među istaknutijim i aktivnijim je *esulima* s prebivalištem u Veneciji, u koju stiže napustivši Zadar 1948. godine. Među brojnim aktivnostima u kontekstu egzodusa (u izdanju Brcic, Sergio, Vallery, Tullio, *Personaggi dalmati: vita e opere*, Scuola Dalmata dei SS. Giorgio e Trifone, Venezia, 2013. navodi se kako je riječ o „esponente di rilievo dell'Associazione Dalmata“, str. 192.) posebno se ističe njegova suradnja sa i redakcija niza periodičkih publikacija, primjerice „Difesa Adriatica“, „Comunità Adriatica“, „Rivista Dalmatica“. Godine 1966. pokreće časopis ustanove Scuola Dalmata te od 2001. „Collana di ricerche storiche J. M. Trèveri“. Ravnatelj je arhiva „Museo della Dalmazia“. Autor je niza publikacija, među kojima navodimo sljedeće: *Zara nel cinquantenario della Redenzione*, *L'esodo giuliano-dalmata nel Veneto*, *La poesia dialettale dalmata*, *Personaggi dalmati*, *La Scuola Dalmata di Venezia*, *La... 'liberazione' di Zara, 1944-48*.

²⁶³ Lovrovich, Giovanni Eleuterio, *Zadar: Od bombardiranja do izgnanstva (1943. – 1947.)*, op. cit., *Uvodnik* (autor: Tullio Vallery), str. 12.

²⁶⁴ Ivi, str. 11.

²⁶⁵ Nerino (Rime) Rismondo (Zadar, 1910. – Ancona, 2003.) napušta Zadar 1943. godine. Za početak navest ćemo samo sljedeći citat u kojemu je sadržana srž našega interesa, gdje ga Luciano Monzali naziva „una personalità importante all'interno dell'esodo dalmata, il principale organizzatore e animatore politico e culturale tra i dalmati esuli fra gli anni Cinquanta e Ottanta“ (Monzali, Luciano, *La fenice che risorge dalle sue ceneri*, op. cit., str. 105.) Na biografiju „il Rimea“ vratit ćemo se nešto kasnije.

²⁶⁶ Lovrovich, Giovanni Eleuterio, *Zadar: Od bombardiranja do izgnanstva (1943. – 1947.)*, op. cit., *Priča o nastanku ove knjige: uvodnik prvog izdanja* (autor: Nerino Rismondo), str. 13.

²⁶⁷ *Ibid.*

kasnije poslužiti za daljnju razradu“²⁶⁸ a nešto kasnije – 1948. godine – objavljene su u *esulskoj* publikaciji „L’Arena di Pola“.²⁶⁹ Dnevnik zadarskog svećenika opisan je od strane novinara spomenutog talijanskog lista kao „prva usklađena i cjelovita dokumentacija o sudbini Zadra“²⁷⁰ a vrijedi spomenuti također i Rismondovu natuknicu kako je Lovrovich naknadno zapisao imena svih umrlih u izgnanstvu od 1948., što je i objavljeno u drugom, proširenom izdanju.²⁷¹ Dnevnik je objavljen bez preinaka, budući da je trebao „netaknutom zadržati svoju dokumentarnu vrijednost“²⁷² a „ispravniji i precizniji osvrt dat će sam čitatelj kada bude čitao dramu bombardiranja koja su se redala iz dana u dan, kada bude tako i sam pojmió ono živo i uzdrhtalo značenje straha i užasa“.²⁷³ Prema Lovrovichu, tragedija zadarskih Talijana započela je 1941. godine, kada je otpočeo rat između Jugoslavije i Italije. Zadar je tada postao „jedno od najvažnijih žarišta borbe“²⁷⁴ budući da je u jugoslavenskim očima nakon Rapallskog ugovora predstavljao prijetnju odnosno, kako Lovrovich kaže, pravo Talijana – Dalmatinaca da ostanu u Dalmaciji ili, bolje reći u Državi SHS te je ovaj uvodni dio Lovrovichevih zapisa bitan u shvaćanju položaja Zadra i zadarskih Talijana u ono vrijeme.

Na Lovrovichevo svjedočanstvo o zadarskoj tragediji vratit ćemo se nešto kasnije, nakon što zaključimo ova pretežito povijesna razmatranja o pitanju egzodusa talijanskog stanovništva iz Zadra. Nezaobilazna su u ovom kontekstu povijesna istraživanja Oddonea Talpa,²⁷⁵ čija se aktivnost u smislu dokumentiranja činjenica koje

²⁶⁸ *Ibid.*

²⁶⁹ Cfr. *ibid.*

²⁷⁰ Ivi, str. 14.

²⁷¹ Lovrovich, Giovanni Eleuterio, *Zara: Dai bombardamenti all’esodo (1943 – 1947)*, Marino, 1986., objavljen 12 godina nakon prvog izdanja.

²⁷² Lovrovich, Giovanni Eleuterio, *Zadar: Od bombardiranja do izgnanstva (1943. – 1947.)*, op. cit., str. 15.

²⁷³ *Ibid.*

²⁷⁴ *Tako je započela naša tragedija*, ivi, str. 17.

²⁷⁵ Oddone Talpo (Zadar 1914. – Rim, 2001.). Pravník po struci, „funzionario parlamentare“ (u: Monzali, Luciano, *La fenice che risorge dalle sue ceneri*, op. cit., str. 107.), definiran s punim pravom kao „storico della Dalmazia“ u Garbin, Daria, de’Vidovich, Renzo, *Dalmazia Nazione*, op. cit., str. 447. te kao „un profondo conoscitore degli avvenimenti ed un attento ed obiettivo studioso dell’area in cui si svolsero“ u Talpo, Oddone, *Dalmazia: una cronaca per la storia* (1941), Stato maggiore dell’esercito, Ufficio storico, Roma, 1985. str. VI. O. Talpo u svom životu u egzilu iznimno puno doprinosi poznavanju Dalmacije, a prije svega svoga Zadra pišući izdašno i neumorno o njihovoj prošlosti i suvremenosti. Također obnaša različite funkcije u raznim *esulskim* organizacijama, pri čemu valja spomenuti njegovu suradnju sa čitavim nizom časopisa i novina („San Marco“, „Campo 25“, „Difesa Adriatica“, „Il Secolo d’Italia“, „Il ZARA“, „Il Dalmata“), a prije svega dugogodišnju

su vezane za Dalmaciju u periodu tridesetih i četrdesetih godina prošloga stoljeća sublimirala u izuzetno opširnom izdanju *Dalmazia: una cronaca per la storia*.²⁷⁶ U svojim publikacijama pretežito se pozivao na stav kako Zadar u ono vrijeme nije predstavljao važno geostrateško središte, te kako se bombardiranja nisu dogodila zbog navedenih razloga.²⁷⁷ Talpo je, usprkos činjenici kako se radi o jednom od brojnih *esula*, emotivno vezanom za ovo geografsko područje, uspio zadržati objektivnost povjesničara.

Analizirajući dalje zadarsku tragediju moramo spomenuti i citat čiji je autor Ottavio Missoni,²⁷⁸ a tiče se problema talijanskog egzodusa za vrijeme i nakon Drugog svjetskog rata: „È in mare che ci sono le foibe dalmate“²⁷⁹ gdje je sublimirana sva strava koja se događala u tom periodu. U Zadru nije bilo nikakvih *foiba*, kao što je to bio slučaj u Istri,²⁸⁰ ali je čitav niz ljudi pogubljen tako da su bili bačeni u Jadransko

redakturu časopisa „Rivista dalmatica“. Za brojnu bibliografiju konzultirati Garbin, Daria, de'Vidovich, Renzo, *Dalmazia Nazione*, op. cit., str. 448.

²⁷⁶ Konkretno, radi se o tri toma: Talpo, Oddone, *Dalmazia: una cronaca per la storia* (1941), Stato maggiore dell'esercito, Ufficio storico, Roma, 1985.; *Dalmazia: una cronaca per la storia* (1942), Stato maggiore dell'esercito, Ufficio storico, Roma, 1990.; *Dalmazia: una cronaca per la storia* (1943-1944), Stato maggiore dell'esercito, Ufficio storico, Roma, 1994.

²⁷⁷ Cfr. Talpo, Oddone, Brcic, Sergio, *Vennero dal Cielo: Zara distrutta 1943-1944 / ... They came from the sky. Zara in ruins 1943 – 1944 / ... Dodoše s neba. Razrušeni Zadar 1943. – 1944.*, II Edizione ampliata, Associazione Dalmati Italiani nel Mondo, Palladino Editore, 2006., *Perché Zara fu distrutta?*, str. 38.-41.; cfr. također seriju feljtona *Leteće tvrđave nad Zadrom* autora Abdulaha Seferovića objavljenih u „Slobodnoj Dalmaciji“ od 19. do 25. listopada 1984. godine u kojima se u šest nastavaka taktički i strateški analizira položaj Zadra.

²⁷⁸ Ottavio Missoni (Dubrovnik, 1921. – Sumirago, 2013.) nezaobilazna je ličnost u svijetu dalmatinskih *esula*, poznat prije svega kao modni stilist svjetskoga glasa, nakon toga kao Olimpijac – atletičar, industrijalac, dugogodišnji Sindaco del Libero Comune di Zara in esilio. O Zadru piše s nostalgijom: „Zara dunque, il mio posto, la radice che mi rimane dentro: nelle voci, negli accenti, nei colori, nei profumi, in una malinconia che talora mi prende e diventa nostalgia. Per questo ci torno tutte le estati, e giro in barca tra le magiche isole della mia Dalmazia, la mia vera patria, quella dell'anima“. Missoni, Ottavio, (con) Scandaletti, Paolo: *Una vita sul filo di lana*, Rizzoli, Milano, prima edizione digitale, 2013. (Sezione 2: Sempre di corsa, L'atleta Ottavio Missoni.), dostupno na internetskoj stranici Google Books: <https://books.google.hr/books?id=UYuPA2TvV-sC&pg=PT109&dq=una+vita+sul+filo+di+lana+missoni&hl=hr&sa=X&ved=0CCMQ6AEwAGoVChMI9-PlhfX1xwIVx7gUCh0pOQHN#v=onepage&q&f=false> (pristupljeno 7.9.2015.)

²⁷⁹ Scandaletti, Paolo, *Storia dell'Istria e della Dalmazia*, op. cit., str. 169.; cfr. također *APPENDICE: Il «Giorno del ricordo»*. *Le foibe in Dalmazia si chiamano Mare Adriatico* di Ottavio Missoni, u Paolo Simoncelli: *Zara: Due e più facce di una medaglia: postfazione di Ottavio Missoni*, Le Lettere, Firenze, 2010., str. 129.-131.

²⁸⁰ Nesumnjivo je kako o *foibama*, nakon dugog perioda šutnje, u posljednje vrijeme postoji niz publikacija. Spomenut ćemo samo sljedeće: Dassovich, Mario, *1945-1947: anni difficili e spesso drammatici per la definizione di un nuovo confine orientale italiano: il procedimento giudiziario impropriamente noto come il processo delle foibe – Piškulić*, Del Bianco Editore, Udine, 2005.; Girardo, Marco, *Sopravvissuti e dimenticati: Il dramma delle foibe e l'esodo dei giuliano-dalmati*, Paoline, Milano, 2006.; Molinari, Fulvio, *Istria contesa: La guerra, le foibe, l'esodo*, Mursia, 2015.; Oliva, Gianni, *Esuli: Dalle foibe ai campi profughi: la tragedia degli italiani di Istria, Fiume, Dalmazia*, Mondadori, 2012.; Oliva, Gianni, *Foibe: Le stragi negate degli italiani della Venezia Giulia e dell'Istria*, Mondadori, 2003.; Petacco, Arrigo, *L'esodo: La tragedia negata degli italiani*

more i nasilno utopljeni. Nicolò Luxardo De Franchi,²⁸¹ čiji ćemo opus i život razmatrati detaljnije nešto kasnije, o ovim je pogubljenjima izdašno pisao budući da se tiču članova njegove obitelji.²⁸²

Ukoliko sagledamo povijesna događanja koja su obilježila četrdesete godine prošloga stoljeća u Zadru, moramo prije svega imati na umu kako se radi o izuzetno teškom povijesnom razdoblju. Međutim, ono što nam je prije svega bila namjera jest spomenuti povijesne činjenice bez ikakvih namjera da analiziramo, primjerice, zašto su se dogodila bombardiranja Zadra i kakav je bio njegov geostrateški i politički položaj. Ono što je u središtu našega fokusa jest činjenica kako je veliki broj Talijana, odnosno građana tada talijanskog grada-enklave, zemljopisnog otoka odvojenog od matične, našavši se u drugoj državi, potaknut traumatičnim događajima, napustio svoj zavičaj. Što se tiče stanovništva koje je moralo napustiti ove prostore, Flaminio Rocchi navodi kako je Zadar napustilo između 20 i 21 tisuće stanovnika,²⁸³ a ako ih stratificiramo, možemo dobiti sljedeću sliku: većina je bila radnika (46,6%), zatim starijih osoba (23,4%), službenika i voditelja (17,6%), trgovaca, obrtnika i industrijalaca (7,7%) te 5,7% slobodnih zanimanja. Radi se, dakle, o „običnim“ ljudima.²⁸⁴ Logično bi bilo pomisliti kako su, stigavši na obale Italije, bili od svojih

d'Istria, Dalmazia e Venezia Giulia, Mondadori, 2000. (hrvatski prijevod: Petacco, Arrigo, *Egzodus: zanijekana tragedija Talijana Istre, Dalmacije i Julijske krajine*, prevela Jelena Ivičević-Desnica, Durieux, Zagreb, 2003.); Pupo, Raoul, Spazzali, Roberto, *Foibe*, Bruno Mondadori, 2003.; Pupo, Raoul, *Il lungo esodo: Istria: le persecuzioni, le foibe, l'esilio*, BUR Biblioteca Universale Rizzoli, 2006.; Scotti, Giacomo, *Dossier foibe*, Manni, 2005.

²⁸¹ Nicolò Luxardo De Franchi (Trst, 1927.) talijanski je poduzetnik, industrijalac, suradnik i voditelj raznih organizacija *esula*. Dugogodišnji je urednik „Rivista dalmatica“ (do 2011. godine). Za opširnu bibliografiju konzultirati Garbin, Daria, de'Vidovich, Renzo, *Dalmazia Nazione: Dizionario degli Uomini Illustri della componente culturale illirico-romana latina veneta e italiana*, op. cit., str. 286.-287.

²⁸² Konkretnije, radi se o sljedećim naslovima: Luxardo De Franchi, Nicolò, *Dietro gli scogli di Zara*, Libreria editrice Goriziana, Gorizia, 1999.; Luxardo De Franchi, Nicolò, *I Luxardo del Maraschino*, Libreria editrice Goriziana, Gorizia, 2004.

²⁸³ Cfr. Rocchi, Flaminio, *L'esodo dei 350 mila giuliani, fiumani e dalmati*, op. cit. Ovaj broj je u hrvatskim izvorima doveden u pitanje – Vladimir Žerjavić ističe brojku od 10000, čak polovicu manje od talijanskih izvora koji se mahom pozivaju na brojke koje navodi Rocchi. (Cfr. Žerjavić, *Doseljavanja i iseljavanja s područja Istre, Rijeke i Zadra u razdoblju 1910.-1971.*, op. cit.). Precizno izračunavanje brojke otežano je između ostalog činjenicom kako su se neka slavenska prezimena za vrijeme talijanske uprave talijanizirala, a moraju se uzeti u obzir i drugi faktori, kao što je već spomenuti fenomen „controesoda“, odnosno političke migracije, ekonomske migracije i sl.

²⁸⁴ Scandaletti, Paolo, *Storia dell'Istria e della Dalmazia*, op. cit., str. 185.-186. Ove podatke također navodi i Ottavio Missoni u Paolo Simoncelli: *Zara: Due e più facce di una medaglia*, op. cit., POSTFAZIONE, str. 133.-135. Za detaljniji pregled demografskog razvoja Zadra konzultirati članak Vere Graovac, *Populacijski razvoj Zadra*, u „Geoadria“, 9 (2004), 1, str. 51.-72. te Branka Pasarića *Zadar – grad na granici: skica za socio-demografsku povijest Grada*, u „Radovi“, 35 (1995/1996), 12, str. 157.-171.

sunarodnjaka primljeni kao draga braća. Međutim, situacija je bila umnogome drugačija. *Esuli* u većini nisu bili toplo primljeni. Opće je poznato kako je dovoljno teško napustiti svoj dom, a još je teže pojedincu kada se ni među svojim narodom ne osjeća dobrodošao. Scandaletti u drugom poglavlju drugoga dijela svoje knjige naslovljenom „Ci avete accolti male“²⁸⁵ opisuje egzodus Talijana, koji biva na više razina uspoređen s biblijskim. Navodi niz primjera iz kojih se da iščitati negativan stav prema *esulima* i negostoljubivost domaćina, budući da je propaganda poticala viđenje njih kao bogate fašističke buržoazije, ali izdvaja i pozitivne obrasce. Prikažimo u tom smislu primjer promjene stava o *esulima*:

Anche io avevo avuto il dubbio, in un primo momento, che questo timore fosse retaggio soltanto di una certa classe, spaventata all'idea di venire sottoposta a un determinato regime sociale e in grado di sostenersi anche fuori del proprio paese. Mi ingannavo. Per il 95 per cento questi esuli sono dei poveri diavoli e le loro masserizie ne denunciano la miseria.²⁸⁶

Zadarski su Talijani aktivni sudionici ovog „egzodusa“, oni su među „questa povera gente“, kako ih Scandaletti naziva. Stižu u Italiju „coi piroscafi, le barche da pesca, su treni e camion, con viaggi organizzati o solitarie fughe rocambolesche, portando con sé pochi abiti, qualche giocattolo, pantofole e borse“.²⁸⁷ Sudbina im je prepuštena sunarodnjacima, čiju podršku prečesto nemaju:

Questa povera gente dalle mani vuote, che in tutta fretta ha dovuto lasciare la propria vita – ambienti, volti, suoni, profumi, abitudini care – quale accoglienza trova tra gli Italiani, loro connazionali a pieno titolo? Sarebbe logico, e rispondente alle attese, dirigersi verso Trieste, città emblematica per l'italianità, e riferimento economico per la vasta area istriana e dalmatica. Purtroppo, dopo la tragedia della guerra, non c'è la possibilità materiale di accogliere in città una così grande massa di disperati.²⁸⁸

Možemo zaključiti kako je dramatičnost egzodusa koja je zadesila talijansko stanovništvo nakon Drugog svjetskog rata zasigurno u potpunosti obilježila njihove živote. Dok ih jedna strana definira kao „optante“, tj. kao ljude kojima je pružena mogućnost izbora ostanka ili odlaska, većina njih inzistira na činjenici kako se uistinu radi o progonstvu protiv kojega se nisu mogli boriti. Njihova je vizija i definicija samih sebe određena riječima *profugo* i *esule* te se ne može osporiti činjenica kako su

²⁸⁵ Scandaletti, Paolo, *Storia dell'Istria e della Dalmazia*, op. cit., str. 185.-199.

²⁸⁶ Ivi, str. 186.-187.

²⁸⁷ Ivi, str. 187.

²⁸⁸ *Ibid.*

na vlastitim leđima iskusili svu nemilosrdnost rata i egzila. Naročito je žalosna činjenica kako ni u vlastitoj zemlji nisu bili primljeni s posebnom emocijom.²⁸⁹

Nakon dva pretežito povijesno-antropološka potpoglavlja ovog poglavlja koje za cilj ima raščlanjivanje „mentalnog sklopa“ zadarskih *esula* – a time i autorica i autora koji su predmet istraživanja – slijedi treće, koje za cilj ima sužavanje našeg polja interesa, odnosno predstavljanje pojma „književnosti egzodusa“ i njegove elaboracije kao relevantne književno-kulturne ostavštine povijesnog fenomena egzodusa, odnosno egzila Talijana iz ovih prostora. Potrebno je navesti važne činjenice o ovoj književnosti, budući da i književnost – odnosno pisana produkcija zadarskih Talijana u egzilu – može biti svrstana unutar ove specifične pojave.

²⁸⁹ Govoreći o egzodusu talijanskog stanovništva sa ovih prostora Darko Dukovski kaže kako se radi o jednom od „najvećih političkih, gospodarskih, kulturnih i socijalnih problema [...] koje je za mnoge optante značio ratnu patnju i stradanja“ te pridodaje kako nisu bili prihvaćeni ni u Italiji i kako „postoje sjećanja pojedinih optanata o dočeku u venecijanskoj luci dok su im sunarodnjaci s obale prezrivo dovikivali pogrdne riječi jasno im stavljajući do znanja da nisu dobrodošli i da ne računaju na neke povlastice“, Dukovski, Darko, *Egzodus talijanskog stanovništva iz Istre 1945.-1956.*, op.cit., str. 666.

C) Nadvladavanje egzila – o „književnosti egzodusa“

Kako smo već naglasili u prethodnom dijelu gdje smo se osvrnuli na fragment povijesnih okolnosti koje su vladale nakon Drugoga svjetskog rata, Zadar se u to vrijeme našao u izuzetnim prilikama. Dakako, nije jedini grad koji je proživio svu dramatičnost Drugog svjetskog rata, iako je posebno tragična njegova sudbina „jadranskog Dresdena“ – za brojnu talijansku populaciju²⁹⁰ koja je u to vrijeme živjela u Dalmaciji i Istri (preciznije: u Zadru, Rijeci, na kvarnerskim otocima Cresu i Lošinju te na istarskom poluotoku) razdoblje između 1943. i sredine pedesetih godina dvadesetog stoljeća označeno je kao razdoblje egzodusa (tal. *esodo*). Velika većina *esula* izbjegla je u matičnu državu – mnoštvo u Trst, Grado, Goricu, Veneciju, Anconu i njihovu okolicu, ali i u udaljenija mjesta na dalekim kontinentima.²⁹¹ Talijanska populacija koja je živjela na područjima Istre, Kvarnera i Dalmacije, bježeći od

²⁹⁰ Spomenuli smo kako Flaminio Rocchi navodi brojku od 360000 ljudi, dok drugi (talijanski) izvori govore o nešto manjoj (250000), cfr. *L'esodo giuliano-dalmata nella letteratura*, Atti del Convegno internazionale, Trieste, 28 febbraio – 1 marzo 2013, ur. Giorgio Baroni i Cristina Benussi, Fabrizio Serra, Pisa – Roma, 2014. Hrvatski izvori drže upitnom i tu brojku, pri čemu se ističe Žerjavićevo istraživanje koje navodi brojku od 186-188000 „optanata“, ali je ne navodi kao konačnu, budući da se u ovakvim istraživanjima teško može doći do prave brojke jer na nju utječu brojne okolnosti – izjašnjavanje o narodnosti, prezimena, itd. Cfr. podatke u podnožnim bilješkama br. 191, 221 i 283. Uzevši spomenute podatke u obzir, možemo zaključiti kako se mnoštvo izvora koji se tiču brojki vezanih za egzodus sa prostora Istre, Dalmacije, odnosno istočne obale Jadrana, bilo talijanskih, bilo hrvatskih ne može podvesti pod zajednički nazivnik, budući da se očito radi o različitim kriterijima koji su primjenjivani. Sigurnom možemo smatrati činjenicu kako u pristupanju ovim brojkama treba biti oprezan.

²⁹¹ Kao dokaz možemo priložiti činjenicu kako postoje brojna društva i udruženja talijanskih emigranata i izbjeglica u čitavom svijetu, velika većina kojih je utemeljena nakon Drugog svjetskog rata, ali također postoje i društva koja nastavljaju s dugogodišnjom tradicijom. Radi se o zajednicama disperziranim diljem Europe, Sjeverne i Južne Amerike te Australije. Spomenut ćemo ih radi ilustracije njihove množine i raspršenosti – u Italiji: Libero Comune di Zara in Esilio – Dalmati italiani nel Mondo koju je utemeljio Nerino Rime Rismondo u Anconi, La Società Dalmata di Storia Patria (dva ogranka – u Veneciji i Rimu), Il Madrinato dalmatico (Padova), La Fondazione Scientifico Culturale Maria e Dario Eugenio Rustia Traine (Trst), Il Circolo dalmatico Jadera, Il Dalmazia Club 1874 Trieste, La Lega Nazionale di Dalmazia (Trst), La Società Filatelica Numismatica Dalmata, La Congregazione “San Girolamo” dei discendenti delle famiglie nobili, patrizie e degli uomini illustri di Dalmazia; izvan Italije / u svijetu: Associazione Giuliano-Dalmati (Melbourne), Circolo Dalmatico Jadera Beaumaris (Victoria, Australia), Federazione Circoli Giuliani-Dalmati d’Australia, Circolo Giuliano-Dalmata del Rio Grande do Sul, (Porto Alegre, Brazil); Associazione Famiglie Giuliano-Dalmate (Hamilton, Kanada), Associazione Famiglie Giuliano-Dalmate Ottawa (Richmond, Canada), Associazione Famiglie Istriane Giuliano-Dalmate (Montreal, Kanada), Associazione Famiglie Giuliano-Dalmate (Vancouver, Kanada), Club Giuliano Dalmato di Toronto (Kanada), Associazione Amici e Discendenti degli Esuli Istriani Fiumani Dalmati – Ades (North Bergen, New Jersey, SAD), Associazione Famiglie Giuliano-Dalmate (North Bergen, New Jersey, SAD), Associazione Giuliani-Dalmati (Hollywood, SAD), Associazione Giuliano-Dalmati U.S.A. (North Bergen, New Jersey, SAD), Alleanza Italiana Istria Fiume Dalmazia (Jersey City NY, SAD). Ova društva djeluju na različite načine – organizirajući prije svega razna okupljanja i aktivnosti, ali i tiskajući brojne monografije, časopise, novine, pamflete i slično kojima je tema imaju povijesno, kulturno i jezično nasljeđe „dell’italianità“.

„Titove okupacije“ stigla je u Italiju osiromašena – s malo i ništa materijalnoga – spašavajući samo goli život. Upravo je ovaj egzodus fenomen koji je potaknuo izuzetno bogatu pisanu produkciju, mahom memorijalističku i dijarističku, koja se u posljednje vrijeme sve više i više utemeljuje kao autonomna disciplina unutar prostorne i tematske klasifikacije talijanske književnosti, a njezino proučavanje na ovim prostorima postaje aktualno posebice s početkom Domovinskog rata,²⁹² kada je pitanje izbjeglištva i trauma koje rat i ovakve migracije uzrokuju dobilo na važnosti. Prodornost ove tragedije i dugo potiskivanje vlastitih iskustava bili su poticaj za izražavanje vlastitih emocija mnogim autorima-*esulima*, koji tada, pokušavajući se riješiti tereta trauma kojima su uzrok nemili povijesni događaji, a posljedica život u egzilu i tzv. „sradicamento“ s nemogućnošću povratka u vlastiti zavičaj, progovaraju o toj tematici, o kojoj čitav niz godina nisu govorili. Međutim, iako bi se s hrvatske strane dalo pomisliti kako u Italiji nije bio takav slučaj, moramo napomenuti kako ova tematika egzila istarske i dalmatinske populacije talijanske narodnosti ni tamo nije nailazila na veliki odjek sve do novog milenija – naime, i u Italiji je ova tematika s objavljenim djelima kao njezinim materijaliziranim proizvodom smatrana marginalnom, nevažnom, pa čak i subverzivnom sve do utemeljenja tzv. „Il Giorno del ricordo“ 2004. godine.²⁹³ Tek je tada ovaj egzodus, čije ime nije odabrano slučajno – budući da se njime naglašava mučenički element u životu talijanskih izbjeglica, stavljajući ih uz bok starozavjetnom biblijskom egzodusu onih židovskih – izjednačen sa ostalim egzilima i tragedijama Drugoga svjetskoga rata, potvrdivši se kao nemili događaj koji se ne smije zaboraviti kako bi se u budućnosti izbjeglo njegovo ponavljanje u bilo kakvom obliku. Dakako, nije zanemariva činjenica kako su Drugi

²⁹² Potvrda su ovoj tvrdnji posebna izdanja časopisa „La battana“ koja su prigodno naslovljena *Letteratura dell'esodo* – riječ je o sljedeće dvije publikacije koje se međusobno nadopunjuju: *Letteratura dell'esodo* – „La battana“, 27 (1990), 97/98; *Letteratura dell'esodo: pagine scelte* – „La battana“, 28 (1991), 99/102.

²⁹³ „Il Giorno del ricordo“, odnosno „La Giornata del ricordo“ dan je kada se u Republici Italiji službeno obilježava tragedija progona i egzodusa. Mnogi izvori slažu se kako je utemeljenjem ovakvog dana sjećanja napravljen važan moralni i politički iskorak u svijetu *esula*, ali i kako se radi tek o početku razvijanja svijesti o ovakvim događanjima. „Dan sjećanja“ predstavlja jednu izuzetnu „occasione per ergere a dimensione nazionale e per trasformare in un valore condiviso da tutti, come profondo sentimento di pietas e solidarietà civile, la triste vicenda dell'esodo e delle foibe. Una data per ricordare, con quelle tristi vicende, l'importanza universale del rispetto diritti umani, profondamente violati nel caso degli esuli istriani e giuliano-dalmati“, Giuricin, Ezio, *La letteratura dell'esodo*, u „Asti Contemporanea“, 13 (2005), 11, (dostupno on-line na sljedećoj poveznici: http://www.israt.it/index.php?option=com_booklibrary&task=view&id=108&catid=85&Itemid=95 (pristupljeno 18.1.2015.); dokument u pdf formatu: http://www.israt.it/ebooks_download/ATCO000094.pdf), str. 449.

svjetski rat i tragična događanja diljem čitave Europe, a posebno u zloglasnim koncentracijskim logorima koji su za namjeru imali istrebljenje Židova, generirali obimnu pisanu produkciju koja za cilj ima prvenstveno dizanje potlačenog glasa radi osvješćivanja i sprečavanja ovakvih užasnih događaja, ali koja u isto vrijeme predstavlja jednu vrstu terapijske metode za same autore. U svjetskoj, odnosno europskoj književnosti ova je vrsta djela smještena u domenu tzv. književnosti Shoah, odnosno književnosti holokausta, a možda najvažnije djelo koje je postalo dijelom opće kulture i svjetskog nasljeđa jest *Dnevnik* mlade Anne Frank čiju tragičnost pojačava činjenica kako je nedovršen zbog toga što je život ove židovske djevojčice naposljetku naprasito prekinut u *lageru*. Nama su u okviru ovakve produkcije relevantna djela Prima Levija,²⁹⁴ koji predstavlja književnu figuru iznimnog značaja u povijesti suvremene talijanske književnosti, a čija djela stoje uz bok najvećim djelima ne samo talijanske, već i svjetske književnosti.

Vratimo se našem primarnom interesu – fenomenu zvanom „esodo“. Širi odjek u talijanskoj javnosti imao je posebice u novije vrijeme, kada je Simone Cristicchi – pobjednik talijanskog festivala u San Remu 2007. godine, čija je majka inače talijanska izbjeglica iz Istre – ponovno aktualizirao ovu temu svojim kazališnim „performanceom“ *Magazzino 18*, kasnije objavljenom i u tiskanom izdanju²⁹⁵ gdje je progovorio o problemima i patnjama koje su iskusile izbjeglice nakon što su pristigle u famozni hangar tršćanske luke u kojemu se i dandanas pod naslagama prljavštine i prašine nalaze gotovo netaknuti ostatci iz tog vremena. *Magazzino 18* nijemi je svjedok nemilih povijesnih događanja, kojemu je Cristicchi, po reakcijama publike i kritike, uspješno dao glas, ovjenčavši se za ovo svoje djelom i nagradom „Tommaseo“. Poseban oblik migracija talijanske populacije na ovim prostorima također predstavlja i tzv. „controesodo“, odnosno seljenje mahom mlađe talijanske

²⁹⁴ Djelo Prima Levija *Se questo è un uomo* objavljeno je prvi put 1947. godine. Zanimljiva je činjenica kako je originalni (autorov) naslov ovog djela *I sommersi e i salvati*, kojega je prije toga odbilo tiskati niz talijanskih izdavača, u *Se questo è un uomo* promijenio Franco Antonicelli, urednik torinske izdavačke kuće De Silva. Među afirmativnim kritikama ovoga djela koje je jedno od najprominentnijih naslova književnosti Shoah ističe se ona Itala Calvina, koji ga je nazvao najljepšim djelom o iskustvu deportacije. Cfr. http://www.primolevi.it/Web/Italiano/Contenuti/Opera/110_Edizioni_italiane/Se_questo_%C3%A8_un_uomo (pristupljeno 9.5.2016.)

²⁹⁵ Cristicchi, Simone, *Magazzino 18*, Arnoldo Mondadori Editore, Milano, 2014.

populacije, koja paralelno sa egzodusom o kojemu smo dosad govorili, napušta Italiju i dolazi u Jugoslaviju na krilima ideoloških uvjerenja.²⁹⁶ Ne smije se zanemariti ni postojanje tzv. „preostalih“, odnosno onih koji čine drugu polovicu sintagme „esuli e rimasti“, a koji su također proživjeli traumu našavši se u novonastalim okolnostima izoliranima u vlastitom domu – ovaj je fenomen također generirao književnu produkciju nezanemarivog obujma, posebno na području Istre i Kvarnera. Književnost egzodusa, kako je već naglašavano, predstavlja nezaobilazan fenomen u proučavanju talijanske književnosti. Radi se o nezanemarivoj produkciji koja je na niz različitih načina pristupala i pristupa problemima koji opterećuju zajednicu Talijana koji su proživjeli egzodus, ali i njihove potomke. Tzv. „letteratura dell’esodo“ književnost je koja se, prema riječima urednika antologije istarske i kvarnerske književnosti na talijanskom *Le parole rimaste*, najbolje i najkonciznije može odrediti kao

Una letteratura composita, differenziata al suo interno, che tuttavia presenta caratteri comuni, non tanto e non solo sul piano tematico e stilistico, ma anche dal punto di vista di una sensibilità culturale o “filosofica”, di risposte spesso convergenti su identiche questioni nella frequente esasperazione di alcuni motivi dominanti: l’impegno politico, l’esodo, il sentimento di attaccamento alla propria terra, il mantenimento delle radici, l’affermazione dell’eredità spirituale tramandata che va salvaguardata e coltivata, la refrattarietà alla forma-romanzo, l’attrazione per la realtà e per l’Altro, per la vita quotidiana e per la gente comune, il prepotente e diffuso bisogno di dire “io”, il desiderio di contare, esprimersi, sublimare le miserie del quotidiano, il dolore di una memoria, il forte legame con il passato e la moltiplicazione degli sforzi per indagarlo, riviverlo e preservarlo nell’intimo della lingua. Sono questi i nodi, ora spenti ora accesi, di una grande rete dove, in qualche modo, continua a scorrere un forte sentimento nazionale, il nocciolo duro di una particolare identità italiana [...]²⁹⁷

U uvodu posebnog izdanja časopisa „La battana“ čija je tema upravo „letteratura dell’esodo“ istaknuta su dva temeljna trenutka ovog fenomena: „sradicamento e persistenza“.²⁹⁸ „Sradicamento“, iskorijenjenost, odnosno više puta spomenuti engleski termin „uprootedness“, temeljni je izvor svih problema koji muče svakoga egzilanta. Ovisi o osobi kako će se nositi sa svojom iskorijenjenošću od vlastitog zavičaja: hoće li se uspješno, poput biljke – budući da smo preuzeli ove fitološke termine moramo se

²⁹⁶ Više o ovom fenomenu cfr. *Il controesodo: gli immigrati sull’onda degli entusiasmi ideologici*, u *Le parole rimaste: Storia della letteratura italiana dell’Istria e del Quarnero nel secondo Novecento*, Volume I, ur. Nelida Milani i Roberto Dobran, Pietas Iulia – Edit, Pula – Rijeka, 2010., str. 187.-192.

²⁹⁷ *Le parole rimaste: Storia della letteratura italiana dell’Istria e del Quarnero nel secondo Novecento*, Volume I, op. cit., str. 13.

²⁹⁸ *La letteratura dell’esodo fra sradicamento e persistenza*, u *Letteratura dell’esodo – „La battana“*, op. cit., str. 9.-11.

zadržati u ovom žargonu – presaditi na drugo područje ili će ostati bez svojega tla, u nemogućnosti da pronađe mir i utjehu. „Persistenza“ – shvaćena kao ustrajnost, postojanost, trajnost također je karakteristika egzila, ali više u smislu njegove transformacije u vlastitu korist egzilanta. Ovaj element može biti shvaćen kao osnovno određenje književnosti egzodusa i njezin pokušaj da se ustrajnošću bori protiv iskorijenjenosti, pokušavajući time naći svoje temelje i čvrste postavke na koje će se oslanjati i kojima će pružiti utjehu ne samo onome tko ju stvara (autoru), već i onome tko ju konzumira (čitatelju). Književnost egzodusa je kao i književnost općenito, u svom univerzalnom, najširem, ali i temeljnom određenju sredstvo istraživanja ljudskog identiteta i pokušaj davanja smisla njegovog postojanja najveći dio ovakve književne produkcije bavi se temom dijaspore, dodirujući često sa neugodnošću i patnjom nepopunjivu prazninu koja je za jedan dio populacije izazvana dugim putovanjem bez povratka.²⁹⁹ Ona nije samo sublimacija dubokog povijesnog ožiljka, već je prije svega odricanje od kontradikcija koje opterećuju modernog čovjeka, od njegove stalne potrage za vlastitim identitetom i za mjestom gdje bi se osjećao dobro.³⁰⁰ Nije stoga ni čudo kako su brojni autori – navest ćemo samo sljedeće: Tomizza, Morovich, Quarantotti Gambini, Stuparich, Brazzoduro, Zandel, Santarcangeli, Madieri, Fabio – čiji se lik i/ili djela mogu svrstati u književnost egzodusa prododali repozitoriju književnosti u širem smislu svoj specifični prinos slika, invencija, misli potvrdivši se kao interpretatori originalnosti i neponovljivosti sjećanja i iskustava ovih zemalja.³⁰¹ Spomenuto tematsko izdanje časopisa „La battana“ u kojemu je objavljeno niz studija vezanih uz fenomen književnosti egzodusa zajedno sa drugim dijelom, antologijskim, predstavlja uspješnu inicijativu podizanja svijesti o ovom fenomenu koji je počesto smatran marginalnim – ako ne i provincijalnim – da pomiri kolizijske svjetove koji dijele „esule“ i „rimaste“ prikazavši niz relevantnih književnih momenata, iz kojih je bila izuzeta memorijalistika kao i razni pisani oblici svjedočanstva koji nemaju posebnu umjetničku, već prije svega dokumentarističku vrijednost. Ezio Giuricin, slovenski novinar koji je sudjelovao u pripremi ova dva tematska izdanja, u svom

²⁹⁹ Cfr. *ivi*, str. 9.

³⁰⁰ Cfr. *ivi*, str. 10.

³⁰¹ Cfr. *ibid.*

članku naslovljenom *La letteratura dell'esodo*³⁰² ističe kako je osnovna intencija pokretača ove inicijative u suštini pokušaj pomirbe dvaju „duhova“ talijanske populacije Istre, Rijeke i Dalmacije³⁰³ pri čemu su se prije svega nastojali osvrnuti na problematiku pitanja što je zapravo „letteratura dell'esodo“, ali i na razloge koji su doveli do tišine i emarginacije egzodusa.³⁰⁴ U određivanju i pokušaju sustavne sistematizacije ove književnosti, odnosno pri obrađivanju teme književnosti egzodusa i analize djela i književne produkcije relevantnijih autora, govoreći pritom i o književnosti egzila u širem smislu³⁰⁵ vodilo se računa prije svega o formiranju zajedničkog profila koji združuje autore koji su otišli i one koji su ostali sa onima koji su u svojoj književnoj produkciji opisali i podijelili značenje egzodusa.³⁰⁶ Kako bi se ova književnost egzodusa i njezin značaj valorizirali u smislu očuvanja i produblivanja ljudskih odnosa onih Talijana čiji su životi posredno ili neposredno obilježeni egzilom, potrebno je, kako Giuricin ističe, pokrenuti jedan veliki združeni projekt o talijanskoj prisutnosti, kulturi i jeziku koji bi barem djelomično mogao ispraviti nepravde u vidu priznavanja egzodusa kao oblika ekstremnog narušavanja ljudskih prava.³⁰⁷ Ovakav projekt morao bi se odlikovati prije svega visokom razinom kvalitete kako bi iskustva egzodusa postala dijelom priznatog nasljeđa u društvima svih zemalja koje su njegov dio. U smislu valoriziranja ove književne produkcije u posljednjih se nekoliko godina mogu primijetiti značajni pomaci. Naime, u organizaciji kulturnog instituta IRCI³⁰⁸ i Facoltà di Lettere e Filosofia Sveučilišta u Trstu, 2013. godine je u Trstu po prvi put održan znanstveni simpozij naslovljen *L'esodo giuliano-dalmata nella letteratura*, čiji je rezultat zbornik radova³⁰⁹ koji predstavlja bogati repozitorij analiza koje se, pristupajući iz različitih kutova problematici ovog egzodusa u književnosti i obrađujući njezine različite aspekte, koncentriraju na najrazličitije autore i djela. Ovaj simpozij i njegov zbornik izazvali su

³⁰² Giuricin, Ezio, *La letteratura dell'esodo*, op. cit.

³⁰³ Cfr. *ivi*, str. 440.

³⁰⁴ Cfr. *ivi*, str. 441.

³⁰⁵ Cfr. *ivi*, str. 442.

³⁰⁶ Cfr. *ivi*, str. 443.

³⁰⁷ Cfr. *ivi*, str. 447.

³⁰⁸ Kratica IRCI označava Istituto Regionale per la Cultura istriano-fiumano-dalmata.

³⁰⁹ *L'esodo giuliano-dalmata nella letteratura*, op. cit.

u znanstvenim krugovima toliki interes da je imao svoj nastavak u simpoziju koji je održan 2015. godine, ali ovoga puta bio koncentriran isključivo na književnost u Dalmaciji na talijanskom jeziku (*Letteratura dalmata italiana*), a čiji je zbornik radova objavljen 2016. godine.³¹⁰

Posebno djelo i njegov autor, a koji su dali ovom fenomenu izuzetan pečat i odjek u široj talijanskoj, europskoj, pa i svjetskoj razini, roman je *Esilio*³¹¹ Enza Bettize. U današnje vrijeme nemoguće je govoriti o književnosti egzodusa bez barem kratkog osvrtanja na ovo izuzetno djelo, u kojem samoodređeni „esule semislavo senza radici“ autobiografski progovara o patnjama egzilanta, proživjevši svu dramatičnost nemilih povijesnih događanja, ali i onoga što je nakon njih uslijedilo. Egzil je, kako Bettiza kaže:

[...] simile a una lebbra leggera, gassosa, che, con un logorìo diluito nel tempo, sfigura e corrompe a poco a poco l'organo della memoria. Infatti, prima ancora che la psiche, è la scatola chimica della memoria la preda preferita di questa strana malattia dello spirito: questa necrosi indolore, che non s'avventa come una fiera carnivora sui ricordi, ma s'insinua piuttosto in essi come un gas nervino, ustionandoli e strinandoli a fuoco dolce. Il gas, attaccando con le sue esalazioni abrasive i tessuti della corteccia cerebrale, propaga e stende insicurezza mnemonica, dubbi, sospetti, buchi neri e coltri di tenebra sul fantasma della prima vita improbabile già vissuta dall'esule nella terra natia. Trasforma la memoria in memoria esiliata, la sommerge nell'amnesia, la rende sorda all'appello della rievocazione, refrattaria perfino ai richiami di nostalgia. Dai fondacci della memoria in coma riesce a malapena a riemergere, ogni tanto, qualche falena bruciacciata: spezzoni di fisionomie, di voci, di paesaggi, una volta completi e intensi come la vita che li aveva creati e nutriti prima di abbandonarli. Nient'altro che lacerti consunti e spolpati, nient'altro che ceneri di falena, ormai incapaci di rapprendersi in un ectoplasma mnemonico a tutto tondo.³¹²

Sjećanja egzilanta transformiraju se u „izgnana sjećanja“. Bettiza također ističe kako on nije jedini koji u svojem djelu tematizira proživljavanje egzila, ali napominje i kako je više puta pokušao samog sebe zavarati da egzil u svom pervazivnom obliku nije dodirnuo njega na način na koji je obilježio druge egzilante. Međutim, ovo je mišljenje pusta tlapnja:

³¹⁰ *Letteratura dalmata italiana*, Atti del Convegno internazionale, Trieste, 27-28 febbraio 2015, ur. Giorgio Baroni i Cristina Benussi, Fabrizio Serra, Pisa-Roma, 2016.

³¹¹ Bettiza, Enzo, *Esilio*, op. cit. O Bettizi je, kako u Italiji, tako i u Hrvatskoj, objavljeno niz publikacija. Navodimo među mnoštvom izvora doktorske disertacije: Dalmatin, Katarina, *Auto-bio-grafsko ja u djelima Enza Bettize i Grytzka Mascionija, sučeno s „drugim“*, Zagreb, 2011., Saftich, Dario, *Enzo Bettiza al confine tra le culture*, Zagreb, 2012.

³¹² Bettiza, Enzo, *Esilio*, op. cit., str. 399.

La sindrome da esilio, quel particolare malessere d'estraniamento e d'illusorietà esistenziale che perseguita l'esule ovunque egli si trovi, non è un argomento inedito. Lo hanno già affrontato e trattato con lucidità, talora con amara brutalità, alcuni scrittori nati come Kundera all'est, o quasi all'est, e successivamente trapiantati all'ovest. Io però, fino ad ora, non avevo mai sfiorato l'argomento, neppure di sfuggita. Avevo sempre finto, con gli altri e più ancora con me stesso, che la cosa in fondo potesse non riguardarmi e toccarmi personalmente. M'illudevo, volevo illudermi, di non portare quel fardello sulle spalle. In sostanza, rimuovevo un disagio che però, appena mi sono abbandonato alla rievocazione autobiografica, è quasi subito emerso con straordinaria energia dal sottosuolo del mio inconscio conculcato. Allora ho capito che non sarei mai riuscito a spiegarmi interamente a me stesso se non avessi tentato, una buona volta, di spiegare più a fondo i misteriosi disturbi psichici che quella sindrome fa allignare nelle sue vittime.³¹³

Bettiza ističe važnost sjećanja kao mogućeg lijeka koji pomaže ublažiti simptome „bolesti egzila“ – ovog tzv. „malessere esistenziale“. Kako bi, terminima još jednog poznatog svjetskog književnika u egzilu, Josifa Brodskog, a potvrđeno razmišljanjima Edwarda Saida i ostalih postkolonijalnih kritičara, prestao biti „žrtva zemljopisa i vremena“ on kao književnik mora, da bi ozdravio, transformirati u pisanu riječ vlastito iskustvo:

Ecco perché ritrovare il filo della memoria è, per un esule, un'operazione molto più importante che per un individuo nato e cresciuto e rimasto, senza strappi, nel proprio ambiente naturale. Per l'esule, immerso troppo a lungo nella malsana palude dell'oblio, ricordare è guarire. Ricordare è come ritrovare, dopo il coma della memoria, una prima vita perduta. È come riesumare la salute della tomba del proprio passato. In definitiva le pagine sparse, dedicate qua e là alle varie forme morbide della sindrome (l'esilio in terra propria, l'esilio in terra altrui, l'esilio quale profonda e perenne condizione di malessere esistenziale), non sono altro che lo sforzo terapeutico di chi, scrivendole, ha tentato di curarsi di un male all'apparenza inguaribile ancorché invisibile.³¹⁴

Esilio Enza Bettize nesumnjivo je jedno od uspješnijih djela tzv. književnosti egzodusa, koje je svojom neporecivom literarnom vrijednošću stavilo naglasak na ovaj vid književne produkcije. Međutim, moramo se ovdje također osvrnuti na još jednog autora koji je nezaobilazan u proučavanju književnosti egzodusa. Riječ je o Fulviju Tomizzi, autoru istarskih korijena čija su djela – usudimo se to ustvrditi – već postala dijelom talijanskog književnog kanona. Književnom figurom ovog autora u smislu interpretacije kolizijskih kultura u njegovim djelima izdašno se bavio prof. Živko

³¹³ Ivi, str. 398.-399.

³¹⁴ Ivi, str. 399.-400.

Nižić, objavivši o ovoj tematici niz relevantnih znanstvenih članaka,³¹⁵ ali prije svega značajnih monografskih izdanja,³¹⁶ pri čemu opetovano naglašava važnost ovog pisca ne samo na polju književnosti egzodusa, već njegovu relevantnost u okviru povijesti suvremene talijanske književnosti. Spomenimo samo najvažniju činjenicu: Nižić ističe kako je Tomizza u svojim djelima slijedio osobnu motivaciju literarizacije velikih povijesnih događaja dvadesetoga stoljeća, a unutar ovoga, potaknut prije svega vlastitim životnim iskustvom na razmeđu dviju kultura, posebno se bavio problematikom kolizije Italije i Jugoslavije na području Istre. Tomizza se u ovome potvrđuje kao plodonosan autor, ostvarivši „geocentričnim povratkom“³¹⁷ u svojim djelima jednu uspjelu „ricerca di identità e di autoriconoscimento nelle caratteristiche dell’Istria, concepita edenicamente, dei suoi abitanti e della sua morale“.³¹⁸

Od značajnijih, iskusnijih i prokušanih hrvatskih talijanista novijeg vremena vrijedi uz Živka Nižića u proučavanju Tomizze i odnosa spomenutih „kolizijskih kultura“ spomenuti također i prof. Sanju Roić, koja se u svojoj znanstvenoj karijeri vrlo sustavno bavila ovom problematikom.³¹⁹ Osobito nam se zanimljivim čini članak *Istarski i riječki autori o odlasku i odlasku: književnost ili memorijalistika?*³²⁰ koji je kasnije postao dijelom, odnosno poglavljem monografije *Razumjeti drugoga*³²¹ u kojem je pomno razrađena problematika književnosti egzodusa, ali i književnosti „ostanka“ u smislu podjele ovakve produkcije na onu s književnom i na onu s memorijalističkom, odnosno isključivo dokumentarističkom vrijednosti, tj. na „viši“ i

³¹⁵ Nižić, Živko, *Biblijsko-geocentrički povratak u Istru Fulvija Tomizze*, u «Radovi: Razdio filoloških znanosti», 28 (1988/1989), 28, str. 223.-230.; Nižić, Živko, *Fulvio Tomizza: la torre capovolta o l’Ulysses non scritto*, u *Letteratura dell’esodo – „La battana“*, op.cit., str. 98.-101.

³¹⁶ Navest ćemo kronološkim redosljedom sljedeća izdanja: Nižić, Živko, *Kolizijske kulture u prozi Fulvija Tomizze*, Edit, Rijeka, 1996.; Nižić, Živko, *Istarske i dalmatinske teme / Temi istriani e dalmati*, prev. Gianna Dallemulle Ausenak et. al., Edit, Rijeka, 1999.; Nižić, Živko, *Fulvio Tomizza, pisac osobne granice / Fulvio Tomizza – lo scrittore e i suoi confini*, prev. Danijel Tonkić, et al., Edit, Rijeka, 2003.

³¹⁷ Cfr. Nižić, Živko, *Fulvio Tomizza: la torre capovolta o l’Ulysses non scritto*, op. cit., str. 100. Tomizza je predmet i novijih istraživanja. U tom smislu važna je nedavno objavljena knjiga radova istaknutih „tomicologa“, među kojima su i hrvatski, Nižić, Roić i dr.: *Rileggendo Fulvio Tomizza*, ur. Marianna Deganutti, Aracne editrice, Roma, 2014.

³¹⁸ Ivi, str. 98.

³¹⁹ Navest ćemo samo nekoliko naslova u kojima se autorica bavila ovom problematikom, kronološkim redosljedom: *Stranci*, op. cit.; *Istočno i zapadno od Trsta*, op. cit.; *Razumjeti drugoga*, op. cit.

³²⁰ Delbianco, Valnea, Roić, Sanja, *Istarski i riječki autori o odlasku i odlasku: književnost ili memorijalistika?*, u „Književna smotra“, 45 (2013), 167 (1); str. 115.-121.

³²¹ Delbianco, Valnea, Roić, Sanja, *Razumjeti drugoga*, op. cit.

„niži“ književni registar.³²² Pritom je istaknuta činjenica kako „osjetljivost teme ne bi trebala isključivati mogućnost estetske prosudbe“³²³ budući da „jednako kao i putopis i egzil, pa tako i u ovome konkretnom slučaju i ono što se naziva egzodusom, mogu biti estetski vrednovani, a da im se pritom ne odrekne testimonijalna vrijednost“.³²⁴ Autori/ce i djela koji su u ovom osvrtu navedeni, a koji tematiziraju kronotop odlaska i dolaska mogu biti svrstani u tri narativna toka: u hrvatsku, talijansku i književnosti Zajednica Talijana u Hrvatskoj, odnosno književnosti na talijanskom jeziku u Hrvatskoj.³²⁵ Riječ je o Vladanu Desnici i njegovom romanu *Zimsko ljetovanje* (objavljenom 1950.),³²⁶ u kojem tematizira „kompleksnu sudbinu talijanskoga stanovništva“,³²⁷ o Ivanu Katušiću i romanu „o suživotu Hrvata i Talijana i odlasku Talijana iz Dalmacije“³²⁸ *Dalmacija, stara Dalmacija* (1979.) te o Milanu Rakovcu i njegovom romanu hibridnog naslova *Riva i družu ili, caco su nassa dizza* (1983.) kao prominentnijim predstavnicima hrvatske književnosti, dok su kao visoki literarni prinosi talijanske književnosti okarakterizirana djela Enrica Morovicha i Fulvija Tomizze te unutar književnosti u Hrvatskoj na talijanskom jeziku djela Osvalda Ramousa i Nelide Milani. Napomenuto je također kako se uz spomenute autore u Italiji i Hrvatskoj nalazi čitav niz „proznih autorica i autora koji su pisali i još uvijek pišu o svome odlasku iz Istre i Kvarnera i njegovim posljedicama“³²⁹ te bi se ovakva djela, većina kojih je napisana u prvom licu, mogla svrstati u memorijalistiku, odnosno onu vrstu zapisa „koja želi zabilježiti [...] određeni događaj, u ovom slučaju odlazak iz Istre ili s Kvarnera kao konačnu migraciju koju su migranti i dio javnoga mnijenja u Italiji označili kao *esodo* uspoređujući ga s biblijskim egzodusom“.³³⁰ Pri determiniranju književne vrijednosti ovakvog tipa pisane produkcije ističe se važnost odnosa prošlosti i sadašnjosti, privatnog i javnog te odnosa mi i drugi.³³¹

³²² Cfr. *ivi*, str. 112. -113.

³²³ *Ivi*, str. 122.

³²⁴ *Ibid.*

³²⁵ Cfr. *ivi*, str. 112.-113.

³²⁶ Cfr. *ivi*, str. 108.

³²⁷ *Ibid.*

³²⁸ *Ibid.*

³²⁹ *Ivi*, str. 113.

³³⁰ *Ibid.*

³³¹ Cfr. *ibid.*

Uzevši sve navedene činjenice u obzir možemo zaključiti kako „letteratura dell'esodo“ ne može biti zanemarena unutar matične talijanske književnosti, niti smatrana njezinim marginalnim dijelom, budući da se u posljednje vrijeme uistinu afirmirala kao njezin poseban i relevantan dio, pokazavši se kao izuzetno bogato polje, plodno za različite vrste analize, koje prije svega promiče univerzalne umjetničke i, na kraju krajeva, opće ljudske vrijednosti.

Nakon općenitih teorijskih razmatranja o egzilu i književnosti egzila te osvrta na povijesno-kulturološko-antropološke činjenice koje su relevantne za smještanje u kontekst stanja pojedinaca čiji će prinosi biti analizirani, slijedi drugi dio disertacije čija je okosnica analiza života i djela, odnosno pisane produkcije talijanskih autora zadarskih korijena u egzilu nakon Drugog svjetskog rata, pri čemu će poseban naglasak biti stavljen na ona djela u kojima autori – svjesno ili nesvjesno – progovaraju o vlastitom iskustvu egzodusa.

III) TALIJANSKI PISCI ZADARSKIH KORIJENA U EGZILU NAKON DRUGOG SVJETSKOG RATA

1) Raffaele Cecconi

Raffaele Cecconi, „poeta e narratore, una delle ultime voci viventi della Zara italiana“,³³² rođen 8. prosinca 1930. godine u Zadru, talijanski je autor zadarskih korijena koji živi u Veneciji. Djetinjstvo provodi u predjelu Zadra zvanom Barcagno (područje današnje Brodarice). Uslijed nemilosrdnih povijesnih okolnosti sa obitelji kao adolescent napušta zavičaj.³³³ Izuzetno zanimljiv kao pjesnik, prozaist i esejist, „ha dimostrato nel corso della sua cinquantennale carriera letteraria una lodevole versatilità che ha spaziato dalla narrativa alla saggistica, dalla poesia alla riflessione acuta e penetrante“. ³³⁴ U hvalevrijednoj dugogodišnjoj karijeri objavio je čitav niz djela koja pripadaju raznim književnim rodovima i žanrovima.³³⁵ Dobitnik je brojnih nagrada i priznanja: godine 1965. „Torino“ za zbirku poezije *Da un mare all'altro*; godine 1966. „Prove Rapallo“ za roman *La Corsara*; godine 1972. „Jesolo“ za pripovijetku *La corriera della neve* i „Stradanova“ za esej o epigramu; godine 1978. „Camposampiero“ za poeziju religijskog izričaja; godine 1979. „Plusart“ za poeziju u „Tre Venezie“, itd. O njegovoj su poetici pisali mnogi priznati književnici, kritičari,

³³² Papini, Michela, *Raffaele Cecconi: un sorriso che morde*, u „Rivista di letteratura italiana“, 25 (2007), 2, str. 151.

³³³ U izvoru koji navodi njegovu nešto opširniju biografiju našli smo podatak kako je uslijed savezničkih bombardiranja već 1943. s obitelji napustio Zadar u kojega se nešto kasnije vratio (1945.). Međutim, budući da im je imovina uništena i otuđena i da se nisu imali gdje vratiti, obitelj Cecconi napušta Zadar da bi kratko boravili u Anconi i Bologni, a potom se definitivno nastanili u Veneciji. Raffaele uz pomoć oca, koji je bio trgovac, otvara vlastitu trgovinu, čime se bavi čitav život. Godine 1960. sklapa brak s Ines Monetti iz kojega dobiva sina. Sa suprugom jako puno putuje. Cfr. *ibid.*

³³⁴ *Ibid.*

³³⁵ Navodimo djela kronološkim redoslijedom: *L'uomo curvo* (1959.), *Da un mare all'altro* (1965.), *La Corsara* (1968.), *Pettegolezzi d'attualità* (1969.), *L'Italia degli impegnati* (1969.), *Ofelia* (1970.), *Una vita ladra* (1971.), *Calore* (1971.), *Confessioni al figlio* (1976.), *Un culo così* (1979.), *Il sorriso che morde* (1980.), *Viaggio in canoa* (1980.), *Ora che invecchio* (1989.), *Dio è un buffone?* (1991.), *Non me ne frega niente* (1993.), *D... come Dalmata* (1998.), *Ciò che ho visto girando il mondo* (1999.), *I pensieri che contano* (2000.), *Trentatre misteriosi eventi* (2002.), *La Signora X* (2004.), *Quaderno Trevigiano e della Gioiosa Marca* (2005.), *Il venditore di giardini* (2006.), *La Meraviglia* (2008.), *Grilli e capricci* (2011.), *Il libro dei contrasti* (2013.). Potpuni bibliografski podatci o djelima bit će dani kod prikaza samih djela.

znanstvenici i umjetnici.³³⁶ Cecconi također piše za razne časopise i novine, među kojima navodimo sljedeće: „La Fiera Letteraria“, „Prospetti“, „Quinta generazione“, „Prove“, „Controcampo“, „L’Osservatore politico letterario“, „Arenaria“, „Talentio“, „Vernice“. Poezija mu je prevedena na engleski i arapski.³³⁷

Mladog zadarskog poetu Cecconija otkrio je izvjesni Casimiro³³⁸ u talijanskim novinama „Difesa Adriatica“,³³⁹ napomenuvši pri tome kako se ovakve stvari događaju „una volta soltanto nella vita di un giornale“³⁴⁰ te kako mladoga pjesnika želi „legarlo alla sua gagliarda ispirazione, obbligarlo alla missione di poeta di nostro esilio“.³⁴¹ Objavljene su u sklopu ovoga osvrta četiri njegove pjesme: *Autoritratto*, *Chiaroscuro*, *El moleto* i *Ricompensa*. Možda je najzanimljivija prva, *Autoritratto*, u kojoj Cecconi daje svoj autoportret na zadarsko-venetskom dijalektu kojim u ovoj prilici otkriva veliku količinu samokritičnosti, istovremeno pojačavajući humoristični efekt opisa samoga sebe:

Alto,
magro,
lungo come un steco,
cavei neri,
naso a beco:
sul naso
do fondi de biceri,
sul mento
tre pei de barbeta

³³⁶ Među njima navodimo sljedeće: Pietro Annigoni, Carlo Betocchi, Italo Calvino, Giorgio Caproni, Tullio Crali, Luigi Dallapiccola, Carlo Della Corte, Gillo Dorfles, Ugo Fasolo, Federico Fellini, Giuliano Manacorda, Claudio Magris, Giacomo Manzù, Živko Nižić, Aldo Palazzeschi, Genio Pampaloni, Giuseppe Petronio, Fausto Pirandello, Giuseppe Pontiggia, Giuseppe Prezzolini, Giovanni Raboni, Vittorio Sereni, Giani Stuparich, Fulvio Tomizza, Diego Valeri, Giorgio Vigolo, Andrea Zanzotto.

³³⁷ Više biobibliografskih podataka u sljedećim izvorima: Chiereghin, Walter, Martelli, Claudio H., *Dizionario degli autori di Trieste, dell’Isontino, dell’Istria e della Dalmazia*, Hammerle Editori, Trieste, 2014., str. 149.-150.; Semi, Francesco, Tacconi, Vanni, *Istria e Dalmazia: uomini e tempi, Dalmazia: Le figure più rappresentative della civiltà dalmata nei diversi momenti della storia: con ampia bibliografia generale e particolare*, Del Bianco Editore, Udine, 1992., str. 649. te *online* na sljedećoj poveznici: http://www.literary.it/ali/dati/autori/cecconi_raffaele.html (pristupljeno 30.6.2015.), kao i u već spomenutom članku Michele Papini, *Raffaele Cecconi: un sorriso che morde*, op. cit.

³³⁸ Kako smo doznali pregledavajući „Zara“, list zadarskih esula u uredništvu Nerina Rismonda zvanoga Rime, Casimiro je umjetničko ime koje je koristio Mario Castellacci, a koji je i sam pisao i objavljivao brojne pjesme, posebno na dijalektu: cfr. *Per non dimenticare Zara italiana*, antologiju lista „Zara“, objavljenu u tri toma.

³³⁹ Casimiro, *Abbiamo scoperto un poeta: Raffaele Cecconi*, u „Difesa Adriatica“, 26. ožujka 1952. Članak je objavljen i u Cecconijevoj zbirci poezije gotovo pola stoljeća nakon toga: Cecconi, Raffaele, *D... come Dalmata: poesie nel dialeto de Zara*, Del Bianco Editore, Udine, 1998., str. 5.

³⁴⁰ *Ibid.*

³⁴¹ *Ibid.*

per esser poeta,
fioi!
no ghe xe truchi,
no ghe xe imbroi,
ecome qua,
preciso
spuà!
mistico e 'nacoreta,
un poco sgobà,
sul mento,
tre pei de barbata
per esser poeta.³⁴²

U nastavku slijedi pregled Cecconijevih djela, koje smo, poradi što sistematičnijeg prikaza, budući da se radi o najrazličitijim žanrovima, prikazali prema godini njihovog nastanka, prateći tako razvojni put opusa ovog talijanskog pisca zadarskih korijena u egzilu, pri čemu će posebna pozornost biti obraćena na ona djela u kojima se osjeća Cecconijeva nostalgija za zavičajem.

1) *L'uomo curvo* (1958.)

Književni počeci samoukog zadarskog *esula* artikulirani su također u njegovoj prvoj objavljenoj knjizi *L'uomo curvo*,³⁴³ koju Carlo Izzo³⁴⁴ u kratkom predgovoru određuje kao „strano libro“³⁴⁵ gdje se Cecconi referirao „alle letture letterarie, e in particolare d'italiani contemporanei, le uniche, forse, che egli considera letture“.³⁴⁶ Te su „letture digerite“³⁴⁷ na Izza bez sumnje ostavile dojam, utoliko što je definirao posljedično Cecconija na razmeđu mislioca i pisca, a odredio je prije svega njegov književni temperament u kojemu je teško „dire quale sarà la sua via di domani“³⁴⁸ ali u

³⁴² *Ibid.*

³⁴³ Cecconi, Raffaele, *L'uomo curvo*, Monciatti Editore, Trieste, 1958.

³⁴⁴ Raffaele Cecconi u jednom od svojih pisama Živku Nižiću (datum i mjesto nisu navedeni, iako bi se za mjesto sa gotovo potpunom sigurnošću moglo reći kako se radi o Veneciji) kratko predstavlja autora predgovora knjige – „Carlo Izzo, veneziano, all'epoca titolare della cattedra di lingua e letteratura inglese e docente di letteratura anglo-americana all'Università di Bologna. Storico, filologo, critico, brillante scrittore e saggista autore di poderosi libri“.

³⁴⁵ *Ivi*, str. 3.

³⁴⁶ *Ibid.*

³⁴⁷ *Ibid.*

³⁴⁸ *Ivi*, str. 4.

kojem je sigurno kako se neće zaustaviti – Izzo, naime, proročki prepoznaje Cecconijevu upornost i dugovječnost u književnoj produkciji: „la sua carica vitale e di pensiero, la sua tenace irrequietezza e fede in se stesso, tra le strette d’una vicenda quotidiana né esilarante né facile, non sono di quelle che si esauriscono a un primo tentativo“³⁴⁹ te tvrdi kako u vlastitim rukama uz rukopis koji je pročitao ima i drugi, a očekuje i treći koji će, prema njegovom mišljenju biti „quello [...] decisivo“³⁵⁰ te „non sarà una delusione“.³⁵¹ Možemo sa sigurnošću utvrditi kako Izzove recenzentske riječi nisu bile samo vizionarske, već su se sa vremenskim odmakom od više od pola stoljeća pokazale itekako točnima. Već spomenuti novinar Casimiro iznio je slično mišljenje: „Ne riparleremo, e non soltanto noi“.³⁵²

L'uomo curvo, Cecconijev literarni prvijenac, zbirka je dnevnčkih zapisa nastalih u nešto manje od četiri mjeseca – u razdoblju od 1. listopada 1955. do 25. siječnja 1956. godine – kojima prethodi Proustova poslovična rečenica o zadatku umjetnika koja anticipira tematiku djela: „Le travail de l’artiste de chercher à apercevoir sous de la matière, sous de l’expérience, sous des mots quelque chose de différent.“³⁵³ Dvadesetpetogodišnji Cecconi nije slučajno odabrao ovog autora ni djelo, budući da cijeli Proustov ciklus govori o putovanju koje za cilj ima pronalazak smisla vlastitog postojanja, a čiji glavni junak razrješava egzistencijalna pitanja prepoznavši pisanje kao rješenje kojim je moguće rastjerati duhove svakodnevice. Prema njemu zadaća je umjetnika, odnosno književnika, pokušati vidjeti u materijalu, iskustvu i riječima nešto što ih nadilazi, nešto drugačije i drugo. Cecconijevi dnevnički zapisi pretežito su misaono-refleksivne prirode i u njima mladi autor postavlja brojna pitanja egzistencijalne prirode. Naizgled su različite teme o kojima promišlja: o odnosu čovjeka prema Bogu, o odnosu unutarnje i vanjske manifestacije čovjeka, svjesnog i nesvjesnog, o svakodnevnim sumnjama i borbama iz kojih čovjek može izići kao

³⁴⁹ *Ibid.*

³⁵⁰ *Ibid.*

³⁵¹ *Ibid.*

³⁵² Casimiro, *Abbiamo scoperto un poeta: Raffaele Cecconi*, op. cit.

³⁵³ Cecconi, Raffaele, *L'uomo curvo*, op. cit., str. 2. Rečenica se nalazi u Proustovom djelu *Pronađeno vrijeme* koje je dio njegovog romanesknog ciklusa *U potrazi za izgubljenim vremenom*.

pobjednik jedino ukoliko unutar sebe njeguje istinu, ali i nadu,³⁵⁴ a navedeni se predmeti filozofsko-metafizičke prirode redom tiču tzv. „sensibilità individuale“.³⁵⁵ Razlog nastanka ovoga djela nije autorova želja za bilo kakvim profitom, jer je svjestan kako pisanje knjiga nije „commerciabile“,³⁵⁶ već je isključivo njegova potreba za odgovaranjem na vječno pitanje: „Quo vadis?“ i pokušaj je autora da krene „in cerca della mia tranquillità“.³⁵⁷ Slika pogrbljenog čovjeka koja je iskorištena za naslov njegovog književnog prvijenca osim u literarnom i u likovnom segmentu krase naslovnu stranicu knjige³⁵⁸ i nije slučajno odabrana, budući da ga je na razmišljanje potaknula upravo slika pogrbljenog dječaka-ribiča za kojega nije bio siguran što pokušava uloviti, kao i činjenica kako je pravi ribič u njemu njegova želja više od njega samog:

L'altro ieri, per intenderci, mi è capitato di scorgere un ragazzetto curvo sull'orlo di una riva, intento a pescare. Osservando le sue gambe abbronzate, i calzoni strappati e la maglietta a righe, mi è venuto di chiedermi chi era che in realtà stava pescando, se le sue mani per mezzo della canna, se la canna per mezzo della lenza, o se l'amo all'estremità della lenza; ma ripercorrendo il cammino inverso ho scoperto agevolmente che si risaliva al vero artefice della pesca, al pescatore vero: il desiderio, dentro, nel ragazzo.

Ora che cos'è questo desiderio se non insufficienza, imperfezione, mancanza? e quindi desiderio di rimediare a tale mancanza con un'azione che, in questo caso, è l'atto del pescare, è lo stare intento e curvo a pescare non più soltanto del ragazzo in carne ed ossa, ma del più grande ragazzo che è in lui o se preferiamo dell'Uomo?

In tal modo, colpito e partito dalla visione di un ragazzo curvo sul bordo di una riva, sono risalito, facendo astrazione dalla sua persona fisica, sino ad individuare in lui un Uomo curvo su se stesso.³⁵⁹

Čovjek je, kako Cecconi kaže, nagnut ka otkrivanju svojeg smisla.³⁶⁰ Želja o kojoj Cecconi govori nije ništa drugo nego „una nostra forma interna di imperfezione e

³⁵⁴ Cfr. *ivi*, str. 89.

³⁵⁵ *Ivi*, str. 77.

³⁵⁶ *Ivi*, str. 6.

³⁵⁷ *Ivi*, str. 7.

³⁵⁸ Autor grafike nije naveden. Budući da se Cecconi i sam bavi grafikom, držimo kako je velika mogućnost da ju je on izradio.

³⁵⁹ *Ivi*, str. 8.

³⁶⁰ Cfr. *ivi*, str. 20. Sergio Cella kaže kako „L'«Uomo curvo» è colui che come il Cecconi si ripiega su se stesso per cercare di conoscere i propri bisogni e i propri desideri, le ragioni della propria umanità e del proprio essere.“, Cella, Sergio, *Un libro scritto con sincerità: Il poeta Raffaele Cecconi si ritrae nell'«uomo curvo»: Approfondita ricerca ed episodi autobiografici nello zibaldone di pensieri del giovane dalmata*, u „Arena di Pola“, 27. siječnja 1959.

di insufficienza³⁶¹ a egoizam, njezina ultimativna manifestacija je „la più alta forma di insufficienza e di imperfezione“.³⁶² Zanimljiva su Ceconijeva stajališta o ljudskoj prirodi i u određenim trenutcima njegove refleksije otkrivaju pečat Pirandellovog spoznajnog relativizma:

Così egli dirà e penserà in un modo mentre agirà in un altro avendo creato una barriera tra il suo vero essere e la sua necessità di apparire, avendo scavato un abisso che gli vieterà qualsiasi vera forma di equilibrio tra il suo interno ed esterno. Perciò tutto ch'egli costruirà sarà senza equilibrio; perciò se egli innalzerà case, innalzerà case senza fondamenta.³⁶³

U potrazi za smislom postojanja Ceconi zaključuje sljedeće:

Dopo di che l'uomo curvo, con il suo saio e il suo bordone, riprende come me il suo cammino senza traguardo, tra certezze e fate Morgane; perché quante volte, per via, convinto di essere giunto in fondo a un vicolo cieco oltre il quale non fosse più possibile proseguire, dovetti poi convincermi del contrario e onestamente ammettere che se in simili casi, c'era stato qualcuno ad essere cieco, questi non era il vicolo, ma ero io.

Sempre attuale confessione d'ignoranza che certo non giova alla saggezza se non in quanto ci spinge, come voleva Socrate, verso quel costante superamento della stessa che è il solo capace di assicurarci, anche se mai in maniera definitiva, quella tranquillità che fin qui abbiamo cercato e che andremo sempre cercando.

Što se tiče recepcije ovog Ceconijevog, kako ga definira Sergio Cella, „zibaldone di pensieri“,³⁶⁴ navest ćemo poradi ilustracije nekoliko recenzija koje su mu mahom bile sklone iako ni negativnih nije manjkalo.³⁶⁵ Ponajviše je inspiriran spomenuti kritičar koji za publikaciju mladoga Ceconija kaže sljedeće:

Ora il Ceconi ci meraviglia. Conoscevamo il suo animo gentile, la sua nostalgia per le cose più umili e buone della casa zaratina, la sua vena umoristica che si esprimeva in strani e crudeli paradossi. Ne «*L'uomo curvo*» c'è qualcosa di più. «Note sui giorni» ha voluto chiamare l'Autore le brevi parti in cui il libro si articola, poiché l'occasione ad approfondire le ragioni (la metafisica) di atti ed episodi quotidiani gli vengono nello scorrere di tre mesi. Ma i pensieri del Ceconi si svincolano da uno schema di diario per divagare liberi attorno ai massimi problemi. Piace in uno scrittore che non è un filosofo coerente e sistematico questa facilità di razionalizzare il reale, di approfondire con rigore logico una qualche esperienza, anche se poi esperienze diverse e un diverso raziocinare lo condurranno

³⁶¹ Ceconi, Raffaele, *L'uomo curvo*, op. cit., str. 11.

³⁶² *Ibid.*

³⁶³ Ivi, str. 19.

³⁶⁴ Cella, Sergio, *Un libro scritto con sincerità*, op. cit.

³⁶⁵ Iako u manjini, izrazito negativna recenzija objavljena je u jednim rimskim novinama, a proizašla je iz pera Luciana Anselmija, koji *L'uomo curvo* ocjenjuje kao „un libro inutile, noioso, ibrido, senza spina dorsale“ te kaže kako u njoj „non c'è racconto, non c'è vicenda, non c'è storia, non c'è nulla“, Anselmi, Luciano, *Un mediocre «Journal»*, u: „La Giustizia“, 15. siječnja 1959.

a conclusioni contraddittorie. Ciò che conta non è tanto «trovare», quanto «ricercare» e ricercando scoprire l'intimo di se stessi.³⁶⁶

O književnom izričaju Raffaelea Cecconija Cella kaže kako „la sua prosa, nitida e semplice, fin troppo semplice, non si avvale di preziosi lenocinii, è svelta, talvolta quasi asintattica (ma per essere più chiara e più vicina al linguaggio parlato). Eppure è una prosa poetica“.³⁶⁷ Ta „poetska proza“ osjeća se u autorovoj ljubavi koja prožima opis najbanalnijih epizoda, gdje se otkriva njezina posebnost i nesvakidašnjost.³⁶⁸ Njegova proza slika je autorove iskrenosti, a njegova je meditacija lišena od bilo kakvih izvještačenosti. Cecconija, koji ne želi poput nekih književnika ostati izoliran u tornju od bjelokosti, krase također i strastvena i duboka humanost i potreba za ljubavlju i toplinom.³⁶⁹ Nadalje, *L'uomo curvo* ocijenjena je u „Il Gazzettino“ kao „knjiga koja je napisana jako dobro, pa čak i predobro“ i koja se bavi „vječnim problemom dualizma „dell'io e del «demos»“, ali viđenim kroz novu prizmu, a Cecconi je okarakteriziran kao nadareni mladić kojega krasi obećavajuća budućnost.³⁷⁰ Piero Millicich kaže kao Cecconi „appartiene a quella generazione che ha cominciato a vivere ed a svolgersi in un'epoca piena di ansie e di preoccupazioni, in un'atmosfera dove il grigio piega meglio... curva più del necessario, poiché sembra essere oggi predominante“.³⁷¹ *L'uomo curvo* dokaz je Cecconijeve „autodisciplina e l'analisi cosciente delle proprie possibilità e dei propri limiti“.³⁷² Napomenimo kako se Cecconijev britki humor i samokritičnost vide i u oglašavanju: poziva čitatelje novina da kupe knjigu, koja je označena kao „il miglior dispetto che possiate fare a un amico“³⁷³ te kao „un libro serio / noioso / deprimente“.³⁷⁴

³⁶⁶ Cella, Sergio, *Un libro scritto con sincerità*, op. cit.

³⁶⁷ *Ibid.*

³⁶⁸ Cfr. *ibid.*

³⁶⁹ Cfr. *ibid.*

³⁷⁰ Cfr. d. d., *Una promessa: Raffaele Cecconi*, u „Il Gazzettino“, 19. veljače 1959.

³⁷¹ Millicich, Piero, *L'uomo curvo: Il libro di un giovane*, u „Piccolo Sera“, 19. siječnja 1959.

³⁷² Timotea, *Biblioteca d'esilio: "L'uomo curvo" di Raffaele Cecconi*, u „Difesa Adriatica“, 27. lipnja 1959.

³⁷³ Oglas objavljen u „Difesa Adriatica“, 27. lipnja 1959.

³⁷⁴ Oglas objavljen također u „Difesa Adriatica“.

2) *Da un mare all'altro* (1965.)

*Da un mare all'altro*³⁷⁵ zbirka je pjesama koja već u svom naslovu otkriva autorovu rascijepljenost između njegova dva doma, između dvije obale Jadrana, između kraja gdje je rođen i onoga gdje živi. Rascjep je to između dva mora koja i nisu nužno razdvojena, budući da su oba i dalje intenzivno proživljavana i spojena u jedno u njegovoj pjesničkoj imaginaciji. Međutim, ova zbirka pjesama „ritrova ricordi semplici, versi che rivelano una sua solitudine, un'inclinazione a riflettere ad ogni incontro di persone e di cose e coraggio nel guardare in faccia la realtà“.³⁷⁶ Kada autor govori o „malim stvarima“ u životu „le piccole cose e la piccola casa si allargano e diventano anche le nostre cose, la nostra casa, diventano il mondo in cui viviamo e di cui riconosciamo il senso e la dimensione attraverso le sue parole“.³⁷⁷

Knjižica je podijeljena na tri cjeline: prva nije imenovana, druga je naslovljena *Alla mia terra* dok posljednja nosi ime *Proiezioni*. U lirskim pjesmama napisanim na standardnom talijanskom jeziku, različitih formi pretežito slobodnoga stiha, prevladavaju intimističke teme: radi se o pjesničkim refleksijama o svakodnevnim životnim motivima koje se odlikuju originalnošću, autoreferencijalnošću, a koje krasi čisti, jednostavni stil, karakterističan i za kasnija Cecconijeva ostvarenja. Izdvojit ćemo nekoliko pjesama kako bismo ilustrirali jednostavnost Cecconijevog izraza koji usprkos svojoj elementarnosti generira jake impresije. Primjerice, u pjesmi *Alla finestra*³⁷⁸ koja ilustrira vječiti kontrast čovjekova postojanja tvrdi da ne govori o „velikim temama“, ističući vlastite životne probleme i vječito nezadovoljstvo koje bi ponekad znao utažiti sitnim radostima, a one za njega predstavljaju suočavanje s tišinom dok boravi na prozorskom oknu:

ALLA FINESTRA

Lontano dai grandi temi
dai toni acuti e gridati

³⁷⁵ Cecconi, Raffaele, *Da un mare all'altro*, Rebellato, Padova, 1965.

³⁷⁶ <http://arcipelagoadriatico.it/libri/da-un-mare-allaltro/> (pristupljeno 10.7.2015.)

³⁷⁷ Cella, Sergio, *Da un mare all'altro: Cecconi rivela nel recente libro di liriche una sottile vena di nostalgica poesia*, u „Arena di Pola“, 8. lipnja 1965.

³⁷⁸ Cecconi, Raffaele, *Da un mare all'altro*, op. cit., str. 10.

fui un uomo come tanti
con vita d'orari, d'ufficio,
di fatiche, di traslochi,
di pensieri per l'avvenire ora belli
ora tristi e perfino mediocri.
Soddisfatto non lo fui mai:
fui felice di sera qualche volta
quando potei affacciarmi alla finestra
sul silenzio.

U cjelini naslovljenoj *Alla mia terra* nalaze se tri pjesme: *Nostalgia*, *Velebit* i *Notturmo*, koje, osim što se nalaze baš na ovom mjestu i svojim naslovima otkrivaju tematiku koja je obrađena. Najupečatljivija je pjesma iz ove skupine zasigurno *Velebit*,³⁷⁹ u kojoj se u tri strofe na tematskoj razini artikulira pjesnikova ljubav prema rodnom kraju dok je na stilskoj razini ostvaren izniman efekt korištenjem različitih stilskih figura: Cecconi otvara pjesmu atribuiravši imenicama neuobičajene epitete: „Radure rosse, avari sterpi, / pecore sporche per pochi pastori“, u dvije strofe na početku anaforički priziva „Velebit miei“ obraćajući se planini u množini postižući time iznimnu ekspresivnost, koju također postiže i višestrukim figurama opokoračenja: „paesaggio / dal carattere brusco“, „vento / che vibrante ti spoglia“, „un passo / volitivo“, „le fascine / bruciano di vero calore“. U ovoj poeziji prisutna je također i figura sinestezije, prije svega u opisu bure kada istovremeno dočarava vizualne elemente, zvuk, ali i hladnoću – više se osjeta sublimira u jednu izuzetno evokativnu pjesničku sliku, a koja otkriva virtuoznost Cecconijeve poetske imaginacije i reprezentacije. Zanimljiva je činjenica kako Cecconi pjesmi daje naziv *Velebit* – koristi hrvatski toponim, što daje naslutiti kako ovaj autor nije politički opterećen.

VELEBIT

Radure rosse, avari sterpi,
pecore sporche per pochi pastori
dagli occhi come fessure
che lo straniero guatano dritto
con disprezzo e cupidigia.

Velebit miei
pareti di crudo sasso
si esprime in voi la linea di un paesaggio

³⁷⁹ Ivi, str. 54.

dal carattere brusco,
in voi s'accende la violenza del vento
che vibrante ti spoglia come lavacro.

Velebit miei
terra per gente fiera,
catena che salda m'avvince
a pietre di puro calcare:
qui dove più franco ritrovo un passo
volitivo, da pioniere:
dove gridare posso con forza
nelle valli senza eco
se non quello delle mie domande:
accanto ai rozzi focolari di cenere
dove anche il pane ha un sapore diverso
e le fascine
bruciano di vero calore.

Cecconijev opis bure, vjetra koji puše s ove planine, a ujedno i zaštitnog znaka ovih krajeva: „la violenza del vento / che vibrante ti spoglia come lavacro“ može se također interpretirati i kao intertekstualni motiv preuzet iz opusa velikog talijanskog pjesnika 20. stoljeća – Umberta Sabe.³⁸⁰ Vjetar kao jedan od motiva koji evociraju rodni kraj, noseći izuzetne simboličke konotacije, također je prisutan u poeziji Liane De Luca i Caterine Felici, o kojima će riječi biti kasnije. Držimo kako i pjesma *Attesa*, iako se ne nalazi u spomenutoj cjelini, govori o traumi proživljenog egzodusa: „Soffrire di un amore / in terra senza radici, / attendere una commozione / d'ora in ora più rara“.³⁸¹

Cecconiju nisu strane unutarnje i vanjske borbe umjetnika u modernom svijetu. I on je poput brojnih književnika svjestan svojih manjkavosti, ali i svojih vrlina te mu je potrebno priznanje drugih. Međutim, vidljiva je njegova potreba da ga se etiketira kao velikog umjetnika – pjesnika – književnika i njegovo poetsko „ja“ uvijek je odijeljeno od drugih – iako napominje kako je i on „un uomo come tanti“³⁸² – što možemo ilustrirati stihovima iz posljednje pjesme u zbirci, naslovljene *Appendice*:³⁸³ „voglio togliermi il cappello con reverenza / dinanzi a un pubblico ingioiellato / e pronto a

³⁸⁰ Cfr. o ovome Nižić, Živko, *Da un mare all'altro: Ritorno poetico alla patria di Raffaele Cecconi*, u „La battana“, 42 (2005), 157/158, str. 53.-72.; Nižić, Živko, *La poesia del ritorno di Raffaele Cecconi e la poetica del Canzoniere di Umberto Saba*, u: *L'esodo giuliano-dalmata nella letteratura*, op. cit.

³⁸¹ Cecconi, Raffaele, *Da un mare all'altro*, op. cit., *Attesa*, str. 15.

³⁸² *Alla finestra*, ivi, str. 10.

³⁸³ Ivi, str. 69.-71.

dire: « Che bravo! » / Ma bravo di che?³⁸⁴ te nešto kasnije eksplicitnije „Ho bisogno di stima e di deferenza“.³⁸⁵ Možemo ove stihove korelirati razmišljanjima u pjesmi *Approdo*³⁸⁶ gdje je zanimljiv trenutak kada kaže „Ho bisogno di lodi come di elemosina“.

Možemo reći kako je većina kritičkih osvrtata bila naklonjena na Ceconijevoj prvoj objavljenoj zbirci poezije. Netom nakon objavljivanja mnogi su se recenzenti osvrnuli na nju, a držimo kako ih je većina bila potaknuta činjenicom kako je za nju Ceconiju dodijeljena nagrada „Torino“. „Pagine Istriane“ ocjenjuju je kao „uno sfogo, fatto di liriche per lo più brevi e tristi: il riconoscimento della nostra miseria e vanità, della monotonia della vita, delle velleità che non riescono a farsi volontà. Nichilismo, esistenzialismo, o semplicemente «senilità»?“.³⁸⁷ Već spomenuti Sergio Cella koji je prema Ceconijevom književnom prvijencu pokazao afinitet također daje pozitivnu ocjenu i ovoj zbirci, kazavši kako je Ceconi već obećavao „di poter dare un futuro“³⁸⁸ te kako ga nije razočarao u njegovim očekivanjima. Same pjesme koje čine ovu zbirku ocijenio je kao „componenti, per lo più brevi, dai quali sgorga una sottile vena di decadente poesia“³⁸⁹ u kojima se otkriva sljedeće:

Il fondo di queste pagine è amaro, non d'una amarezza intensa però, ma lieve, direi quasi senile. È melanconia, nostalgia, rammarico, velleità. Dalla «Confessione» che apre il volume, con una constatazione d'isolamento e di mediocrità, alle varie meditazioni suggerite da episodi semplici o da semplici immagini, fino all' «Appendice» che rivela tanta ambizione insoddisfatta, tutta la raccolta è imperniata sul tema del ricordo, della stanchezza, dell'inutilità. È tutta una lunga confessione d'impotenza e di rammarico.³⁹⁰

Što se tiče stilističkih i metričkih obilježja, Cella ističe kako Ceconi koristi „frasi semplici, usa accorgimenti musicali poco variati, assonanze e false rime, taglia il verso con senso preciso del ritmo discorsivo. Egli preferisce la lirica breve, quasi

³⁸⁴ Ivi, str. 71.

³⁸⁵ *Ibid.*

³⁸⁶ Ivi, str. 22.

³⁸⁷ S. C., RAFFAELE CECONI, Da un mare all'altro, *poesie, Cittadella, Rebellato, 1965, pp. 76 in 8°*, u „Pagine Istriane“, N. 15/16, listopad 1965., str. 221.

³⁸⁸ Cella, Sergio, *Da un mare all'altro*, op. cit.

³⁸⁹ *Ibid.*

³⁹⁰ *Ibid.*

epigrammatica, ma non è un ermetico“.³⁹¹ Govoreći o samoj tematici, istraživanje („ricerca“) koje karakterizira prvo Cecconijevo objavljeno djelo u drugome se transformirala u znanje („consapevolezza“).³⁹² Potraga koja je zajednički nazivnik razmišljanja u *L'uomo curvo* prometnula se u *Da un mare all'altro* u svijest o vlastitoj ograničenosti, o mediokritetu, o plemićkim ambicijama i otrovanosti koje se razrješavaju nezadovoljstvom i protestom; ovo je djelo također izraz nostalgije za izgubljenim svijetom, u kojemu se ogledaju fragmenti gdje plavina i mirnoća ponekad svojim sjajem nadvladaju sivu i osrednju egzistenciju.³⁹³ Cella je toliko oduševljen Cecconijevom poezijom da ga stavlja uz bok jednom od najvećih talijanskih književnika 20. stoljeća – Italu Svevu, našavši temelje ovakvoj usporedbi u činjenici kako su i jedan i drugi autor imali drugi posao, a koji ih je često sputavao jer su jedino pisanje smatrali svojim istinskim zvanjem. Svevo je, prema Celli „zreli pisac senilnosti i bolesti“³⁹⁴ dok je Cecconi „mladi pisac senilnosti“.³⁹⁵ Cecconijevu poeziju sadržanu u ovoj zbirci krasi jednostavnost, neposrednost i čistoća izraza koja ima obilježja dekadentizma i tematski također otkriva „sutonsku atmosferu“.³⁹⁶

Od brojnih drugih osvrtâ koji su nahvalili ovu značajnu Cecconijevu publikaciju izdvojiti ćemo još recenziju koja je proizašla iz pera Liane De Luca, tada mlade pjesnikinje i književne kritičarke, također podrijetlom iz Zadra. Ona u Cecconiju, za razliku od ostalih, ne vidi presliku *crepuscolarisma* Guida Gozzana.³⁹⁷ Liana De Luca smatra Cecconija vrsnim poetom budući da on „priznaje onu razočaravajuću tugu koja se danas pripisuje egzistencijalizmu, ali je uvijek prisutna kod najboljih pjesnika“.³⁹⁸ Predmetom njezina interesa također je i Cecconijeva specifična vrsta nostalgije za rodnim gradom koja nije prometnuta u obično lamentiranje i jadikovanje već se i u

³⁹¹ *Ibid.*

³⁹² *Ibid.*

³⁹³ Cfr. *ibid.*

³⁹⁴ *Ibid.*

³⁹⁵ *Ibid.*

³⁹⁶ G. M., *Poesia: Versi tra due mari: RAFFAELE CECCONI: Da un mare all'altro, Padova, Rebellato, 1965, pp. 71, L. 1.000.*, u „Paese Sera“, 2. listopada 1965.

³⁹⁷ Cfr. De Luca, Liana, *Da un mare all'altro*, u „L'Eco di Bergamo“, 22. ožujka 1966. Napominjemo kako je ovaj osvrt Liane De Luca sa zanemarivim preinakama objavljen u više različitih novina i časopisa. Cfr. prethodno objavljene članke istoga naslova u „Cenobio“, Lugano, travanj 1965., „Le Venezie e l'Italia“, Padova, prosinac 1965.

³⁹⁸ *Ibid.*

njoj odražava vrsna ironija mladog pjesnika: „egzil iz vlastitog zavičaja, iz Zadra, koji bi mogao potaknuti očekivani nemir postaje generičkom nostalgijom“.³⁹⁹ Upravo u posljednjim stihovima njegove pjesme *Nostalgia*, a koja je dio cjeline posvećene *Alla mia terra*, prema Liani De Luca vidi se druga nit Ceconijeve poezije, koju – želeći klasificirati književno-teoretskim terminima – naziva realistično-narativnom.⁴⁰⁰ Međutim, De Luca napominje kako se i u ostalim pjesmama može izdvojiti „sposobnost sakupljanja pravih podataka iz stvarnosti, izražavanja situacija u njihovoj neposrednosti bez manjkavih igara riječi i slika“.⁴⁰¹ Naposljetku također dodaje kako se ipak vraća na Ceconijevu sličnost sa Guidom Gozzanom, ali ne zbog generalnog dojma, već zbog njihove tzv. „indicazione antilirica“.⁴⁰² Različiti su zbog toga što „istraživanje stvarnosti kod Ceconija potaknuto je impulsima koji su spontani i uvjerljivi, a dovode do sretno modernosti, budući da ga se ne može svrstati u nikakvu literarnu struju“,⁴⁰³ a ono što mu ona savjetuje jest da ovakve impulse treba „slijediti, nadvladavajući slabosti i poništavajući svaku nadgradnju. Pjesničkog materijala ima.“⁴⁰⁴

3) *La Corsara* (1968.)

Djelo *La Corsara*⁴⁰⁵ prvi je roman Raffaelea Ceconija, kojega je, ne uspjevši naći izdavača, objavio samostalno pod izdavačkom kućom Editrice Corsara gdje će nakon toga biti objavljeno i nekoliko drugih njegovih rukopisa. Ovaj u mnogočemu zanimljiv roman prije svega je karakterističan po svom polemičkom uvodu. Naime, na naslovnici, kao ni u samom djelu, nije naveden autor, dok se ispod naslova nalazi zanimljiv podnaslov: „romanzo quiz“. Kviz je utoliko jer čitatelji trebaju razmisliti o dvije stvari: prva je ukoliko je roman „zaslužio ili ne biti odbačenim od strane

³⁹⁹ *Ibid.*

⁴⁰⁰ Cfr. *ibid.*

⁴⁰¹ *Ibid.*

⁴⁰² *Ibid.*

⁴⁰³ *Ibid.*

⁴⁰⁴ *Ibid.*

⁴⁰⁵ Ceconi, Raffaele, *La Corsara*, Editrice Corsara, Venezia, 1968.

talijskih izdavača⁴⁰⁶ dok je druga tko je autor romana, „sarà un giovane alle prime armi o un letterato esperto? Sara un Moravia, un Cassola, o un Pratolini ultima maniera?⁴⁰⁷ a o svemu tome trebali bi odlučiti na temelju onoga što pročitaju. Primarni razlog zbog kojega se odlučio na ovakav razgovor sa svojim čitateljima njegovo je nezadovoljstvo činjenicom kako mu izdavači nisu htjeli objaviti rukopis te ovaj roman „indipendentemente dal suo contenuto, può porsi come un caso limite e come sintomo di un dissenso fra gli uomini di cultura e quelli che sono tenuti a divulgarla“.⁴⁰⁸ U uvodu se također na više mjesta iskristalizirao i briljantan Cecconijev humor, a posebno u trenutku kada čitateljima koji odgonetnu tko je autor romana i svoj točan odgovor pošalju na danu adresu obećava kako će im „verranno sorteggiati bellissimi regali tra cui automobili, lavastoviglie, rasoi elettrici e macchine da scrivere, il tutto davanti a notaio insieme ad altri numerosi e ricchissimi premi“.⁴⁰⁹ Pridodajmo ovdje i Cecconijevu bravuru u vidu osmišljavanja naslovnice – naime, roman krasi *copertina* koja bi se u najširem smislu riječi mogla okarakterizirati kao erotska, a koja na prvi pogled i nema veze sa samim sadržajem knjige. Držimo kako je autor, budući da je knjigu objavio u vlastitoj nakladi zbog već navedenih razloga, radi uspješnijeg „rejtinga“ knjige – financijskog, ali prije svega perceptivno-čitateljskog, naslovnicu namjerno ukrasio provokativnom slikom mlade gole žene čije se lice ne vidi, a koja ničim osim vlastitim rukama ne prikriva svoje intimne dijelove. Što se tiče samog sadržaja, suprotno očekivanjima potencijalnog čitatelja kojega privuče naslovnica, autor navodi kako roman

[...] ha meriti sufficienti per inserirsi con dignità e autonomia nel filone della narrativa istriana che nell'ultimo decennio non pochi scrittori hanno contribuito a mantener viva e vitale. Il libro racconta la storia di un contrastato sentimento giovanile sullo sfondo di Zara e delle isole dalmate, nell'immediato dopoguerra, «riuscendo a cogliere» per citare le parole della giuria «l'amarezza talora aspra che in quegli anni caratterizzò i rapporti tra italiani e slavi».⁴¹⁰

U analizi ovog romana neizbježno je vraćanje na autobiografske pojedinosti iz autorovog života budući da Cecconi, kao i mladi Enrico – glavni lik – nikad prežaljeni

⁴⁰⁶ Ivi, str. 13.

⁴⁰⁷ *Ibid.*

⁴⁰⁸ *Ibid.*

⁴⁰⁹ Ivi, str. 13.-14.

⁴¹⁰ Ivi, str. 14.

zavičaj stjecajem nemilosrdnih povijesnih okolnosti morskim putem preko Lošinja napušta pred kraj Drugog svjetskog rata. O svome je iskustvu egzila Cecconi progovorio eksplicitnije ponajprije u ovom romanu, nešto kasnije u zbirci priča *Ofelia*,⁴¹¹ a potom i u dijalektalnim pjesničkim zapisima o rodnom gradu,⁴¹² o kojima će riječi biti nešto kasnije. O romanu *La Corsara*, koji je zapravo autobiografski *bildungsroman*,⁴¹³ Živko Nižić ističe:

Cecconi se okrenuo biografskom romanu s povijesnom pozadinom Zadra nakon Drugog svjetskog rata, Zadru ruševina i dilema onih Talijana i Hrvata koji su se rodili i živjeli ondje u različitim povijesnim okolnostima i koji su trebali tek odlučiti da li ostati ili otići, kao i ona većina pobjegla od užasa savezničkoga bombardiranja civilnoga stanovništva.⁴¹⁴

O žanrovskoj klasifikaciji samoga romana Nižić kaže:

La Corsara je nesumnjivo klasični autobiografski roman u kojem pisac kraće, ali vrlo značajno razdoblje svoga života, tematizira kao muku sazrijevanja otežanu povijesnim događanjima koji su ujedno i zemljopisni usud. To je još jedan roman o kolizijskom prostoru svjetova, u ovom slučaju o Zadru neposredno nakon Drugog svjetskog rata kad se počinje raspadati rapalska trgovinska farsa i Zadar se geografski integrira u svoj prirodni teritorij doživjevši još jedan šok promjena.⁴¹⁵

U samom romanu autor se najprije obraća čitatelju, gdje ističe kako je jedini njegov grijeh pokušaj uklapanja.⁴¹⁶ Upravo je taj pokušaj uklapanja njegov „grijeh“, pa Cecconija možemo definirati, rečeno terminima Josifa Brodskog, kao „žrtvu zemljopisa i vremena“.⁴¹⁷

Kroz prizmu kompleksnog odnosa Enrica, piščevog alter-ega, i mlade Nevenke, vidljiva je problematika odnosa između dviju nacija, Italije i Hrvatske te u ovom slučaju nacija odbija naciju, a ne djevojka mladića. Očita je analogija s autorovim životom, budući da se vjerojatno i sam autor, kao Talijan, osjeća odbačenim. Bitan je trenutak u romanu u kojem Enrico naslućuje svoju sudbinu, očitog autobiografskog pečata, a u kojemu je sažeto psihološko stanje osobe koja odlazi u egzil:

⁴¹¹ Cecconi, Raffaele, *Ofelia*, Editrice Corsara, Venezia, 1970.

⁴¹² Cecconi, Raffaele, *D --- come Dalmata: poesie nel dialetto de Zara*, Del Bianco, Udine, 1998.

⁴¹³ O ovome iscrpnije u radu Živka Nižića *Biografska proza Zadranina Raffaelea Cecconija – Rijeka Leta bez čarolije*, u *Hrvatsko-talijanski književni odnosi: Zbornik 9*, uredila Sanja Roić, FF press, Zagreb, 2005., str. 197.-223.

⁴¹⁴ Nižić, Živko, *Biografska proza Zadranina Raffaelea Cecconija – Rijeka Leta bez čarolije*, op. cit., str. 200.

⁴¹⁵ Ivi, str. 198.

⁴¹⁶ Cfr. Cecconi, Raffaele, *La Corsara*, op. cit., str. 7.

⁴¹⁷ Brodski, Josif, *Što dalje od Bizanta*, op. cit., str. 7.

E dal canto mio già mi vedo in un'altra nazione, accolto da gente estranea, tra persone alle quali sono sicuro che mostrerò un viso sperduto e ostile. Mi aggirerò in città sconosciute così come Rupo si aggira per il vicinato simile a una bestia da cortile. Nessuno di me saprà niente, della spiaggia che amo, di Nevenka, della Corsara dove giorno per giorno ha goduto di sentirmi libero come un uccello. Nelle città lontane invece mi troverò prigioniero, le strade mi umilieranno, dovrò affrontare lotte pesanti chi lo sa quanto prima di abituarci a quella vita nuova. E così, chiaramente sento che non voglio andarmene, che preferisco star qui, e qualche cosa di duro nasce in me a tutti questi discorsi incerti. Devo resistere fin da adesso, devo prepararmi al peggio. Per quanto faccia mia madre non è ancora stata detta l'ultima parola. Ed io spero con ogni mia forza che gli avvenimenti successivi giungano al più presto così da conciliare, se è possibile, quelli che in me sono due desideri ugualmente forti: il desiderio di partire, e il desiderio opposto di restare.⁴¹⁸

Sintetici prikaz ključnih momenata ovog romana koji se može interpretirati u ključu autorovog odgovora na životne nedaće koje su ga zadesile u mladosti, ali i kao njegov poziv na razumijevanje i eliminiranje mržnji, kao pokušaj nadvladavanja granica, možda je najbolje sublimirao sam autor u pismu koje je uputio Živku Nižiću, a u kojima se iščitava – kao i u samom romanu – Cecconijev stav koji je protiv svih ideologija i podjela:

Siamo nel 1945, alla fine della seconda guerra mondiale, nella città di Zara sulla costa dalmata, città distrutta da ben 54 bombardamenti a tappeto compiuti dagli anglo-americani. Il giovane Enrico rientra con la famiglia in questa città invasa da macerie e nella bella villa padronale, proprietà del padre, si accorge che tutto è cambiato: dappertutto partigiani, provvisorietà, incertezza, ma intorno un mare splendido e una corona di isole altrettanto belle. La storia ha inizio da qui. Da un disordine iniziale che lascerà molti dubbi finali. *La Corsara* è il nome di una barca simbolo di una stagione, la gioventù, che immancabilmente s'immagina spazi di avventura e di libertà. Il libro perciò racconta IL PERIODO CRUCIALE di una giovinezza vissuta tra ansie e fantasie, tra pericoli veri e traumi, sogni trasparenti o confusi che si mescolano a tensioni etniche. A noi sembra che ora, a distanza di anni aspri e burrascosi questo libro andrebbe riproposto a quelle giovani generazioni che sono cresciute proprio nelle terre di confine: poiché *La Corsara* è un'opera che con molta anticipazione si poneva al di sopra dei rancori nazionalistici e delle divisioni razziali. Il mondo de *La Corsara* passa attraverso la prosa di Stuparich, di Quarantotti Guambini e di Tomizza. Ma qui siamo al punto in cui si avverte uno stacco. Qui già s'affaccia incontro al futuro una generazione di giovani colma di incertezze, di inquietudini, ma che non vuole più odiare. Si sente, nelle pagine finali del libro, che questi giovani vogliono superare le ideologie e le frontiere. Tema dunque di grandissima attualità. Tema che quasi mezzo secolo fa pochi avevano inteso, o, se l'avevano inteso, non l'avevano affrontato in maniera così pulita. Da qui la "novità" di questo romanzo che andrebbe ripubblicato in edizione normale. Va inoltre rilevato che il romanzo è una storia in cui per la prima volta delle nuove generazioni si affacciano sulle proprie inquietudini e sul proprio disorientamento causato dallo sconcerto di una guerra che non hanno voluto e di cui pagano le conseguenze. Una storia, e anche questo non è certo elemento minore, che ha per protagonista il mare e una barca: cioè due elementi inseriti in un panorama che ci è caro, che tutti amiamo, e che è parte integrale delle popolazioni costiere dell'Adriatico con particolare riferimento al

⁴¹⁸ Ivi, str. 243.-244.

paesaggio istriano e dalmata. Storia di una giovinezza che soffre, ama, sogna, e si affaccia turbata su un futuro pieno d'incognite.⁴¹⁹

Na predstavljanju hrvatskoga prijevoda ovoga romana u proljeće 2012. godine u prostorima Znanstvene knjižnice u Zadru autor se u svom emotivnim obraćanju brojnim okupljenima još jednom osvrće na složenu problematiku ljudskih odnosa, a posebno odnosa između Talijana koji su četrdesetih godina morali pobjeći iz Zadra i Hrvata koji su ovdje većinsko stanovništvo. U svom pomirljivom govoru ističe kako uvijek moramo imati na umu kako smo svi isti usprkos boji kože jer, na kraju krajeva, svi imamo različite želje, ali iste potrebe te je zbog toga potrebno, umjesto da tražimo dodirne točke koje su u vlastitim, individualnim interesima, tražiti one koje su u zajedničkom, općem interesu. Uzevši u obzir ova razmišljanja, autor ističe kako je *La Corsara* djelo koje za temu i kao podlogu ima rat i sve njegove nedaće, ali je u isto vrijeme priča o jednoj mladosti koja otkriva ljubav sa svim njenim kontradikcijama, „racconto di una giovinezza che scopre l'amore con le sue contraddizioni, i turbamenti legati all'adolescenza, e la realtà di un futuro con cui il protagonista del romanzo dovrà infine misurarsi“. Vrativši se nakon niza godina u svoj rodni grad, autor osjeća iznimno zadovoljstvo i sreću te opetovano ističe kako on voli Zadar istom onom ljubavlju kojom ga vole oni koji su u njemu rođeni kasnije:

Io ritorno qui dopo tanti anni e trovo una città molto diversa. Perché qui nel frattempo, insieme a nuove case, sono sorte nuove famiglie, nuove generazioni, fatte di persone le quali, nella maggioranza, parlano una lingua che non conosco bene. Trovo quindi una popolazione a me sconosciuta, venuta dopo di me. Ed è gente per lo più nata e cresciuta qui che giustamente ama questa città. Ma allo stesso modo, desidero dire, in cui l'ho amata e l'amo io che in questa città, da italiano, sono nato e cresciuto più di mezzo secolo fa.⁴²⁰

Rat je zasigurno jedna od najgorih stvari koja postoji u svijetu te osim materijalne štete proizvodi kudikamo više štete na duhovnoj razini, a posebno na razini međuljudskih odnosa gdje se stvaraju ideološke podjele i neprijateljstva. U ovom smislu Cecconi napominje kako je kroz svoj život naučio vrijednu lekciju koja kaže kako „bisogna rispettare gli uomini, tutti gli uomini, quando non siano dei prepotenti e

⁴¹⁹ Riječ je o pismu koje je autor uputio prof. Živku Nižiću uz knjigu, a objavljeno je u sljedećem radu: Nižić, Živko, *Biografska proza Zadrana Raffaele Cecconija*, op. cit., str. 206.

⁴²⁰ Cecconi, Raffaele, autorov uručak obraćanja publici pri predstavljanju hrvatskoga prijevoda njegovog romana *La Corsara / Gusarica* 9. svibnja 2012. godine u prostorijama Znanstvene knjižnice Zadar.

dei disonesti“ te kako „bisogna superare le delusioni, di cui è pieno il mondo, per favorire la concordia, la pazienza, l’intelligenza, con tutto ciò che serve a combattere gli egoismi e le avversità“. Njegov je život jedno putovanje, a *La Corsara* jedna od njegovih etapa: „una tappa per ricordare un’avventura“, jedan brodić koji u neku ruku predstavlja i sam život i, poput života samog, ne zna se kamo putuje i gdje će završiti.

Naposljetku napomenimo kako je element egzila u ovom romanu reprezentiran kroz nekoliko različitih prizmi: kroz katarzu mladenačke ljubavne igre, odnosno ljubavnog trokuta, avanturističke elemente (plovidba *Corsarom*), svojevrsnu „osvete“ gdje nacija odbija naciju. Nužno je pridodati kako se u djelu ne manifestiraju jaki, oštri negativistički stavovi i emocije i kako je prisutan autorov ironijski otklon, nagoviješten već u samoj „igri kviza“ u uvodu.

4) *Pettegolezzi d’attualità* (1969.)

Pettegolezzi d’attualità,⁴²¹ Cecconijeva četvrta objavljena monografija koja nudi „una lettura piacevole, intelligente, varia e non impegnativa“⁴²² i koja predstavlja „una vendemmiata copiosa di pensieri, aforismi, osservazioni del vero, notazioni del diario“,⁴²³ odnosno „una serie di osservazioni che partono dalle piu svariate origini“⁴²⁴ možda je najbolje okarakterizirana od strane samog autora kao „un’escursione nei miei pensieri [...], senza un filo logico che preordini la materia, seguendo capricci, strade maestre o sentieri appena segnati, toccando argomenti che vanno dall’apparentemente serio all’apparentemente frivolo“.⁴²⁵ Kao što je već viđeno u nekim njegovim prethodnim publikacijama,⁴²⁶ i kod *Pettegolezzi d’attualità* kristalizirala se Cecconijeva briljantna duhovitost i smisao za *marketing*: naime, knjiga je objavljena sa dvije različite vrste korica: dvije *copertine* – kako njezina vizualna oprema kaže –

⁴²¹ Cecconi, Raffaele, *Pettegolezzi d’attualità*, Editrice Corsara, Venezia, 1969.

⁴²² L. D., *Pettegolezzi maschili e femminili*, u „La Notte“, Milano, 16. prosinca 1969.

⁴²³ *Ibid.*

⁴²⁴ Quargnolo, Marco, *Raffaele Cecconi dice la sua: Estri e malumori in uno zibaldone*, u „Messaggero Veneto“, Udine, 8. veljače 1970.

⁴²⁵ Cecconi, Raffaele, *Pettegolezzi d’attualità*, op. cit., *Invito ai lettori*, ivi, str. 7.

⁴²⁶ Mislimo pri tome na razgovor koji vodi sa čitateljima u uvodu u svoj roman *La Corsara* – upitnik o tome tko je autor romana i ima li roman literarnu vrijednost.

„per soli uomini“ koju krase stilizirano muško lice sa muškim šešikom ili „per sole donne“ koju pak resi žensko lice koje nosi, po našoj prosudbi, ženski šešir, a daju se primijetiti i našminkane oči, što bi ih trebalo razlikovati od muških. Primijetiti ćemo još kako su na „muškoj“ naslovnici usne zatvorene, dok su na „ženskoj“ otvorene. Slučajnost? Kod Cecconija zasigurno nije. Kao primarni razlog pisanja ove knjige autor navodi „l’insofferenza per la vita che vivo“,⁴²⁷ a možemo reći kako je upravo ovo ključ njegovog pisanja i posvemašnje ironije i autoironije kao modusa nošenja sa nedaćama egzila, odnosno u širem smislu sa nedaćama života. U podužem *Invito ai lettori* Cecconi se obraća svojim čitateljima, navodeći na prvom mjestu kako je pisanje knjiga njegov zanat i ono u neku ruku predstavlja bijeg od gradskoga života okarakteriziranog prije svega posvemašnjom bukom – njegova je želja, prije svega, pobjeći od ovakvoga okruženja gdje se čuje samo buka automobilskih truba i pneumatskih bušilica u mirno, osamljeno mjesto gdje može na miru odgajati svoje dijete, a kako bi to ostvario trebaju mu novci. Ne previše, dovoljno da doživi nekih sedamdeset godina. U izuzetno duhovitom – iz naše perspektive – *ragionamentu* Cecconi moli svoje čitatelje da mu doniraju novce – on smatra da je, poput mesara, krojača, postolara ili liječnika, i on pošteno „zanatlija“, pri čemu je njegov zanat pisanje, a godinama ga je usavršavao nauštrb vlastitoga zdravlja i smatra kako je pošteno da se i njemu za to – pošteno plati. Također se pita nije li pametnije da se njemu daju novci koji se dijele na raznim vrstama lutrije, a koje obično osvajaju ljudi koji imaju „više sreće nego pameti“. Naposljetku ističe kako je jedini njegov kapital – a i njegove male izdavačke kuće – iskrenost. Citirat ćemo nekoliko misli kako bismo pokazali Cecconijevo razlaganje o spomenutim – egzistencijalnim – potrebama:

Questo dunque è il primo efficace mezzo che il lettore ha a disposizione per aiutarmi: reclamizzare il libro per via diretta, suggerirlo, regalarlo agli amici, contribuendo così alla sua vendita e alla sua diffusione perché voi capite che un piccolo editore come me non ha quattrini da sprecare in campagne pubblicitarie. Secondo mezzo che il lettore ha a disposizione per aiutarmi è invece quello di scrivere all’indirizzo della Casa Editrice intestando alla stessa con la forma di pagamento che preferisce somme piccole o grandi, a seconda delle personali possibilità, contribuendo così in maniera assai più rapida a farmi diventare milionario. (str. 10)

[...]

⁴²⁷ *Ibid.*

In fondo io mi rivolgo ai miei lettori non per sollecitare un'offerta speciale che abbia il carattere di una pubblica elemosina ma per tentare un nuovo tipo di esperimento: quello cioè di diventare milionario in fretta senza dovermi mettere all'incrocio di una via con la mano tesa, per poter vivere liberamente la mia vita di scrittore, per poterle dare un senso più ampio, più completo, e per poter attendere alla stesura dei miei libri senza preoccupazioni soverchie in un'atmosfera più distesa, più favorevole, più adatta alla mia indole solitaria. (str. 11)

[...]

Tutti questi signori, come si vede, dall'esercizio della loro professione traggono un beneficio, piccolo o grande che sia, o guadagnano giornalmente. Mentre al contrario lo scrittore, per strano che possa sembrare, non guadagna quasi mai dall'esercizio della propria professione sicché viene da chiedersi: è egli da meno del ciabattino, del sarto, o del medico specialista? Non ha egli alle spalle come questi signori un uguale o fors'anche più duro tirocinio? (str. 12)

[...]

A questo punto va ovviamente segnalato che esistono anche le eredità affettive o simboliche.

«A Messer Giovanni da Certaldo, ovvero Boccaccio» scriveva Petrarca nel suo testamento «lascio cinquanta fiorini d'oro di Fiorenza per una vesta da portare il Verno per lo studio e fatiche della notte».

Un gesto simpatico certo, lo riconosco, e degno di un galantuomo. Ma spero che a qualcuno non venga in mente di lasciarmi in eredità delle cose simili poiché, dovete convenirne, ai tempi nostri sarebbe un po' poco; mentre per il resto, per quanto cioè riguarda «le fatiche e li studi per la notte», in questo senso io sono più che a posto e adopero da anni un vecchio pullover fatto a ferri da mia moglie. (str. 14.)

[...]

In sostanza, piuttosto che eleggere un deputato disonesto e mantenerlo con i propri soldi al parlamento, piuttosto che investire denari in azioni di borsa che improvvisamente possono crollare, non vale meglio donare gli stessi a chi intende scegliersi un discreto eremitaggio dove dedicarsi a una vita agreste, contemplativa, e tesa alla conquista di un rinnovato misticismo?

Per parte mia, nella mia condizione di neomilionario o, se preferite, di milionario per esperimento, assicuro che farò di tutto per comportarmi degnamente, per restare nei limiti che l'esperimento comporta, e di tanto in tanto cercherò di tenervi al corrente sulle gradevoli sensazioni a cui per merito vostro andrò incontro anche se fin da adesso sono in grado d'immaginarnele.

Potrò finalmente scordare ogni perforatrice. (str. 15)

[...]

Il mio futuro, la mia fortuna, il mio avvenire, sono da questo momento nelle vostre mani, e mi pare di essere stato a tal punto esplicito che non ho avuto vergogna di sembrare, in qualche modo, perfino patetico.

Attualmente la mia Casa Editrice, a parte i debiti che al mondo abbiamo tutti, possiede solo un capitale sociale: la sincerità. Ed è chiaro che se io avessi altrettanti soldi per quant'è la mia sincerità, a quest'ora avrei scritto sì, questo libro, ma avrei fatto a meno di mettervi questa prefazione. (str. 16)⁴²⁸

Počevši od samoga uvoda, kroz cijelu se zbirku ovih „blebetanja“ provlači autorov ironičan pristup stvarnosti i svakodnevnim sitnicama. Njegova su razmatranja iskrena, neposredna, a u isto vrijeme britka, duhovita, inteligentna. Gotovo da i nije izuzeo bilo koji aspekt života: „na tapetu“ su političari u njegovim aforističnim tvorbama: „La politica è l'arte di assegnare i pesi più gravi a chi non è in grado di

⁴²⁸ Ivi, str. 10.-16.

rifiutarli“⁴²⁹ novinari i njihova sklonost eufemizmima: „il pettegolezzo oggi sovente, con la scusa di aggiornarlo, lo chiamano notizia, informazione“⁴³⁰ te su na različite načine prikazane razne povijesne ličnosti – pisci, predsjednici, sveci, umjetnici, filozofi, među kojima su najzvučnija imena James Joyce, Niccolò Tommaseo i Josip Broz Tito. Za Tommasea navodi kako je čitajući osvrt na njegov lik i djelo „ho avuto la netta sensazione e la riconferma che la maggior parte dei critici letterari italiani, quando si accosta allo scrittore dalmata, non riesce a sottrarsi a una specie di complesso d’inferiorità“⁴³¹ te kako spomenuti talijanski kritičari zbog navedenog kompleksa manje vrijednosti „non potendo ignorarlo data la sua statura di uomo oltre che di scrittore, cercano sempre di sminuirne l’opera e di rimpiccolirne i meriti“⁴³². O Titu je pak progovorio u crtici pod naslovom *Briciole* gdje navodi kako je jugoslavenski predsjednik poklonio Sofiji Loren i njezinom partneru Carlu Pontiju prekrasan komad zemlje u Crnoj Gori. Cecconi o ovoj gesti, naravno, ima svoj sud i ironični komentar:

Con questo magnanimo dono il presidente Tito ha fatto sfoggio di una generosità clamorosa ma a buon mercato regalando della terra proprio a chi meno ne ha bisogno, e dimostrando contemporaneamente di avere una memoria assai scarsa. È facile e comodo infatti, dopo aver portato via a trecentomila italiani sconosciuti le italianissime città dell’Istria e della Dalmazia, regalare a due italiani ricchi e famosi qualcosa che, a paragone di quanto ci ha tolto, è un’autentica briciola di pane.

Naturalmente con questo gesto *ospitale* Tito ha fatto bella figura di fronte alla stupidità di certa opinione pubblica. Mentre i coniugi Ponti dal canto loro non hanno fatto buona figura per niente e, forse con la scusa di non offendere il socialismo, si sono affrettati a raccogliere la briciola.⁴³³

Jedna od tema, uz sveprisutnu satiru modernoga društva i razna egzistencijalna pitanja je – naravno – vječita enigma muško-ženskih odnosa te je i u ovom području Cecconi iznimno dovitljiv i, poput vještog društvenog kroničara i spasioca, izlaže niz crtica i problema kojima predlaže inovativna rješenja. Međutim, Cecconi uvriježenu paradigmu izvrće i daje vlastite sudove o tome što bi trebalo biti u središtu zanimanja. Primjerice, u crtici naslovljenoj *Figli*, kako bi se moglo i očekivati, pita se o odgojno-egzistencijalnim pitanjima vezanima uz vlastito dijete. Međutim, ovdje nije temeljno

⁴²⁹ Ivi, str. 47.

⁴³⁰ Ivi, str. 57.

⁴³¹ Ivi, str. 193.

⁴³² *Ibid.*

⁴³³ Ivi, str. 128.-129.

pitanje školovanja, moralnog odgoja, materijalne sigurnosti ili slično, već je temeljni problem oko kojega se roje misli u Cecconijevoj očinskoj glavi pitanje hoće li, odnosno na koji način će njegov tada jednogodišnji sin jednoga dana stupiti u intimne odnose sa ženama. Za njega kao oca porazno bi bilo da mu se sin „spetlja“ s bilo kakvom djevojkom ili ženom. On predlaže rješenje u vidu dizanja problema na nacionalnu razinu: naime, smatra

[...] vedrei di buon occhio, anzi con entusiasmo, non la riapertura delle *case chiuse* e il risorto mercato della tratta delle bianche (che purtroppo continua a esistere clandestino) ma la formazione di veri e propri corpi specializzati di ragazze, volontarie sacerdotesse di Venere al servizio dello Stato, e dallo Stato stipendiate e riconosciute come un qualsiasi lavoratore che gode di tutti i diritti civili ivi compreso il diritto alla pensione.

[...]

In altre parole ritengo che per crescere bene una gioventù sana e normale lo Stato dovrebbe provvedere alla creazione di veri e propri Istituti dell'Amore, con regolamenti ben definiti, istituti formati da donne adeguatamente istruite [...]

Così come esistono le donne avvocato, giudice, insegnante, le donne poliziotto, le soldatesse, le infermiere, le levatrici, le hostess, e perfino le doganiere, avremmo anche le donne Amoroze, le dipendenti d'Afrodite, le Amiche della Gioventù, o in qualsiasi altro modo si voglia chiamare queste moderne *gheishe* al servizio della collettività, della salute, dell'igiene.⁴³⁴

Ovakva razmišljanja, koja se mogu okarakterizirati kao primjer bujne mašte, mogu u najmanju ruku biti interpretirana kao duhovita manifestacija neuobičajenog vizionarstva Raffaelea Cecconija. Žena, čija je ljepota – i na prethodnom primjeru očitana očekivana uslužnost i kompetentnost na polju seksualnih odnosa koja spašava živote muškaraca – predmet njegove vječne inspiracije, u njegov život donosi ravnotežu jer „ogni volta che ho visto una bella donna per la strada sono stato ben felice di guardarla e sono diventato immediatamente più saggio, pronto a sorridere di me stesso, più disposto a vivere e non esagerare con le previsioni“.⁴³⁵ Na drugom mjestu, uvijek u istom diskursu, predlaže kategorizaciju žena u dvije grupe: „quelle che ti vien voglia di carezzare, e quelle che ti vien voglia di mordere“,⁴³⁶ pri čemu je idealna žena koja spada u obje kategorije jer zaključuje, prizivajući u mislima priču o

⁴³⁴ Ivi, str. 157.-158.

⁴³⁵ Ivi, str. 95.-96.

⁴³⁶ Ivi, str. 207.

fratru kojemu su ponudili kriglu s pivom i kriške dinje pitajući ga za što bi se odlučio, „Buona la birra dopo il melone“.⁴³⁷

Kako o ženama, tako i o homoseksualcima – bez dlake na jeziku osvrnuo se i na njih nazivajući ih, prema današnjem „politički korektnom“ kodeksu, neprihvatljivim imenom. Na pisanje ovog „pettegolezza“ bio je potaknut tvrdnjama svojih prijatelja kako „spesso per far carriera bisogna essere pederasti dato che oggi i maggiori posti direttivi nel campo dell’arte, della cultura o della politica, sono praticamente in mano a una specie di mafia di pederasti internazionali“⁴³⁸ a na možebitno pitanje o poblížem definiranju pojma *pederasta* odgovara „con impeccabile eleganza: «È un treno che ha sbagliato binario»“.⁴³⁹

Ako stavimo postrance satiru, ironiju, povremena ruganja, bespoštednu neposrednost po cijenu šokiranja, sarkazam i slične mehanizme koje krasi pisanje Raffaelea Cecconija, zanimljivi su i „pettegolezzi“ koji ne sadrže navedene elemente, a među kojima su posebno zanimljivi oni gdje evocira vlastito djetinjstvo: čaroban je tako prikaz njegova oca koji s tolikom ljubavlju svake godine u predbožićno vrijeme izrađuje jaslince za svoju mnogobrojnu djecu, čija se impresija na mladoga Raffaelea može usporediti sa otkrivanjem „le tappe di un viaggio meraviglioso“.⁴⁴⁰

5) *L’Italia degli impegnati* (1969.)

*L’Italia degli impegnati*⁴⁴¹ još je jedno u nizu prozanih djela Raffaelea Cecconija. Radi se o sedam pripovijesti, naslovljenih redom *Una giornata memorabile*, *Il temporale*, *Giornalista per vocazione*, *Il conto di Attila*, *L’arrivo del ministro*, *La scuola dell’insidia*, *Un latin lover*, gdje se, riječima samog autora, daju

⁴³⁷ *Ibid.*

⁴³⁸ *Ivi*, str. 215.

⁴³⁹ *Ibid.*

⁴⁴⁰ *Ivi*, str. 160.

⁴⁴¹ Cecconi, Raffaele, *L’Italia degli impegnati*, Editrice Corsara, Venezia, 1969.

[...] altrettanti esempi d'impegnati opportunisti o cialtroni o semplicemente illusi, per non dire d'impegnati fasulli e alla rovescia, che se talvolta riescono a salvare qualcosa di sé, e della propria verità, riescono a farlo solo dinanzi allo spettacolo della propria sorte considerata con autoironia.

Poiché l'uomo se vuole sa vedersi e possiede in ogni modo una coscienza che gli serve da specchio. Ed è solo nel momento in cui si riconosce in questo specchio, magari deformante, che egli può riscoprire alla radice dei propri contrasti un se stesso eternamente incompleto e indifeso.⁴⁴²

Ovih sedam „racconti interlocutori“ vrijedne su pozornosti, budući da svaka od njih u prvi plan stavlja određeni tip osobe – novinara koji o sebi ima previsoko mišljenje, „latin lovera“ na razmeđu života i umjetnosti i slične protagoniste – značajku ljudskog karaktera, ljudske slabosti, a u čemu se može prepoznati svatko:

Attraverso una serie di personaggi che vanno dal conquistatore di piazza al giornalista galante, toccando problemi che ora possono appartenere al singolo ed ora invece a una città e ad una collettività come avviene ne *La scuola dell'insidia*, Raffaele Cecconi ci offre con questi racconti un libro scorrevole, vivo d'interesse, e perfino divertente a volte così come può essere divertente una smorfia.⁴⁴³

U svojoj već „prokušanoj“ maniri, Cecconi se u uvodu obraća čitateljima, upozorivši ih kako – usprkos ocjeni jednog izdavača koju u nastavku prilažemo – se ne radi o „libro d'élite“:

Ho letto con piacere e divertimento il Suo volume trovandolo spiritosamente *disimpegnato* ed ho apprezzato il contrasto fra la levità dell'autore e la supponenza e l'esteriorità dei suoi protagonisti pseudo-engagés. Tuttavia mi sembra che un libro come questo sia effettivamente costituito da una raccolta di pamphlets arguti ma letterari e quindi rivolti ad un pubblico ristretto ed abituato a letture meno immediate.⁴⁴⁴

Govoreći o stilu, valja istaknuti kako u ovoj zbirci pripovijesti pozornost privlači Cecconijev drugačiji način pisanja, „apparentemente brusco con cui egli ha abbandonato una scrittura tutta limpida, e soffusa di velature sentimentali“,⁴⁴⁵ a kroz koji se akcentuiraju „modi più aspri, più nervosi e diretti, intesi ad aggredire la realtà [...] con il preciso scopo di rappresentarla nei suoi contrasti“.⁴⁴⁶ Napustivši u ovom trenutku u svojem pisanju motive iz djetinjstva i sjećanja na neka sretnija vremena, a koji su autoru nesumnjivo prirasli srcu, okreće se aktualnijim temama, koje su „a volte

⁴⁴² Ivi, str. 5.

⁴⁴³ Ivi, vanjske korice.

⁴⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁴⁵ Ivi, unutrašnje korice.

⁴⁴⁶ *Ibid.*

magari più scottanti⁴⁴⁷ tako da ovo djelo zapravo predstavlja „un libro ricco di umori nel cui tono ora leggero, ora sarcastico, ed ora deliberatamente polemico, è possibile ravvisare una volontà di mordere e di graffiare“.⁴⁴⁸ Međutim, u autoru prevladava „l’equilibrio di un narratore incline a ripensamenti moderati, all’autoanalisi, e a considerazioni da cui si ricava una visione della vita se non del tutto sconsolata, certo espressa sempre con chiara coscienza e spesso in maniera amara e dolente“.⁴⁴⁹ Naposljetku pridodajmo samo činjenicu kako ga se u ovakvim trenutcima samoanalize može povezati sa Sabom.

6) *Ofelia* (1970.)

Ofelia,⁴⁵⁰ nastala u žaru Cecconijeve književne produkcije – podsjetimo, objavio je u kratkom razdoblju pod okriljem vlastite izdavačke kuće čitav niz naslova – prozno je djelo, iako na kraju drugog dijela sadrži nekoliko pjesama, oblikom artikulirano u dvjestotinjak stranica koje krase provokativna naslovna stranica⁴⁵¹ usporediva sa onom kod romana *La Corsara*. Djelo je podijeljeno na dva dijela – *Parte prima (Il rifugio, Le fumate, Gli amori di Rondò)* i *Parte seconda (Il muro, Il gobbo di Salino, Un adulterio, Il padre infermo, Poesie in memoria)* – ne radi se o tematskoj podjeli već, kako je istaknuto na *copertini*, o podjeli na dvije različite atmosfere koje razlikuju prvu od druge skupine pripovijesti. U prvoj skupini može se prepoznati „il momento delle cose viste e sentite“⁴⁵² dok se u drugoj može prepoznati „il momento delle cose prima sentite, poi viste, ma rivissute nella memoria e maturate alla luce di una coscienza ormai adulta“.⁴⁵³ Pripovijesti se mogu čitati u ključu razlike između različitih životnih doba – prve, koju krase perceptivnost i druge, koju određuje refleksivnost. Priče /

⁴⁴⁷ *Ibid.*

⁴⁴⁸ *Ibid.*

⁴⁴⁹ *Ibid.*

⁴⁵⁰ Cecconi, Raffaele, *Ofelia*, Editrice Corsara, Venezia, 1970.

⁴⁵¹ Autor fotografije nije naveden, a držimo kako je sam autor – budući da je poradi izdavanja vlastitih knjiga osnovao izdavačku kuću Editrice Corsara – sam zaslužan za njezinu grafičku opremu, odnosno odabir fotografije.

⁴⁵² Ivi, unutrašnje korice.

⁴⁵³ *Ibid.*

pripovijesti napisane sad u prvom a sad u trećem licu odraz su čovjekova / autorova života – počevši od njegova djetinjstva, mladosti, sredovječnosti sve do starosti, gdje su naglašeni različiti problemi i ključni trenutci pojedine dobi. Djetinjstvo, kako je opisano u prvoj priči, karakteriziraju prve ljubavi i bezbrižne „tociadine“⁴⁵⁴ u moru – koje je permanentan motiv kako u proznim, tako i u poetskim djelima ovog autora. Mladost pak sa sobom donosi prve odgovornosti i financijsku neovisnost – protagonist priče *Gli amori di Rondò* zaljubljen je u fatalnu gostioničarku Francescu⁴⁵⁵ a iskorištava „debeljucu“ Iris: napušta obje *per guadagnarsi la vita*. Srednje godine opet donose životno iskustvo, ali su i vrijeme u kojem čovjek i dalje osjeća određenu znatiželju – Sergio, glavni lik priče *Un adulterio*, usprkos činjenici kako obožava svoju ženu, pita se kako bi izgledao preljub. Naposljetku dolazi starost, a s njom i bolest – teme su to posljednje priče, najopsežnije u ovoj zbirci, autorove posvete vlastitom ocu, kojega je pokušao precizno opisati, ali naposljetku zaključuje kako „tutto quello che ho raccontato forse non significa nulla perché in fondo di una cosa sola ho certezza, ed è di questa che oggi sono ben sicuro: io infatti ho amato mio padre“.⁴⁵⁶ Osim ove priče priložio je i pjesmu ocu:

Al padre

Padre mio
eri di un tronco robusto
quando restasti senza fronde
nel tuo inverno più striminzito.

Lucido il cranio
rugose le carni
ma l'occhio ancora liquido
dove giorno per giorno
leggevo la tua delusione.

Ciò che a te insegnarono gli anni
a me insegnò il tuo viso.

Padre mio zoppicante
infermo nella bassa poltrona

⁴⁵⁴ Cfr. *ivi*, str. 42.

⁴⁵⁵ Ime gostioničarke (Francesca) možemo interpretirati i kao intertekstualni element koji ga povezuje sa Tomizzom, a ne smijemo zanemariti ni odnos prema ocu, kao ni ostale sličnosti u temama koje tretiraju (primjerice, klasne razlike, itd.).

⁴⁵⁶ *Ivi*, str. 209.

io ti parlavo delle cose più futili
e tu senza ascoltarle mi capivi.

Cosa saremmo, io mi domando,
senza quest'oscura corrente,
senza quest'ultima intesa
che padri e figli ci consacrò?

Ricordo la mano tua
come un artiglio
eppure mi accennò carezze
ch'io non dimentico.

Padre, la tua vecchiezza fu il ponte
Che ci unì forte prima di partire.⁴⁵⁷

U autorovom uvodu u kojem je, kako kaže, „è diventata per me una consuetudine scambiare due parole con i lettori“,⁴⁵⁸ naglasio potencijalnim kritičarima i/ili znatiželjnicima – referirajući se na izazovnu naslovnu stranicu koja poziva čitatelje da je odmah konzumiraju – kako se radi o „un libro cioè dove tutto è esposto con chiarezza perché chi legge possa capire ciò che legge e dove non vi sono concessioni all'illecito né ad esperimenti di finta avanguardia“. ⁴⁵⁹ Upravo ova „chiarezza“ i samo razmišljanje o njoj povezuju ga sa Sabom, koji također inzistira na jasnoći i „iskrenosti“. ⁴⁶⁰ Cecconi je u *Ofeliji* pokušao iznijeti „non la somma di un'esperienza nutrita di molti fatti occasionali, ma [...] una serie di pochi fatti illuminati nella loro essenziale esperienza“. ⁴⁶¹ Zanimljiv je i sam naslov ovoga djela i razlozi koji su potaknuli Cecconija da odabere baš njega, a ne neki drugi koji bi možda tematski više odgovarao sadržaju djela:

Il titolo del volume l'ho scelto per ragioni pratiche, mentre se avessi dovuto seguire il mio istinto avrei di sicuro intitolato questo libro *Il padre infermo*. Ma siamo sinceri: chi avrebbe gradito un richiamo così? Chi volevate che comprasse una promessa d'infermità con la prospettiva di passare due ore a leggersi (timore infondato aggiungo) delle cose presumibilmente soltanto tristi? Ho perciò preferito ripiegare su un richiamo più seducente, un tantino stuzzicante se vogliamo, nella

⁴⁵⁷ Ivi, str. 220.

⁴⁵⁸ Ivi, str. 5.

⁴⁵⁹ *Ibid.*

⁴⁶⁰ O potrebi iskrenosti poezije i idealnoj poetici Saba je pisao 1911. u pismu Scipiu Slataperu naslovljenom *Quello che resta da fare ai poeti* kojega je objavio u časopisu „La Voce“. Uvodna rečenica, koja je izdvojena na samom početku, a kojom apostrofira vlastite ideje jest: „Ai poeti resta da fare la poesia onesta“, Saba, Umberto, *Tutte le prose*, Mondadori, Milano, 2001., str. 674.

⁴⁶¹ Cecconi, Raffaele, *Ofelia*, str. 5.

considerazione che in certi casi il fine giustifica i mezzi e che alla resa dei conti la bontà di un libro non si misura dall'immagine della copertina.

Detto questo mi perdonino dunque i dissenzienti se ho voluto dare al mio volume una confezione esterna oggi di moda; e sappiano invece che per quanto riguarda il suo contenuto ho cercato come sempre di non barare, di non giocare sull'equivoco, ma di offrire ai lettori una fatica onesta nel senso in cui oggi, per uno scrittore, l'onestà consiste nel non cedere a pretesti sfrenati, alle suggestioni correnti, e soprattutto a quelle esigenze del mercato che sono più nocive e deteriori.⁴⁶²

Naslov ove zbirke Cecconi odabire prije svega zbog toga što je privlačniji od naslova „Bolesni otac“, prilagođavajući se potrebama tržišta i uklapajući se na određeni način u izdavačku industriju kojoj je jedan od važnijih ciljeva privlačenje pažnje zvučnim naslovima i zanimljivim koricama, iako upravo ova priča nosi jedan od snažnijih autobiografskih pečata i svojevrsan je *hommage* autorovom pokojnom ocu. S druge strane, naslov *Ofelia* je zvučniji i kudikamo privlačniji potencijalnim čitateljima – ali ni on nije odabran slučajno – naime, radi se o možebitnom imenu neznanke sa kojom Sergio, protagonist pripovijetke *Un adulterio* želi počinuti preljub da bi se, progonjen savješću, naposljetku predomislio, a kao na naslovnici i književna „Ofelia“ je „formosa, non bella“.⁴⁶³

Per cui ora Sergio si rendeva conto di essersi scontrato con una sconosciuta di cui non sapeva quasi niente, nemmeno il nome di battesimo, e che indifferentemente avrebbe potuto chiamarsi Paola, Giovanna, o magari Ofelia.

«Già, Ofelia, perché no?» rifletté subito. Gli piaceva quel suono rotondo, della O iniziale, che ammorbida il resto del nome in un richiamo di vaga musicalità. Ofelia si poteva pronunciare con lo stesso effetto che produce una bolla d'aria suggestiva la quale insieme ha e non ha senso. Che fosse il nome dell'eroina di un famoso dramma e non importava e forse questo, Sergio, nemmeno lo sapeva. Mentre così, solo a ripetere quel nome tra sé e sé, egli poteva immaginare d'essersi scontrato con una persona inesistente, con un fantasma, o con un traguardo dove in diversa misura a ciascuno tocca di dover giungere. Forse Ofelia in qualche modo rappresentava proprio questo: il vuoto di un'esperienza consumata, la speranza di una felicità facile e proibita, la ricerca di un'evasione al di là della quale non c'è che l'esistenza di ogni giorno intessuta di più difficili conquiste, di segrete umiliazioni, ma soprattutto di accettazioni e pentimenti a non finire.⁴⁶⁴

Osim toga, ime „Ofelia“ moglo bi se interpretirati kao autorovo referenciranje na produkciju W. Shakespearea, gdje lik Ofelije zauzima važno mjesto, iako se interpretira u tragičnom kontekstu, što ovdje nije slučaj. Možemo zaključiti kako je Cecconi u ovih sedam pripovijesti ponudio jedan okvir koji, usprkos različitosti među pričama, formira antičku parabolu ljudskog života „l'antica parabola dell'uomo che va

⁴⁶² Ivi, str. 5.-6.

⁴⁶³ Ivi, str. 116.

⁴⁶⁴ Ivi, str. 131.-132.

dall'infanzia alla vecchiaia“,⁴⁶⁵ a između redaka – intertekstualnim aluzijama – pokušava ponuditi odgovor i na vječno pitanje „to be or not to be“, ili, u slučaju preljuba „to do or not to do“ koje je načelno neodgovorivo, čega je Cecconi itekako svjestan.

7) *Una vita ladra* (1971.)

*Una vita ladra*⁴⁶⁶ Cecconijeva je druga objavljena zbirka poezije. Velikog formata, bogato opremljena likovnim prilozima iznimnih talijanskih slikara i ilustratora, među kojima se ističu Omiccioli, Campigli, Tamburi, Migneco, Pirandello, Guttuso, može biti smatrana pravom „poslasticom“ za sve ljubitelje ne samo književnosti i poezije, već i umjetnosti općenito. Na samom početku čitatelj otkriva pismo⁴⁶⁷ velikog Alda Palazzeschija, jednog od nezaobilaznih – takoreći kanonskih – književnika talijanskog *Novecenta*. Kritički uvod ponudio je Giorgio Bárberi Squarotti, naglasivši kako Cecconijeva poezija „origina sempre al di là dell'occasione esistenziale, dell'impulso oggettivo o descrittivo, dello scatto lirico“⁴⁶⁸ te u njoj nema iluzije ili težnje za neposrednošću gdje se „avverte la lentezza di una meditazione che si ripete e si ridice lo spunto patetico o quello vitale o uno scorcio di luoghi o di memoria o di stagioni fino a estrarne il senso ultimo“.⁴⁶⁹ Razgovor, „colloquio“ koji prožima stihove pjesama ove zbirke

[...] impegna non già una disposizione a convincere o a persuadere, cioè una retorica, quanto piuttosto una ricerca difficile di obiettivazione di tutta quell'operazione complessa e approfondita che è esercitata sopra l'occasione poetica attraverso l'indagine sul significato di essa, sulle sue ragioni, sulle motivazioni, sulle modificazioni interiori che ha determinato, sulle reazioni, insomma, dell'anima che, a loro volta, si riverberano tutta una serie di conseguenze oggettive, di gesti o di situazioni, di comportamenti o di decisioni.⁴⁷⁰

⁴⁶⁵ Ivi, unutrašnje korice.

⁴⁶⁶ Cecconi, Raffaele, *Una vita ladra*, Rebellato Editore, Padova, 1971.

⁴⁶⁷ Palazzeschi na temu njegove zbirke pjesama piše Cecconiju sljedeće: „Caro Cecconi, molto mi rallegrò con Lei per queste nuove poesie chiare testimonianze di una felice maturità per dignità di espressione e virilità del sentimento, e per le quali le invio i più affettuosi auguri di meritato successo. / Ino Aldo Palazzeschi / Roma, Marzo 1971“. Ivi, str. 7.

⁴⁶⁸ Introduzione critica di Giorgio Bárberi Squarotti. Ivi, str. 9.

⁴⁶⁹ *Ibid.*

⁴⁷⁰ *Ibid.*

Autor je i ovaj put odabrao zanimljiv naslov, koji daje naslutiti tematiku okupljenih pjesama. Čitatelj prije svega može postaviti pitanje čemu atribut „ladra“ i na njega čitanjem ove poezije dobiva odgovor kako je život „lupeški“ jer uzima čovjeku svaku uvjerenost da će stvari biti u najboljem redu, oduzima mu „ogni certezza di bene e insieme ogni illusione di felicità“. ⁴⁷¹ Život čovjeku nameće samo „paurosi interrogativi“ ⁴⁷² na koja je nemoguće dati prikladan odgovor. Svaka je lijepa stvar čovjeku daleka, a sve ono što mu je blizu pokazuje se „insidiato e inquinato“. ⁴⁷³ Ovaj pesimizam nije tipičan jer naposljetku ipak dolazi do određenog „rassegnazione“ ⁴⁷⁴ jer u životu nisu sve stvari negativne, postoji nešto dobrog što ipak ostaje u čovjeku i što mu daje nadu. Rečeno ilustrira posljednja kvartina pjesme *Una vita ladra* – čiji je naslov ponijela čitava zbirka – koja se doima poput neke „sonaglietto di bimbo gettato al cielo“. ⁴⁷⁵ „Poiché molte cose m’hanno rubato / ma non questa mia follia / fatta insieme di luci e di ansie / trascinate in corsa di una cometa“. ⁴⁷⁶ Odlika je ove Cecconijeve zbirke „una certa originalità“ ⁴⁷⁷ koja je ostvarena putem „tono colloquiale, nella pacatezza del discorso, nella iterazione di certi interrogativi“ ⁴⁷⁸ koji imaju funkciju „di riflettere l’atteggiamento esistenziale dell’autore intanto a battere e ribattere lo stesso chiodo, senza urlare e senza lacerazioni profonde“. ⁴⁷⁹ Cecconi se pokazuje otvorenim životu usprkos zatvorenosti u vlastitu svijest – otvoren je svakom danu života kojega započinje bez oklijevanja te je u tim svojim odlikama također „un osservatore attento, teso a un bilancio quasi quotidiano, tutto intento a registrare «le sconfitte del sole alto»“. ⁴⁸⁰ Pjesme – dio kojih je već objavljen u zbirci *Ofelia* – a koje su podijeljene u sedam cjelina: *Poesie quasi d’amore, L’insidia, Una parte di me, Tredicesima meditazione, Questa mia notte di*

⁴⁷¹ C. R., *Illusioni alla deriva*, u „La Notte“, 22. ožujka 1972.

⁴⁷² *Ibid.*

⁴⁷³ *Ibid.*

⁴⁷⁴ *Ibid.*

⁴⁷⁵ *Ibid.*

⁴⁷⁶ Cecconi, Raffaele, *Una vita ladra*, op. cit., str. 106.

⁴⁷⁷ Insana, Jolanda, *Rassegna di poesia*, u „Fiera letteraria“, Roma, 25. lipnja 1972.

⁴⁷⁸ *Ibid.*

⁴⁷⁹ *Ibid.*

⁴⁸⁰ *Ibid.*

sarcasmo, *L'abete*, *Una vita ladra*, odlikuju se prije svega meditativnim karakterom, u kojima se meditacija pretvara u određenu ispovijed iz koje se rađa „quel sapore colloquiale“⁴⁸¹ a koji je „destinato ad annullare la verticalità della ricerca“,⁴⁸² što možda najzornije ilustriraju stihovi pjesme *Uomini*: „Mettere i ginocchi fermi / sul proprio privato confessionale / per dire a interlocutori invisibili / tutto il chiuso che ci agita“.⁴⁸³ Cecconijevu zbirku odlikuje „linguaggio meditativo tutto intellettuale“,⁴⁸⁴ a Bárberi Squarotti među spomenutim cjelinama vrednuje *Tredicesima meditazione* i *Questa mia notte di sarcasmo* kao „i punti più compiuti“⁴⁸⁵ Cecconijevog diskursa. Naposljetku ističe kako:

[...] la ricerca poetica di Cecconi mostra quella che potrebbe essere l'apertura verso il futuro: dall'occasione oggettiva, presto negata e cancellata nella meditazione intellettuale e morale, nel calcolo e nella ricerca dei profitti e delle perdite della vita al seguito di un'inquietudine piena di scontento, fino al tentativo di riportare il dissensualizzato e disoggettivizzato linguaggio della meditazione a rifarsi segno e figura, ma nella forma del tutto antilirica e antirealistica antipatetica e antidescrittiva dell'invenzione di un oggetto adeguato alla forza dell'impulso interiore. È un itinerario non usuale: per questo ci pare debba essere fortemente sottolineato e segnalato.⁴⁸⁶

8) *Calore* (1971.)

„Meno male che oggi piove“⁴⁸⁷ rečenica je kojom Cecconi otvara ovo djelo, dajući kratak uvod u njemu svojstvenom stilu. Kiša za većinu ljudi ima negativnu konotaciju i izaziva nezadovoljstvo, dok njemu donosi tračak nade jer predstavlja protuotrov njegovom pesimizmu, izazivajući svojim padanjem sasvim suprotnu reakciju od očekivane, a to je ona koja poništava depresiju. Nakon toga obraća se svojim čitateljima, uvijek u svom ironičnom tonu:

Posso sempre illudermi, armato di buonumore, di trascorrere lietamente la mia giornata. E questo è in fondo molto importante anche per voi, cari lettori, poiché invece d'iniziare questo libro con

⁴⁸¹ *Ibid.*

⁴⁸² *Ibid.*

⁴⁸³ Cecconi, Raffaele, *Una vita ladra*, op. cit., str. 76.

⁴⁸⁴ Introduzione critica di Giorgio Bárberi Squarotti. *Ivi*, str. 10.

⁴⁸⁵ *Ibid.*

⁴⁸⁶ *Ivi*, str. 11.

⁴⁸⁷ Cecconi, Raffaele, *Calore*, Editrice Corsara, Venezia, 1971., str. 7.

il muso lungo, a rischio d'annoiarvi tutti, posso al contrario iniziarlo diversamente nella presunzione di annoiarvi soltanto a metà.⁴⁸⁸

Ova je knjiga, naime, nastavak i nadopuna na *Pettegolezzi d'attualità*, a njezin naslov nije odabran slučajno – naslov je odabran slijedom autorovih razmišljanja o suncu kao izvoru topline, ali i o ostalim izvorima koji ju generiraju:

La fisica c'insegna che il calore è una fonte di energia, il calore dilata i corpi, il calore è dovuto al movimento molecolare secondo leggi che possiamo apprendere dalla termodinamica. Esiste inoltre un calore variabile che proviene dai nostri rapporti sociali, dalle relazioni, quello che è legato ai nostri sentimenti e accende le nostre piccole e grandi idee. Ma senza dimenticare come al di sopra di tutto c'è un calore che avrei dovuto nominare per primo ed è precisamente il dolce calore del sole. Non per nulla popoli antichissimi, dagli assiri agli egizi, hanno adorato nel sole il principio di ogni fecondità. Essi avevano capito benissimo che il calore del sole riscalda la speranza. Essi sapevano che il sole non solo presiede alla vita, ma la condiziona, e quindi contiene in sé tutti noi, la nostra possibilità di essere e di riprodurci, di tormentarci o di amarci, di piangere o di fischiare sotto la pioggia.⁴⁸⁹

Zahvaljujući upravo ovim razlozima – toplini kao izvoru, pokretaču i njegovateljici života i Suncu koje je prvo koje ju generira – Cecconi se raduje kiši jer će, nakon što ona prestane, sutra „sarà più bello, più atteso e più luminoso“.⁴⁹⁰ Upravo zbog toga ponavlja rečenicu „Meno male che piove“⁴⁹¹ i njegovo instinktivno zviždukanje označava „attesa di nuovo calore“.⁴⁹²

Kao i *Pettegolezzi*, i ova knjiga predstavlja svojevrstan *zibaldone di pensieri* u kojemu se proširuju i nadopunjuju već obrađene teme. Među njima ima izuzetno zanimljivih i zabavnih – autor se pozabavio čitavim nizom sitnica iz svakodnevnog života koje su mu bile poticaj za razmišljanje: osvrti su to na pitanja o umjetnosti, kulturi (mase) i književnom i kulturnom životu (*Capitoletto dedicato all'architettura, Arte, Libri, Tirature, Best-seller, Qual'è il significato dell'arte moderna?, Docce*, itd.), svakodnevna pitanja (*Scioperi*, itd.), pitanja o smislu života i pokušaji autodefinicije (*Chi sono io?*, itd.); stalno prisutna problematika muško-ženskih, odnosno žensko-muških odnosa, žena kao jedinka (*Stupidità della donna, Utilità della donna*, itd.), razvodi, ljubav, seksualnost, homoseksualnost, itd.; „programatski“ članci (*Metodo per diventare un perfetto cretino, Come sverginare una ragazza*, itd.). Poneke su misli – u

⁴⁸⁸ Ivi, str. 8.

⁴⁸⁹ Ivi, str. 8.-9.

⁴⁹⁰ Ivi, str. 9.

⁴⁹¹ *Ibid.*

⁴⁹² *Ibid.*

čemu Cecconi pokazuje izrazitu spretnost – sažete na razinu aforizma: primjerice, *Trucco*: „Le ragazze oggi si truccano come un tempo usavano fare solo le sguadrine. Che ci sia una relazione in proposito?“,⁴⁹³ *Autonomia*: „L’autonomia del pensiero è la più nobile delle aristocrazie: per questo ci sono tanti nobili decaduti“,⁴⁹⁴ *Successo*: „Quanto più un uomo manca di sensibilità, quanto più manca di entusiasmo, di opinioni, di scrupoli e di cultura, tanto più è facile che quest’uomo abbia successo“,⁴⁹⁵ *Storia*: „Diceva Hegel che la storia insegna soltanto la sua *impossibilità ad insegnare qualcosa*. E ciò, a mio avviso, è già un buon insegnamento.“,⁴⁹⁶ *Ideologia*: „Non c’è molta differenza tra un’ideologia e un qualsiasi vino sofisticato“.⁴⁹⁷

Calore je, usprkos izazovnoj naslovnici s erotskim elementima koja poziva čitatelja da je „odmah konzumira“ – „un lavoro maledettamente serio che continua con singolare coerenza un discorso“.⁴⁹⁸

9) *Confessioni al figlio* (1976.)

Cecconi jeve „Ispovijedi sinu“⁴⁹⁹ određene su kao „meditazione e riassunto ed esame di coscienza di fronte a un’esperienza che è, fondamentalmente, di una vita per la letteratura, ma continuamente combattuta, straziata, divisa, offesa, tormentata, contestata, eppure sempre difesa“,⁵⁰⁰ a sam autor, nudeći vlastita „teoretska“ razmišljanja o poeziji i njezinoj svrhi, o razlozima i dominantnim temama ove zbirke navodi sljedeće:

Può un poeta parlare solo a se stesso? Certo che lo può: nessuno glielo impedisce. Però mai come oggi in tempi di così gravi interrogativi per l’uomo si dà la necessità che anche il poeta, proprio perché uomo, cerchi parlare non solo a se stesso ma anche al figlio, a colui che rappresenta l’avvenire e che gli succederà in un futuro incerto, per confessargli le proprie ansie, le constatazioni amare, e gli

⁴⁹³ Ivi, str. 22.

⁴⁹⁴ Ivi, str. 45.

⁴⁹⁵ Ivi, str. 60.

⁴⁹⁶ Ivi, str. 62.

⁴⁹⁷ *Ibid.*

⁴⁹⁸ *La rassegna dei libri: Raffaele Cecconi: Calore* (Editrice Corsara, Venezia; pagg. 220), u „Il Piccolo“, 27. studenoga 1971.

⁴⁹⁹ Cecconi, Raffaele, *Confessioni al figlio*, Stamperia di Venezia, Venezia, 1976.

⁵⁰⁰ Bárberi Squarotti, Giorgio: *Presentazione*. Ivi, str. 5.

approdi provvisori. Pur nella delusione l'esigenza del dialogo deve restare più forte della tentazione al soliloquio. Per questo ho trovato la volontà di riafferdarmi alla parola scritta nel preciso istante in cui, proprio questo tipo di parola, sembra oggi più inascoltata. Io stesso nell'esprimermi non ho fatto che dubitare della mia voce. E per questo ho intitolato *Confessioni al figlio* la presente raccolta di versi che a prima vista sembra un frutto di una pessimistica concezione della vita, ma non senza far notare che anche il pessimismo, in fondo, è solo una forma della speranza. Posso aggiungere che nel mio modo di operare ho sempre cercato un vero di pensiero più che di immagini. Se queste mi hanno soccorso talvolta è perché spontaneamente il dolore si esalta negli aspetti che gli vengono suggeriti. Ma questi aspetti sono soltanto una delle ragioni, sono soltanto i segni esterni della poesia: la quale al mio giudizio forse altro non è se non un'estrema coscienza del vivere e del morire.⁵⁰¹

Ova zbirka pjesama, podijeljena na šest tematskih cjelina (*Contaminazioni bibliche, I passi del silenzio, La notte, Tra parole e cose, Derisione di un paesaggio, Confessione al figlio*) nastavak je Cecconijeve pjesničke aktivnosti, pri čemu je naglasak na autorovoj težnji da poezija bude satkana od stvari, a ne od riječi. Naime, karakteristika je njegove poezije činjenica da su njezini elementi kontrolirani razmišljanjima više nego osjećajima te je ovo autorov specifičan način i oblik nepopuštanja sentimentalizmu, koji „ha pudore delle effusioni anche le più profonde e sentite“.⁵⁰² Radi se o poeziji koja „guarda alla sostanza delle cose: la poesia di un uomo austero che mostra di avere dentro di sé, anche se non confessato e precisato, un ordine di severità architettonicamente costruito e valido“.⁵⁰³ Ugo Fasolo, tada predsjednik „Associazione degli scrittori veneti“, predstavio je ovu zbirku pjesama istaknuvši kako je najvrjedniji Cecconijev prinos književnosti činjenica kako se radi o „uno dei libri più seri [...] che meno concedono al gioco che si fa ora della ricerca soltanto lessicale o della ricerca di forme insolite per dire qualcosa d'insolito visto che qualcosa d'insolito non hanno da dire“.⁵⁰⁴ Zbirka je to u kojoj se pokazuje egzistencija čovjeka „veramente sentita“⁵⁰⁵ a koja se „effonde e si libera dalle pagine con grande ritegno, con grande compostezza, ciò che costituisce il pregio non comune di quest'opera“.⁵⁰⁶ Sam Cecconi pri predstavljanju je istaknuo svoja razmišljanja o vokaciji pjesnika i njegovoj ulozi u svijetu, kao i o karakteristikama istinske poezije:

⁵⁰¹ Ivi, unutrašnje korice.

⁵⁰² *Confessioni di Cecconi*, u „Arena di Pola“, 25. svibnja 1976., str. 164.

⁵⁰³ *Ibid.*

⁵⁰⁴ *Ibid.*

⁵⁰⁵ *Ibid.*

⁵⁰⁶ *Ibid.*

Il poeta [...] scrive con la penna che il mondo gli mette in mano; il poeta è uno che vede e sente anche i cambiamenti minimi, contraddizioni proprie insieme a quelle della società in cui è costretto a vivere. Oggi nascere poeta vuol dire portare in giro per il mondo la visione delle cose come sono anziché di come molta gente immagina che esse siano. E tutto ciò non può essere che motivo di disagio e di sofferenza. Per l'editore, in un'epoca in cui tutto si compra e si vende, un libro è solo un prodotto fatto di parole da vendere. E in questa fabbrica di parole da vendere, c'è sempre meno spazio per la Poesia. [...] Specchio dei tempi [...] prefigura il futuro; scopre nel futuro passato; fa di una poesia tino sfogo esistenziale che però è insieme, forse, una ricerca di fede. Perché [...] se è vero che i propri versi non possono essere sempre un canto di gioia canne il poeta vorrebbe, al contrarlo una vera poesia è sempre in qualche modo una preghiera rivolta a quel grande interrogativo, se credete, a quel Dio sconosciuto che comunque si agita in noi.⁵⁰⁷

U najdužoj pjesmi – *Confessioni al figlio*⁵⁰⁸ – koja je dala naslov i samoj zbirci, a koja je zaista jedna vrst ispovijedi, ali ne samo sinu kojem je upućena, već je ujedno i ispovijed autora samome sebi, kao i njegovim čitateljima jer „Fra tante tensioni non volute, / tra vetri rotti e girandole, / per me fu difficile trovare / una spiegazione logica“⁵⁰⁹ zapravo je jedina njegova želja bila mir jer „Ero da sempre un bambino / con gli occhi spalancati e grandi / ed ora lampeggiano in essi / clamori e lutti“,⁵¹⁰ a sada „Non so trovare il punto / dove la nave giace tranquilla / e forte delle proprie àncore“.⁵¹¹ Jedini je način da se postigne mir „No, non possiamo dire / se non in ciò che in noi finisce, / non possiamo abitare a lungo / se non in paesi immaginari“.⁵¹² Upozorenje je to i savjet vlastitom sinu: „Come un uomo ti parlo dunque / e come un re ai piedi del presepio / per dirti che anche tu finirai / sul mio stesso palcoscenico“,⁵¹³ „Poiché troppe volte, figlio, / quando andai in cerca degli altri / mi accorsi tardi, forse per mia colpa, / che gli altri non c'erano“⁵¹⁴ ali naposljetku sin mora biti svjestan kako se ni u oca ne može pouzdati, jer na vlastitoj koži mora proživjeti ono što ga u životu čeka:

Non fidarti del padre, figliuolo.
Cerca d'interpretare se puoi
il senso del mio amore per te
che per quanto breve nel tempo

⁵⁰⁷ *Ibid.*

⁵⁰⁸ Cecconi, Raffaele, *Confessioni al figlio*, op. cit., str. 77.-82.

⁵⁰⁹ Ivi, str. 77.

⁵¹⁰ Ivi, str. 78.

⁵¹¹ Ivi, str. 79.

⁵¹² *Ibid.*

⁵¹³ Ivi, str. 80.

⁵¹⁴ Ivi, str. 81.

fa cosa viva e grande nel mio cuore.

Ti lascio dunque memoria di questo
e non l'insegnamento di strade.

Cerca da solo le tue promesse.

Cerca da solo le tue scogliere
le tue sconfitte
le tue peregrinazioni.⁵¹⁵

10) *Un culo così* (1979.)

*Un culo così*⁵¹⁶ groteskni je roman, „pamphlet di denuncia, divertimento stilistico, scorribanda tra i luoghi comuni della stupidità umana [...], un libro insolito contro qualsiasi demagogia“⁵¹⁷ koji već svojim naslovom odaje dobar dio tematike koja će se u njemu obrađivati. „Un cul così“ dio je rečenice „Parona, la serva ha il cul così, la serva ha il cul così“⁵¹⁸ koju ponavlja papagaj u vlasništvu pripovjedačeve tetke, a koji, svjedočeći nestašlucima i promiskuitetu njezine domaćice Paoline – koja je majka protagonista – pokušava vlasnici objasniti kako mu je domaćica iz osvete zašila stražnjicu jer „el cul cusio“⁵¹⁹ znači na venetskom „il deretano cucito“.⁵²⁰ Međutim, tetka je rečenicu interpretirala kao „Padrona, la tua serva ha un culo così“,⁵²¹ što bi se odnosilo na veličinu, odnosno obujam služavkine stražnjice, a potonja „tanto che costei ridi oggi e domani non faceva altro che ingrassare e un giorno finalmente trovò un giovanotto che la fece ingrassare del tutto“.⁵²² „Proročke“ riječi brbljavog papagaja uistinu su dovele do rasta Paolinine stražnjice uslijed trudnoće. Stražnjica – „culo“ – ključna je imenica naslova, ključni pojam o kojemu pripovjedač otvara kratku „parentesi“:

⁵¹⁵ Ivi, str. 82.

⁵¹⁶ Cecconi, Raffaele, *Un culo così*, Antonio Lalli Editore, Poggibonsi, 1979.

⁵¹⁷ *Lettere fra noi: Che cosa scrive Cecconi*, u „L’Arena di Pola“, 7. srpnja 1979., str. 2.

⁵¹⁸ Cecconi, Raffaele, *Un culo così*, op. cit., str. 11.

⁵¹⁹ Ivi, str. 12.

⁵²⁰ *Ibid.*

⁵²¹ *Ibid.*

⁵²² *Ibid.*

Non ho mai saputo se sono un illuminista o un conservatore, un predicatore o un rompiscatole, un cronista o un *impiraperle*. Di sicuro ci fu un tempo in cui, forse per l'educazione ricevuta, mai mi sarei permesso di pronunciare in pubblico la parola culo che pure oggi è molto alla moda. Qui evidentemente, trattandosi del primo capitolo di un libro importante, ho fatto un'eccezione per dare al racconto la dovuta vitalità. Ma prometto che d'ora in avanti parlerò di culo con maggior parsimonia, direi con maggior cautela, e al posto di questo termine userò gli equivalenti deretano, sedere, retroparte, nominando il culo nudo e crudo solo in casi di estrema necessità.⁵²³

Il Divino Bepi, odnosno Giuseppe, Bepin, Bepi Bepi Bepi protagonist je romana čija je glavna karakteristika da od majčinog genotipa preuzeo „un cul cusì“:

Però diciamo che il deretano del Divino Bepi non era un ingombro fastidioso da portare a passeggio. Aveva le sue dovute proporzioni che ne limitavano il peso. Aveva una curvatura accentuata ma non abnorme. E gli stessi pantaloni che il Divino Bepi indossava, né troppo larghi né troppo stretti, erano tali da contenere le due natiche senza sfacciataggine, senza esibizionismo, in maniera da metterne in evidenza più che la polpa la loro linea sana, robusta, e nello stesso tempo il bel modellato dell'insieme.⁵²⁴

Kako je odrastao, sve je jasnije postajalo da Bepi, osim fizičke, ima i onu prenesenu dimenziju pravog „guzičara“ odnosno „guzonje“ jer se činilo kako je rođen pod sretnom zvijezdom – sve mu je išlo od ruke: u jednoj prigodi, na školskom izletu u šumi jedini je našao gljivu, i to pozamašna obujma, tako da se pred očima svojih kolega i časne sestre koja ih je vodila pokazao kao „un uomo fortunato“,⁵²⁵ odnosno kao onaj koji je sigurno imao „un deretano così“.⁵²⁶ I dalje u životu stvari su mu se slagale tako da je, ne vlastitom zaslugom, uvijek profitirao. Jednom je prilikom tako postao i političar i osvojio mjesne izbore, budući da je radeći kao turistički vodič shvatio da riječi imaju izuzetnu važnost u međuljudskim odnosima: „a contatto con il pubblico egli infatti imparò subito a conoscere che certe cose si possono ripetere ogni giorno, sempre le stesse, facendo ugualmente presso gli uditori un'ottima figura“⁵²⁷ a pohvale je pobrao izgovorivši rečenicu „Qui si vede chiaramente che l'arte del Rinascimento fa un passo indietro“ koja mu je kasnije poslužila i u njegovim političkim aktivnostima, budući da je uistinu imao „il dono della parola“.⁵²⁸ Upravo je ovo jedna od intencija Raffaelea Cecconija – pokazati kakvu ulogu imaju riječi,

⁵²³ Ivi, str. 13.

⁵²⁴ Ivi, str. 15.

⁵²⁵ Ivi, str. 16.

⁵²⁶ *Ibid.*

⁵²⁷ Ivi, str. 19.

⁵²⁸ Ivi, str. 20.

zajedno s ostalim ljudskim ponašanjima koja zavređuju da im se na određeni način ruga:

Questo libro mette dunque in ridicolo gli atteggiamenti che condizionano le parole e le parole che condizionano gli atteggiamenti. Questo libro prende in giro non gli uomini, ma certe loro idee dure a morire. Prende di mira il qualunquismo di tutti i tempi. Cerca di spompate ciò che è gonfio. Vuole ricordare agli uomini i propri limiti. Ed è quindi un libro che in questa ottica si può ricollegare a Montaigne, a Swift, a Voltaire o a chi altro vi pare; ma comunque si richiama per via diretta a quel fondamentale scetticismo che è il miglior vaccino per l'uomo libero.⁵²⁹

Cecconi također ističe kako je spremnost čovjeka na ruganje samom sebi i drugima „sano ed ironico“⁵³⁰ te čovjeku dozvoljava da se vidi onakvim kakav zapravo jest, „con la nostra spicciola miseria, con la nostra veste di autentici pagliacci che scalciano e si esibiscono nell'arena di un circo“.⁵³¹ Međutim, ono od čega se sastoji „umorismo“ jest „figura“ koja je vidljiva, ali je potrebna „entroterra d'infelicità per poter far ridere“.⁵³² Figura – koja je u prvom planu – ne znači ništa bez zaleđa, jer upravo ono što je nevidljivo u pozadini čini humor(izam) onim što on jest.

Zaključno, *Un culo così* – priča o čovjeku koji se u životu probio pretvarajući se da je glup i govorenjem onoga što ljudi žele čuti, a istovremeno vođen sretnom zvijezdom sve do mjesta u parlamentu što ga ipak ne spašava od smrti, kada mu žena podiže spomenik u obliku njegove stražnjice koja je u velikoj mjeri usmjerila kretanje njegovog života – može biti određen kao groteskni roman u kojemu se

[...] nasconde al di là della beffa e della parodia innegabilmente presenti la visione di un'umanità che si dibatte in un'esistenza difficile, schiacciata dalla banalità di eventi il cui fine ultimo si riesce soltanto a intravedere e soggetta alle ignote leggi di un fato capriccioso e bizzarro.⁵³³

11) *Il sorriso che morde* (1980.)

⁵²⁹ Ivi, str. 5.-6.

⁵³⁰ Ivi, str. 6.

⁵³¹ *Ibid.*

⁵³² Ivi, str. 7. Možda se ovim mislima može korelirati Pirandellova koncepcija humorizma kao „il sentimento del contrario“, cfr. Pirandello, Luigi, *L'umorismo: saggio*, R. Carabba, Editore, Lanciano, 1908.

⁵³³ Papini, Michela, *Raffaele Cecconi: un sorriso che morde*, op. cit., str. 154.

„Smijeh koji grize“ bio bi doslovan prijevod naslova ovog Cecconijevog djela.⁵³⁴ Radi se, kako se da naslutiti iz podnaslova, o epigramu, odnosno njegovom povijesnom razvoju kao „žanra“, pri čemu autor nudi dva različita gledišta – prvo je više „školski“, „povijesni“ pristup, a drugi bi se mogao bi odrediti kao „književni“. Epigram je, kako autor sugerira, nastao kao proizvod „di un rovello intimo e racchiude la somma di una disperazione, riflette un affetto, una vita, una battuta buona o cattiva dettata da un’esperienza buona o cattiva“⁵³⁵ te također ističe kako ga nije izmislio neki bogomdani filozof ili književnik, već je njegov tvorac „obični“ čovjek: „è l’uomo che «dice la sua» e così facendo gli pare di sentirsi più leggero, più saggio, e magari meno infelice“.⁵³⁶ Nakon kratkog uvoda – koji je postao uobičajen na početku svih njegovih publikacija i u kojemu Cecconi govori o razlozima koji su ga naveli na pisanje, kao i o definiciji i mogućoj interpretaciji samoga djela – slijedi sam tekst koji se otvara reinterpetacijom priče o postanku čovjeka. U njemu svojstvenom duhovitom, ironičnom, ali i na momente ciničnom stilu autor iznosi „istinitu“ verziju priče o tome kako je Bog stvorio čovjeka:

In origine la Terra era una specie di pianura sterminata e desolata dove di tanto in tanto si vedevano, a perdita d’occhio, soltanto dei cespuglietti. Dio a quell’epoca era un tizio con la barba bianca lunghissima, scalzo, i capelli sciolti sulle spalle fino ai piedi. Si annoiava. E così un giorno decise di creare l’uomo: forse per fare dispetto a se stesso, o semplicemente per far qualcosa. Si sedette a gambe incrociate, prese una specie di catino o se preferite di pentolino, vi accese sotto un focherello e si mise a rimescolare, in quel recipiente, una misura di acqua e fango. Quando il fango fu di densità giusta rovesciò il pentolino al suolo come fanno i bambini con i secchielli di sabbia. Si trovò ad avere di fronte una forma insolita: la forma di una pentola rovesciata. Ma non era evidentemente di suo gusto. Perciò prese quel po’ di fango tra le mani, cercò di modellarlo un po’, e quando n’ebbe cavata quella che noi oggi chiamiamo forma umana vi soffiò sopra il suo fiato. Il pupazzo di fango si gonfiò, lievitò, prese vita. Se non che appena lo vide il suo creatore esclamò insoddisfatto: «Toh, guarda un po’ cosa ho combinato stamane: uno sgorbio così non l’avrei mai immaginato!» E stizzito diede un calcio negli stinchi alla sua creazione soggiungendo più annoiato di prima: «Adesso tirati in là, per piacere, e non rompermi le scatole».

L’uomo fece una piroetta. Alzò la testa con sdegno quasi per replicare al suo padrone: «Come ti permetti d’insultarmi? Ma tu chi credi di essere?» Poi immediatamente vide il mestolo, vide il pentolino usato poco prima dal suo creatore, e confuso si mise a immaginare, per conto proprio, una storia più nobile della propria genesi.⁵³⁷

⁵³⁴ Cecconi, Raffaele, *Il sorriso che morde: Storia dell’epigramma attraverso i tempi*, Antonio Lalli Editore, Poggibonsi, 1980.

⁵³⁵ Ivi, str. 12.

⁵³⁶ *Ibid.*

⁵³⁷ Ivi, str. 11.

Čovjek je dakle, od samih početaka svojega postojanja predodređen da na određeni način reagira na situaciju u kojoj se nalazi. Počesto su takva reagiranja i takav „bisogno di sfogo“⁵³⁸ u sažetom, pisanom obliku, kakav je i epigram sam. U pokušaju da bolje ilustrira važnost epigrama, Cecconi nudi „alternativnu“ (odnosno „pravu“) pripovijest o nastanku čovjeka, izuzimajući sve one elemente koji su karakteristični za biblijsku priču (primjerice, Bog stvara čovjeka jer mu je dosadno a ne zato jer je Tvorac; stvara ga iz blata i vode – element „na svoju sliku“ je izuzet i slično) aludirajući kako je Bog, nakon što je stvorio čovjeka bio odmah nezadovoljan i okrenuo mu leđa na što čovjek reagira, nezadovoljan viđenim, tako da odmah izmišlja „prikladniju“ priču o vlastitom postanku. Sukladno ovome, u Cecconijevom *Il sorriso che morde* – koji nesumnjivo predstavlja bogatu panoramu imena situacija, sadržaja – „si racchiude la somma di una disperazione, si riflette un affetto, una vita, una battuta buona e cattiva dettata da un’esperienza buona o cattiva“⁵³⁹ omogućivši čitateljima da osjete „attraverso i secoli il graffiante sapore e la mordente carica di ironia propria dell’epigramma“.⁵⁴⁰ Ovo je djelo, iako definirano kao *saggio sull’epigramma* na nekoj višoj interpretativnoj razini ironičan prikaz ljudske stvarnosti, u njemu se ogledava „tutto il travaglio dell’esistenza, la caducità delle gioie, l’inesorabile trascorrere del tempo“ u kojemu autor, kako Sergio Cella ističe, „chiacchera a lungo con penna agile e leggera, e delinea a modo suo una storia dell’epigramma, basata su una larga conoscenza di testi e su un misurato senso critico, che gli evita di cadere nel triviale, nel ripetitivo o nella battuta gratuitamente cattiva“.⁵⁴¹

12) *Viaggio in canoa* (1980.)

⁵³⁸ Cella, Sergio, *L'autore zaratino alla ricerca del Suo "io profondo": Ritorna Raffaele Cecconi con due sapidi volumetti*, u „Difesa Adriatica“, Roma, 10. veljače 1981.

⁵³⁹ G. P., *La rassegna dei libri: Raffaele Cecconi, «Il sorriso che morde», Antonio Lalli Editore, 1980., pagg. 88; L. 7.500*, u „Il Piccolo“, 25. travnja 1981.

⁵⁴⁰ *Ibid.*

⁵⁴¹ Cella, Sergio, *L'autore zaratino alla ricerca del Suo "io profondo"*, op. cit.

*Viaggio in canoa*⁵⁴² pjesnička je zbirka u kojoj Cecconi „riflette sui problemi dell’esistenza, dell’amore, della religione, su figure care, momenti della vita, immagini efficaci che si sono impresse nella memoria“.⁵⁴³ Thomas Colbourne, profesor antropologije kojemu je autor povjerio zadatak pisanja osvrta na, odnosno uvoda u njegovu zbirku pjesama, ističe kako je glavna odlika Cecconijevog karaktera činjenica kako „anzitutto rifiuta i miti, i toni alti, le grandi parole“⁵⁴⁴ te ovo njegovo djelo predstavlja „compagno di viaggio, [...], poesia che ha toni molto intensi e meditativi“⁵⁴⁵ koje za ulogu ima pronalazak tajnovitoga skrivenoga u svakodnevicu jer „l’allontanarsi delle cose in una zona sempre più lontana per cui la vita stessa, con le sue bellezze ed i suoi pesi, diventa il luogo di una realtà sempre più incerta e irraggiungibile“.⁵⁴⁶ Pjesme su podijeljene na sedam cjelina: *Viaggio in canoa*, *Tentazioni*, *Poesie quasi religiose*, *In memoria*, *Poesie d’affetto*, *L’esile profezia*, *Minime* u kojima se, usprkos različitim tematikama, ostvaruje zajednički meditativan ton kojim autor kao da vodi čitatelja na putovanje kanuom, koji je „il viaggio d’ogni uomo su una fragile imbarcazione, che naviga su un immenso fiume, dalle sponde coperte di foreste, dal fondo che copre strati vecchi di milioni di anni“.⁵⁴⁷ Putovanje, odnosno život sam, ma koliko težak bio, ipak postoji te u njemu uvijek biva ono nešto što treba biti istraženo: „esistono e valgono a dare significato all’esistenza proprio questi ricordi, le nostre consuetudini, gli affetti e i desideri, il presente che si innesta sul passato“.⁵⁴⁸ Rečeno možda najbolje ilustrira prva pjesma zbirke, po kojoj je i dobila ime:

Viaggio in canoa

Scendeva la canoa lungo il fiume
verso depositi alluvionali
dove amucchiate giacciono
le ossa di enormi dinosauri
ed ecco al confronto impallidire

⁵⁴² Cecconi, Raffaele, *Viaggio in canoa*, Forum / Quinta Generazione, Forlì, 1980.

⁵⁴³ Cella, Sergio, *L’autore zaratino alla ricerca del Suo “io profondo”*, op. cit.

⁵⁴⁴ Cecconi, Raffaele, *Viaggio in canoa*, op. cit., str. 5.

⁵⁴⁵ Ivi, str. 6.

⁵⁴⁶ *Ibid.*

⁵⁴⁷ Cella, Sergio, *L’autore zaratino alla ricerca del Suo “io profondo”*, op. cit.

⁵⁴⁸ *Ibid.*

la mia piccola solitudine
 e le nostre opulente città
 rapidamente farsi esangui.
 Ma non so dove ho visto tutto questo:
 le miniere e i giacimenti
 le città affondate nell'arenaria
 le catenine al collo dei neonati
 e le feste sempre consumate
 secondo stanchi cerimoniali.
 Non so dove ho visto questo
 ch'è già sepolto in fondo al fiume
 negli strati più fondi della terra.
 Mi ricordo spesso una strada
 il sorriso di un amico
 le corse agli uffici affollati
 le pratiche per la pensione
 e gli amori che non so perché
 a tratti m'illuminarono il cuore.
 E mi ricordo che remavo in una canoa
 verso depositi alluvionali
 e il fiume sulle due sponde incurvava
 intricate foreste da raccontare.⁵⁴⁹

Jedna od pjesama koja se nadovezuje na tematike obrađivane u drugim
 Cecconijevim djelima jest *Al dio dell'assenza*, gdje se pjesnik obraća Bogu koji je
 odsutan⁵⁵⁰ – baš kako ga je prikazao na početku svog djela *Il sorriso che morde* u
 kojem govori o postanku i razvoju epigrama. Vapaj je to čovjeka koji ponovno
 preispituje sliku Boga kao Stvoritelja prisutnog u životu čovjeka, imajući potrebu za
 duhovnom hranom koja će ga zasititi na duže vrijeme, a koju u životu ne uspijeva
 pronaći:

Vorrei trovare ogni sera
 un nome nuovo allo sconforto
 ma trovo soltanto cibo
 incapace di nutrirmi a lungo.

Perché mai così spesso invoco
 qualcuno più grande di me?

Di notte nel buio della stanza
 tormenti mettono radici
 e mi chiude gli occhi un bisogno
 uguale di vita e di morte.

⁵⁴⁹ Cecconi, Raffaele, *Viaggio in canoa*, op. cit., str. 9.

⁵⁵⁰ O temi „odsutnog Boga“ oglasio se također jedan od velikih književnika talijanskog Novecenta – Giorgio Caproni.

Non so più inventare metafore
che celino il dolore dietro le cose.
Dovunque intorno si uccide sempre
il rame più verde dell'albero.

Vorrei gridare e non grido
e vorrei chiedere con forza:
dove sei Dio dell'amore?
Dio della provvidenza?
Dio dell'assenza?⁵⁵¹

Jednu od pjesama, *Alla madre*, autor posvećuje majci, baš kao što je u jednoj od prethodno objavljenih zbirki jednu posvetio ocu. Radi se o pjesnikovoj viziji majke koja je rascijepljena na dva dijela: slika brižne majke koju je imao u djetinjstvu i ranoj mladosti ne odgovara drugoj slici majke, onoj koju ima u zrelijoj dobi. S prolaskom vremena mijenja se i njegovo viđenje vlastite majke: „Ora scoperti fra noi due ritrovo / pensieri adulti su opposte strade“:

Madre è passato il tempo
che al mio letto di febbre sostavi
e porgevi alle mie labbra cucchiai
di buona minestra.
Si stava soli noi due
e tu mi davi il possibile
mentre ascoltavo d'altri ragazzi
le felici grida nel cortile.

Madre è passato il tempo
che i pensieri nostri erano sempre
celati e facili.
Ora scoperti fra noi due ritrovo
pensieri adulti su opposte strade.

Per me avresti portato in dono
te stessa e la tua vita: quella
ch'io non capivo.
E quella che mi desti non bastava
a saziare le molte domande.

⁵⁵¹ Ivi, str. 29. Ovakvoj viziji Boga koji je odsutan mogao bi se korelirati i odnos drugih pjesnika suvremene talijanske književnosti, a posebno G. Capronija. Više o ovome cfr. Gioanola, Elio, *Psicanalisi e interpretazione letteraria: Leopardi, Pascoli, D'Annunzio, Saba, Montale, Penna, Quasimodo, Caproni, Sanguineti, Mussapi, Viviani, Morante, Primo Levi, Soldati, Biamonti*, Jaca Book, Milano, 2005. – *Capitolo quattordicesimo: Io e Dio nella poesia di Caproni*, str. 287.-352., on-line na sljedećoj poveznici: https://books.google.hr/books?id=pA00-TWbB7gC&printsec=frontcover&dq=Psicanalisi+e+interpretazione+letteraria&hl=hr&sa=X&ved=0ahUKEwio p-Lx7u_MAhWnQpoKHUc5AM8O6AEIGTAA#v=onepage&q=caproni%20dio&f=false (pristupljeno 23.5.2016.)

Madre è passato il tempo
di crucci e tenerezze che arricchivano
il tuo presente lasciandomi incerto
di fronte a incerto futuro.
Ora m'ingrandisce uno specchio
il tuo viso diverso
e più ti scorgo madre e più s'allarga
la fossa del mio debito.

Tu vai così, con passo ancora svelto
ma a testa bassa, vestita di scuro.
Non so parlarti né tu a me sapresti.

E io penso alle corse, ai sacrifici
alla tua vita che gli anni mi svelarono
insegnandomi ciò che sei stata.

Fosti insieme terra e prigione
ai miei cieli turbati.

Sei stata per me ancella premurosa
ma non rifugio alle ore tristi.⁵⁵²

Što se tiče Cecconijevog poetskog pokušaja da razumije dramu generacijskog jaza, upečatljiva je također i pjesma koju posvećuje sinu, pozivajući ga da ga ne osuđuje već da ga poslušaj. Pokušaj je to pjesnika da na vlastitog sina prenese svoje životno iskustvo, ali ipak sa zaključkom kako je sam tvorac vlastitog života i kako će sam na vlastitoj koži morati proživjeti ono što mu život donosi, ne zaboravljajući pritom očevu ljubav, koja je, unatoč mogućim nerazumijevanjima, neupitna:

A mio figlio

Figlio mio, se ti parlo una volta,
sappimi una volta ascoltare.
Io so che un giorno tu crescerai
con il peso dei miei presagi
da uomo costantemente in bilico
sul proprio futuro.
Verranno a te al tempo giusto
i bei nastri e il canto delle sirene.
Muteranno i nomi alle insegne
dei luoghi dove tu entrerai.
Vorrei solo che un giorno tu potessi
entrare qualche istante nel mio cuore
per riscoprirvi ciò che soltanto
con gli anni si riscopre.

⁵⁵² Cecconi, Raffaele, *Viaggio in canoa*, op. cit., str. 50.-51.

Devi sapere, c'erano in me
Superfici ruvide e scabre.
Ma c'erano insieme tenerezze
sincere e alla radice non corrose.
Come ho potuto ti ho messo in mano
non entusiasmi inutili
non capelli piumati e promesse
buone per una sera.
Ma ti ho dato un aiuto che se poco
bastò allora alla tua impazienza
spesso basti adesso a ricordarti
come divenni padre per amore.⁵⁵³

O ovoj Cecconijevoj zbirci pjesama sud je ponudila i Liana De Luca, njegova „sugrađanka rođenjem“, istaknuvši važnost ironije u njegovom opusu, koja se također manifestira u autorovoj simpatiji prema Palazzeschiju: ovakva je tendencija vidljiva prije svega u proznim njegovim djelima, ali i u poeziji u njezinoj metrici i u određenim semantičkim odabirima. Giorgio Bárbeti Squarotti tvrdi kako se radi o „il Suo libro più bello: per la capacità, che vi dimostra, di andare davvero a fondo nella verità e nello strazio della vita con un discorso poetico di assoluta limpidezza e purezza“,⁵⁵⁴ a Andrea Zanzotto, jedan od najistaknutijih talijanskih pjesnika druge polovice 20. stoljeća, iznosi sljedeće misli:

Il suo *Viaggio in canoa* è un libro vero, di cui si vedono le necessarie radici, e i frutti spesso di buon livello, o meglio, pienamente “maturo”. Ma queste sono espressioni banali. Io vorrei essere criticamente più preciso, ma da tempo non mi riesce di dedicarmi ad analisi serie. Mi lascio andare alle impressioni (che dovrebbero comunque essere comunicate). Ma lei può essere tranquillo del suo lavoro, nel senso che ogni residuo inevitabile di inquietudini e di frustrazione concerne sempre più lei come persona privata, non il rapporto con l’atto poetico. Il quale del resto non è mai “fatto compiuto”, anche se può dirsi nel suo caso “fatto riuscito”.

2 marzo 1981⁵⁵⁵

13) *Ora che invecchio* (1989.)

⁵⁵³ Ivi, str. 54.

⁵⁵⁴ Cecconi, Raffaele, *Ora che invecchio*, Centro internazionale della grafica, Venezia, 1989., str. 119.

⁵⁵⁵ *Ibid.*

Cecconi o ovom svom djelu u kratkoj posveti koju je napisao darivajući jedan primjerak Znanstvenoj knjižnici u Zadru kaže sljedeće:

Questo libro, con la presentazione di Federico Fellini, è uno dei migliori libri di poesia usciti in Italia nell'ultimo mezzo secolo. Nel senso che inquadra non solo una crisi di tipo personale, ma un malessere che investe una società intera.

Uistinu, radi se o iznimnoj zbirci poezije, za koju je kratak uvod poslužilo pismo velikog Fellinija autoru:

Caro Cecconi,

ho aperto il suo libro di poesie sfogliandolo all'inizio con quel senso di estraneità e di vaga diffidenza che si ha sempre nei confronti dei poeti che non si conoscono, ma poi sono stato toccato da un verso, da un'immagine, dalla musica, dal sentimento, e le ho lette tutte con trasporto crescente, sentendo con gratitudine di trovarmi dinanzi ad un vero poeta.

Perché la poesia ha questa caratteristica, questo segno araldico, di farsi riconoscere quando c'è, e si esprime coi modi ineffabili che appartengono soltanto a lei.

Mi scusi se mi esprimo così rozzamente, in maniera approssimativa; mi ha fatto piacere sentire la sua voce, la voce di un amico nuovo che mi sembra conoscere da sempre.

Le auguro di potersi esprimere così felicemente per tanto tempo ancora. Buon lavoro e buona fortuna.

Federico Fellini⁵⁵⁶

Bitna sastavnica ove zbirke poezije u smislu njezine umjetničke vrijednosti – kao i kod svih djela Raffaelea Cecconija – je i njena oprema, odnosno prije svega ilustracija koja krasí naslovnícu – riječ je o djelu kojega potpisuje talijanski umjetnik Remo Brindisi. Knjiga je tiskana na posebnoj vrsti žućkastog hrapavog papira koji se inače koristi za slikanje akvarelom, što joj daje poseban karakter i u neku ruku naglašava Cecconijevu vjeru u sinergiju različitih aspekata umjetnosti – ovdje je riječ o slikarstvu i pjesništvu. *Copertina*, odnosno njezina unutrašnjost sadrži i osvrt na karakteristike same zbirke, gdje se ističe uloga i važnost poezije i pjesnika, a čiji je autor vjerojatno sam Cecconi:

Non si sa quanto le note che si trovano nei risvolti di copertina possano, con i loro commenti, aggiungere qualcosa ai libri cui si riferiscono.

Diciamo dunque che questa non è una nota ma un semplice invito ad abordare la parola poetica: la quale sola reca in sé le proprie ragioni, le riuscite e le cadute, e tutti quei motivi interpretabili da altri che variano da persona a persona.

⁵⁵⁶ Ivi, str. 5.

Il poeta non scrive né sull'acqua, né sul vento, né sul marmo. Egli dialoga fin dove arriva la sua voce. Dove questa voce arriva essa sovente incide, o si deposita, oppure agisce in qualche misura sulle coscienze. Il poeta diventa così un trasmettitore di esperienze fondamentali.

Egli riesce talvolta a rendere più evidenti sensazioni e giudizi che appartengono alla storia più intima di ciascuno di noi. Pertanto il poeta si presenta ai lettori con un proprio volto, fisso o mutevole quel tanto che è consentito dalla vita.⁵⁵⁷

U nekoliko tematski podijeljenih cjelina (*La Meraviglia, Sestetto Fantastico, Poesie Familiari, Viaggio in Micronesia, Trittico*) Cecconi se vraća već obrađenim temama i motivima, zadržavajući čistoću svog pjesničkog stila, ostajući i dalje pjesnik „stvari“, a ne riječi, kako su ga definirali kritičari pri ocjenjivanju njegovih prethodno objavljenih zbirki poezije.

U pjesmi *Paese mio* možda je najbolje ilustrirano fizičko i psihološko stanje pjesnika u egzilu: on nema mjesta kojega bi nazvao vlastitim – „non ho più un paese mio / e nemmeno un luogo sove sostare“ – njegovo je prebivalište neodredivo, bilo ono na doslovnoj (fizičkoj) razini, a što bi bilo definirano kao „actual exile“ jer poznajući biografske činjenice iz njegovog života znamo da je otišao iz rodnoga grada; bilo ono na prenesenoj (psihološkoj) razini, književnoteoretskim terminima rečeno „inner exile“, a koje je određeno njegovom pjesničkom vokacijom:

Non pretendete da me
solo notizie rassicuranti.
Mi trovo qui da sempre
in bilico sulle stagioni
tra mappe dipinte su carta da parati
e presagi tristi di guerre stellari.
Non ho più un paese mio
e nemmeno un luogo dove sostare.
Abito con il picchio lontani boschi
provvisori percorsi
paesi da definire.

E per tutte queste cose mi restano
molte rughe nel volto e nell'anima.⁵⁵⁸

Pjesme u kojima govori o bliskim osobama / članovima obitelji nisu rijetkost u Cecconijevom pjesničkom opusu: kao što je već navedneo, posvetio ih je više puta vlastitom sinu, ocu, majci, itd. Pjesma *Alla madre* iz zbirke *Viaggio in canoa* koju smo

⁵⁵⁷ Ivi, unutrašnje korice.

⁵⁵⁸ Ivi, str. 28. Primjećujemo također kako prva dva stiha ove pjesme podsjećaju na one puno slavnije: „Non chiederci la parola...“

već spomenuli pjesnikova je izjava o nepremostivom generacijskom jazu, kao i pokušaj shvaćanja postupaka i stavova vlastite majke, a koji mu se čine neprihvatljivima. Majka, motiv koji se ponavlja u pisanju Raffeelea Ceconija, predstavlja za njega u djetinjstvu potporu i čvrsti oslonac, u zrelim godinama više to nije, jer tvrdi kako je bila „*ancella premurosa / ma non rifugio alle ore tristi*“.⁵⁵⁹ Nakon majčine smrti, njena slika u očima sina se mijenja – ne može ne reći „amen“, odnosno blagosloviti ili odriješiti njezine postupke, jer ga progoni grižnja savjesti: „*Come si fa a vivere lietamente / dopo aver visto quegli occhi*“. Pjesnik, evocirajući slike koje vezuje uz majku, na tragu Ungarettijevih poetskih promišljanja, meditira o smislu života i smrti:

Vedo da sempre

Io ti ho vista, madre, mentre morivi
rannicchiata in un angolo del letto
e avevi gli occhi duri nel fondo
spesso senza sorriso e disperati.
Come si fa a vivere lietamente
dopo aver visto quegli occhi?

Madre ti dico amen
perché diversamente non posso.
E penso a coloro che se ne vanno
per lasciarci sempre più contusi
e soli con quel po' di pietà
che l'esistenza ci ha risparmiato.

Io vedo infatti ruotare gli astri
e la storia consumarsi
vedo intorno dappertutto crescere
buoni propositi e fallimenti.
Vedo la tua stanza e i guanciali
da te pazientemente ricamati
vedo le luci la città i treni
perennemente in corsa.

Vedo da sempre come si muore
fragili
dimenticati.

Vedo da sempre tante cose
e non capisco.⁵⁶⁰

⁵⁵⁹ Ceconi, Raffaele, *Viaggio in canoa*, op. cit., str. 51.

⁵⁶⁰ Ivi, str. 75.

Uzevši u obzir čitavu zbirku kao jednu vrstu putovanja kroz život i njegove svjetlije i tamnije trenutke, možemo zaključiti kako Cecconi i ovdje predstavlja bitne „stvari“ i kako ona može također biti interpretirana kao pjesnikov pokušaj stvaranja određenog vodiča kroz džunglu života. Putovanje, koje se provlači kroz pjesme implicitno, ali i eksplicitno samim naslovom – *Ora che invecchio* – naglašeno je prolaskom pjesnika kroz različita doba života, kao i dijelom koji je naslovljen *Viaggio in Micronesia*, a u suštini predstavlja poticaj na pjesničko stvaralaštvo koje je, iako ga mnogi smatraju nepotrebnim i suvišnim, ipak prijeko potrebno ne samo autoru kao jedan oblik egzistencijalističkog oduška, već i čitavom ljudskom rodu kao poruka, pouka i bratsko suosjećanje.

14) *Dio è un buffone?* (1991.)

I ova zbirka pjesama koja nosi neobičan naslov – što je uostalom, karakteristika cjelokupnog Cecconijevog književnog stvaralaštva – pjesnikov je pokušaj davanja odgovora, ili bolje reći „riflessione“ o temeljnim pitanjima koje muče čovjeka od pamtivijeka. Kako i sam naglašava u uvodu, zbirka nije blasfemična (iako bi se iz naslova dalo pomisliti na to) i ne ukazuje na stajalište čovjeka koji pokušava „ignorare il sacro e a sbeffeggiarlo“⁵⁶¹ već polemizirajući predstavlja „quel latente e confuso bisogno del sacro che tuttora si agita in fondo a molti uomini sempre più frastornati da un modo di vivere che non soddisfa“⁵⁶² na marginama jednog podijeljenog društva. Uvodna pjesma, istog naslova kao i zbirka, pjesnikov je razgovor – odnosno, kako sam ističe „incontro con il Padreterno in un’osteria di campagna“⁵⁶³ budući da Bog može biti „qualcuno che incontri in un luogo qualsiasi ed impreveduto: qualcuno che cerchi, e neghi oppure offendi, e infine perdi e poi ritrovi inaspettatamente“⁵⁶⁴ Bog je za

⁵⁶¹ Cecconi, Raffaele, *Dio è un buffone?*, Editoria Universitaria, Venezia, 1991., str. 7.

⁵⁶² *Ibid.*

⁵⁶³ *Ivi*, str. 3.

⁵⁶⁴ *Ivi*, str. 7.

pjesnika „Dio mutevole“,⁵⁶⁵ „Dio confuso“,⁵⁶⁶ „Dio assente“,⁵⁶⁷ „Dio che si fa i fatti propri“,⁵⁶⁸ „Dio ciarlatano“,⁵⁶⁹ „Dio da poco“,⁵⁷⁰ „Dio buffone“,⁵⁷¹ „Dio che qualcun ha inventato“⁵⁷² i doživljava ga kao „un'avventura del pensiero / uno spauracchio fra le stelle / con i capelli lunghi e la barba maestosa / tanto per incutere paura“.⁵⁷³ Međutim, iako se ovakva vizija Boga ne uklapa u uvriježeni stav o Stvoritelju, Bog kao takav i molitva, odnosno razgovor s Njim jedino je što preostaje čovjeku jer u njemu uvijek postoji „il bisogno grande ed istintivo / di affidarmi a te con preghiere“.⁵⁷⁴ Pjesnik se, u nadi da će od Njega dobiti odgovor, obraća Stvoritelju upitavši ga je li svjestan svih zala koja se na svijetu događaju i to Mu uvelike zamjera: „non penso mio Signore / che tu abbia sempre il cervello a posto“.⁵⁷⁵ Pita se tko je Bog zapravo i pokušava ga opisati terminima prisutnim u ljudskoj svakodnevnici: „Probabilmente sei un Dio affidabile / che cura il proprio giardino / e annaffi e tagli la tua siepe / come un qualsiasi giardiniere. / Probabilmente ti piacerebbe giocare a bocce / con qualche collega che non hai / nei momenti di ozio che forse ti mancano“.⁵⁷⁶ U svom poetskom pokušaju da jednim imaginarnim razgovorom shvati, odnosno dohvati esenciju Vrhovnog Bića, pjesnik se naposljetku miri sa spoznajom da to neće uspjeti nikada, ali ističe kako je sigurno da sve uvrede koje Mu je uputio nisu ništa drugo nego li pokušaj da Mu se približi:

Di sicuro io credo tu sia
 abbastanza intelligente da capire
 che in realtà quel mio insulto
 era solo un modo per avvicinarti.
 Probabilmente è successo tra noi
 proprio come accade tra gli amanti
 che a volte le parole di scontro

⁵⁶⁵ Ivi, str. 13.

⁵⁶⁶ *Ibid.*

⁵⁶⁷ *Ibid.*

⁵⁶⁸ *Ibid.*

⁵⁶⁹ Ivi, str. 14.

⁵⁷⁰ *Ibid.*

⁵⁷¹ *Ibid.*

⁵⁷² *Ibid.*

⁵⁷³ Ivi, str. 13.

⁵⁷⁴ Ivi, str. 14.

⁵⁷⁵ Ivi, str. 20.

⁵⁷⁶ Ivi, str. 24.

nascondono un bisogno di carezze.⁵⁷⁷

Drugi dio zbirke naslovljen je *Poesie burocratiche* i popraćen je kratkim Cecconijevim proznim *intermezzom* u kojemu se, potaknut jednom Freudovom izjavom o ulozi pjesnika u svijetu,⁵⁷⁸ pita koja je njihova uloga, a ujedno ističe i vlastito iskustvo u okviru ove problematike. On je, kako kaže „un impiegato che scrive delle poesie senza alcuna pretesa di essere un poeta dotato di privilegi e prossimo a verità estreme“⁵⁷⁹ i kao takvog može ga se smatrati „un uomo d’ordine, perfino disciplinato“.⁵⁸⁰ Također kaže kako njegovo pjesništvo može biti shvaćeno kao pokušaj nadilaženja osjećaja melankolije kojega se teško oslobađa, iako ga pokušava preboljeti racionalizirajući ga:

Spesso sono in ascolto ed assente, spesso al di là di un parapetto, di un ostacolo, pronto a seguire un percorso, un traguardo, un luogo che s’intravede e chissà se esiste. Ogni tanto disegno o scarabocchio i contorni delle mie malinconie. Cerco di spiegare la malinconia con dei motivi razionali ma la malinconia rimane. E cerco di darle una ragione, ma la ragione sfugge e la malinconia rimane.

Delle volte considero alcune cose. Ad esempio il bambino, l’albero, la casa. Sono elementi che a prima vista rappresentano la crescita. Poi penso agli anelli di Saturno e di Giove e a un’infinità di altre crescite. E viene il momento che esse ti lasciano imbarazzato, non riesci a stabilire alcun nesso, alcun collegamento fra le parti, e tutto appare negato a una spiegazione credibile per intero.

Allora scrivo una poesia che è come la barchetta di carta varata in mare.

Il poeta, scordando l’impiegato, fantastica sull’oceano e ne misura la vastità.

Da comune mortale, signor Freud.⁵⁸¹

⁵⁷⁷ Ivi, str. 28.

⁵⁷⁸ Cecconi navodi izjavu: „La testimonianza dei poeti [...] deve esser presa in attenta considerazione, giacché essi fanno in genere una quantità di cose fra cielo e terra che il nostro sapere accademico neppure sospetta. Particolarmente nelle scienze dello spirito essi hanno di gran lunga sorpassato noi comuni mortali, giacché attingono a fonti che non sono ancora state aperte alla scienza“, ivi, str. 31. Riječ je o fragmentu preuzetom iz Freudove interpretacije Jensenovog romana *Gradiva – Der Wahn und die Träume in W. Jensens* „*Gradiva*“ (*Sumanutost i snovi u Jensenovoj „Gradivi*“) koja se smatra jednim od njegovih temeljnih tekstova koji se tiču umjetnosti, a na ove su se misli kasnije referirali i neki od poststrukturalističkih filozofa, primjerice Jacques Derrida u svojem eseju *Archive Fever*, kojega smo već spomenuli. Cecconi na istom mjestu ističe kako je Freud tijekom svog života mnogo puta pisao o pjesnicima, pa čak i „schiochezze“ i „banalità“. Usporedbe radi, možemo pridodati još jedan fragment Freudovih razmišljanja o književnom stvaralaštvu i sposobnosti maštanja i potrebi njihovog proučavanja iz njegove studije *Der Dichter und das Phantasieren (Pjesnik i maštanje)* u kojoj se Freud s posebnim zanimanjem osvrće na složenu spregu svjesnih i nesvjesnih čimbenika u ljudskom životu, gdje se termin „pjesnik“ odnosi na književnike u općenitom smislu, a ne samo na lirske pjesnike: „Kad bismo barem u sebe samih ili u onih koji su nam slični pronašli djelatnost u nečemu srodnu književnom stvaranju! Istraživanje takve djelatnosti pružilo bi nam nadu da ćemo steći neke osnovne spoznaje o pjesnikovom umijeću. I zaista, za to postoje izgledi – ta sami pjesnici nastoje umanjiti razmak između svoje osebnosti i općeljudske biti; često nas uvjeravaju da se u svakome čovjeku skriva pjesnik i da će posljednji pjesnik nestati tek sa smrću posljednjeg čovjeka“, Freud, Sigmund, *Pjesnik i maštanje*, prev. Svjetlan Vidulić, u „Treći program Hrvatskog radija“ (1993), 41, str. 122.

⁵⁷⁹ Cecconi, Raffaele, *Dio è un buffone?*, str. 31.

⁵⁸⁰ *Ibid.*

⁵⁸¹ Ivi, str. 31.-32.

U gornjem citatu vidljivo je njegovo stajalište kako je uloga pjesnika prije svega sublimirana u činu maštanja, „fantasticare“ te se u pjesmi *Sotto ai pini*, baš kao u netom navedenom citatu, Cecconi ponovno vraća tematici vlastitog (pjesničkog) poziva:

Non ho mai scoperto la mia vera vocazione
se non fantasticando
costruendo a casa laboriosi oggetti
macchine inutili
immagini a migliaia come nei musei
e senza queste immagini sento che proverei
una grande privazione
come chi dopo aver digerito tutta la vita
passioni e briciole di passioni
teme il deserto.⁵⁸²

Ostale pjesme, nesumnjive umjetničke vrijednosti, dijele ovakvu tematiku pokušaja odgovora na temeljna životna pitanja, okupljene su u ovoj zanimljivoj zbirci pjesama čijem je predstavljanju prethodilo zanimljivo oglašavanje. Naime, kako doznajemo iz lokalnih novina,⁵⁸³ uoči predstavljanja knjige diljem Venecije postavljeni su plakati s pitanjem „Dio è un buffone?“ na kojega su bila ponuđena dva odgovora – da i ne. Nije ni čudo da je postavljeno „referendumsko“ pitanje izazvalo salve neodobravanja i negodovanja od strane raznih pojedinaca i organizacija. Međutim, s vremenskim i ironičnim odmakom možemo kazati kako se radi o duhovitom marketinškom triku koji je pobudio interes, a usuđujemo se i pridodati nije li i „loš“ marketing naposljetku ipak marketing – pobudio on negativne ili pozitivne konotacije, kritike ili komentare. Radi se o „pubblicità aggressiva, ideata per risvegliare l’interesse del pubblico“,⁵⁸⁴ pri čemu je Raffaele Cecconi još jednom pokazao svu svoju duhovitost, kreativnost i marketinško vizionarstvo.

15) *Non me ne frega niente* (1993.)

⁵⁸² Ivi, str. 51.

⁵⁸³ *Perplessità e proteste per un manifesto ritenuto irriverente*, u „Il Gazzettino“, Venezia, 12. prosinca 1991.

⁵⁸⁴ *Ibid.*

Non me ne frega niente,⁵⁸⁵ Cecconijev je izraz prezira prema hipokriziji sustava, a posebno prema licemjernosti izdavaštva i književnosti. Autor svojim nekonvencionalnim izražavanjem pruža najširu definiciju svojega djela: „Per chi ci crede questo libro è un avvenimento culturale. Per chi non ci crede è una stronzata“,⁵⁸⁶ poetskog manifesta Cecconijevog *menefreghisma* u izdanju izdavačke kuće provokativnog naslova,⁵⁸⁷ a koji je prije svega iskaz autorove želje da nakon toliko godina tijekom kojih je bio ozbiljan pjesnik postane „il poeta beffardo“.⁵⁸⁸ Već letimičnim pogledom na naslovnici, kao i na kratak biografski zapis o autoru vidljiva je ironija i ruganje samom sebi koje krasi ovo djelo u cijelosti, a posebno je zanimljiv dio u kojem se osvrće na specifičnosti života pojednica u egzilu:

Raffaele Cecconi è nato a Zara ma da lunghi anni vive a Venezia dove esercita senza entusiasmo la professione di commerciante. Quando non vende camicie viaggia in paesi lontani, quando non vende e non viaggia scribacchia del più e del meno come tanti poveracci.

Quest'ultima attività gli ha procurato alcuni riconoscimenti che il tempo ha ormai trasformato in ricordi patetici.

Nel corso della sua vita Raffaele Cecconi non ha fatto altro che invecchiare con fatica. Del mondo capisce poco o nulla: a volte lo interpreta con ironia, a volte con rabbia, e talvolta perfino con dolore. Ma naturalmente sa che tutto questo ha una scarsissima rilevanza.

Segni caratteristici importanti l'uomo che ne ha: è alto, magro, da giovane ha sofferto per una colite di origine nervosa. Diffida dei discorsi altrui e talvolta perfino dei propri. Gli piacerebbe vivere in un'isola remota su cui trascorrere lunghe ore della giornata contemplando il mare e la linea dell'orizzonte.

Non beve vino, non fuma, non ha mai indossato un blue jeans. Non sa guidare l'automobile e non ha mai comprato il biglietto di una lotteria. Avendo pochi amici in questo senso si considera fortunato. Si esprime in italiano perché l'ha imparato a scuola ma non si sente del tutto italiano. In casa parla il veneto ma non si sente del tutto veneto. Vorrebbe essere un cittadino del mondo ma non si sente del tutto un cittadino del mondo.

Probabilmente non sa nemmeno lui che cos'è. Ed è per questo che ogni tanto scribacchia come tanti altri poveracci.

“Un poeta” disse una volta Zanzotto “è semplicemente un fantasma”.

“Magari lo fosse”. A mio avviso” afferma Cecconi “sarebbe già qualcosa”.⁵⁸⁹

⁵⁸⁵ Cecconi, Raffaele, *Non me ne frega niente*, Edizioni del Pene Lavato, Edizione fuori commercio: Pour les amis, Padova, 1993. Primjerak nam je bio dostupan zahvaljujući prof. Živku Nižiću, kojemu je sam autor darovao knjigu.

⁵⁸⁶ Cecconi, Raffaele, *Non me ne frega niente*, op. cit., str. 39.

⁵⁸⁷ Edizioni del Pene Lavato.

⁵⁸⁸ Ivi, str. 9. Ovoj Cecconijevoj definiciji „poeta beffardo“ možemo priložiti i činjenicu kako je Pirandello u svojoj raspravi o humorizmu odredio dvije ideje ironije: „beffardo“ e „mordace“ s tim da „beffardi e mordaci possono essere anche scrittori indubbiamente umoristici, ma il loro umorismo non consisterà già in questa beffa mordace“, Pirandello, Luigi, *L'umorismo*, op. cit., str. 18.

⁵⁸⁹ Cecconi, Raffaele, *Non me ne frega niente*, op. cit., unutrašnje korice.

Ono što ovom djelu daje posebnu draž jest njegova neposrednost i činjenica kako se Cecconi ne usteže izraziti ono što misli i na eksplicitniji, pa i vulgaran način. U „Divagazione prima“ autor otkriva podrijetlo naslova – naime, radi se o „una frase attualissima“⁵⁹⁰ koja je simptom bolesnog društva u kojemu se svatko bavi sa onim što se tiče isključivo njega samog, a i on je sam čovjek i kao dio društva koje ima mane samih ljudi, što mu dozvoljava da zajedno s njima kaže kako ga nije briga ni za što.⁵⁹¹ Tijekom svojih šezdeset godina života imao je različitih iluzija, koje naziva naivnima, a posebno ideju koherentnosti i moralnosti koje zahtijevaju ponašanje prema određenim pravilima.⁵⁹² Ovakva pravila napustio je jer, kako kaže, ne postoje razočaranja, već jedno jedino razočaranje i više ga nije briga što će tko o njemu misliti i tko i kako će ga tko prosuđivati ili osuđivati. Ono što ga zanima jest da dostojanstveno i što bezbolnije ostari jer je tri četvrtine života potrošio i želi ga završiti dajući si malo oduška prije nego što umre.⁵⁹³ „Poesie impertinenti“ otvara pjesmom *Alle fonti del cazzo* čiji stihovi mogu biti shvaćeni kao pripjev čitave zbirke: „Bevete con me l’arsenico / e l’euforia delle parole crude / e le parole invettive che nessuno / ha più voglia di ascoltare“.⁵⁹⁴ U pjesmi *Il protagonista* vraća se portretiranju samoga sebe:

Sono un poeta dissenziente
mi piace sfottere me stesso
ma talvolta anche la gente.

Sono un poeta impertinente
ciò che capisco capisco poco
e del po' che capisco non capisco niente.

Quale tragedia
e quale dramma
scriverò un opera
sul pentagramma.

Il tema è semplice
la resa sicura:
protagonista un uomo

⁵⁹⁰ Ivi, str. 5.

⁵⁹¹ Cfr. *ibid.*

⁵⁹² Cfr. *ibid.*

⁵⁹³ Cfr. *ivi*, str. 6.

⁵⁹⁴ Ivi, str. 15.

pieno di segatura.⁵⁹⁵

Cecconi ozbiljno shvaća svoju ulogu pjesnika – zafrkanta („poeta beffardo“) te nudi čitateljima nešto što još nije zapisano u analima književnosti – pjesmu o žulju:

HO UN CALLO CHE MI DUOLE

Ho un callo che mi duole tanto
sotto il piede
ho un callo che mi duole tanto
e non so dirvi quanto.

Vorrei ricevere cento lettere di conforto
mille lettere al giorno come una star
per non sentirmi solo con questo mio dolore
con questo mio callo.⁵⁹⁶

Osvrt na ovu neobičnu pjesmu ponudio je na susjednoj stranici: „Ho riletto la poesia su di un callo e mi ha deluso molto. Riconosco in essa della verità. Ma la verità non basta. Gli uomini ed io fra questi, vogliono qualcosa di più e di meno: vogliono *una forma*“.⁵⁹⁷ Pjesma *Quindici anni* nosi ovakav naslov jer ju je napisao sa petnaest godina, a njegov otac ju je tada pokazao prijatelju kako bi ga uvjerio da mu sin ima pjesničkog talenta. Cecconi komentira s dozom ironije kako ju je sačuvao zajedno sa „cuffie da neonato e alle camicine in batista ricamate per me da mia madre“.⁵⁹⁸ *IVA*, pjesma o PDV-u, također je izraz Cecconijevog davanja oduška pjesniku-zafrcantu:

A fine d'anno fai un riassunto
dell'Imposta Valore Aggiunto
in essa non troverai un solo valore
capace di coincidere con il cuore.

Troppe cose hanno l'aspetto sinistro
di un calcolo scritto su di un registro
dove ciò che si aggiunge è già disperso
fra le mille dispersioni dell'universo.

Tu sull'Imposta Valore Aggiunto
morirai ormai vecchio e consunto.

Una morte ridicola e ingrata.

⁵⁹⁵ Ivi, str. 16.

⁵⁹⁶ Ivi, str. 20.

⁵⁹⁷ Ivi, str. 21.

⁵⁹⁸ Ivi, str. 23.

Ma io da poeta ci farò una risata.⁵⁹⁹

U pjesmi *Il poeta moderno* Cecconi daje opis karakteristika modernog pjesnika:

Il poeta moderno ha
parecchi nuovi trallallà
ma non si sa quanto durerà
la sua novità.
Anche perché la novità
non è mai del tutto nuova
si asciuga presto con un po' di sole
e si bagna alla prima piova.

Io non so se sono un poeta
di campagna o di città.
Ma anche se fossi di un altro pianeta
che importanza ha?⁶⁰⁰

Pjesma *Padre nostro* još je jedna od niza autorovih obraćanja Bogu, u kojoj se tekst molitve Oče naš transformira u „aktualniji“ i borbeniji žargon:

Padre nostro che sei nei cieli
fratello o zio o che cavolo sei
dacci oggi il nostro pane quotidiano
magari con burro e marmellata
dacci pure che cazzo vuoi
ma non queste città sporche
rumorose ed insolenti
dove la gente s'ammazza per vivere
quando ormai è già morta
e ogni tanto ti prega, di sera,
solo per mettersi l'anima in pace.⁶⁰¹

Zaključimo kako *Non me ne frega niente* predstavlja izuzetno zanimljiv književni kolaž u kojem se prepleću Ceconijeve „battute“, pjesme i razmišljanja o najrazličitijim pitanja da bi stvorili jednu – samo na prvi pogled trivijalnu – mrežu koja usprkos povremenim pokušajima „banaliziranja“ poetske forme i sadržaja ipak uspijeva sačuvati ono što je svojstveno Cecconiju kao „ozbiljnom“ piscu: promišljanja o smislu života i smrti i važnost umjetnosti kao pokušaja davanja odgovora na pitanja koja su oduvijek mučila čovječanstvo u cjelini, a sam Cecconi je u kasnijim svojim književnim ostvarenjima istaknuo kako je pisanje i izdavanje ove knjige za njega

⁵⁹⁹ Ivi, str. 35.

⁶⁰⁰ Ivi, str. 55.

⁶⁰¹ Ivi, str. 61.

pokušaj oslobađanja „da un peso e da un momento di amarezza che mi gravava sullo stomaco“.⁶⁰²

16) *D... come Dalmata* (1998.)

Nakon objavljivanja zbirke koja predstavlja izvjestan odmak od „ozbiljne“ poezije, Cecconi se ponovno vraća već prokušanim tematikama, a ovaj put riječ je o produbljivanju, odnosno pokušaju prebolijevanja osjećaja nostalgije za izgubljenim zavičajem. *D... come Dalmata*⁶⁰³ zbirka je dijalektalne poezije u kojoj Cecconi, riječima poznatog leksikografa Alda Dura, „offre un forte e interessante recupero del dialetto zaratino“⁶⁰⁴ kojega pokušava „ostinatamente di salvare con ottimi risultati“.⁶⁰⁵ Riječ je o posebnom dijalektu, čije su specifičnosti vrlo dobro poznate spomenutom ocjenjivaču, budući da je i on sam porijeklom Zadranin i njegov je izvorni govornik. Duro ističe kako se radi o „uno zaratino corrotto, una *koinè* veneta in cui gli eventi postbellici e i continui contatti con altre realtà dialettali sia nel Veneto e in senso ampio sia nella Venezia Giulia hanno imbastardito il sostrato originario“.⁶⁰⁶ U svojem predstavljanju ove zbirke pjesama naglasio je kako nije čudno da dijalekti izumiru – radi se o prirodnom procesu – ali su u ovom slučaju nesvakidašnje povijesne okolnosti kumovale ako ne izumiranju, onda znatnom ubrzavanju propadanja i udarcu na zaratinsko-venetski dijalekt. Cecconijeva zbirka pokušaj je njegova očuvanja i, kako Duro ističe, „un libro fatto da uno zaratino per zaratini, ma anche per tutti coloro che desiderano capire. Esso ci riporta a un passato che rinnova il ricordo bruciante di questa diaspora“.⁶⁰⁷

Dijalektalne pjesme koje čine ovu zbirku nastajale su u različitim razdobljima autorovog života – ovo se, između ostalog, da naslutiti iz naslova pojedinih cjelina (*Primi versi, Xe passà i ani, Ultime*) – a zajedničko im je to što predstavljaju povratak

⁶⁰² Cecconi, Raffaele, *La Signora X*, Genesi Editrice, Torino, 2004., str. 180.

⁶⁰³ Cecconi, Raffaele, *D... come Dalmata: poesie nel dialeto di Zara*, Del Bianco Editore, Udine, 1998.

⁶⁰⁴ Cecconi, Raffaele, *D... come Dalmata*, op. cit., unutrašnje korice.

⁶⁰⁵ *Ibid.*

⁶⁰⁶ *Ivi*, str. 10.

⁶⁰⁷ *Ivi*, str. 14.

na izvor inspiracije koji je u Ceconijevom stvaralaštvu najprisutniji: zavičaj, odnosno sjećanje na njega – uspomene na rodni Zadar i Dalmaciju. Uspomene koje ga vežu uz Zadar brojne su, a rodni grad evociran je različitim motivima – bilo morem, kao najvažnijim i najprisutnijim motivom i svim onim što je vezano uz njega (ribari i ribolov, tunje, rive, brodolomi, bracere, jedra) bilo vjetrom (bura), bilo običajima (karneval, fešta sv. Šimuna), bilo hranom (fritule, njoki od kruha), bilo svim onim ostalim motivima i temama koje poezija opjevava na univerzalnoj razini (ljubav, vjera, sjećanja, obećanja, život i smrt). U kratkom uvodu Ceconi ističe kako nije htio pisati o Zadru isključivo terminima koji bi se mogli definirati kao „campanilistici ed encomiastici. Ma ho cercato di mettere in rilievo il valore formativo e l’influsso che esercita su ciascuno di noi la cosiddetta ‘piccola patria’. Proprio oggi, in tempi di massificazione continua, l’uomo consapevole è in grado di rivalutarla“.⁶⁰⁸ Njegova je namjera bila prije svega pisati jer je pisanje „un mio destino. Anche in un dialetto che pochi ancora parlano. E per ricordare una città distrutta dalla storia“.⁶⁰⁹

Dijalekt, koji je uz zavičaj ključna riječ u interpretaciji ove poezije, izuzetno je bitan, ako ne i najvažniji element mikrokulture: u njemu se ogledaju prošlost i sadašnjost, u njemu se spaja staro s mladim, veliko s malim. Upravo je dijalektu samom posvećena pjesma *El dialeto*, čiji pripjev, *ritornello* otkriva njegovu bit i karakter njegovog govornika: „El mio sarà un dialeto un fià bastardo / inquinà de italian e de Tivù / ma mi lo parlo ancora, son testardo, / anca se i dise che nol serve più.“⁶¹⁰ Tema pjesme *La sciarpa* također je dijalekt i u njoj je prije svega istaknuto kako je bitan njegovom govorniku, a posebice kako stari, kada ga sve više i više cijeni i voli i kada mu dijalekt pruža oslonac, utjehu i toplinu, poput mekog šala koji mu obavija vrat:

Penso a ‘sto dialeto
che xe come una sciarpa morbida
el xe propio come un sciale
e piú che t’invenci
piú ti te lo tien streto

⁶⁰⁸ Ivi, str. 15.

⁶⁰⁹ Ivi, str. 17.

⁶¹⁰ Ivi, str. 45.

per scaldarte i ossi e l'anima.

Penso a 'sto dialeto
che xe come la pele tacada al corpo
qualcosa che respira con ti
e con ti more.⁶¹¹

Valja naposljetku napomenuti kako nisu sve pjesme u zbirci napisane na dijalektu: naime, posljednja – *Davanti a un mare azzurro* – figurira kao autorov „congedo“ i pisana je na standardnom talijanskom jeziku, „in quella chiara e musicalissima lingua italiana che in me è cresciuta insieme al dialetto e che ha contribuito a fare di me un italiano integrale per formazione e per sentimenti“.⁶¹²

17) *Ciò che ho visto girando il mondo* (1999.)

*Ciò che ho visto girando il mondo*⁶¹³ žanrovski može biti najjednostavnije određen kao putopis. Na samom početku autor se pita ima li smisla pisati putopise na početku trećeg milenija i daje razloge koji su ga na to potaknuli te postojeće afirmativne argumente za ovakvo stvaranje razlaže na sljedeći način:

Esiste la possibilità di ricavare sorprese non solo dai luoghi meno noti, ma spesso da luoghi arcinoti. Ed ecco dunque il motivo per cui un libro di viaggi ha ancora un senso. Ha un senso perché viaggiare, per ognuno di noi, resta un'esperienza individuale capace di procurare motivi di svago e di distrazione, di paura e di tensione, di riflessione o di puro divertimento.

Il presente libro nasce appunto in questa ottica: è un diario di avvenimenti curiosi o singolari, una raccolta di schizzi, un album di cose e di personaggi che hanno suscitato in me sensazioni diverse nei luoghi diversi.

Penso che fatti degni di attenzione si possono osservare nel più piccolo paesino d'Italia, diciamo sotto casa, oppure nei più lontani mari della Micronesia. Basta che uno sappia scoprire nella realtà ciò che esiste in essa d'insolito e di meraviglioso.

È solo facendo così, anche nell'era dei computers, che un viaggio può arricchirci e diventare una novità.⁶¹⁴

Fragments koji čine ovaj putopis na zanimljiv način dočaravaju etape raznih i brojnih Cecconijevih putovanja: mjesta koja je posjetio nalaze se diljem planeta, a na

⁶¹¹ Ivi, str. 110.

⁶¹² Ivi, str. 117.

⁶¹³ Cecconi, Raffaele, *Ciò che ho visto girando il mondo: nei soliti luoghi o nei posti più strani: avventure incontri esperienze*, Campanotto Editore, Pasian di Prato, 1999.

⁶¹⁴ Cecconi, Raffaele, *Ciò che ho visto girando il mondo*, op. cit., str. 7.-8.

njemu svojstven način nisu ni opisana klasičnim načinom. Radi se prije svega o njegovim razmišljanjima, ono što je u prethodnim svojim proznim ostvarenjima nazivao „pettegolezzima“ koja prikazuju samo djeliće mjesta koja su bila okidač za autorove refleksije. Čitatelj, uzevši putopis u ruke, očekuje kako će cjeline biti naslovljene barem po mjestu kojega se opisuje. Ovdje to nije slučaj. Naslov otkriva temu, a tema je samo potaknuta mjestom i mjesto joj često nije glavna zanimacija. Uzmimo za primjer nekoliko naslova ovih putopisnih crtica, odnosno fragmenata: *Pomodori e laureati*, *Opera buffa*, *Bottoni e paure*, *Vampiri*, *Bistecche di pitone*, *Briciole*, *L'amore e la vastità*, *L'eterno*, *Sogni*, *Un momento*, *La bellezza*, itd. Važna je i činjenica kako su fragmenti kronološki nepovezani, tako da čitatelj – u današnjem vremenu kada se čitanje knjiga svelo na minimum, a čitateljske sfere su prebačene u sublimirani virtualni svijet računala, mobilnih „pametnih“ telefona, tableta i sličnih tehnoloških naprava – može čitati bilo koji fragment, bilo kojim redoslijedom – po vlastitoj volji i mogućnosti.

U posljednjem fragmentu kojega je naslovio *Confessione finale*, autor priznaje kako je oduvijek osjećao potrebu za putovanjima, iako počesto nije imao dovoljno novaca, ali ni nedostatne financije naposljetku ne ispadnu problem jer bi u većini slučajeva sa manje novaca vidio sve što je htio, pa čak i više. Njegova motivacija za putovanja bila je upoznavanje svijeta – voli more i pustinje, voli gradove i sela, voli upoznavati različite ljude i kulture. Sve to je, kako kaže, proizvod njegove „l'ansia di vedere posti nuovi“.⁶¹⁵ Glavni je cilj putovanja za njega nedokučiv, ali možda se ipak radi o dokučivanju, odnosno otkrivanju različitosti:

E forse il punto è proprio qui. Scoprire la diversità. Sentire in essa qualcosa che ci appartiene e che magari non volevamo riconoscere. Scoprire che tutto è uguale e che tutto è diverso. Scoprire che la molla della nostra curiosità non è il desiderio di svelare un qualche mistero, ma di accertare che esistono sempre dei misteri. E sognarli magari.⁶¹⁶

⁶¹⁵ Ivi, str. 156.

⁶¹⁶ *Ibid.*

Poticaj za pisanje putopisa zasigurno je autorova želja za opisivanjem djelića svijeta kojega, čineći spomenuto, pokušava dokučiti. Put je za njega širenje očiju i „partire verso la materialità delle cose che ad un tratto spariscono e si dissolvono“.⁶¹⁷

18) *I pensieri che contano* (2000.)

Ovo je Cecconijevo djelo, poput velikog dijela njegovih prijašnjih ostvarenja, šaroliki prozni kolaž, zbirka kratkih priča i aforizama, odnosno „tranches de vie“, „riflessioni“ te četiri – kako ih autor naziva – „minisaggi“: *Il bisogno e le rivoluzioni*, *La cultura del canile*, *Sull'informazione in genere*, *Lettera contro la vecchiaia*. Vrlo je zanimljiva ilustracija koja se nalazi na naslovnici, a riječ je o grafici koju je izradio kanadski umjetnik zadarskih korijena – Vittorio Fiorucci – gdje je prikazan čovjek koji leži, iz njega raste stablo, a ispod je slogan „ne coupes pas les arbres“, što bi značilo „ne sijecite stabla“.⁶¹⁸ Sam autor o djelu, kojemu je ponudio dva naslova na odabir – *I pensieri che contano*⁶¹⁹ na „copertini“ i *I pensieri che non contano* na „frontespizio“⁶²⁰ – između kojih sam čitatelj može odlučiti koji mu više odgovara, kaže sljedeće:

Ecco un libretto di quelli che adesso non si usano più e che non fanno notizia. Non è un romanzo, non è un poderoso saggio, non ha la pretesa di servire a tutti e ad ogni costo. E forse proprio per questo mi è capitato di scriverlo. Anche l'inutile esiste ed ha diritto di esistere. Non soltanto. A volte può succedere che a qualcuno questo inutile piaccia. Nel quale caso anche l'inutile rivela una propria utilità.

Troverete qui dentro le riflessioni più varie. Pensieri del giorno e della sera: quelli che si depositano in noi con gli anni, e vanno su e giù, ritornano, si dimenticano, e a volte quando te li ritrovi davanti non sai come pigliarli. Alcuni ti piacciono, altri meno, altri li trovi estranei, molti incompleti.

Ma erano proprio pensieri miei?

E come sono nati? e perché? e a cosa servirono?

⁶¹⁷ Ivi, str. 157.

⁶¹⁸ Ovakav odabir naslovne stranice približava ga postmodernizmu, u kojem je ekološka svijest jedan od važnih elemenata.

⁶¹⁹ Cecconi, Raffaele, *I pensieri che contano*, Del Bianco Editore, Udine, 2000.

⁶²⁰ O „dvojakom“ naslovu i motivaciji za njega više na koricama samoga djela: „Tra le cose da segnalare del presente volume è che esso propone due titoli diversi: quello che si legge in copertina e quello che appare sul frontespizio. Così ognuno potrà scegliersi a piacere il titolo che preferisce in virtù delle proprie idee, del gusto e dell'età. Una semplice bizzarria? Può darsi. Ma chi può dire veramente quali siano i pensieri che contano e quelli che non contano? Resta unicamente al lettore decidere in merito scegliendo un titolo o uno diverso. La vita si sa è trasformazione. E spesso è anche indecisione tra cose completamente opposte.“, Cecconi, Raffaele, *I pensieri che contano*, op. cit., unutrašnje korice.

Servirono ogni tanto a tenermi compagnia nei momenti neri o nei momenti lieti. In fondo sono spesso due estremi che si toccano e si travasano l'uno nell'altro. Poiché, come afferma una concezione Inca, ogni cosa contiene se stessa e il suo contrario.

Ha scritto un noto filosofo della scienza: «Fra due giorni avrò cinquant'anni, ma mi sento ancora abbastanza stupido». Mi dispiace anche se non condivido. Io fra due mesi avrò settant'anni e non mi sento stupido. Mi sento semplicemente come quell'uomo a cui si riferisce Italo Calvino: un viaggiatore che riconosce il poco che è suo «scoprendo il molto che non ha avuto e che non avrà».⁶²¹

Riječ je, dakle, o jednom „zibaldone di pensieri“, „annotazioni fulminanti o delicate, riunite in uno spazio che in qualche modo cerca di fissarle e contenerle“,⁶²² „un percorso attraverso argomenti assai vari“.⁶²³

Teme ovih razmišljanja variraju – misli su to o najrazličitijim aspektima života, svakodnevnici, ali i o „ozbiljnim“, filozofskim pitanjima, usporedive sa Sabinim *Scorciatoie e raccontini*. Među mnogim fragmentima – svaki od kojih je zanimljiv i vrijedan sam po sebi – izdvojit ćemo samo nekoliko – nama najzanimljivijih – primjera:

DISTANZA

Ma quale distanza tra noi e le parole!

Cioè tra noi quali siamo, o crediamo di essere, e le parole che dovrebbero rappresentarci.⁶²⁴

MARKETING

Una tecnica ruffiana come tante. Tenta di accaparrarsi non l'uomo, ma il suo portafoglio.⁶²⁵

FUTILE

Spesso è il futile a guidarci e l'inutile a schiacciarci.⁶²⁶

LINGUE

Sul nostro pianeta esistono 6000 lingue. Seimila modi di adattarsi all'equivoco.⁶²⁷

LINGUAGGIO

«La casa dell'uomo» ha detto Heidegger «è il linguaggio».

Probabilmente, più che una casa, è una semplice capanna piena di fessure e di spifferi.⁶²⁸

STUPIDITÀ

È impossibile dare una definizione precisa della stupidità proprio perché essa è multiforme ed estesa come una galassia. Ed essa corrisponde un po' alle nostre opinioni che variano con il variare dei secoli.

⁶²¹ Ivi, vanjske korice.

⁶²² Ivi, unutrašnje korice.

⁶²³ *Ibid.*

⁶²⁴ Ivi, str. 21.

⁶²⁵ Ivi, str. 37.

⁶²⁶ Ivi, str. 41.

⁶²⁷ Ivi, str. 53.

⁶²⁸ *Ibid.*

Lo stupido che non vede e non può vedere al di là della propria opinione che ritiene comunque giusta. Lo stupido è sempre l'altro, non noi. Nessun uomo al mondo ammetterebbe di essere stupido perché è convinto di non esserlo. Considerando ciò, paradossalmente, sembrerebbe che la stupidità non esista. In realtà il vero stupido è un uomo privo di curiosità e soprattutto privo di dubbi.⁶²⁹

BACI

A proposito di mia moglie. Ci conosciamo da quarant'anni e da quarant'anni ci vogliamo bene. Però ogni tanto penso una cosa ed è questa: vorrei morire io prima della donna che mi è stata a fianco per anni. E vorrei che prima di andarmene per sempre il volto di mia moglie si chinasse su di me con un sorriso per poi sfiorarmi gli occhi con un ultimo bacio.

Come vedete questo discorso è da vecchio sentimentale. Ma accetto, e non mi vergogno, questa mia debolezza.⁶³⁰

19) *Trentatre misteriosi eventi* (2002.)

*Trentatre misteriosi eventi*⁶³¹ riječima Živka Nižića predstavlja „pomak u onom dijelu njegova opusa kojim napada realnost i san (podsvijest) kao nemogućnost definitivnog opisa“.⁶³² Radi se o proznom djelu u kojemu se ovaj Cecconijev književni „napad“ provodi „najapsurdnijim spajanjem elemenata realnog i materijalnog s fantastičnim, fantazmagoričnim, podsvjesnim ili potpuno izmišljenim i naoko nemogućim“.⁶³³ Sam autor ove je „narativne minijature“⁶³⁴ definirao u predgovoru kao „delle storie che attraverso un meccanismo narrativo vanno ad urtare contro ogni logica comune“,⁶³⁵ a spomenuta logika „risulta spesso inadeguata quando si scontra con una serie di fatti imprevedibili“.⁶³⁶ Kao i ostala njegova književna ostvarenja, bilo u poeziji bilo u prozi, i *Trentatre misteriosi eventi* predstavlja autorov pokušaj interpretacije uloge i sudbine čovjeka u kaosu koji ga okružuje, on „descrive ed accumila alla rinfusa le molte cose che esistono come per chiedere: ‘C’è qualcuno qui?’. Oppure: ‘C’è qualcosa?’“⁶³⁷ odnosno „appello alla fantasia in modo da raccontare, apparentemente a ruota libera, storie al limite dell'assurdo e del

⁶²⁹ Ivi, str. 62.

⁶³⁰ Ivi, str. 89.

⁶³¹ Cecconi, Raffaele, *Trentatre misteriosi eventi*, Mobydick, Faenza, 2002.

⁶³² Nižić, Živko, Raffaele Cecconi, *Trentatre misteriosi eventi*, neobjavljeni rad.

⁶³³ *Ibid.*

⁶³⁴ *Ibid.*

⁶³⁵ Cecconi, Raffaele, *Trentatre misteriosi eventi*, op. cit., str. 7.

⁶³⁶ *Ibid.*

⁶³⁷ Ivi, str. 8.

paradosso“.⁶³⁸ Trideset i tri kratke priče književni su pokušaj autorovog dešifriranja stvarnosti, a u pismu Živku Nižiću ponudio je ključ čitanja najprominentnijih, dajući u sažetim crtama vlastitu interpretaciju svijeta i stvarnosti:

L'archeologo

Questo racconto mette in evidenza, con grande ironia, la casualità delle nostre scelte. L'uomo alla ricerca di alcune cose ne troverà delle altre che poi qualcuno s'incaricherà di alterare o amplificare.

Negoziò di ottica

Se la vista non basta si fa ricorso agli occhiali. Importante è vedere bene pur di raggiungere una meta, un panorama ch'è dinnanzi a noi come un muro dipinto. Ma se ci avviciniamo, per impadronircene, scopriamo inevitabilmente che di un muro si tratta.

L'isola dei congressi

In questo racconto scritto in modo semplice, e privo d'invenzioni, il tema del dolore e della diversità nascono da un fatto accadutoomi. Il tono è molto umano.

Il collezionista

Anche questo racconto si riferisce a un fatto che ha suscitato in me delle domande alle quali non è facile rispondere.

Tentativo di educazione di un cane

Le illusioni, le frustrazioni, i desideri, le incertezze, la voglia di cambiare, si mescolano in questo racconto dove un uomo, come un cane avvilito, fantastica su di un improbabile domani mentre la vita in qualche modo trascina in avanti promesse e bugie.

Trivellazioni

Diceva Picasso: "Io non cerco: trovo". Per trovare, evidentemente, doveva prima cercare. Mentre qui degli uomini cercano e non si sa bene che cosa trovino. L'idea di faticare invano è il dubbio che questo racconto insinua nell'animo.

Una cosa che non serve

Anche il proprio lavoro, a cui uno scrittore di solito si aggrappa, può diventare a una certa età un esercizio disperante e deludente.

Narciso

È la storia vera di un affittabarche veneziano che negli ultimi anni della sua vita si dedicò intensamente a riempire una enorme quantità di fogli con disegni che finirono miseramente dispersi.

Il nemico

Qui si assiste a una specie di minitragedia. Perché noi non sappiamo quanti nemici ci sono in noi, e quanti fuori di noi. E forse per questo, in qualche modo, siamo sempre in guerra.

Variazioni impossibili

Chi in un modo e chi in un altro, dice il racconto, siamo tutti al centro di trasformazioni continue. Beati coloro che le capiscono o credono di capirle.

⁶³⁸ Ivi, str. 7.

Il cannone di spago

Qui si vede paradossalmente tutta la vanità di concludere battaglie con armi che quasi sempre si rivelano insufficienti o addirittura ridicole e improprie.

Corriera

Questo racconto vinse il primo premio, su 600 concorrenti, in un concorso per inediti la cui giuria era presieduta da Virgilio Lilli. Ed è il racconto di una corsa verso non si sa dove, l'emblematica fine di tutta una serie di eventi, fatalmente segnati e malinconicamente destinati all'oblio.

Gli altri racconti, nei modi più diversi, potranno suggerire nuovi spunti al lettore ed alla critica. Ma già da questi che ho citato io credo si possa cogliere, per quanto incompleta, la mia attuale visione del mondo.

Spero soltanto di averla resa in forme non banali o, se si preferisce, con uno stile non indegno.⁶³⁹

20) *La Signora X* (2004.)

*La Signora X*⁶⁴⁰ treći je roman Raffaelea Cecconija koji nudi različite mogućnosti interpretacije, a same korice predlažu definiciju ovog djela kao portreta jednog čovjeka i jednoga grada u kojem osnovnu fabulu čini ljubavna priča, odnosno priča o ljubavi koja nudi zanimljiv pogled na ono što se događa u nama, kao i u isto vrijeme oko nas. Kada se rodi, čovjek u većini slučajeva postaje pripadnik jedne obitelji, a obitelj danas predstavlja koncept koji doživljava stalne promjene u svojoj definiciji i funkciji. Međutim, ona uvijek ostaje mikrokozmos i poprište postavljanja brojnih pitanja na koja različite individue pokušavaju dati odgovore na različite načine. U svom životu skoro je svaki čovjek doživio više puta zaljubljanje i ljubav, a malo se tih trenutaka uistinu može nazvati velikima, ovisno o subjektivnom doživljaju onoga tko ih proživljava. Naglasak je upravo na ovoj subjektivnosti, koja često puta opterećuje čovjeka i ne dozvoljava mu da riješi probleme nastale u prethodnim fazama njegovog životnog puta. Tema je, dakle, ovog djela, ne samo kronika života jednog čovjeka i njegovih ljubavi, već i postepeno približavanje starosti i svim nemirima koji ju

⁶³⁹ Riječ je, kako smo već naveli, o autorovom pismu Živku Nižiću.

⁶⁴⁰ Cecconi, Raffaele, *La Signora X*, op. cit.

prate.⁶⁴¹ Roman se otvara kratkim uvodom u kojemu se postavlja pitanje tko je zapravo žena tajanstvenog imena – Signora X – i kakvu ulogu ona ima u ovom djelu:

Va subito detto che in queste pagine la faccenda della Signora X ha un ruolo rilevante e aggiungiamo pure che in qualche modo rappresenta un interrogativo e un mistero.

La Signora X è entrata a far parte della mia vita dopo del mio matrimonio. Si trattava di una donna senza dubbio elegante, a prima vista non bellissima, ma dotata di un fascino sottile da spiegare, che però alla fine risultava molto forte. Non so se fosse spregiudicata nella sostanza o soltanto nel modo di parlare e di muoversi, aveva sicuramente nell'aspetto alcune di quelle caratteristiche che di solito fanno dire di una donna è «una donna di classe» e abitava con disinvoltura un palazzo patrizio nei pressi del Canal Grande. Una di quelle case con enormi saloni che al primo momento, entrandovi, mette una certa soggezione. Va inoltre messo in rilievo, a completare il quadro, che la Signora X era una donna d'affari la quale non nascondeva nella propria conversazione i toni di chi è abituato ad andar per le spicce.

Tuttavia per capire chi era la Signora X, e per comprendere ciò che è stata per me, sarà opportuno che io inizi a raccontare le cose dall'inizio, con ordine come s'usa dire, e precisamente dal momento della mia venuta a Venezia.

Qui infatti io vivo da alcuni anni. E da qui ha inizio il mio racconto costruito essenzialmente intorno a spunti autobiografici ma che in fondo non mancherà di riservare delle sorprese. Stavamo dunque parlando di Venezia.⁶⁴²

Na kraju drugog dijela, koji zapravo predstavlja „fiktivni“ dio ovoga djela, autor sintetizira njegovu problematiku:

Ho narrato in questo libro una storia d'amore, vera come tante, e a un certo punto c'era di mezzo l'occasione di un tradimento con la Signora X. Ve lo rammentate il fatto, le perplessità, i sospetti e i patemi d'animo che comportava? L'intera vicenda sembrava ruotare intorno al quesito se si debbano o no compiere certe azioni. Sembrava addirittura sollevare il problema se certe azioni sia possibile evitarle. Mentre ora per me la Signora X resta soltanto un episodio lontano, una provvisoria infatuazione, e un intrigante riferimento che eventualmente può dare adito ad alcune ipotesi. Oggi infatti mia moglie ed io siamo legati da sentimenti che il tempo ha maturato. Ma ancora per altri la Signora X può diventare un miraggio, il canto di una sirena, la tentazione di una scorciatoia che non sai mai dove ti condurrà né quanto durerà. Perché la Signora X rappresenta tutto ciò che può annidarsi nelle pieghe del presente e del futuro. E ciò che da sempre viene dopo, che non conosci, e che si conosce solo nell'andare avanti fino a quando questo procedere è consentito. A chiamarla con il suo nome la Signora X è essenzialmente un'incognita. E quando le cose avranno seguito il loro corso, quando non saremo più noi a decidere, la Signora X accompagnerà in altri luoghi altri uomini e altre storie, altri legami e altri destini: il che significa in definitiva altre incognite.⁶⁴³

Tko je zapravo Signora X? Možda je najbolje rješenje ovog misterija ponudila Liana De Luca u svojoj recenziji ovog romana, odredivši ju kao onu koja objedinjuje „un proliferare, solo apparente, di divagazioni, in realtà bene collegate in un puzzle

⁶⁴¹ Cfr., *ivi*, vanjske korice.

⁶⁴² *Ivi*, str. 13.

⁶⁴³ *Ivi*, str. 163.-164.

almeno in parte autobiografico“.⁶⁴⁴ Odnos prema Signori X nije kvantificiran, budući da ona predstavlja prije svega simbol imaginarne alternative, one koja je zamišljena, ali ne i realizirana.⁶⁴⁵ U tri dijela koja čine ovo djelo autor pokušava rezimirati svoja razmišljanja o životu i ponuditi prije svega samome sebi, a nakon toga i čitateljima, bilancu vlastitog postojanja. Na jednom mjestu u posljednjem dijelu knjige kaže kako je namjeravao prepričati ljubavnu priču i njezin razvoj bez previše osvrtnja na prošlost,⁶⁴⁶ a prije toga je naglasio kako je i ovo njegovo književno ostvarenje bilo odbijeno od strane više izdavača, koji su se pravdali raznoraznim potrebama tržišta, odnosno čitalačke publike, jer prema njima dobar „književni proizvod“ treba imati sljedeće karakteristike:

Deve essere pieno di commissari di polizia, di ammazzamenti, di mafia, di delitti compiuti o da compiere, di fallimenti, di cambiali, di ruffiani, di politici corrotti e di prostitute in cerca d'autore? Ingredienti forti dunque e acque torbide, fatti di cronaca nera consacrati come avvenimenti eccezionali? E poi magari su questo menu mettete una dose di sesso, di quello grasso pepato, così da condire il tutto per chi è di bocca buona.⁶⁴⁷

Ovim se potvrđuje prevladavajući ukus talijanskog čitateljstva, kojemu je (i do današnjih dana) omiljeni žanr kriminalistički, odnosno detektivski roman.

21) *Quaderno Trevigiano e della Gioiosa Marca* (2005.)

*Quaderno Trevigiano e della Gioiosa Marca*⁶⁴⁸ zbirka je grafika, odnosno „tavole di disegno“⁶⁴⁹ kojima je autor Nello Pacchietto, a popratio ih je komentarima i interpretacijama Raffaele Cecconi. Ove grafike koje prikazuju talijanski grad Treviso i njegovu pokrajinu zapravo su „colloquio intimo, riscoperta religiosa della memoria e del soliloquio, [...] quasi preghiera che si fissa nella mente verso su verso come segno

⁶⁴⁴ De Luca, Liana, *La Signora X: Raffaele Cecconi*, u „La Rivista dalmatica“, 79 (2005), str. 74.

⁶⁴⁵ Cfr. *ibid.*

⁶⁴⁶ Cfr. Cecconi, Raffaele, *La Signora X*, op. cit., str. 181.

⁶⁴⁷ Ivi, str. 167.

⁶⁴⁸ Pacchietto, Nello, *Quaderno Trevigiano e della Gioiosa Marca: Interpretazioni grafiche di Treviso e della sua provincia*, testi e commenti: Raffaele Cecconi, Matteo Editore, Dosson di Casier, 2005.

⁶⁴⁹ Pacchietto, Nello, *Quaderno Trevigiano e della Gioiosa Marca*, op. cit., str. 4.

su segno si forma la sua visione“.⁶⁵⁰ Među brojnim Cecconijevim prinosima u ovoj publikaciji najzanimljivijom nam se čini njegova priča o poznanstvu s velikim talijanskim pjesnikom Andreom Zanzottom i o tome kako ga je posjetio u njegovoj kući u Pieve di Soligo. Na prvi pogled, sa „quel suo aspetto poco vistoso di sempre“⁶⁵¹ ovaj veliki pjesnik djeluje kao „un mite pensionato“,⁶⁵² ali za Cecconija predstavlja prije svega „un poeta e un personaggio“,⁶⁵³ on je čovjek koji je „capace di esprimere nei confronti della nostra società una critica non soltanto sottile e intelligente, ma corrosiva e sferzante“.⁶⁵⁴ Zanimljiv je također i zapis o samom autoru grafika: *Nello Pacchietto e la grafica*, u kojemu se Cecconi osvrće na lik i djelo ovog umjetnika, čija je glavna „ljudska“ karakteristika da „al posto della cravatta porta una farfallina colorata“.⁶⁵⁵

22) *Il venditore di giardini* (2006.)

Nakon objave romana *La Signora X*, Cecconi je pod okriljem izdavačke kuće Genesi – a vjerojatno na preporuku Liane De Luca, čiji je ovo „matični“ izdavač dugi niz godina – izdao i *Il venditore di giardini*,⁶⁵⁶ naslova koji se metaforički referira na književnika. Riječ je djelu koje pripada polju esejistike, zbirci tzv. „minisaggi“, „tante piccole aiuole portate da un carretto girovago“⁶⁵⁷ koje su izlazile u časopisu „Punto di vista“, a gdje Cecconi, kako navodi Liana De Luca u uvodu, „quasi offrendosi al lettore come officiante“,⁶⁵⁸ „con sapienza e concisione“⁶⁵⁹ te sa njemu svojstvenom „comprensione intensa e incisiva“⁶⁶⁰ nudi svoj sud o različitim autorima, među kojima se, uz „zvučnija“ imena nalaze i oni istarskog i dalmatinskog podrijetla. Ovo se djelo

⁶⁵⁰ Ivi, str. 5.

⁶⁵¹ Ivi, str. 13.

⁶⁵² *Ibid.*

⁶⁵³ Ivi, str. 15.

⁶⁵⁴ *Ibid.*

⁶⁵⁵ Ivi, str. 138.

⁶⁵⁶ Cecconi, Raffaele, *Il venditore di giardini*, Genesi Editrice, Torino, 2006.

⁶⁵⁷ Cecconi, Raffaele, *Il venditore di giardini*, op. cit., str. 14.

⁶⁵⁸ De Luca, Liana, *Prefazione*. Ivi, str. 9.

⁶⁵⁹ *Ibid.*

⁶⁶⁰ *Ibid.*

može na određeni način smatrati i Cecconijevom teorijskom raspravom, odnosno iz njega se može iščitati njegovo viđenje pjesničkog stvaralaštva, gdje se i u ovom „genere letterario saggistico“⁶⁶¹ koji predstavlja fuziju kritike i književnosti pokazuje vrlo spretnim, pokazujući se i potvrđujući istovremeno i kao pronicljiv kritičar i kao vrstan književnik. Autore koje je odabrao opisuje „con penna invasiva e inclusiva“,⁶⁶² „scandagliando i loro stati d’animo, i loro risvolti di umanità“.⁶⁶³ Sama zbirka eseja podijeljena je na dva dijela: na prvi, koji se sastoji od „osservazioni, particolarità, curiosità caratteristiche rilevate da incontri anche fortuiti con nomi di primo piano della letteratura novecentesca commentati da allegre o sapide considerazioni“,⁶⁶⁴ a među kojima se ističu analize lika i djela Alda Pallazeschija, Valerija, Montalea, Zanzottoa, Maria Luzija, Itala Calvina, Alda Dura, Dina Buzzatija i mnogih drugih relevantnih imena talijanske književne i kulturne scene dvadesetoga stoljeća, ali i onih čija je pojava imala poseban utisak na području Dalmacije, a među kojima dominira veliki Niccolò Tommaseo, jedna od ključnih književno-kulturnih figura devetnaestog stoljeća. Drugi dio ove zbirke može biti shvaćen kao određeni Cecconijev „sfogo“, a u kojem se nalaze „brani emotivi, creativi, spesso sul filo della memoria, legati agli affetti familiari e ai sottili messaggi che intessono l’esistenza“.⁶⁶⁵ Zbirka se zaključuje „proponendo gli interessi primari dell’autore, che costituiscono un globo di vita / arte / cultura / lavoro / impegno / rapporto con i colleghi scrittori“.⁶⁶⁶ Cecconi se u svojem kratkom uvodu / osvrtu na ovo svoje djelo osvrće prije svega na lik i djelo slikara Normanna Soscie kako ga je opisala američka književnica Eugenia Parry, a čija je slika odabrana kao naslovnica, budući da je ona i inspirirala Cecconija na zajednički naslov „Il venditore di giardini“ onim fragmentima koje naziva plodom svojeg „percorso appartato di scrittore girovago“,⁶⁶⁷ „brevi saggi legati da sottili analogie e dedicati a personaggi che in qualche misura hanno attraversato o solo sfiorato la mia

⁶⁶¹ *Ibid.*

⁶⁶² Ivi, str. 10.

⁶⁶³ *Ibid.*

⁶⁶⁴ Ivi, str. 11.

⁶⁶⁵ Ivi, str. 12.

⁶⁶⁶ *Ibid.*

⁶⁶⁷ Ivi, str. 14.

vita⁶⁶⁸ među kojima se nalaze oni ljudi sa kojima se susretao i oni sa kojima nije, oni ljudi koje je volio te oni koji su mu služili isključivo kao poticaj na „avversioni o affinità“.⁶⁶⁹ Zanimljive su i misli koje prethode samim esejima: riječ je o dva fragmenta aforistično-epigramskog karaktera koji sažimaju Cecconijev literarni „percorso“ – prvome je autor Cecconi, a drugome veliki Eco: „Quando mi sono accorto di essere solo un bambino ero ormai vecchio. Ero cioè un vecchio bambino“⁶⁷⁰ te „Infelice e disperato chi non sa rivolgersi a un Lettore futuro“.⁶⁷¹

Što se tiče samih eseja – moramo napomenuti kako se Cecconi u gotovo svima potvrđuje kao kritičar, ali prije svega kao čitatelj koji pokazuje izuzetnu erudiciju i poznavanje iznimnog broja raznih izvora, a koje sublimira u izuzetno pronicljivu analizu ne strahujući pritom ni od reakcija koje bi moglo izazvati njegovo negativno mišljenje, koje se zna podosta razlikovati od onih ustaljenih. Primjerice, u eseju o Montaleu, čiji sam naslov „Alcune riserve su Montale“ daje naslutiti tematiku, Cecconi nudi niz primjera gdje ilustrira trenutke u kojima „non sempre mi riesce ad amarlo ed apprezzarlo“,⁶⁷² iako za njega tvrdi kako „è un poeta e su questo sono abbastanza d'accordo“.⁶⁷³ Cecconijeva glavna primjedba je na određene Montaleove pjesme objavljene u zbirci *Diario del '71 e '72*, među kojima ćemo izdvojiti *In hoc signo...* i njezine stihove „A Roma un'agenzia di pompe funebri / si chiama l'Avvenire“ koje Cecconi određuje kao „precisazioni scettiche, secche, cariche d'ironia“ ali se istovremeno pita jesu li oni poezija i što je poezija uopće. Ističe vlastito stajalište kako bi svaki pjesnik prije pisanja same poezije trebao „pročistiti“ samoga sebe i „non mettere in carta tutto ciò che gli frulla per il capo“⁶⁷⁴ jer se poezija ne smije pisati „dando solo dei giudizi di merito che somigliano spesso a delle brillanti *boutades*“.⁶⁷⁵ Naposljetku zaključuje kako Montale „discetta e ragiona più da logico

⁶⁶⁸ *Ibid.*

⁶⁶⁹ *Ibid.*

⁶⁷⁰ *Ivi*, str. 17.

⁶⁷¹ *Ibid.*

⁶⁷² *Ivi*, str. 37.

⁶⁷³ *Ibid.*

⁶⁷⁴ *Ivi*, str. 38.

⁶⁷⁵ *Ibid.*

che da poeta. Spesso più che un poeta è un filosofo mancato⁶⁷⁶ jer se može živjeti „al cinque per cento“⁶⁷⁷ ali se tako i ne smije pisati. Drugi esej čiji nam je naslov istoga trenutka pobudio zanimanje i kasnije zaokupio pozornost, a koji pokazuje Cecconijevu bezrezervnu i neustezajuću iskrenost jest onaj o Charlesu Baudelaireu – „Un imbecille di nome Charles Baudelaire“, a čija je tema motivirana sljedećom činjenicom:

Senza mezzi termini, senza giri di parole o preamboli, vorrei dire della mia antipatia e della mia profonda avversione per Charles Baudelaire che nel libro *Il mio cuore messo a nudo* ha proclamato solennemente: ‘Esistono solo tre categorie di individui rispettabili: il prete, il guerriero e il poeta. Sapere, uccidere, creare. Tutti gli altri sono soggetti a servire essendo fatti per la stalla, ossia per esercitare le così dette professioni’.

A prescindere da questa dichiarazione apodittica non ho mai letto una frase più sciocca e che rivela semplicemente l’opinione di un imbecille. Perché ad affermare cose del genere può darsi che uno sia anche poeta, ma come uomo che pensa è in primo luogo un imbecille cui è difficile poter concedere delle attenuanti con la scusa che ha scritto dei versi e che si tratta di versi celebrati da molta critica.⁶⁷⁸

Cecconi se kao zaštitnik interesa publike, odnosno čitatelja, na određeni način ovim komentarima pridružuje (ili najavljuje) onome što, naravno, na višoj teoretskoj razini, rade Calvino i Eco stavljajući čitatelja u prvi plan.⁶⁷⁹ U nizu argumenata koje iznosi protiv stajališta Charlesa Baudelairea Cecconi se najviše vezuje na činjenicu kako ovaj autor pjesnike smatra elitom čovječanstva, a sve ostale (osim spomenutih kategorija svećenika i vojnika) običnim „životinjama“ koje pripadaju štalama te pita Baudelairea nije li on pjesnik upravo zato što postoji „svjetina“ i nije li ga ta „svjetina“ učinila onim što on jest, jer da ona ne postoji, njegova djela ne bi bila čitana i time bi se dovelo u pitanje postojanja smisla njega kao pjesnika. Cecconi svoja razmišljanja o Baudelaireu zaključuje mislima o onome što je umjetnost i tko je umjetnik, pozivajući se konstantno na Baudelaireovu šokantnu izjavu:

Non mi piace lo scrittore e ciò che sostiene, non mi piace la sua condotta e la sua visione del mondo. L’idea di un’arte elitaria, aristocratica, dove il poeta si contrappone “al vulgo sciocco”, alla

⁶⁷⁶ *Ibid.*

⁶⁷⁷ *Ibid.*

⁶⁷⁸ *Ivi*, str. 162.

⁶⁷⁹ Cfr. kritičke stavove spomenute dvojice kanonskih autora talijanske književnosti: Calvino, Italo, *Lezioni americane: sei proposte per il prossimo millennio*, Mondadori, Milano, 2011.; Eco, Umberto, *Sei passeggiate nei boschi narrativi: Harvard University, Norton Lectures 1992-1993*, Bompiani, Milano, 2007. te nezaobilazno Calvinovo djelo u kojemu involvira čitatelja u proces književne „konzumacije“ na sasvim nov način. Calvino, Italo, *Se una notte d’inverno un viaggiatore*, Mondadori, Milano, 2013.

platea e *alla stalla*, non mi seduce affatto. Non perché l'arte debba essere democratica piuttosto che aristocratica. Non perché l'arte debba essere popolare e a beneficio di quel popolo che ha le sue brave carenze e numerosi difetti. L'arte semmai può *anche* essere popolare. Può anche essere, anzi *deve* essere sempre elitaria e aristocratica. Ma aristocratica nel senso in cui aristocrazia significa unicamente misura, intelligenza, assenza d'imbecillità: quell'imbecillità di cui purtroppo Baudelaire, come ho detto fin dall'inizio di questo articolo, ha dato molti casi delle prove evidenti e inequivocabili.⁶⁸⁰

Osvrt na ovo Cecconijevo djelo – koje može biti shvaćeno kao esejistički niz Cecconijevih zanimljivih stajališta koja se počesto ne uklapaju u uvriježenu paradigmu kritičkih analiza – možemo zaključiti citirajući fragment koji govori o autorovom doživljaju knjige kao umjetničkog djela, spomenika koji čuva prošlost za neke buduće naraštaje, jer se i ono samo uklapa u ovu zanimljivu viziju njezine univerzalne vrijednosti i vječnosti, a nakon njega razloge zbog kojih vrijedi njihovo pisanje:

Vi siete mai avvicinati a una tomba che abbia mille o duemila anni? Istantaneamente i vostri passi e i vostri pensieri vengono colti da non si sa quale reverenza in cui si fondono l'idea del tempo, della morte e del silenzio. Un libro scritto è un bronzo antico disepellito, una tomba. È un oggetto che domani lascerà dubbiosi gli archeologi per l'immenso fascino che irradia la vita quando non ci appartiene.⁶⁸¹

Ma allora, viene da replicare, perché agitarsi tanto? perché continuare ad operare? perché continuare ad amare? perché continuare a fare figli, a dipingere o a scrivere?

Perché il segreto dell'arte dello scrivere “consiste in una musica dell'anima, perpetua e involontaria”.

Perché siamo – o probabilmente perché sono – un giardiniere e un inguaribile “venditore di giardini”.⁶⁸²

Naposljetku možemo kazati kako i u ovom djelu možemo primijetiti Cecconijevu sklonost interdisciplinarnosti u umjetnosti, budući da, kao i na brojnim drugim mjestima, propagira koegzistenciju i prožimanje više grana umjetnosti, posebno likovne, glazbene i književne, a unutar književnosti prožimanje poezije, proze, esejistike i sl.

⁶⁸⁰ Cecconi, Raffaele, *Il venditore di giardini*, op. cit., str. 169.

⁶⁸¹ Ivi, str. 211.

⁶⁸² Ivi, str. 245.

23) *La Meraviglia* (2008.)

*La Meraviglia*⁶⁸³ predstavlja treće Cecconijevo djelo objavljeno za izdavačku kuću Genesi, a riječ je o povratku onome u čemu se mnogo puta do tog trenutka pokazao izuzetno osjetljivim, senzibilnim i vještim – poeziji. Naslovnicu ove zbirke pjesama krase zanimljiva grafika Karla Plattnera naslovljena „Maternità“ koja prikazuje crno-sive konture majke koja u krilu drži svoje dijete, evocirajući pritom nebrojeno mnogo umjetničkih prikaza Bogorodice s Djetetom. U uvodu sam se autor ponovno pita o smislu poezije i poziva na poetsko stvaralaštvo, naglašavajući kako se u njegovom slučaju radi o potrebi „di comunicare qualcosa che sta dentro e che si tenta di definire dandogli senso e forma“⁶⁸⁴ te ističe kako je mogao pozvati nekog sposobnog i elokventnog kritičara da mu napiše uvod u kojemu bi ga nahvalio, ali to nije htio, budući da njegova motivacija za pisanje nije više potreba za pohvalom od strane kritičara i kolega, već da bude čitan, jer „un poeta nella sostanza scrive per essere letto più che per essere celebrato nelle presentazioni“.⁶⁸⁵ Pjesnici se često znaju zavaravati činjenicom kako kroz vlastita djela žive više od ostalih ljudi, njihovu egzistenciju obilježava skrivanje u „fragile giardino delle proprie figurazioni verbali“,⁶⁸⁶ ali to nije ništa drugo nego čin gledanja „un fuscello mentre viene sbattuto sulla riva delle onde“.⁶⁸⁷

Na nešto manje od dvjesto stranica ove zbirke ispisano je stotinjak pjesama kojima prethodi već spomenuta autorova *Premessa*. Grupirane su u četiri dijela: prvi bez posebnog naslova, nakon kojega slijede *Lungo il fiume*, *L'attesa* te *Davanti a un mare azzurro* iz kojih se daju iščitati i glavna pitanja koje muče pjesnika: prolaznost, teškoća i smisao života, melankolija i nostalgija za zavičajem, razmišljanja, razgovori, impresije sa/o bliskim osobama. Posebno su upečatljive četiri kvartine koje čine pjesmu *Biografia* posvećenu njegovoj supruzi:

⁶⁸³ Cecconi, Raffaele, *La Meraviglia*, Genesi Editrice, Torino, 2008.

⁶⁸⁴ Cecconi, Raffaele, *La Meraviglia*, op. cit., str. 7. Ovakav stav mogao bi se povezati s Danteovom reprezentacijom pjesničkog stvaralaštva, odnosno njegovom koncepcijom *dolce stil nuovo* u raspravi s Orbiccianijem: „Io mi son un che quando / Amor mi spira, noto ed a quel modo / ch'ei ditta dentro vo significando.“, *Purgatorio*, c. XXIV, v. 52-54.

⁶⁸⁵ Cecconi, Raffaele, *La Meraviglia*, op. cit., str. 8.

⁶⁸⁶ *Ivi*, str. 9.

⁶⁸⁷ *Ibid.*

La mia biografia non porta date:
ho errato spesso per le strade degli uomini
ma senza convinzione,
se fui all'erta nelle asprezze che contano
fui anche assente in cento occasioni.

Oh, come donna posso certo dire
di averti molto ed a lungo amata.
Eppure m'inevchiarono solite ore
con tanta voglia di amori nuovi.

Piegato in due
scosso l'equilibrio
perché dovrei cercare un ritmo
un rifugio ad antico soliloquio?

Scorre nel rio sotto la casa
d'acqua scura una scura cantilena
ed è voce che basta a coprire
con un sussurro le voci più forti.⁶⁸⁸

Ova zbirka pjesama predstavlja „tesoro perduto che insegue nostalgicamente il poeta, identificandosi nel fanciullo pascoliano che sa accendersi di stupore di fronte alle piccole cose“,⁶⁸⁹ što možda ponajbolje ilustriraju stihovi pjesme *Succede a tutti*: „Ma non so quanti diranno / era un poeta / uno che visse godendo / per piccole cose / uno che anche d'inverno / nell'aprire le finestre / immaginava eterne primavere / ma senza crederci“. ⁶⁹⁰ Ono što preostaje čovjeku u njegovoj svakodnevnicu jest upravo „la meraviglia“, „il deposito d'oro che è pegno dello splendore eterno“, ⁶⁹¹ a prikazano je u pjesmi *Veder morire*, posebno u njenoj prvoj i zadnjoj strofi:

Veder morire l'acqua e la fonte
il sorriso del giorno, i panorami
veder svanire la lunga spiaggia
lontana tra scogli e riverberi.
Veder mutare l'allegria, le maschere
la luce nelle stanze dove sei stato
e confondersi insieme e sovrapporsi
i ritagli del mondo colti dall'alto.
Veder languire tra le foglie il sole
o la bocca amata per anni,

⁶⁸⁸ Ivi, str. 51.

⁶⁸⁹ Buldrini, Flavia, *La meraviglia*, u „Literary“, 11/2015 – on-line na sljedećoj poveznici: http://www.literary.it/dati/literary/b/buldrini/la_meraviglia.html (pristupljeno 21.1.2016.)

⁶⁹⁰ Cecconi, Raffaele, *La Meraviglia*, op. cit., str. 107.

⁶⁹¹ Buldrini, Flavia, *La meraviglia*, op. cit.

veder gli oggetti consumarsi in attesa
di passare in altre mani.
Vedere il tumulto farsi penombra
e il gesto ancora ripetersi
per tentare più stanco le occasioni
di un giorno faticoso da conquistare.

[...]

Veder queste ed altre cose al punto
da non sapere più chi sei.
Veder ricrescere l'erba sui piccoli
dimenticati cimiteri.
Veder morire quando tutto rivive
nello sguardo dei figli.
Veder morire quando tutto muore
ma mai la meraviglia.⁶⁹²

Zbirka *La Meraviglia* je još jedan od autorovih poetskih pokušaja odgovaranja na životna pitanja, u čijim se pjesmama otkriva njegov optimizam i neuništivi duh. U svijetu u kojemu se sve polako mijenja i umire i gdje je jedino smrt neupitna „la meraviglia“ je ono što, u Cecconijevim očima, baš kao i Leopardijeva *Ginestra*, uvijek uspijeva preživjeti i ostaje za budućnost.

24) *Grilli e capricci* (2011.)

Cecconi je u svojem književnom opusu više puta pokazao kako vjeruje u simbiozu književnosti i likovne umjetnosti. Ovo dokazuje brižan odabir grafika, slika i fotografija koje rese njegove publikacije (sjetimo se prije svega njegovih bogato opremljenih zbirki pjesama *Una vita ladra* i *Ora che invecchio*, kao i svih ostalih djela koje je objavio).⁶⁹³ *Grilli e capricci*⁶⁹⁴ bespogovorni je dokaz ove Cecconijeve vjere u umjetnost, budući da se radi o voluminoznoj zbirci ilustracija i kolaža kojima je autor on sam, a iz kojeg se daju iščitati karakteristike koje krasi i njegova književna djela – humor, pronicljivost, neposrednost, preispitivanje, kontradiktornost i sveprisutna

⁶⁹² Ivi, str. 15.-16.

⁶⁹³ Među ilustratorima, slikarima i grafičarima navodimo sljedeće: Brindisi, Campigli, Carena, Conti, Cralli, Fiorucci, Guttuso, Minguzzi, Pirandello, Solari, Soscia, Tamburi, Treccani, Valenzin, Vellani-Marchi.

⁶⁹⁴ Cecconi, Raffaele, *Grilli e capricci*, Arcari Editore, Mogliano Veneto, 2010.

ironija. Bruno Rosada, koji je dao kratak uvod u ovu publikaciju, o Cecconijevom umijeću tvrdi sljedeće:

Questa è l'opera grafica di Raffaele Cecconi, uno scrittore che ha qualcosa da dire.

E se dirlo con la parola si fa che il lettore debba dedicargli un po' di tempo per leggerlo, con le immagini... beh! basta un colpo d'occhio, e il messaggio è recepito. Anzi, "il gioco è fatto". E proprio quel gioco, come suggerisce Huizinga, che include benissimo anche la serietà.⁶⁹⁵

Autorova motivacija za nastanak ovog djela bila je vrlo zanimljiva – na samom početku navodi razloge koji su ga potakli na objavljivanje vlastitih ilustracija, uspoređujući se s Picassom u ironijskom ključu, komentirajući pritom svoje viđenje ironije te naposljetku, vraćajući se svojoj „prvoj ljubavi“ – književnosti, nudeći definiciju pjesnika kao fotografa nevidljivog u potrazi za izgubljenim granicama:

Per quanto mi riguarda ho conservato in me essenzialmente due cose: la sofferenza e l'ilarità. E proprio perché l'una non esclude l'altra mi è venuta voglia di dipingere ciò che vedo all'interno della mia mente ovvero il panorama che si scorge dalla mia personale finestra.

Picasso osservò a proposito dei propri quadri: "Non so da dove mi vengono".

Nemmeno io so da dove mi vengono. Ma forse conosco alcuni motivi che li hanno generati.

Mostri e angeli, simboli e forme, tutto può logorarsi per convivere nell'ironia. E si sa che l'ironia nasce dal disagio mascherando o smascherando tutte le nostre debolezze.

Ci fu un tempo in cui, da poeta, ero una specie di fotografo dell'invisibile in cerca di frontiere perdute.

Ora queste frontiere non so nemmeno se siano mai esistite. E non più con parole, ma con segni e colori, mi limito a descrivere l'esistente come un fantastico gioco ad incastro.⁶⁹⁶

Ovo zanimljivo ostvarenje također nam daje uvid u bogatstvo Cecconijevih talenata. Osim što se već mnogo puta u svojem književnom *percorsu* pokazao vrsnim pjesnikom i prozaistom, a čiji se ironijski odmak može iščitati kao oblik borbe protiv vlastite svakodnevice i životnih nedaća, Cecconi pokazuje izuzetni smisao i u području likovnih umjetnosti, pa se i *Grilli e capricci*, čiji se prilozi u najlajčijem smislu mogu okarakterizirati zanimljivima, ako ne i simpatičnima, mogu interpretirati kao pjesnikov ironijski odgovor na vječna životna pitanja.

25) *Il libro dei contrasti* (2013.)

⁶⁹⁵ Cecconi, Raffaele, *Grilli e capricci*, op. cit., str. 4. O „gioco“ na koji se Cecconi referira, više cfr. Huizinga, Johan, *Homo Ludens: A Study of the Play-Element in Culture*, The Beacon Press, Boston, 1971.

⁶⁹⁶ Cecconi, Raffaele, *Grilli e capricci*, op. cit., str. 9.

*Il libro dei contrasti*⁶⁹⁷ može biti definirano kao djelo koje

[...] riunisce in un voluto scontro intuizioni e reazioni, estri e spunti polemici, proponendo piccoli brani, versi isolati e interrogativi che servono in qualche modo a valutare la diversità delle affermazioni, delle posizioni, delle cose sulle quali ognuno è convinto o crede di non essere convinto.⁶⁹⁸

Izuzetno zanimljiv mozaik autorovih, ali i tuđih razmišljanja – društvo je to vrlih književnika, mislilaca, znanstvenika (navest ćemo samo nekoliko imena: Benedetto Croce, Francis Scott Fitzgerald, Joseph Conrad, Marcel Proust, Josif Brodskij, Pietro Metastasio, Virginia Wolf, Enzo Bettiza, William Shakespeare, Niccolò Tommaseo) – još je jedan od autorovih prozno-aforističnih pokušaja da u jezgrovite misli sažme bitna i „nebitna“ pitanja i pojmove koji muče ne samo njega, već i ljudski rod općenito. Ovaj kolaž misli autorov je prinos veličanju različitosti, a čija je jedina maksima sveprisutni i sveprožimajući kontrast, koji je temelj svih ljudskih uvjerenja.

Uzevši u obzir sva djela koja je objavio Raffaele Cecconi, možemo s punim pravom utvrditi kako se radi o jednoj iznimnoj književnoj ličnosti. Riječ je o piscu koji se u svom opusu okušao u različitim žanrovima, pa tako u njegova ostvarenja ubrajamo više zbirke poezije (*Da un mare all'altro*, *Una vita ladra*, *Confessioni al figlio*, *Viaggio in canoa*, *Ora che invecchio*, *Dio è un buffone?*, *Non me ne frega niente*, *D... come Dalmata*), nekoliko romana (*La Corsara*, groteskni roman *Il culo così*, *La Signora X*), zbirke (kraćih) proza (pripovijetke: *L'Italia degli impegnati*, *Ofelia*, *Trentatré misteriosi eventi*; crtice: *Pettegolezzi d'attualità*, *Calore*, *I pensieri che contano*, saggi: *L'uomo curvo*, *Il sorriso che morde*, *Il venditore di giardini*; putopis u crticama: *Ciò che ho visto girando il mondo*). U njegovim djelima otkriva se izuzetna pjesnička senzibilnost, ali i ironičan otklon od stvarnosti koji je vidljiv kroz različite momente njegovog pisanja, prije svega u njegovim obraćanjima čitatelju u kojima se bespoštedno „obrušava“ na stanje u talijanskom izdavaštvu, apelirajući na licemjernost i glad za zaradom, kao i u činjenici kako o sebi često puta piše u trećem

⁶⁹⁷ Cecconi, Raffaele, *Il libro dei contrasti: Mescolanze di paesaggi luoghi e idee*, Edizioni Giuseppe Laterza, Bari, 2013.

⁶⁹⁸ Cecconi, Raffaele, *Il libro dei contrasti*, op. cit., str. 5.

licu, što bi se moglo interpretirati kao njegov pokušaj zadržavanja objektivnosti, a u isto vrijeme to je i pokušaj približavanja čitatelju, izmiještajući se iz položaja autora u nekoga tko to nije. Kao spomenuto Cecconijevo poigravanje vlastitim likom autora-pripovjedača-lik, zanimljive su i različite druge tehnike i mehanizmi kojima se koristi u svojem opusu, a koje ga svrstavaju uz bok mnogim „kanonskim“ talijanskim autorima te se, kako smo vidjeli, u njegovoj produkciji mogu iščitati mnoge tematsko-formalne reference na neke od velikih autora talijanske književnosti (primjerice na Sabu, Ungarettija, Pirandella i dr.). Cecconi nesumnjivo predstavlja jednu od najzanimljivijih književnih ličnosti (ako ne i najzanimljiviju) talijanskih autora koji su napustili Zadar nakon Drugog svjetskog rata. Zaključno, valja napomenuti kako je Cecconi specifičan utoliko što se njegova djela mogu promatrati u okviru spomenute književnosti „of counter-exile“ jer ne predstavljaju proizvod književnog stvaralaštva koji je isključivo uvjetovan i diktiran egzilom. Naime, književna ostvarenja ovog autora uistinu – napomenimo još jednom kako je opus ovog autora legitimiran od strane kritike – predstavljaju doprinos književnosti u njihovoj raznolikosti koja nikako ne može biti nazvana „svaštarenjem“ (a nju smo – odabirući neke od ključnih elemenata – nastojali što bolje prikazati), lišenoj isključivog memorijalističkog elementa, budući da Cecconi rijetko kada eksplicitno progovara o iskustvu egzila. Naravno da je prisutan autobiografski element, kao i elementi proživljenog egzila, ali kod ovog autora egzil nije patološko stanje o kojemu stalno razmišlja i koje ga opterećuje toliko da piše isključivo o njemu, već pripada njegovoj prošlosti, a njegov je pogled uvijek usmjeren ka budućnosti. Cecconijev je egzil više onaj „artistički“, umjetnički, „unutrašnji“ o kojemu govore Said i Kristeva kao nužnosti stanja intelektualca i književnika, on pripada domeni književnosti koja progovara o bitnim životnim pitanja na univerzalnoj razini.

2) Liana De Luca

Liana De Luca – književnica, pjesnikinja, novinarka, književna i likovna kritičarka – rođena je 16. veljače 1931. u Zadru. Njezin rodni grad, čije napuštanje predstavlja traumatično iskustvo koje će obilježiti njezin čitav život, kao i život tisuća Talijana, motiv je kojemu se u svojim djelima počesto vraća. Kao prva točka njezinog životopisa, u kojemu se gotovo nikad ne spominje datum rođenja, naglašena je uvijek činjenica kako je ona „di origine illirico-partenopea“,⁶⁹⁹ što bi se, dakako, odnosilo na podrijetlo njezine majke (Zadar) i oca (Napulj). Kao dvanaestogodišnja djevojčica napušta Zadar uslijed velikog (trećeg) talijanskog egzodusa iz Dalmacije potaknutog Drugim svjetskim ratom da bi duže vrijeme boravila u Bergamu, gdje je osnovala „Cenacolo Orobico di Poesia“ kojem je bila i prva predsjednica i čija je počasna predsjednica i danas, a potom u Torinu, u kojem i danas živi i stvara. Objavila je izniman broj zbirki pjesama, pripovijetki i raznih kritičkih publikacija, a njezina aktivnost kao književne i likovne kritičarke čiji su prilozi objavljeni u relevantnim talijanskim novinama i časopisima također čini nezaobilazan dio njezinog opusa.⁷⁰⁰

⁶⁹⁹ Na pitanje zašto se izjašnjava „di origine illirico-partenopea“ Liana De Luca jednom je prilikom odgovorila: „Dicono che gli incroci diano i risultati migliori. Indubbiamente arricchiscono le potenzialità di ogni creatura animale e vegetale. La varietà degli elementi compositivi rende l'essere più complesso e quindi più interessante. Inoltre gli offrono possibilità di sbocchi in molteplici direzioni. In realtà io non ho radici, ma ho molti rizomi. La mia esistenza è stata un pellegrinaggio continuo, con una media (finora) di venti traslochi e venti libri. Oltre alla nativa Zara materna e alla Napoli paterna, ha influenzato la mia infanzia la mistica Umbria. Da mia madre fu “Rita da Cascia \ «santa degli impossibili» prescelta \ - iusta ratione - di me a protezione” (Spoleto un solo mondo, in *Luoghi e tempi*). Poi c'è stata Trieste e l'atmosfera mitteleuropea. E Bergamo delle mie prime esperienze letterarie e sentimentali. Infine Torino, probabile ultima tappa, che tenta di arginare con la sua linearità subalpina, gli arabeschi del mio carattere. Ma, tornando doverosamente alla domanda, l'incontro dei miei genitori è avvenuto per via mare, come racconto nella poesia *I miei due mari (Okeanòs)*. E il mare è un elemento fondamentale della mia esistenza di “creatura d'acqua”“; *Intervista (a cura di Liliana Porro Andriuoli)*, u *Lettera in versi: Newsletter di poesia di BombaCarta*, n. 24, dicembre 2007: Numero dedicato a *Liana De Luca*, str. 35., pristupljeno on-line na sljedećoj poveznici: <https://bombacarta.com/wp-content/uploads/letterainversi/letterainversi-024.pdf> (pristupljeno 1.12.2015.)

⁷⁰⁰ Navodimo naslove djela s godinama izdanja: *Ragazze* (poezija, nema datuma), *L'oasi* (poezija, 1951.), *La grata* (poezija, 1957.), *La giustizia deve seguire il suo corso* (radiodrama, 1957.), *Folta stagione: primo premio “Il letterato 1957”* (1958.), *Poesie* (poezija, 1962.), *VIII Casa* (poezija, 1965.), *I miti inalienabili* (1967.), *Nobil donna Emilia dei conti Belli: commemorazione tenuta all'Ateneo di Bergamo, 8 maggio 1969* (1969.), *Il cuore disadattato* (poezija, 1973.), *Che senso ha* (1976.), *Graffiti* (1981.), *La sposa* (pripovijetke, 1982.), *Luoghi e tempi* (1983.), *Storia di Pia e altri piccoli amici* (1984.), *Mediterranee* (poezija, 1987.), *Unica madre* (1988.), *La magnifica desolazione* (1990.), *La figlia dell'Olandese volante* (1991.), *Il posto delle ciliegie* (1995.), *Controfiabe della barriera di Milano a Torino* (1996.), *Itinerari dannunziani* (1996.), *Donne di carta* (1999.), *La grata* (2000.), *Parini* (2001.), *Poe* (2001.), *Tibullo* (2001.), *Uomini di penna* (2002.), *Tasso* (2003.), *Blake*

Književnim opusom ove zadarske pjesnikinje u egzilu bavili su se razni kritičari i znanstvenici, a valja izdvojiti iscrpnu analizu Antonia Catalfama *Liana De Luca: tra mito e quotidianità*⁷⁰¹ u kojoj su analizirani temeljni elementi koji se mogu izdvojiti iz njezine pisane produkcije. Catalfamo se osvrće na opus Liane De Luca počevši od analize odnosa poezija-žena, odnosno žene/a u poeziji, pri čemu ističe sljedeće:

[...] si discute dell'esistenza o meno di un'arte al femminile, diversa da quella maschile. [...] Ma la poesia è sintesi tra realtà oggettiva e realtà soggettiva e la soggettività femminile a me sembra incontestabilmente diversa da quella maschile. Non è solo questione di esperienze. Charles Mauron, padre della psicocritica francese, sostiene che l'artista, con la propria opera, apre una finestra sull'ambiente in cui vive e un'altra sul proprio inconscio. E l'inconscio femminile ha una sua specificità.

Esiste, dunque un'arte al femminile e l'opera di Liana De Luca costituisce un valido esempio. Basti pensare a Unica madre, in cui la poetessa affronta il tema della madre in maniera inedita, diversa, rispetto ai poeti uomini, che descrivono la madre in una dimensione eroica, innaturale: piangente in D'Annunzio, eternamente sacrificata "santa obbedienza") in Betocchi, procreatrice in Alfonso Gatto (si pensi all'immagine della grotta, correlativa dell'utero materno: "una grotta / e in fondo al lume ha il suo bambino"), silenziosa in Pasolini. Liana De Luca ce la presenta nella sua umanità, senza retorica. Solo una donna poteva fare tanto.⁷⁰²

U ovoj studiji ponuđen je detaljniji pregled njenog mladenačkog opusa (do sredine šezdesetih godina prošloga stoljeća), osvrnuvši se na temu gnijezda u zbirci *VIII casa*,⁷⁰³ na neotuđive mitove u zbirci *I miti inalienabili*,⁷⁰⁴ na neprilagođeno srce (*Il cuore disadattato*⁷⁰⁵), na poeziju nepotrebnosti (*Che senso ha*⁷⁰⁶) te na zbirke pjesama *Graffiti*,⁷⁰⁷ *Luoghi e tempi*,⁷⁰⁸ *Mediterranee*,⁷⁰⁹ *Unica madre*,⁷¹⁰ *La figlia dell'Olandese volante*,⁷¹¹ kao i na njezina djela u prozi, nastala do početka devedesetih

(2004.), *Ragazze & vecchiette* (2004.), *Oceanòs* (2005.), *Scrittoio* (2007.), *Della buona ventura* (2008.), *Michelstaedter* (2009.), *Ubaldo Riva - alpino poeta avvocato*, (2013.).

⁷⁰¹ Catalfamo, Antonio, *Liana De Luca tra mito e quotidianità*, Bastogi Editrice Italiana, Foggia, 1992.

⁷⁰² Catalfamo, Antonio, *Liana De Luca tra mito e quotidianità*, op. cit., str. 11.-12.

⁷⁰³ De Luca, Liana, *VIII casa*, Mursia Ed., Milano, 1965.

⁷⁰⁴ De Luca, Liana, *I miti inalienabili*, Edikon Ed., Milano, 1967.

⁷⁰⁵ De Luca, Liana, *Il cuore disadattato*, nota critica di Mario Bonfantini, Giappichelli Ed., Torino, 1973.

⁷⁰⁶ De Luca, Liana, *Che senso ha*, S.E.N.Z.A. Ed., Torino, 1976.

⁷⁰⁷ De Luca, Liana, *Graffiti*, saggio introduttivo di Mario Soldati, Antoniana Ed., Roma-Padova, 1981.

⁷⁰⁸ De Luca, Liana, *Luoghi e tempi*, introduzione di Giorgio Bárberi Squarotti e nota critica di Luciano Erba, Genesi Ed., Torino, 1983.

⁷⁰⁹ De Luca, Liana, *Mediterranee* (I e II edizione), introduzione di Giorgio Bárberi Squarotti, Cappelli Ed., Bologna, 1985.-1986.

⁷¹⁰ De Luca, Liana, *Unica madre*, introduzione di Giuliano Gramigna e nota critica di Giorgio Bárberi Squarotti, Genesi Ed., Torino, 1988.

⁷¹¹ De Luca, Liana, *La figlia dell'Olandese volante*, introduzione di Lorenzo Mondo e nota critica di Vico Faggi, Genesi Ed., Torino 1992.

godina. O produkciji⁷¹² Liane De Luca izašle su mnoge recenzije iz pera raznih novinara i kritičara, iz kojih se može zaključiti iz kojih se može zaključiti kako se uistinu radi o autorici koja se svakim svojim „javljanjem“ potvrđuje kao vrsna književnica, a nadasve kao pjesnikinja, a potom i kao vrsna kritičarka.⁷¹³ Što se tiče znanstvenog proučavanja književne produkcije Liane De Luca, već smo spomenuli nezaobilaznu studiju Antonia Catalfama, koji navodi i brojne druge kritičke priloge, a treba napomenuti kako je ova književnica predmet analiza i s ove strane jadranske obale.⁷¹⁴ Zanimljiva je kao književna ličnost u kojoj se na više razina artikulira njezina profesorska erudicija, bilo na sadržajnoj razini u referenciranju i intertekstualnosti, bilo na formalnoj razini – u stihu, ritmu, rimi i slično, a ključne riječi koje mogu na najjezgrovitiji mogući način sažeti pjesnički i općenito književni opus Liane De Luca jesu: žena, srce, zavičaj (rodni grad), djetinjstvo i more, budući da se neminovno reflektiraju, prožimajući se međusobno, u svakom od njezinih djela. Zavidna je njena pjesnička intuicija, u kojoj se očituje njezin senzibilitet, ali i obrazovanost i načitanost, kao i aktivizam u smislu prepoznavanja ženskih glasova u književnosti i kulturi, o čemu je svoj sud ponudila na poetskoj, ali i na kritičkoj i aktivističkoj razini. Svoj je autoportret dala u više različitih prigoda, a izdvajamo njezin sonet *Liana/luna* koji je posebno zanimljiv jer otkriva sliku koju ima o samoj sebi – kao o onoj koja u neku ruku nema ovozemaljske, već izvanzemaljske karakteristike, na pola puta između mašte i zbilje, kao o onoj koja u sebi sadrži različite dualizme:

Liana che vivi sempre sulla luna

⁷¹² Iscrpniju listu objavljenih recenzija nalazimo u već spomenutom djelu Antonia Catalfama, *Liana De Luca tra mito e quotidianità*, op. cit., str. 91.-92., kao još potpuniji i sistematičniji popis u pjesničkoj antologiji De Luca, Liana, *La grata*, Genesi Editrice, Torino, 2000., str. 373.-393.

⁷¹³ Za Genesi Editrice objavila je niz studija, među kojima izdvajamo novije, objavljene kao monografije: *Donne di carta* (1999.), *Uomini di penna* (2002.) te *Scrittoio* (2007.).

⁷¹⁴ Spomenut ćemo – abecednim redom po prezimenima autora – sljedeće članke: Jurkin, Dajana, *Nostalgia di Zara nella poesia di Liana De Luca*, u *Tempo e memoria nella lingua e letteratura italiana*, Atti del XVII Congresso A.I.P.I., Ascoli Piceno, 22-26 agosto 2006, Vol. IV: Poesia, autobiografia, cultura, Associazione Internazionale Professori d'Italiano, 2009, dostupno on-line na sljedećoj poveznici: http://www.infoaipei.org/attion/ascoli_vol_4.pdf (pristupljeno 10.12.2015.); Mazzieri Sanković, Gianna, *L'universo femminile nell'opera di Liana de Luca*, dostupno on-line na sljedećoj poveznici: http://bib.irb.hr/datoteka/777471.Gianna_Mazzieri_Sankovic_L_universo_femminile_nellopera_di_liana_de_luc_a.pdf (pristupljeno 10.12.2015.); Scotti, Giacomo, *Liana De Luca: radici di Zara*, u *La forza della fragilità: La scrittura femminile nell'area istro-quarnerina: aspetti, sviluppi critici e prospettive*, ur. Elis Deghenghi Olujčić, Volume 2, Edit, Rijeka, 2004.

secondo il segno d'aria dell'Acquario
e non hai l'astolfiana sfortuna
di ritrovare il tuo senno precario

nel tuo sangue s'alterna la stanchezza
latina al mistico anelito slavo
la distratta ironia e la sicurezza
inquieta col silenzio dello s'ciavo.

Liana dal volto pallido di luna
ti conquista il profilo letterario
ti seducono i baci del rimario.

Alla carezza sulla treccia bruna
preferisci l'incontro temerario
con il rigore del vocabolario.⁷¹⁵

Posebno je zanimljiv segment njezinog pjesničkog opusa dijalektalna poezija, u kojoj na krilima imaginacije ponovno šeće ulicama rodnoga grada Zadra, koji je bitan motiv i česta tema njezinog opusa. Tim se dijelom svog književnog stvaralaštva uklapa u tradiciju zadarskog dijalektalnog pjesništva i priključuje piscima prethodnih generacija kao što su Sabalich, Wondrich, Bauch, Seveglievich, Russo i drugi. Možda je najbolja ilustracija dijalektalna pjesma *Ma iera un sogno*:

Stanote go sognà ti, Zara mia,
e go tuta ridesto.
Me son vista putela che zogava
per le rive e sui muri veneziani,
me son fermada in Piazza de' Signori
e go scoltà
le ciacole de babe che no tase
gnanca co dorme.
Go strucà l'ocio per la Cale Larga
a un mulo che passava
e son rimasta sora el vaporeto
– el par un stropaieto –
come una sempia, per un'ora intiera,
a guardar el tuo mar che nol xe el mar
de i altri porti.
Go zigà
adrio de le scoiane e de i morlachi
“ingrumé caragoi”
e son entrada
nela cesa del vecio San Simon
a impizarghe due zeri, perché el faza
la grazia de lassarme in 'sta zità.

⁷¹⁵ De Luca, Liana, *La grata*, op. cit., str. 210. (iz zbirke *Mediterranee*)

Ma iera un sogno e quando el xe finio,
al sveiarme, go pianto.⁷¹⁶

Dakako, autorica o Zadru nije pisala isključivo na dijalektu. Mnoge su njene poezije izraz njezine čežnje za rodnim gradom. Navodimo pjesmu *L'Angelo del campanile* u kojoj je, poput mnogih svojih sugrađana u egzilu (spomenimo u prvom redu Tullia Covaceva, koji je zbirku svojih fragmenata o Zadru naslovio upravo ovako, kao i mnoge druge pjesme istoga naslova te razne reference na ovog anđela kao *topos* u književnim – poglavito pjesničkim – djelima mnogih drugih autora), opjevala poznatog anđela sa zadarske katedrale. Ovaj je anđeo za Lianu De Luca simbol grada i njegov čuvar. On nije samo skulptura, njegovo značenje je uistinu sublimirano na višu razinu gdje za autoricu predstavlja sjećanje na rodni grad u kojemu je prvi put osjetila svoj pjesnički poziv – kako kaže, „male oscuro della poesia“:⁷¹⁷

Le fantasie dal letto di bambina delicada
volavano sulle ali spiegate dell'angelo
svettante dal campanile inquadrato nella finestra.
Il rumore degli idroplani plananti nel mare sottostante,
le sirene delle navi, il vociare dei passeggeri,
i tonfi degli scarichi salivano a farmi compagnia,
mentre i barconi con le mercanzie delle isole vicine
passavano sotto il ponte aperto per loro
verso il fondo del piccolo porto.
Era il ponte che percorrevo ogni giorno
smarrita fra i compagni di scuola, io già minata
dal male oscuro della poesia.
Congiungevano le due sponde anche un vaporetto
dove la mia insegnante incinta al richiamo paterno
balzò in piedi rispondendo «Comandi!» con piglio
asburgico.
La Piazza delle Erbe m'incantava
con le grida, i colori, i costumi delle scoiane
che portavano in bilico sul cèrcine
ceste ampie e pesanti, ricolme
di puine tenute fresche da foglie di fico.
La Cale Larga era la stretta strada per remenarse,
ma preferivo l'ampia Riva Nova

⁷¹⁶ De Luca, Liana, *Ma iera un sogno*, u „L'Arena di Pola“, 26 agosto 2013 (3360), str. 8.

⁷¹⁷ Izraz „male oscuro“ također može biti shvaćen kao intertekstualna referenca na pojam koji koristi Giuseppe Berto. U svom izuzetno zanimljivom (autobiografskom) romanu *Il male oscuro*, kao transkriptu procesa psihoanalize, Berto govori o unutarnjoj borbi autora da svoju aspiraciju postajanja slavnom književnikom realizira objavivši roman kakav dotad nije objavljen. „Il male oscuro“ autorova je bolest – neuroza, ali u isto vrijeme predstavlja njegovu opsesiju književnim uspjehom, o čemu je kasnije pisao u romanu *La gloria*. Cfr. Berto, Giuseppe, *Il male oscuro*, Rizzoli, Milano, 2006.; Id., *La gloria*, Arnoldo Mondadori, Milano, 1978.

o quella Vecia snodata sotto le Mura veneziane.
Zara, città dei miei natali,
città della mia stirpe materna, ti ritrovo
giungendo dalla costiera mai percorsa.
Il viaggio che ricordo sul piroscavo
traversava un paesaggio di isole e di fiordi
che non mi stancavo di ammirare
accanto al padre in bianco abito estivo
per sempre giovane nella fotografia.
Ora non c'è più il confine al cimitero
e il tuo nome straniero mi sconcerta
come l'esplosione colorata delle tue case proletarie.
Il palazzo dove vivevo è stato restaurato
e posso salire al terrazzo del settimo piano
dove giocavo con le sette sorelle Indennimeo.
L'angelo svetta ancora sul campanile del Duomo
ma presenze estranee al nostro segreto
m'impediscono di rinnovare il sogno ricorrente del volo.
Vagabondo nei vicoli dei ricordi
e a ogni svolta mi conforta l'azzurra presenza del mare.⁷¹⁸

Čak je i pjesma *Le (mie) due città* koja, kako naslov sugerira, govori o druga dva grada koji istovremeno jesu i nisu njezini, izraz nostalgije za Zadrom:

Quando ritorno a Bergamo
sempre mi emoziona
il dolce profilo dei colli
che svetta nel San Vigilio.
Merlata di torri e di campanili
l'acropoli si eleva sulle mura
protegge l'ombra di Colleoni
domina la bassa operosa.
Ritrovo calchi di anni passati
nei luoghi cari della prima sosta
riprendo il dialogo coi bergamaschi
di montagna scheggiati e di macigno.

Quando torno a Torino
sempre mi sorprende
il dolce declivio dei colli
marcato dal sigillo di Superga.
I lunghi percorsi paralleli
congiunti dai ponti sul fiume
segnati da glorie sabaude
conducono alle mete preordinate.
Ritrovo il ritmo del tempo presente
nei luoghi cari dell'ultima sosta

⁷¹⁸ De Luca, Liana, *L'Angelo del campanile*, u „L'Arena di Pola“, 19. veljače 2013., str. 8.

riprenndo il colloquio coi torinesi
che vanno lievi di ronchione in scheggia.

Queste sono le “mie” due città
oggi
ma il mare tremola nella memoria.⁷¹⁹

Njezina su „dva grada“ eksplicitno navedena: riječ je o Bergamu i Torinu, a Zadar je impliciran upravo morem. Upravo je motiv mora koji zaključuje navedenu pjesmu stalno prisutan, bez obzira o čemu ova autorica piše. More je doživljeno kao utjeha kada posjećuje njoj sada strani Zadar, a također je i podsvjesni motiv, stalno prisutan u sjećanju, kao podsjetnik na rodni grad. Catalfamo o ulozi njezinog djetinjstva i sjećanja na najranije godine života provedene u Zadru ističe sljedeće:

La memoria dei luoghi d’infanzia rimarrà sempre viva nella mente della poetessa. Liana ricorda i giuochi fantastici con l’angelo del campanile, i sogni di bambina “delicada”, già minata “dal male oscuro della poesia”. Ricorda il rumore degli idroplani che planavano sul mare sotto casa; le sirene delle navi, il vociare dei passeggeri, i tonfi degli scarichi giungere dall’altra sponda; i barconi con le mercanzie delle isole vicine che passavano sotto il ponte aperto per loro. Eppoi la piazza delle Erbe con i suoi colori con i suoi colori vivaci, le grida dei venditori, i costumi delle “scoiane” che portavano in bilico sul “cercine” queste ampie e pesanti, ricolme di “puine” tenute fresche da foglie di fico.

Un microcosmo di colori, odori, sapori, valori e sentimenti scomparso, fagocitato dal neoconsumismo [...] ⁷²⁰

Prilog poznavanju pjesništva Liane De Luca također je antologija *La grata*⁷²¹ koja ga kronološki prati, odabirući njegove ključne momente, pa se iz navedenih razloga nećemo na njega osvrnuti detaljnije te za za detaljnije upoznavanje s ovom autoricom upućujemo na navedene izvore. Radi se o vrlo plodnoj autorici, koja je uz brojne zbirke pjesama objavila i nekoliko prozних djela – dva romana⁷²² i nekoliko zbirki pripovijetki,⁷²³ a pokazala se i vrsnom književnom kritičarkom.⁷²⁴ Kao i Raffaele Cecconi – iako je, za razliku od njega koji za sebe ističe kako je „samouk“,

⁷¹⁹ De Luca, Liana, *Le (mie) due città*, u <https://bombacarta.com/wp-content/uploads/letterainversi/letterainversi-024.pdf> (iz zbirke *La grata*)

⁷²⁰ Catalfamo, Antonio, *Liana De Luca tra mito e quotidianità*, op. cit., str. 14.

⁷²¹ De Luca, Liana, *La grata*, op. cit.

⁷²² De Luca, Liana, *La magnifica desolazione*, Genesi, Torino, 1990.; De Luca, Liana, *Controfiabe*, Lorenzo Editore, Torino, 1996.

⁷²³ De Luca, Liana, *La sposa*, Italscambi, Torino, 1982.; De Luca, Liana, *Storia di Pia e altri piccoli amici*, Mursia, Milano, 1984.

⁷²⁴ De Luca, Liana, *Itinerari dannunziani*, Laboratorio delle Arti, Milano, 1996.; De Luca, Liana, *Donne di carta*, Genesi, Torino, 1999.; De Luca, Liana, *Uomini di penna*, Genesi, Torino, 2002.

„formalno obrazovana“ – ova je autorica također vrlo zanimljiva kao književna ličnost i njezina produkcija nije „opterećena“ egzilom u smislu da mu robuje tematikama. Naravno, kao i kod Cecconija, prisutni su elementi koji se mogu okarakterizirati kao autobiografski izraz žaljenja za zavičajem, ali su i u ovom slučaju podignuti na višu, transcendentalnu umjetničku razinu koja se može interpretirati u okviru književnosti „of counter-exile“, iz koje se o egzilu uči, a ne isključivo govori, odnosno piše.

3) Caterina Felici

Caterina Felici rođena je u Zadru. Na precizan podatak o datumu rođenja nažalost nismo naišli.⁷²⁵ Poput mnogih svojih sugrađana talijanskih korijena napušta grad u Drugom svjetskom ratu da bi joj određeno vrijeme dom bio Rimini, a potom Pesaro, gdje živi i danas i gdje aktivno sudjeluje u kulturnom životu. Objavila je niz djela, pretežito zbirki pjesama,⁷²⁶ koje su vrlo dobro prihvaćene i od kritike i od publike, a riječi pohvale za svoja djela primila je od niza renomiranih talijanskih književnih kritičara, među kojima su Cesare Segre, Giacinto Spagnoletti, Giuliano Gramigna, Giorgio Bàrberi Squarotti, Walter Mauro, Bruno Maier, Giorgio Cusatelli, Claudio Toscani, Maria Lenti, Paolo Ruffilli, Antonio Piromalli, Gina Lagorio, Alberto Cippi kao i od nezaobilaznih talijanskih pjesnika Carla Betocchijsa, Marija Luzija i Margherite Guidacci. Osim brojnih zbirki poezije, objavila je također i prozno djelo – zbirku pripovijesti *Il vecchio e altri racconti*.⁷²⁷

Što se tiče sudova o njezinom opusu, spomenimo samo neke od ocjena spomenutih osoba: primjerice, Giorgio Bàrberi Squarotti za njezinu poeziju kaže kako „ha la rara qualità di un prezioso ed elegante impressionismo che trapassa nella meditazione, nella simbolica raffigurazione della vita, delle sue pene, delle sue letizie“⁷²⁸ dok Mario Luzi poetski ističe kako se radi o „poesia nitida e toccante“.⁷²⁹ Claudio Toscani definira poeziju Caterine Felici kao „unita, musiva, che ha la forza di una docenza morale in versi, di una chiamata alla dura felicità dell’essere,

⁷²⁵ Među dalmatinske, odnosno zadarske književnike u egzilu svrstavaju je Anna Bellio i Giorgio Baroni u svom pregledu *Letteratura dalmata italiana: Baroni, Giorgio, Bellio, Anna, Letteratura dalmata italiana*, u „Rivista di letteratura italiana“, 24 (2006), 3, str. 23.-46., objavljenom također i u „La Rivista dalmatica“, 95 (2009), 1. Spomenuti članak u cijelosti je dostupan on-line na sljedećoj poveznici: http://www.coordinamentoadriatico.it/index.php?option=com_content&task=view&id=2104&Itemid=1 (pristupljeno 2.2.2016.).

⁷²⁶ Felici, Caterina, *Reciproco possesso*, Rebellato Editore, Padova, 1975.; *Vastità dei frammenti*, Longo Editore, Ravenna, 1978.; *Oltre le parole*, Longo Editore, Ravenna, 1982.; *Poesie scelte*, Longo Editore, Ravenna, 1992.; *Labili confini*, Longo Editore, Ravenna, 1994.; *Confluenza*, Longo Editore, Ravenna, 1997.; *Tessere di vita*, Longo Editore, Ravenna, 2004., *Tratti d’insiemi*, Longo Editore, Ravenna, 2007. te *Fogli di vita*, Longo Editore, Ravenna, 2013.

⁷²⁷ Felici, Caterina, *Il vecchio e altri racconti*, Maggioli, Rimini, 1987.

⁷²⁸ Felici, Caterina, *Tessere di vita*, op. cit., vanjske korice.

⁷²⁹ *Ibid.*

all'enigmatica certezza dell'altrove⁷³⁰. U njezinim pjesmama ogleda se, riječima Grazie Palmisano, „una scrittura essenziale, elegante, interprete di stati d'animo mutevoli, specchio di seducenti simbologie, di sagge riflessioni, voce della natura amica e confidente“⁷³¹. Walter Mauro, priznati talijanski književni kritičar, novinar i publicist navodi kako „nei versi della Felici germina un potenziale ispirativo il cui centro motore è rappresentato dalla vita umana e dall'intento di restituire al soggetto le sue implicite prerogative caratteristiche“⁷³² te kako taj osjećaj ljudskosti koji dominira u njezinoj poetici „si accompagna ad una rigorosa istanza linguistica“⁷³³ pri čemu ističe kako pjesme same „hanno un linguaggio essenziale e prosciugato, con plasticità dell'immagine, efficacia descrittiva“⁷³⁴.

*Reciproco possesso*⁷³⁵ prva je objavljena zbirka pjesama Caterine Felici i radi se o „versi sinceri, velati nella maggior parte di tristezza e talvolta di pessimismo“⁷³⁶ gdje se u gotovo svakom trenutku osjeća „una malinconica osservazione di uomini, paesaggi, sensazioni“⁷³⁷ a egzemplarna je u ovom smislu pjesma *Venezia*: „M'incantano i palazzi / quasi aerei, / con levità di trine / nel candore, / [...] / mi par d'udire / il respiro del passato, / lo sciacquio di gondole / nell'acqua / incornicia il silenzio / dei pensieri“⁷³⁸. Unatoč tome, postoje i rijetki trenutci optimizma: „una nuvola / può nascondere il sole / che nel sereno / torna a splendere oro“⁷³⁹ ali sve to čini se kao „piccoli puntini colorati fra pennellate uniformi“⁷⁴⁰. Termini i izrazi ponavljaju se bez monotonije u različitim kompozicijama, stvarajući tako stilističko jedinstvo koje od ove zbirke pjesama čini „un lungo, completo discorso: viandanti

⁷³⁰ *Ibid.*

⁷³¹ *Ibid.*

⁷³² Felici, Caterina, *Confluenza*, op. cit., vanjske korice.

⁷³³ *Ibid.*

⁷³⁴ *Ibid.*

⁷³⁵ Felici, Caterina, *Reciproco possesso*, op. cit.

⁷³⁶ Neirotti, Marco, *Caterina Felici: Reciproco possesso, Rebellato, Padova, 44 pagine, 1.700 lire*, u „La Stampa“ – „TuttoLibri“, 17. srpnja 1976., str. 15., dostupno on-line na poveznici http://www.archiviolaStampa.it/component/option.com_lastampa/task.search/mod.libera/action.viewer/Itemid,3/page,15/articleid,1632_04_1976_0028_0015_25892209/ (pristupljeno 25.5.2016.)

⁷³⁷ *Ibid.*

⁷³⁸ *Ibid.*

⁷³⁹ *Ibid.*

⁷⁴⁰ *Ibid.*

misteriosi, vecchi dai volti scolpiti in un'immobilità senza speranza, muri anneriti e divorati da crepe“,⁷⁴¹ pri čemu čitatelj biva uhvaćen u melankoličnu mrežu plastičnih slika.

Nezaobilazan sud o poetici ove zadarske pjesnikinje talijanskih korijena u egzilu dala je već spomenuta Liana De Luca, koja se na poeziju svoje sugrađanke po mjestu rođenja osvrnula u više navrata. Istaknimo pritom kako smo na recenzije poezije Caterine Felici iz pera Liane De Luca naišli prilikom pregledavanja „L'Arena di Pola“, jedne od prominentnijih *esulskih* periodičkih publikacija. De Luca za zbirku pjesama *Oltre le parole*⁷⁴² ističe kako se u njoj „avverte decantato lo stile dell'autrice, che si esplica in notazioni rapide e incisive, che possono richiamare il primo Ungaretti“. ⁷⁴³ Čistoću izraza autorica postiže „attraverso una sapiente selezione della terminologia, con un linguaggio all'apparenza semplice ma carico di implicazioni sottese“⁷⁴⁴ te njezina poruka „appare a prima vista chiaro, ben determinato, benché si appoggi a motivazioni esistenziali“. ⁷⁴⁵ Kao bitnu značajku poezije Caterine Felici Liana De Luca ističe motiv kontrasta: „non mai risolto come aperta opposizione, ma sempre colto in un sottile gioco di specchi illusori: «Nel fascio di sole / nella stanza / io guardavo con gioia / la luce, / tu invece il pulviscolo. / Fra noi diversa / spesso / la stessa realtà.» (*La stessa realtà diversa*)“. ⁷⁴⁶ Sa „una felice inventiva di metafore“⁷⁴⁷ autorica predlaže svoje osobno čitanje stvarnosti iz različitih kutova pri čemu se može iščitati kontrapozicija „nel rapporto a due: «Vedevi me l'edera / e te il mio muro. / Io sentivo spesso / te l'edera / e me il tuo muro. / Ignari a volte / degli altri / e di noi stessi, / non ci è chiaro / il gioco delle parti.» (*Il gioco delle parti*)“⁷⁴⁸ ili u dihotomiji smrt-život koja „può dominare nel paesaggio: «Vento. / Tremore / di drappeggi di colori / dell'autunno. In terra, / mobile gioco / d'ombra e di sole: / dolce richiamo di

⁷⁴¹ *Ibid.*

⁷⁴² Felici, Caterina, *Oltre le parole*, op. cit.

⁷⁴³ *Lecture di poesia di Liana De Luca: La zaratina Felici sul mare oltre le parole*, u „L'Arena di Pola“, 27. studenoga 1982., str. 6.

⁷⁴⁴ *Ibid.*

⁷⁴⁵ *Ibid.*

⁷⁴⁶ *Ibid.*

⁷⁴⁷ *Ibid.*

⁷⁴⁸ *Ibid.*

vita / su morte di foglie.» (*Oggi nel bosco*)⁷⁴⁹ Bitna je također i ljudska psiha, koja ima ulogu „a capovolgere il codice: «A volte / pensiamo d'avere in mano / salde redini / mentre da altre / siamo guidati.» (*Redini*)⁷⁵⁰ Podrijetlo zadarske autorice otkriva se u brojnim morskim motivima, među kojima su rive, stijene, galebovi, itd. Osim morskih motiva, ovdje su prisutne i drugačije manifestacije velikih površina vode, pri čemu se navodi motiv jezera prisutan u magičnom opisu grada Sirmionea. Zaključno o ovome De Luca ističe kako „la natura generale partecipa alle strutture della poesia di Caterina Felici, nelle sue accezioni più spaziali, come cielo, vento, sole, azzurro⁷⁵¹ te kako „consegue una produzione essenzialmente lirica, di sfumate e assortite connotazioni, di intense e sofferte intuizioni⁷⁵²“.

Na *Il vecchio e altri racconti*, zbirku pripovijesti objavljenu 1987. godine Liana De Luca osvrnula se u vrlo pozitivnom tonu, impliciravši u samom naslovu kako se djelo može svrstati u domenu magičnog realizma.⁷⁵³ Ističe kako se radi o autorici koja je podrijetlom Zadranka te je u njezinim djelima do toga trenutka uvijek bio prisutan „un sotteso rimpianto della sua città⁷⁵⁴ te kako joj je od zavičaja ostala ljubav prema moru koja „fa da sfondo alla silloge⁷⁵⁵“ Walter Mauro u predgovoru knjizi ističe kako je „uno dei punti di forza risiede proprio nella unitarietà ispirativa e nella sorprendente tenuta formale e contenutistica⁷⁵⁶“ Upečatljiva je misao Stefana Lanuzze koji tvrdi kako je u ovom djelu naišao na „l'aria di realismo magico⁷⁵⁷“ a De Luca ističe kako se u svakodnevnom kontekstu izmjenjuju priče koje polaze od bajkovitog i fantastičnog do nadrealnog sa elementima krimića. Međutim, u produkciji Caterine Felici „pesa [...] il dramma della solitudine, che trova diversi svolgimenti in un contesto spesso esistenziale⁷⁵⁸ te „difficoltà del rapporto di coppia aggravano la situazione e si risolvono in incomprensione (*II rimorso*) o nella falsa evasione fisica (*Nel parco*) o nel

⁷⁴⁹ *Ibid.*

⁷⁵⁰ *Ibid.*

⁷⁵¹ *Ibid.*

⁷⁵² *Ibid.*

⁷⁵³ De Luca, Liana, *Realismo magico di Caterina Felici*, u „L'Arena di Pola“, 2. siječnja 1988., str. 5.

⁷⁵⁴ *Ibid.*

⁷⁵⁵ *Ibid.*

⁷⁵⁶ *Ibid.*

⁷⁵⁷ *Ibid.*

⁷⁵⁸ *Ibid.*

dramma della depressione (*Emanuele*)⁷⁵⁹ Nešto sretniji tonovi čine se „quelle aeree della creazione fantastica che pure non disdegna una base realistica“⁷⁶⁰ gdje se ističe „uno dei personaggi più riusciti è quello dell’«Imbecille», che abbaia con i cani, cinguetta con gli uccelli, dà da mangiare ai disoccupati e offre ai pesci l’esca senza amo“.⁷⁶¹ De Luca naposljetku ističe kako se upravo u liku Emanuelea ostvaruju „risultati più alti e originali della narrativa di Caterina Felici e si prospettano le sue più personali soluzioni letterarie, già sperimentate nel campo della poesia“.⁷⁶²

Sljedeća recenzija tiče se zbirke pjesama *Poesie scelte*,⁷⁶³ u kojoj De Luca navodi sljedeće:

Poiché le tre precedenti raccolte (Reciproco possesso 1975, Vastità nei frammenti 1978, Oltre le parole 1982) sono esaurite, l’autrice ha pensato bene di operare una scelta per offrirla ai suoi nuovi lettori. E il risultato dà significato all’esperimento. La Felici ha un carattere schivo: a sicura dei suoi approdi, ma non li ostenta e anzi cerca ulteriori sbocchi; lavora con dedizione e impegno e prosegue in costante ascesa. Questi dati sono caratteristici della gente dalmata, ma della nativa Zara scarse tracce sono presenti nei suoi versi.⁷⁶⁴

Što se tiče autobiografskih elemenata u smislu isticanja tragova rodnoga grada autorice moramo primijetiti kako se Zadar može razaznati jedino implicitno, to jest iz autoričine permanentno isticane ljubavi prema moru, koje je često podloga njezinim kompozicijama: plavo more poput „il telone di cielo“⁷⁶⁵ kojega krasi „il biancore dei gabbiani“.⁷⁶⁶ Ukoliko proširimo kut sagledavanja u preispitivanju dominantnih *leitmotiva* poezije Caterine Felici, moramo istaknuti kako je priroda prominentna, ako ne i dominantna, pri čemu je promatrana na klasičan, objektivni način koji ne određuje stanje duha pjesnikinje – njega općenito određuje tuga – uz iznimku vjetra, *toposa* koji se počesto pojavljuje u njezinoj poeziji, a koji ima utjecaj na nju: „Nel vento / accolto mare / spumeggiante / settembrino / sugli scogli, / sulla spiaggia deserta / vado

⁷⁵⁹ *Ibid.*

⁷⁶⁰ *Ibid.*

⁷⁶¹ *Ibid.*

⁷⁶² *Ibid.*

⁷⁶³ Felici, Caterina, *Poesie scelte*, op. cit.

⁷⁶⁴ De Luca, Liana, *Poesie di Caterina Felici: Ascutezza lessicale*, u „L’Arena di Pola“, 8. kolovoza 1992., str. 3.

⁷⁶⁵ *Ibid.*

⁷⁶⁶ *Ibid.*

stendendo / la mia malinconia (Giornata di settembre)⁷⁶⁷ Što se tiče tematike u ovoj lirici, De Luca ističe kako nema velikih odstupanja iako je vidljiv stilistički razvoj te „c'è un archisema che le collega tutte e che costituisce la lente attraverso la quale l'autrice filtra la realtà: quello della contraddizione implicita in ogni situazione“⁷⁶⁸ jer „tutto per Caterina a un certo punto si capovolge: è, ma può anche essere il contrario; appare improvvisamente illusorio ed e a sua volta illuso“⁷⁶⁹ što može biti definirano kao „metafisica di matrice pirandelliana“.⁷⁷⁰ O originalnosti ove pjesnikinje De Luca zaključuje:

Molti critici, dal sicuro giudizio, quali Giacinto Spagnoletti, Giuliano Gramigna, Marco Neirotti, hanno insistito sulla originalità formale e sulla asciuttezza lessicale di Caterina Felici. Asserisce, per esempio, Walter Mauro: «La Felici è riuscita a stremare al massimo il linguaggio, come era necessario fare, proprio come processo preliminare». Preliminare nel senso che solo la limpidezza e la stringatura espressiva potevano permettere all'autrice di estemporare in modo convincente quell'equilibrio che ormai in lei sente «di slanci di vita / di messaggi di morte».⁷⁷¹

*Labili confini*⁷⁷² zbirka je pjesama u kojoj se ponovno manifestira pjesnikinjin senzibilitet i istančan stil, njezin „rigore stilistico“,⁷⁷³ a u kojoj dominira tematika temeljnog pitanja o smislu ljudskog života. Liana De Luca ističe kako su se mnogi kritičari složili da se u pjesmama Caterine Felici nalazi jedan „discorso netto, essenziale, folgorante [...], limpido“⁷⁷⁴ a ova zbirka samo je nastavak vrlo uspješnog opusa sada već prokušane pjesnikinje. Ističe kako u njoj „la stringatezza del dettato giunge a estrapolare nel titolo, secondo la lezione ungarettiana, una immagine parte del testo, che senza di essa non sarebbe comprensibile“⁷⁷⁵ te rečeno oprimjeruje stihovima pjesme *Tu, come splendida rosa*: „Nell'incanto dei petali / dimenticavo / l'insidia delle spine“.⁷⁷⁶ De Luca, dakle, u pjesmama Caterine Felici prepoznaje i karakteristike

⁷⁶⁷ *Ibid.*

⁷⁶⁸ *Ibid.*

⁷⁶⁹ *Ibid.*

⁷⁷⁰ *Ibid.*

⁷⁷¹ *Ibid.*

⁷⁷² Felici, Caterina, *Labili confini*, op. cit.

⁷⁷³ De Luca, Liana, *Nella poesia d'una zaratina: L'enigma del vivere*, u „L'Arena di Pola“, 8. listopada 1994., str. 5.

⁷⁷⁴ *Ibid.*

⁷⁷⁵ *Ibid.*

⁷⁷⁶ *Ibid.*

pjesništva Giuseppa Ungarettija, jednoga od velikana talijanske književnosti 20. stoljeća. Karakteristike ove zbirke mogu se rezimirati u sljedećih nekoliko misli:

La lirica è indicativa dello stato d'animo che genera l'opera, sapientemente suggerito dal titolo «Labili confini». L'attenzione ai problemi dell'esistenza, sempre presente nella produzione della Felici, si arricchisce di nuove implicazioni sulle ambiguità delle scelte e delle sorti, per cui è difficile riconoscere la ripetitività dei propri percorsi: «In tragitti diversi / non riconosci a volte / uguali vie del tuo passato, / non immagini / lo stesso punto d'arrivo».⁷⁷⁷

S druge strane, „A volte fra uomini / labili confini / possono apparire / solide barriere; / e chi ci è simile / sembra da noi diverso“.⁷⁷⁸ Međutim, utješna je konstatacija „Si sa vivere sereni, / a volte, / solo alla fine / di difficili percorsi“.⁷⁷⁹ Zaključno, De Luca ističe kako Caterinu Felici krase pustolovan duh poput onoga u Odiseja: „Salpi; non sai per dove. / Non è importante sempre / la tua meta. / A volte, solo il salpare conta“⁷⁸⁰ te kao i ovaj toliko puta opjevani pustolov ova pjesnikinja „ama il mare spesso presente come protagonista o come sfondo nei suoi versi“.⁷⁸¹ Osim mora, koje je protagonist, motiv i podloga njezinih pjesama, „la natura vegetale richiama il suo interesse e diventa metafora dell'enigma del vivere“.⁷⁸²

Zbirka pjesama *Confluenza*⁷⁸³ ponijela je naziv, kako prema objedinjenoj i u neku ruku uopćenoj tematici pjesama, tako i prema jednoj pjesmi koja se u njoj nalazi:

Leggi con gioia
le mie poesie:
le giudichi
importanti piaghe
di luci, d'ombre.
Non puoi sapere
come le senta unite:
acque
di un unico fiume,
interiore mosaico.
La vita nell'animo
non ha barriere.⁷⁸⁴

⁷⁷⁷ *Ibid.*

⁷⁷⁸ *Ibid.*

⁷⁷⁹ *Ibid.*

⁷⁸⁰ *Ibid.*

⁷⁸¹ *Ibid.*

⁷⁸² *Ibid.*

⁷⁸³ Felici, Caterina, *Confluenza*, op. cit.

⁷⁸⁴ *Confluenza*. Ivi, str. 17.

Nije slučajan odabir ovog naslova za čitavu zbirku, budući da se termin *confluenza* može semantički raščlaniti na više razina: u užem smislu njegovo značenje odnosi se na ušće (rijeke), a u širem, ujedno i prenesenom smislu označava sjecište – ono na raskrižjima života. Možemo primijetiti kako voda – viđena prije svega kao metafora ljudskoga života na simboličkoj razini – tvori temelje i ove zbirke Caterine Felici, o čemu smo već prethodno govorili kada smo istaknuli ulogu mora koje ima u njezinim pjesmama višestruku ulogu – ono je protagonist, ali je prije svega podloga i motiv njezine poetike. Ovdje možemo govoriti o vodi na simboličkoj razini u tri smisla koja se međusobno nadopunjuju: voda je prije svega viđena kao izvor života, zatim je počesto interpretirana kao sredstvo očišćenja te kao središte obnavljanja,⁷⁸⁵ a sve tri spomenute funkcije vode prisutne su u pjesmama ove zbirke. Kod njih desetak već u samom naslovu otkrivaju se pojmovi koji su vezani uz more i vodu općenito: *Gabbiani, Piove, Nella pioggia notturna, Sul molo, Sulla sabbia, in un giorno d'estate, Come rive, Sulla spiaggia, in un giorno di dicembre, Simili a quest'acqua*. Voda može biti interpretirana kao ona koja iskazuje „**beskonačnost mogućnosti** i sadržava svu virtualnost, bezobličnost, klicu klica, sva obećanja razvoja, ali i sve prijetnje upijanja“⁷⁸⁶ te uranjanje u vodu kako bi „izronio ne rastvorivši se potpuno, umrijeti samo simbolično, znači vratiti se izvorima, *crpsti* iz golemog spremnika potencijala novu snagu“.⁷⁸⁷ Ovo označava prolaznu fazu „regresije i dezintegracije, koja uvjetuje progresivnu fazu reintegracije i obnavljanja“.⁷⁸⁸ Voda je temeljni element, *materia prima* i promatrana je prije svega na starozavjetnoj simboličkoj razini kao materijalna artikulacija božanske providnosti – rijeka je, primjerice, viđena kao simbol oplodnje božanskog porijekla, kiša koja pada sa neba također, a kasnije u novozavjetnim terminima značenje vode metaforički se odnosi na duhovni život. Međutim, voda ne mora nužno biti interpretirana kao isključivo pozitivan označitelj – ona u Starom Zavjetu predstavlja kušnju, a počesto ima i negativnu, destruktivnu, zlu

⁷⁸⁵ Cfr. VODA, u Chevalier, Jean, Gheerbrant, Alain, *Rječnik simbola: Mitovi, snovi, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi: Peto, prerađeno i prošireno izdanje*, Kulturno-informativni centar, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2007., str. 828.-835.

⁷⁸⁶ Ivi, str. 828.

⁷⁸⁷ *Ibid.*

⁷⁸⁸ *Ibid.*

konotaciju.⁷⁸⁹ Ovakvi se *toni macabri* mogu istaknuti u pjesmi *Il possesso dei morti*⁷⁹⁰ gdje prvi stih u kojemu se nagoviješta dolazak kiše „È vicina la pioggia“⁷⁹¹ priziva „coscienza del nostro vivere fugace“⁷⁹² jer u takvim danima „ci possiedono i defunti / più dei vivi“.⁷⁹³ Kiša je također metafora ljudske osamljenosti i Felici ju u tom smislu spominje u pjesmi *Nella pioggia notturna*:⁷⁹⁴ „Solitudine, / senso d’irreale / nell’automobile / dai vetri appannati / sotto la pioggia notturna“.⁷⁹⁵

U psihoanalitičkim terminima voda je izvor oplodnje duše, a rijeka i more simboliziraju „protjecanje ljudske egzistencije i nestalnost želje i osjećaja“,⁷⁹⁶ što možemo vidjeti u već spomenutoj pjesmi *Il possesso dei morti*, a smrt je motiv – iako ovoga puta nije povezana sa vodom – i u pjesmi *Contagio di vita*:⁷⁹⁷ „Soffro / per una morte improvvisa; / il pensiero della caducità / m’artiglia l’animo, / getta fuliggine / alla luce“.⁷⁹⁸ Međutim, vidljiv je u posljednjim stihovima određeni optimizam: „Cerco oggi sulla morte / il trionfo della vita“.⁷⁹⁹

Felici u pjesmi čiji je naslov ponijela i čitava zbirka koristi motiv „acque / di un unico fiume“⁸⁰⁰ u označavanju vlastite poetike – njene poezije čine važan dio njezinog unutrašnjeg mozaika, ali kojega čitatelj nikada ne može dešifrirati, iako čita „con gioia / le mie poesie“.⁸⁰¹ U pjesmi *Incerto il tempo*⁸⁰² kojom svojom jednostavnošću, ali u isto vrijeme ekspresivnom snagom dominira stih „Senso d’irreale“⁸⁰³ duša je „leggera / sospesa“,⁸⁰⁴ odisejevski „protesa / verso ignoti lidi“,⁸⁰⁵ element „pustolova“ koji je u svojem osvrtnu na jednu od prethodno objavljenih zbirki poezije istaknula Liana De

⁷⁸⁹ Cfr. *ivi*, str. 831.

⁷⁹⁰ Felici, Caterina, *Confluenza*, op. cit., str. 71.

⁷⁹¹ *Ibid.*

⁷⁹² *Ibid.*

⁷⁹³ *Ibid.*

⁷⁹⁴ *Ivi*, str. 39.

⁷⁹⁵ *Ibid.*

⁷⁹⁶ Chevalier, Jean, Gheerbrant, Alain, *Rječnik simbola*, op. cit., str. 834.

⁷⁹⁷ Felici, Caterina, *Confluenza*, op. cit., str. 15.

⁷⁹⁸ *Ibid.*

⁷⁹⁹ *Ibid.*

⁸⁰⁰ *Ivi*, str. 17.

⁸⁰¹ *Ibid.*

⁸⁰² *Ivi*, str. 25.

⁸⁰³ *Ibid.*

⁸⁰⁴ *Ibid.*

⁸⁰⁵ *Ibid.*

Luca. Za ovu zbirku pjesama Liana De Luca ističe kako „ancora una volta, con sapiente ricerca strutturale e metaforica, l'autrice sintetizza gnomicamente il suo pensiero a conclusione delle composizioni“⁸⁰⁶ te kako njena „rara qualità di un prezioso ed elegante espressionismo“⁸⁰⁷ dolazi do izražaja u kraćim pjesmama, u kojima „l'intensità del pensiero è resa in essenzialità di linguaggio“⁸⁰⁸ te je odlika njezine poezije tendencija „a cogliere e valorizzare i contrasti come elementi essenziali dell'esistenza“.⁸⁰⁹ Brojni su primjeri dualizama – koji su zapravo jedan od temeljnih elemenata duha dvadesetog stoljeća: „Tristemente convinto / d'esser prigioniero, / chiuso da muri, / non distingui a voile in essi / le porte aperte da varcare / per le tue fughe“;⁸¹⁰ „Hai paura del buio / ma dalla luce che ami / nascono le ombre / che a volte temi“.⁸¹¹ Liana De Luca ističe kako „un altro dato della produzione poetica di Caterina Felici è l'attenzione alla natura, con la quale l'autrice si sente in armonia a volte addirittura con sfumature di panismo“,⁸¹² što se može vidjeti na primjeru stihova: „Mi sento / palpitante parte di tutto, / e anche leggerezza di piuma / che il vento trasporta, / libera dal dominio / dello spazio, del tempo“.⁸¹³ Pejzaž u pjesmama je „leopardiano spunto alle elegie, un paesaggio campestre del presente“, ali je „più intensamente sentito se marino del passato“ što vidimo u pjesmi *Sul molo*:⁸¹⁴ „Incantata osservo / l'azzurro brillante / del cielo, / i barbagli del sole / sugli scogli, / il mare / con squame mobili / di luce / su cui regale spicca / qualche gabbiano“.⁸¹⁵ Felici se tako vraća svojim korijenima „nel ricordo della sua nativa Zara“⁸¹⁶ te, poput galeba koji je u njezinim pjesmama opjevan motiv, „attraverso la meditazione di sfumati cromatismi, prova un «senso di pace»“.⁸¹⁷ Zaključit ćemo osvrt na ovu zbirku stihovima pjesme za nas najzanimljivijeg naslova – *L'esilio* – koja može biti interpretirana terminima i tzv.

⁸⁰⁶ De Luca, Liana, *Confluenza di Caterina Felici: Sul molo come a Zara*, u „L'Arena di Pola“, 2. kolovoza 1997., str. 7.

⁸⁰⁷ *Ibid.*

⁸⁰⁸ *Ibid.*

⁸⁰⁹ *Ibid.*

⁸¹⁰ Felici, Caterina, *Confluenza*, op. cit., *Quelle porte*, str. 5.

⁸¹¹ Ivi, *Ma dalla luce*, str. 13.

⁸¹² De Luca, Liana, *Confluenza di Caterina Felici*, op. cit., str. 7.

⁸¹³ Felici, Caterina, *Confluenza*, op. cit., *Senza distinzioni*, str. 7.

⁸¹⁴ Ivi, str. 41.

⁸¹⁵ *Ibid.*

⁸¹⁶ De Luca, Liana, *Confluenza di Caterina Felici*, op. cit., str. 7.

⁸¹⁷ *Ibid.*

unutrašnjeg (pjesničkog, poetskog, samovoljnog), kao i tzv. vanjskog (nametnutog) egzila:

Pur nel luogo
quotidiano e caro,
in cui solitamente hai
salde radici,
conosci l'esilio,
quando il tuo animo
si fa irrequieto,
estraneo al posto,
attratto dalle immagini
d'un mondo ideale,
irraggiungibile.⁸¹⁸

*Tessere di vita*⁸¹⁹ objavljena je 2004. godine i kronološki je, kao i tematski nastavak na pjesničku produkciju ove autorice. Zbirka je podijeljena na tri cjeline: *La forza della memoria*⁸²⁰ koju otvara pjesmom *Luminosa creatura della vita*⁸²¹ posvećenoj svojoj preminuloj sestri. U ovoj cjelini dominiraju motivi vremena i prolaznosti, sjećanja i nostalgije – primjerice u pjesmi *Osservavo il tuo profilo*: „Illusione d'un tempo fermo / che non incide di rughe / tale bellezza, / che non muta / il candore di neve / in luminoso oro / dei tuoi capelli“⁸²² te sveprisutne prirode, a prije svega vjetra i mora kao izuzetno ekspresivnih motiva koji u najvećoj mjeri evociraju uspomene na neka prošla vremena u pjesmi *Ma identico il quadro*:

Noi nel vento
oggi sul molo,
a guardare
lo sfrangiarsi delle onde
sugli scogli
in un'orgia
di spruzzi e spuma.
Ricordo di uguali momenti
del passato;
io e tu, allora,
nello stesso luogo,
di fronte al mare in tempesta.
Adesso noi mutati negli anni;

⁸¹⁸ Felici, Caterina, *Confluenza*, op. cit., str. 33.

⁸¹⁹ Felici, Caterina, *Tessere di vita*, op. cit.

⁸²⁰ Ivi, str. 9.-17.

⁸²¹ Ivi, str. 9.

⁸²² Ivi, str. 15.

identico invece il quadro
della natura sconvolta;
oggi mi appare
dominio indifferente
su di noi fragili, fugaci.⁸²³

Druga i ujedno opsegom najobimnija cjelina ove zbirke naslovljena je *Umani percorsi*,⁸²⁴ a karakteriziraju je tematike vezane uz sam naslov – pjesme su to koje su opjevale ljudski život u njegovim različitim segmentima, a iz kojih iskače autoričin izuzetan pjesnički senzibilitet, posebice kada opjevava trenutke u kojima se čovjek „gubi“ u životu, pa su tako ključne riječi – uz već spomenute motive sjećanja, vremena i prirode te mora, vjetra i boja kao njezinih glasnogovornika – *abbandono, debolezza, mutevolezza, fluttuazione, oscurità, dolore* koje redom karakteriziraju ove tzv. „putove čovjeka“. Spomenuto najbolje možemo ilustrirati stihovima pjesme *Dolore allargato* koju krasi sintetičnost i jasnoća izraza te se upravo na ovakvim primjerima, kako je Liana De Luca već istaknula, vidi autoričino pjesničko umijeće:

Il nostro dolore del presente
c'induce a rivivere nel ricordo
i personali dolori del passato;
si unisce ad essi,
diventa dolore allargato.⁸²⁵

Treća i posljednja cjelina ove zbirke opjevava prirodu već u samom naslovu *Squarci di natura*,⁸²⁶ gdje se ponovno, ali ovaj puta u prvom planu – već u naslovu – pojavljuju motivi prirode. Autorica se ponovno vraća motivima mora (*Sulla spiaggia, dopo la tempesta, Vento notturno sul lungomare*), plaže (*Sulla spiaggia, dopo la tempesta*), vjetra (*Vento notturno sul lungomare*) kao i različitim bojama, različitim godišnjim dobima (*Pure immagini di primavera*), različitim dobima dana (*Vento notturno sul lungomare, Limpido il mattino*), ali su prisutni i motivi vremena (*Fermo il tempo*) i smrti (*Luce di morte, Allegria di morte*).

U ovoj zbirci pjesama „si distendono i giorni e pulsano con i loro attimi cosparsi e contornati e intelaiati di pene (la morte della sorella), di sobbalzi e di stupori

⁸²³ Ivi, str. 11.

⁸²⁴ Ivi, str. 21.-51.

⁸²⁵ Ivi, str. 49.

⁸²⁶ Ivi, str. 55.-71.

(nei percorsi umani), di memoria (con tutta la sua forza), della coscienza che al volo mancano sentimenti non ali⁸²⁷. Riječ je uistinu o mozaiku života koji sadrži sve *tessere* – u sreći i u tuzi, gdje se duša „fa incunabolo degli ieri, anche lontani e del genere umano, e dell’oggi e, soprattutto, della propria vita“⁸²⁸. Poeziju Caterine Felici krasi „parole e versi limpidi, essenziali, che poggiano più sui simboli che sulle metafore, più su immagini e figure prese dalla naturalità delle cose (e della propria infanzia) che da recessi oscuri, sollecitati dall’esperienza“⁸²⁹. Liana De Luca ističe ulogu vremena u njezinoj poeziji, kazavši kako je ono „archisema della sua produzione, la conduce a rievocazioni nostalgiche del passato e alla “dolce sacrale attesa” del futuro“⁸³⁰. Međutim, iako evocira prošlost s nostalgijom i čeka budućnost, upravo su u sadašnjosti motivi koji je potiču na meditaciju „cogliendone nella apparente immobilità l’inesorabile *panta rei*“⁸³¹. Karakteristike su poezije sadržane u ovoj zbirci „coscienza del faticoso mestiere di vivere è sigillata in composizioni brevi secondo la misura che le è congeniale, espresse con una scrittura sempre concisa e limpida, apparentemente semplice e invece, densa di valori“⁸³².

Tratti d’insiemi,⁸³³ kao i prethodne zbirke Caterine Felici, krasi sljedeće karakteristike: profinjen pjesnički senzibilitet, brižljivo promatranje i proučavanje ljudske stvarnosti, usredotočenost na važne teme vezane uz ljudski život te stalna, neumorna potraga za istinom. Jezik je „puro, limpido ed essenziale, con plasticità dell’immagine ed efficacia descrittiva“⁸³⁴. Kao i zbirka na koju smo se osvrnuli neposredno prije ove, podijeljena je na više cjelina – ovaj puta riječ je o četiri cjeline: *Il tempo in noi*, *Contrasti*, *D’unione col mare*, *Sopravvivenze*. Imena ovih četiriju cjelina potvrđuju četiri već spomenute tematike poezije Caterine Felici, a na koje smo se već osvrnuli: vrijeme, kontrast, more, preživljavanje.

⁸²⁷ Lenti, Maria, *Tessere di vita*, „Punto di Vista“ 40/2004, dostupno on-line na sljedećoj poveznici: http://www.literary.it/dati/pdv/lenti/tessere_di_vita.html (pristupljeno 25.5.2016.)

⁸²⁸ *Ibid.*

⁸²⁹ *Ibid.*

⁸³⁰ De Luca, Liana, *Tessere di vita*, u „L’Arena di Pola“, 31. kolovoza 2004., str. 9.

⁸³¹ *Ibid.*

⁸³² *Ibid.*

⁸³³ Felici, Caterina, *Tratti d’insiemi*, Longo Editore, Ravenna, 2007.

⁸³⁴ Ivi, vanjske korice.

Vrijeme je čest motiv u njezinim pjesmama. Međutim, ono nema uvijek istu ulogu. Nekad bi trebao biti onaj koji pomaže u ozdravljenju – u pjesmi *Il mio tempo guaritore*:

Simile a un albero nella tempesta,
avvertivo perdita di foglie,
dolore di rami spezzati,
ma ero certa del mio robusto tronco,
delle forti mie radici
saldamente abbracciate alla terra,
di un futuro tempo
guaritore di ferite.⁸³⁵

Drugi je put vrijeme raščlanjeno na dva dijela: *Il tempo dell'orologio e quello dello spirito*:

Conosciamo
il tempo dell'orologio,
scandito da rigide leggi,
e quello dello spirito,
il quale sa di attimi
che valgono eternità,
d'ore che svaniscono nel nulla,
di quelle che trascorrono veloci,
d'altre che passano
con insopportabile lentezza.⁸³⁶

Dio pjesničkog opusa ove autorice koji smo ovdje prikazali otkriva kako se radi o pjesnikinji u punom smislu riječi. Njezine su poezije formom i sadržajem uistinu vrijedne te predstavljaju ogled autoričine potrage za odgovorima na univerzalna životna pitanja. Kao i Lianu De Luca, i Caterinu Felici krasi poseban pjesnički – ženski – senzibilitet koji se artikulira na više razina, a egzil koji je proživjela nije izvor patnje, već u neku ruku, kao i kod ostalih talijanskih autora zadarskih korijena predstavlja poticaj na književno stvaralaštvo, ali u ovom slučaju na rafinirano pjesništvo, lišeno raznih atavizama, podignuto na univerzalnu razinu. Voda, koja je čest motiv i izvor inspiracije autoričinih pjesama simbolizira povratak u mističnost djetinjstva, na izvore vlastitog života, a more koje oplakuje obale života okružuje upravo mitski Zadar, koji danas, iako je geografski smješten na istom mjestu, postoji

⁸³⁵ Ivi, str. 7.

⁸³⁶ Ivi, str. 9.

samo u sjećanjima njegovih bivših građana. Upravo je sjećanje jedini način posjećivanja voljenoga grada koji je skriven među skutima imaginacije.

4) Ostali autori i djela

Kako smo već naglasili, pisana produkcija čiji su autori zadarski Talijani, a koji su postali *profughi* i *esuli* tijekom i neposredno nakon Drugoga svjetskog rata uistinu ne može biti zanemarena. Književnika, literata, pjesnika u punom smislu te riječi nema previše – držimo kako ih se, primjenjujući najstrože kriterije, može prebrojati na prste jedne ruke, budući da ih je jako malo ušlo u talijanski književni kanon. Raffaele Cecconi, Liana De Luca, Caterina Felici, autori čijim smo se likom i djelom bavili u prethodnom dijelu ove doktorske disertacije svakako zaslužuju istaknuto mjesto u talijanskoj književnosti druge polovice 20. i početka 21. stoljeća. No, osim njih, čitav je niz autora čiju književnu produkciju ne treba zanemariti. Iako njihovi prinosi nemaju veliku literarnu vrijednost, i, najgrublje rečeno, mahom bi se mogla smjestiti u područje memorijalistike – oni ipak čine poticajan i zanimljiv korpus koji ima svoju vrijednost i relevantnost u očima onih koji dijele traumu proživljenog iskustva, a nakon toga i svih čitatelja koji ovakvu vrstu štiva konzumiraju. Moglo bi se reći da su upravo u ovim minornim djelima u književno-estetskom smislu, zapravo najzastupljeniji motivi egzila i Zadra. Treba napomenuti i kako veliki broj tih memorijalističko-dokumentarističkih djela nastaje s velikim vremenskim odmakom, najveći broj devedesetih godina 20. stoljeća i početkom 21. stoljeća. Iz godina izdanja velikog broja tih djela može se povući poveznica i s događajima na istočnoj obali Jadrana. Naime, vrlo je vjerojatno da su političke promjene (raspad Jugoslavije) i ratna zbivanja, odnosno Domovinski rat u kojemu je Zadar ponovno izložen razaranjima i stradanjima civila, bili poticaj brojnim *esulima* da se prisjete vlastitih individualnih i obiteljskih trauma. Spomenut ćemo u nastavku – radi što sistematičnijeg (i sintetičnijeg) pregleda – abecednim redom autore koji su podrijetlom iz Zadra, ali i one koji to nisu, ali su posebno vezani za ovaj grad kojemu odaju počast u svojim djelima. U kratkim crtama ponudit ćemo osnovne biobibliografske podatke, s napomenom kako ćemo se na dijalektalne pjesnike, odnosno na dijalektalnu poeziju

osvrnuti u posebnom poglavlju, budući da ovakvi prinosi predstavljaju jedan specifičan fenomen koji se može proučavati zasebno.

Fulvio Anzellotti, „intellettuale di raffinato livello“⁸³⁷ autor je čija obitelj potječe iz Zadra. Rođen je u Trstu 10. kolovoza 1928., gdje je čitav život živio i radio kao industrijalac. Posebno je zanimljiv zbog bliskog rodbinskog odnosa u kojemu je bio sa Italom Svevom (bio mu je *nipote* ili *pronipote*,⁸³⁸ kako navode izvori), o čemu je napisao dvije knjige: *Il segreto di Svevo*,⁸³⁹ *La villa di Zeno*.⁸⁴⁰ Zanimljiv je u kontekstu književnosti egzodusa zbog svojega romana *Zara, addio!*,⁸⁴¹ u kojemu su opisane karakteristike zajednice koja se može podičiti bogatom tradicijom – danas na rubu izumiranja, kao i njezinih osobitosti koje su „narrate e «riconsegnate» alla memoria dell'autore“,⁸⁴² dajući pritom univerzalnu dimenziju za nacrt „della «storia di tutti i tempi», di una grande, comune parabola dell'umanità“,⁸⁴³ možda najbolje dočaranom riječima kratkog uvodnika u tematskom izdanju časopisa „La battana“:

Il sapore dei ricordi, il desiderio di recuperare, con il gusto della memoria, il vigore e la dignità stessi della vita, sono alla base dell'esperienza narrativa di Anzellotti. La storia, così complessa, a tratti inafferrabile, di Zara e della Dalmazia, che è, insieme, storia di uomini cui il destino ha riservato il privilegio e la condanna della «diversità», assume, nel romanzo «Zara, addio!» una particolare valenza letteraria e civile.⁸⁴⁴

Držimo kako je riječ o djelu koje nije politički intonirano i kako je nastalo iz autorove potrebe da prepriča vlastito životno iskustvo kroz lik protagonista Carla de Hoerbertha – koji mu je bio *zio* – eksponenta talijanskog iredentizma, civilnog komesara u Kninu, a potom i u Zadru, gdje je bio svjedokom događaja koji su se odvijali do 1944. godine, a potom i egzodusa, koji ga je odveo prvo u Trst, a potom u Veneciju i Anconu, gdje je naposljetku i umro 1972. Fragmenti iz života ujaka Carla i

⁸³⁷ Chiereghin, Walter, Martelli, Claudio H., *Dizionario degli autori di Trieste, dell'Isontino, dell'Istria e della Dalmazia*, op. cit., str. 40.

⁸³⁸ Cfr. *ibid.*

⁸³⁹ Anzellotti, Fulvio, *Il segreto di Svevo*, Studio Tesi, Pordenone, 1985.

⁸⁴⁰ Anzellotti, Fulvio, *La villa di Svevo*, Studio Tesi, Pordenone, 1991.

⁸⁴¹ Anzellotti, Fulvio, *Zara, addio!*, Editrice Goriziana, Gorizia, 1990.

⁸⁴² *Letteratura dell'esodo* – „La battana“, op. cit., str. 15.

⁸⁴³ *Ibid.*

⁸⁴⁴ *Ibid.*

mnogih drugih likova koji čine ovu priču zajednički tvore zanimljivi kolaž jednostavnih, ali realističnih sličica koje su počesto i dramatične, a koje se dotiču različitih povijesnih razdoblja – od mletačke vladavine sve do dvadesetoga stoljeća, kroz koje se provlači slika Dalmacije kao multietničkog i multikulturalnog prostora sa svim njezinim specifičnostima, u kojoj tri različita naroda stoljećima zajednički žive. Rat je viđen kao zlo koje generira rupturu ovog višestoljetnog suživota, a ljudi se, prema autoru – što se može iščitati iz stavova glavnoga lika – dijele isključivo na dobre i loše, bez obzira na njihovu nacionalnost. Pridodajmo također kao zanimljivost kako trima poglavljima ovog romana prethode kratke strofe na zadarsko-venetskom dijalektu te kako također sadrži brojne fotografije vezane za povijest Zadra.

Gino Bambara odlazi u Italiju nakon Drugoga svjetskog rata, gdje radi kao učitelj povijesti i filozofije.⁸⁴⁵ Autor je brojnih djela, koja se mahom tiču filozofije, ali i povijesne problematike koja se tiče prostora bivše Jugoslavije, kao i njegovog rodnoga grada: *Problemi della filosofia contemporanea*,⁸⁴⁶ *Problemi della filosofia antica e medievale*,⁸⁴⁷ *Problemi della filosofia moderna*,⁸⁴⁸ *Storia della filosofia*,⁸⁴⁹ *Le scienze umane*,⁸⁵⁰ *La mia Zara*,⁸⁵¹ *La guerra di liberazione nazionale in Jugoslavia*,⁸⁵² *Jugoslavia Settebandiere*,⁸⁵³ *Vita da preside*,⁸⁵⁴ *La divina commedia del preside*

⁸⁴⁵ Podatci na stranici <http://ilmiolibro.kataweb.it/utenti/13472/gino-bambara/> kažu kako ima 94 godine te da je „Dalmata di Zara, ha partecipato alla seconda guerra mondiale sui fronti greco e jugoslavo; dopo l'armistizio, si è impegnato nella Resistenza antinazista. In seguito ha insegnato Storia e Filosofia nei Licei; da ultimo, preside in un liceo scientifico.“

⁸⁴⁶ Bambara, Gino, *Problemi della filosofia contemporanea: antologia della critica dal Romanticismo ai giorni nostri*, Zanichelli, Bologna, 1971.

⁸⁴⁷ Bambara, Gino, *Problemi della filosofia antica e medievale: antologia della critica dalle origini a Guglielmo d'Ockham*, Zanichelli, Bologna, 1986.

⁸⁴⁸ Bambara, Gino, *Problemi della filosofia moderna*, Zanichelli, Bologna, 1974.

⁸⁴⁹ Bambara, Gino, *Storia della filosofia dalle origini ai giorni nostri: corso di filosofia per le scuole secondarie superiori*, Vannini, Brescia, 1984. u tri toma: *Antichità e medioevo*; *Dall'umanesimo a Kant*; *Dal romanticismo ai giorni nostri*.

⁸⁵⁰ Bambara, Gino, *Le scienze umane: psicologia, psicoanalisi, sociologia, sociologia della conoscenza, antropologia culturale, strutturalismo, linguistica, scienza economica*, Vannini, Brescia, 1987.

⁸⁵¹ Bambara, Gino, *La mia Zara*, Edizioni del Moretto, Brescia, 1987.

⁸⁵² Bambara, Gino, *La guerra di liberazione nazionale in Jugoslavia: 1941-1943*, Mursia, Milano, 1988.

⁸⁵³ Bambara, Gino, *Jugoslavia settebandiere : guerra senza retrovie nella Jugoslavia occupata, 1941-1943*, Vannini, Brescia, 1988.

⁸⁵⁴ Bambara, Gino, *Vita da preside*, Vannini, Brescia, 1989.

manager,⁸⁵⁵ *Zara: uno zaratino racconta la sua città*⁸⁵⁶ te u koautorstvu sa Antoniom Cepichem *Da Calle Larga a Riva Nova: In giro per Zara*.⁸⁵⁷

Zara: uno zaratino racconta la sua città jest, kako sam autor ističe, „raccolta di testi, immagini, ricordi“⁸⁵⁸ tiskana u vrijeme kada je Zadar trpio razaranja Domovinskoga rata, artikulirana u dva dijela koja sadrži po nekoliko poglavlja koja, evocirajući autorovo iskustvo, dotiču različite tematike, a koje su, po njegovom nađenju, bitne za shvaćanje onoga što se dogodilo na ovim prostorima.⁸⁵⁹ Riječ je o djelu koje je nastalo zbog autorovih unutarnjih pobuda koje su se artikulirale aktualizacijom pitanja rata i izbjeglištva 1991. godine, ali koje osim očitih autobiografskih elemenata sadrži i druge, koji služe kao potkrepljivači autorovih refleksija i stavova – primjerice, dokumente i fotografije, kao i intervjuje s drugim ljudima koji su proživjeli rat i egzodus. *Da Calle Larga a Riva Nova: In giro per Zara* objavljena godinu kasnije, a radi se o „rassegna ad aspetti consueti e insoliti della città“,⁸⁶⁰ o „vita e allo spirito degli Zaratini“⁸⁶¹ te o „stravaganze di personaggi più o meno noti, talvolta con effetto di divertissement ottenuto stravolgendo a sensi satirici certi linguaggi“⁸⁶² i u neku ruku predstavlja misaoni nastavak na prethodnu Bambarinu knjigu, budući da ih veže glavna tema – *topos* Zadra. Prvi dio sadrži Bambarine reminiscencije o rodnom gradu, dok drugi dio čine narativi raznih Zadrana koji govore o „anni verdi“, upotpunjujući time memorijalistički i dokumentaristički okvir ovih zapisa.⁸⁶³

⁸⁵⁵ Bambara, Gino, *La divina commedia del preside manager*, Brescia, Vannini, 1996.

⁸⁵⁶ Bambara, Gino, *Zara: uno zaratino racconta la sua città*, Brescia, Vannini, 1994.

⁸⁵⁷ Bambara, Gino, Cepich, Antonio, *Da Calle Larga a Riva Nova: in giro per Zara*, Brescia, Vannini, 1995.

⁸⁵⁸ Bambara, Gino, *Zara, uno zaratino racconta la sua città*, op. cit., str. 5.

⁸⁵⁹ Prvi dio naslovljen je *Zara e l'Italia*, a sadrži poglavlja *Passaggio di Zara dall'Austria all'Italia*, *Uno sguardo dal mare*, *Nascere a Zara*, *Minuscole reminiscenze storiche*, *Gli ardui sentieri familiari*, *L'accidentata vicenda scolastica*, *Il piacere dell'ovvio nutrito di futilità*, *Il carattere zaratino*, *Zara sbarazzina e il Canalon*, *Educare politicamente*, *Zara e il mondo slavo*. Drugi dio, naslovljen *Zara e la guerra* sadrži: *Il fascismo zaratino e la guerra*, *Gli studenti e la guerra*, *Come fu vissuta a Zara la guerra contro la Jugoslavia*, *Il Governorato di Dalmazia*, *Dubbi e perplessità fra gli zaratini*, *Interviste sulla violenza in guerra*, *L'armistizio a Zara*, *Il primo bombardamento sconvolge Zara*, *Il secondo bombardamento*, *La città si svuota*, *Il prefetto Vincenzo Serrentino: un'esempio di altruismo e generosità*, *Il terzo bombardamento e l'esodo*, *Timore e coraggio di testimoniare*, *Ritorno a Zara*.

⁸⁶⁰ Bambara, Gino, Cepich, Antonio, *Da Calle Larga a Riva Nova*, op. cit., str. 5.

⁸⁶¹ *Ibid.*

⁸⁶² *Ibid.*

⁸⁶³ Među autorima nalazimo sljedeća imena: Fides Berdini, Nella Riboli, Fulvia Giusti, Gino Bambara, Aldo Duro, Tommaso Ivanov, Tonci Cepich.

«*Memorie*»: *Zara – 1937 – 1944*⁸⁶⁴ Emilie Calestani otvaraju se kratkim motom „La storia mentre accade non sembra mai storia“,⁸⁶⁵ a koji možda na najbolji način opisuje kako su protagonisti onoga vremena doživljavali situaciju u kojoj su se našli. U vrijeme objavljivanja njezinih sjećanja, osamdesetpetogodišnja Emilia Calestani dala je, kako Nerino Rismondo u predgovoru ističe „il dono di genuine, fresche pagine, scritte con estrema spontaneità e naturalezza“.⁸⁶⁶ Gospođa Calestani rodom nije bila ni iz Zadra, ni iz Dalmacije, ali je tamo živjela od 1937., a njezin suprug bio je Vittorio Calestani, učitelj prirodoslovnih znanosti u tadašnjem Liceo-Ginnasio «Gabriele d'Annunzio». Međutim, možemo zaključiti kako je ova knjiga vrlo važna zadarskim *esulima*, budući da je u novije vrijeme doživjela i drugo izdanje,⁸⁶⁷ a u prvom izdanju već spomenuti Rismondo ističe koja je za njih vrijednost ovog djela:

Emilia Calestani ci ha dato l'esempio più evidente di come ciascuno di noi, protagonista o comparsa nella cronaca degli ultimi anni di Zara italiana, attraverso i propri ricordi possa narrare momenti della vita della nostra città, contribuendo alla raccolta di una documentazione per chi domani si accingerà a scrivere la vera storia di Zara e della sua italianità, incontestabile come quella delle città dalmate consorelle.⁸⁶⁸

Riječ je zapisanim sjećanjima ove autorice koji su nastali s vremenskim odmakom od proživljene traume egzila, a ona sama u uvodu ističe kako nije bilo lako prisjetiti se svega toga, ali su razlozi koji su išli u prilog zapisivanja bili jači od onih koji su bili protiv. Naime, i njen je suprug vodio memoarske zapise, ali ih nikad nije objavio, pa ih je ona odlučila objediniti sa svojima kako bi pokušala odgovoriti na pitanje „Come abbiamo potuto trovare la forza di vivere, di agire, di organizzarci, con la morte che ci attendeva a ogni ora, in mezzo alle distruzioni, agli incendi, ai bombardamenti che ci lasciavano attoniti, sfiniti?“⁸⁶⁹ Petnaest poglavlja⁸⁷⁰ koji tvore

⁸⁶⁴ Calestani, Emilia, «*Memorie*»: *Zara – 1937 – 1944*, a cura del Libero Comune di Zara in Esilio e dell'Associazione Nazionale Dalmata, Sanremo, 1978.

⁸⁶⁵ Ivi, str. 7.

⁸⁶⁶ Ivi, str. 9.-10.

⁸⁶⁷ Knjiga je ponovno objavljena 2013. godine u nešto bogatijem izdanju.

⁸⁶⁸ Ivi, str. 12.

⁸⁶⁹ Ivi, str. 14.

⁸⁷⁰ Petnaest je poglavlja, naslovljenih redom: *L'arrivo a Zara e le prime impressioni, L'attività del Fascio Femminile, Fiduciaria del Fascio Femminile a Zara, L'assedio di Zara, La guerriglia e i massacri, Bastianini Governatore della Dalmazia, Mancano viveri, L'estate del 1942, Lavoro duro ma non sono più la Fiduciaria del*

ove memoarske zapise prikaz su autobiografsko iskustva same autorice, ali su i prikaz povijesnih – obiteljskih, ali i društvenih (ne)prilika u Zadru u periodu od 1937. do 1944. godine. Iščitavanjem ovih zapisa dalo bi se pomisliti kako se, u neku ruku, radi o opravdavanju fašizma, o čemu i sama autorica govori sljedeće:

Se qualcuno leggerà queste mie memorie non pensi che io abbia fatto una esaltazione del Fascio. Gli zaratini erano fascisti come tutti gli altri abitanti d'Italia; ma erano italiani più che in qualunque altra città d'Italia. L'amica König mi diceva piangendo: «Voi non sapete cosa sia l'amore per l'Italia: voi ci siete nati, cresciuti, per voi essere italiani è cosa naturale; per noi è stato lo spasimo di tutta la nostra vita».

E ora penso che se grande è la nostra disillusione e la nostra amarezza per l'Italia attuale, quanto deve esserlo per ogni zaratino?⁸⁷¹

Usudujemo se primijetiti kako su upravo ova zaključna razmišljanja Emilie Calestani možda razlog što je kod većine zadarskih *esula* ovo djelo prihvaćeno kao „početna“ literatura jer se ona, koja je rođena na Apeninskom polutoku, naposljetku pita kakvu li gorčinu nakon nemilih povijesnih okolnosti moraju osjećati oni koji su rođeni u Zadru.

Gioia Calussi Gabaldo rođena je u Zadru, kojega sa roditeljima napušta u najranijem djetinjstvu – 1942., kada su joj bile samo dvije godine. Živi u Vicenzi i aktivno sudjeluje u različitim *esulskim* organizacijama, među kojima je najprominentnija Madrinato Dalmatico, organizacija čiji su članovi mahom žene podrijetlom iz Zadra, a čija je primarna postavka očuvanje i briga o grobovima gdje su pokopani zadarski Talijani. Njezina su najpoznatija djela – objavljivana u više izdanja na talijanskom, kao i u prijevodima na hrvatski jezik – kuharice *Profumo de Dalmazia: aromi, sapori e tradizioni della cucina dalmata*⁸⁷² i *Sapori de Dalmazia: ricette, aromi e tradizioni*⁸⁷³ koje mogu biti definirane kao „atto d'amore per la nostra terra: atto che si estrinseca nel desiderio di tramandare l'arte culinaria e nella intenzione di

Fascio Femminile, La caduta del Fascismo. L'arresto di mio marito, Zara sotto i tedeschi ed i bombardamenti, La distruzione di Zara, Volontà di sopravvivenza, Si pensa alla partenza, Addio Zara. Treba napomenuti kako nakon ovih poglavlja slijedi *La messa dei morti*, čiji je autor Vittorio Calestani, autoričin suprug.

⁸⁷¹ Ivi, str. 99.

⁸⁷² Calussi, Gioia, *Profumo de Dalmazia: aromi, sapori e tradizioni della cucina dalmata*, Del Bianco, Udine, 1995.

⁸⁷³ Calussi, Gioia, *Sapori de Dalmazia: ricette, aromi e tradizioni*, Msg press, Trieste, 1997.

risvegliare sopiti ricordi“⁸⁷⁴ kao i „una esauriente testimonianza della storia e delle tradizioni gastronomiche della terra dalmate“⁸⁷⁵ koja se „dipana attraverso una narrazione sottesa dalla nostalgia di chi porta nel cuore le proprie radici, dallo struggimento di chi è costretto ad abbandonare la propria terra e rivive le ambascie del distacco, di chi, ricordando, vuol far ricordare“⁸⁷⁶. Tradicije, okusi i mirisi Dalmacije virtuozno su prezentirani u svojem bogatstvu i intenzivnosti, u svojem šarmu i svojoj sugestivnosti, portretirajući tako

[...] un mondo pittoresco fatto di immagini palpitanti, coinvolgenti, di pregnante immediatezza che fa rivivere la calda atmosfera dei banchetti domestici, l'allegria e la cura dei rituali in occasione delle festività, il clima festoso dei mercati ricchi di colori e di profumi, delle pescherie, delle botteghe, dei caffè «templi dei bonculovich».⁸⁷⁷

Kuharice gospođe Calussi vrijedan su doprinos ne samo talijanskoj, već i europskoj, pa i svjetskoj gastronomiji, a svoj su književno-kritički i praktični odjek imale i na ovoj obali Jadrana, potvrdivši se istinski vrijednim djelima. U uvodu prijevoda *Okusi Dalmacije: Kuharica dalmatinskih gospođa*⁸⁷⁸ najrazličitiji kritičari, književnici, novinari⁸⁷⁹ okarakterizirali su ga kao „umjetničko djelo bez kojega je nezamisliv dom u kojem se kuha i čita“⁸⁸⁰ „najbolja gastronomija na hrvatskom“⁸⁸¹ „fascinantna knjiga“⁸⁸² „studija o antropologiji jela“⁸⁸³ „zapanjujuća kulturološka raskoš dalmatinskih trpeza“⁸⁸⁴ „književna hrana“⁸⁸⁵ „knjiga odanosti plemenitoj nostalgiji za zavičajem“⁸⁸⁶ gdje „Šjora Vesela vraća [...] izgubljeno blago“⁸⁸⁷.

⁸⁷⁴ *Cucina dalmata alla prova: Presentazione a Udine*, u „L'Arena di Pola“, 4. siječnja 1997., str. 6.

⁸⁷⁵ *Ibid.*

⁸⁷⁶ *Ibid.*

⁸⁷⁷ *Ibid.*

⁸⁷⁸ Calussi, Gioia, *Kuharica dalmatinskih gospođa: Okusi Dalmacije: Tradicionalne ricete i arome dalmatinske kuhinje*, Marjan tisak, Split, 2004.

⁸⁷⁹ Među njima navodimo sljedeće: akademik Tonko Maroević, Branimir Donat, Jurica Pavičić (književnik i novinar), novinari Mirko Kovač, Davor Butković, Božica Brkan, Željko Žutelija, Zlatko Gall, Rene Bakalović, Igor Brešan, Dušanka Profeta. Cfr. *ivi*, str. 9.-20.

⁸⁸⁰ *Ivi*, str. 17.

⁸⁸¹ *Ibid.*

⁸⁸² *Ibid.*

⁸⁸³ *Ibid.*

⁸⁸⁴ *Ivi*, str. 18.

⁸⁸⁵ *Ivi*, str. 19.

⁸⁸⁶ *Ibid.*

⁸⁸⁷ *Ibid.*

Što se tiče same kuhinje kao zanimljivog književnog, ali i – u ovom slučaju – etnološkog i antropološkog, kao i povijesno-kulturološkog – dokumenta života na ovim prostorima, moramo napomenuti kako se u posljednje vrijeme može pratiti tendencija kombiniranja, odnosno inkorporacije kulinarstva, odnosno kulinarskih vještina i gastronomske tradicije u književna djela, čemu je možda najbolja potvrda u kontekstu našeg istraživanja roman *Esilio* Enza Bettize, odnosno čitavo poglavlje koje svojim naslovom i tematikom opisuje gastronomske delicije i gotovo pa „rituale“ njihove pripreme kao jedan od ključnih elemenata života.⁸⁸⁸

Antonio Cattalini, novinar i pisac, „vivace penna giornalistica, democratico convinto“,⁸⁸⁹ rođen je u Zadru sredinom dvadesetih godina prošloga stoljeća, a umro je 1975. godine. Riječ je o čovjeku koji je posvetio čitav svoj život obrani prava istarskih i dalmatinskih *esula*, aktivno sudjelujući u radu više organizacija, ističući potrebu suradnje i održavanja veza među onima koji su izbjegli sa onima koji su ostali (tzv. „esuli e rimasti“). Ljubav prema rodnom gradu na poseban je način artikulirana u dvije knjige: *I bianchi binari del cielo*⁸⁹⁰ i *La mia città: Zara oggi*,⁸⁹¹ koje u najširem smislu govore o potrebi izgradnje bolje budućnosti:

Miti e tabù, intolleranze di setta ed ambizioni di uomini, ideologie autoritarie e pazzesche pretese di egemonia portano inevitabilmente al disastro. Per questo dovremo lottare con tutte le nostre forze, affinché i nostri occhi non abbiano mai più a vedere quello che videro venti anni fa.

Solo così. Lassù, i bianchi binari del cielo non saranno più presagio di sventure, ma strade di pace, di civiltà e di progresso.⁸⁹²

I bianchi binari del cielo prema nekim teoretičarima istarsko-dalmatinskog egzodusa predstavljaju „un esempio emblematico di questa tesi che interpreta senza sfumature l'esodo di Zara in base alla categoria della difesa dell'italianità

⁸⁸⁸ Više o ovoj tematici u radu: Nižić, Živko, Gunjević Kosanović, Nikolina, *Uso ed abuso del cibo nelle opere di Petronio, Dante, Malaparte e Bettiza*, u *Letteratura dalmata italiana*, op. cit.

⁸⁸⁹ Cattalini, Antonio, *I bianchi binari del cielo: Zara 1943-1944*, L'Arena di Pola, 1990.

⁸⁹⁰ Riječ je o autobiografskim zapisima koji su bili objavljivani u dijelovima u novinama „L'Arena di Pola“ počevši od 1964. godine, a objavljeni su nakon autorove smrti 1990. godine te ponovno 2005.

⁸⁹¹ Cattalini, Antonio, *La mia città: Zara oggi*, Budin, Gorizia, 1975., ponovno objavljena 1995. godine u izdanju Associazione nazionale Venezia Giulia e Dalmazia.

⁸⁹² Cattalini, Antonio, *I bianchi binari del cielo*, op. cit., str. 145.

«minacciata» e distrutta dalla volontà snazionalizzatrice dei croati⁸⁹³, gdje je uništenje Zadra viđeno kao plod „di un calcolo politico impostato e perseguito in una forma odiosamente vessatoria contro la popolazione inerme“.⁸⁹⁴ Pa ipak, unatoč neminovnoj političkoj intoniranosti ovog djela, kao i većine koja je nastajala nakon egzodusa, posebno je dirljiv opis trenutka u kojemu Cattalini opisuje svoj odlazak iz Zadra, postajući tada „žrtvom zemljopisa i vremena“. U tom se smislu ovo djelo uistinu može interpretirati u ključu vrijednosti određenih pasusa koji su prožeti intenzivnim emocijama, odišući na trenutke jednostavnošću i lirizmom:

[...] alla metà del marzo del 1944 lasciai definitivamente la mia città, quando ormai il suo destino era purtroppo segnato in maniera irrevocabile. A raccontare quello che fu il mio ultimo addio potrà sembrare oggi una facile posa retorica. Eppure quando per l'ultima volta stavo per oltrepassare la sommità della collinetta di Kosino prima di scendere verso il porticciolo di Peterzane, dal quale sarei partito di notte, senza più poter vedere Zara, ci fu dentro di me una forza interiore che mi fece fermare. Mi voltai e guardai laggiù verso sud e vidi il campanile del Duomo, bello com'era sempre stato e sotto di lui la città intera che era distrutta ma che, a distanza di tanti chilometri, sembrava ancora intatta. E le dissi: «addio», con una terribile stretta di cuore. Era quello il momento in cui si chiudeva un capitolo della mia vita e ne incominciava un altro.⁸⁹⁵

Tema drugog djela, *La mia città: Zara oggi* također je Zadar, ali ovaj put radi se o pisanom svjedočanstvu autorovog povratka u rodni grad, bez ideoloških ili političkih premisa. Kao i u slučaju prvog djela koje smo spomenuli, riječ je o prikupljenim zapisima koje je autor objavljivao u raznim periodičkim publikacijama, a poglavito u *L'Arena di Pola*. Posebno je emotivan opis autorovih emocija prema rodnom gradu, kojega je imao potrebu posjetiti i uvjeriti se kako je još uvijek na istom mjestu, iako zauvijek promijenjen – nisu ga zadovoljavali razni skupovi i događanja u organizaciji njegovih sugrađana koji su se odvijali diljem Italije:

Sì, basta, perché in quei momenti io «volevo», io «dovevo» essere là. Con le mie «cose» che in parte sono cambiate, ma che in parte sono anche rimaste. Con la «mia gente» rimasta. Con quel qualcosa di inesprimibile che sento dentro di me e che mi fa tanto bene quando lo sento. Un atto d'amore, una testimonianza che la mia città vive ancora. Che vive in me, ma che vive, anche, come entità obiettiva, al di fuori del tempo e delle sue dolorose vicende recenti.

⁸⁹³ Columni, Cristiana, Ferrari, Liliana, Nassisi, Gianna, Trani, Germano, *Storia di un esodo: Istria 1945-1956: con un'appendice di Annamaria Brondani: Prefazione di Giovanni Miccoli*, Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, Trieste, 1980., str. 46.

⁸⁹⁴ De Simone, Pasquale, *Presentazione*, u Cattalini, Antonio, *I bianchi binari del cielo: Zara 1943-1944*, op. cit., str. 7.

⁸⁹⁵ Cattalini, Antonio, *I bianchi binari del cielo: Zara 1943-1944*, op. cit., str. 144.

Perché la mia città è sempre la mia città.⁸⁹⁶

Zanimljivo je također kako u recima ove knjige autor ističe svoju ogorčenost naspram onih pisanih svjedočanstava koja vide prošlost kao pozitivnu, bez traženja onog pozitivnog u sadašnjosti. Njegovo je razmišljanje usmjereno na pomirbu dva svijeta – prošlosti i sadašnjosti te je u tom smislu pozitivan njegov prinos ovom pisanom korpusu književnosti zadarskog egzodusa, koji postoji prije svega kako se neki događaji ne bi zaboravili, ali, što je i još važnije, kako se ne bi ponovili.

Tullio Covacev (Šibenik, 1907. – Bergamo, 1993.)⁸⁹⁷ određeni period svoga života proveo je u Zadru, kojemu je posvetio velik dio svoje pisane produkcije, mahom objavljivane u novinama i časopisima – „L’Arena di Pola“, „La Rivista dalmatica“, „Zara“, „Difesa adriatica“. Zadar je temom više njegovih djela, među kojima izdvajamo *Calendario zaratino della nostalgia*,⁸⁹⁸ *L’Angelo d’oro*⁸⁹⁹ te *Amore di Dalmazia*.⁹⁰⁰ Djelo koje nam je bilo posebno zanimljivo zbog svoje tematike jest *L’Angelo d’oro*, „una raccolta di brevi squarci, di quadretti della indimenticabile, lontana e scomparsa città di Zara“,⁹⁰¹ odnosno „capitoletti [...] sinora sparpagliati in otto distinti fascicoli della «Rivista Dalmatica» ed ora saggiamente ed opportunamente riuniti in volume“,⁹⁰² gdje nije riječ o „bozzettistica generica“ budući da kratka poglavlja predstavljaju „una situazione o un paesaggio, un tempo o un luogo, con immediatezza e vivacità, trattandosi di vicende e di ambienti improntati tutti ad una dolente specificità di dalmati italici, esiliati da una storia balorda“. ⁹⁰³ Anđeo koji se i dandanas nalazi na vrhu zvonika zadarske katedrale vrlo je čest motiv u pisanim

⁸⁹⁶ Cattalini, Antonio, *La mia città: Zara oggi*, u članku Cattalini, Silvio, *Zara, oh cara*, u *Antonio Cattalini: Una giornata di viaggio nella memoria: Atti del “convegno Gorizia 28/10/1995”*, a cura di Silvio Cattalini, Associazione Nazionale Venezia Giulia e Dalmazia – Comitato provinciale di Udine, 1996., str. 57.

⁸⁹⁷ Više biobibliografskih podataka dao je urednik Tullio Vallery u izdanju: Covacev, Tullio, *Amore di Dalmazia*, Scuola Dalmata dei SS. Giorgio e Trifone, Venezia, 2012., str. 6.-7.

⁸⁹⁸ Covacev, Tullio, *Calendario zaratino della nostalgia*, L’Arena di Pola, Gorizia, 1964.; drugo izdanje: Covacev, Tullio, *Calendario zaratino della nostalgia*, A.N.D.A.Z., Ancona, 1991. Riječ je o posebnom izdanju u sklopu novina „Zara“.

⁸⁹⁹ Covacev, Tullio, *L’angelo d’oro*, A.N.D.A.Z., Ancona, 1989., posebno izdanje u sklopu novina „Zara“

⁹⁰⁰ Covacev, Tullio, *Amore di Dalmazia*, op. cit.

⁹⁰¹ Covacev, Tullio, *L’angelo d’oro*, op. cit., unutrašnje korice.

⁹⁰² Perlini, Marco, *Prefazione*. Ivi, str. 3.

⁹⁰³ *Ibid.*

sjećanjima zadarskih *esula* koji na simboličkoj razini označava čuvara uspomena, ali i onoga kojemu je dano spoznati ono što ljudi nisu kadri, a njegovu važnost u kolektivnom sjećanju potvrđuje i činjenica kako je ova zbirka osvrta ponijela ime upravo po njemu te se znakovito otvara njegovim opisom:

Tra la nebbia dei ricordi alto appare e sembra che tocchi il cielo il campanile dell'Angelo d'oro.

Era questo un campanile così alto che spesso le nuvole si impigliavano sulla cima e tra le vesti dell'Angelo, e questi sembrava allora più del cielo che della terra, lontano da noi uomini formicolanti in basso. Lassù, mai sazio di orizzonti sconfinati, di mare aperto, di verdi campagne nella piana appena rotta dalle basse colline, sino alla lontana barriera dei monti nevosi: l'Angelo vedeva tutto questo.

A lui forse era anche concesso di vedere oltre gli orizzonti terreni cose a noi ignote: forse anche aveva visto arrivare di lontano l'oscura minaccia e questo già nel tempo in cui a noi di sotto il cielo sembrava sereno. E chissà quanto si sarà dato da fare l'Angelo d'oro per tener lontano quell'avanzante flagello. Ma che cosa poteva lui povero essere – benché dorato – le cui uniche armi erano gli emblemi della pace: una corona di ulivo intrecciato che teneva protesa in perenne offerta.⁹⁰⁴

Arturo Cronia⁹⁰⁵ ne smije biti zanemaren kao autor zadarskih korijena u egzilu, iako se njegova djela ne svrstavaju niti u književnost u užem smislu, niti u memorijalistiku. Riječ je, naime, o najpoznatijem talijanskom slavistu, rođenom 13. prosinca 1896. u Zadru, istraživaču koji je čitav svoj život posvetio znanstvenom kritičko-filološkom i književno-komparativnom radu, iznjedrivi tako brojna djela izuzetno visoke vrijednosti, među kojima moramo izdvojiti *La conoscenza del mondo slavo in Italia*⁹⁰⁶ kao nezaobilazni kompendij slavenologije i slavistike izuzetne vrijednosti ne samo na prostorima Italije i Hrvatske, već i diljem čitave Europe i svijeta. Radi se o slavistu čiji je rad izuzetno važan u proučavanju hrvatsko-talijanskih književnih i kulturnih veza, ali koji je, s druge strane, označen pozicijom superiornosti talijanske kulture s koje piše i koju stalno provlači kroz svoja djela. Umro je u Padovi 11. svibnja 1967.

⁹⁰⁴ Ivi, str. 6.

⁹⁰⁵ Za više bibliografskih podataka konzultirati poveznice: <http://enciklopedija.lzmk.hr/clanak.aspx?id=54825> (pristupljeno 27.1.2016.); [http://www.treccani.it/enciclopedia/arturo-cronia_\(Dizionario_Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/arturo-cronia_(Dizionario_Biografico)/) (pristupljeno 27.1.2016.) te nekrolog Mirka Deanovića (http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=191448) (pristupljeno 27.1.2016.), kao i članak Tagliavini, Carlo, *Arturo Cronia*, u Semi, Francesco, Tacconi, Vanni, *Istria e Dalmazia: uomini e tempi, Dalmazia*, op. cit., str. 581.-584. te monografiju Delbianco, Valnea, *Talijanski kroatist Arturo Cronia (1896.-1967.)*, Književni krug, Split, 2004.

⁹⁰⁶ Cronia, Arturo, *La conoscenza del mondo slavo in Italia*, op. cit.

Angelo de Benvenuti, „cronachista e storico di Zara, della Dalmazia e dei Friuli, esule“⁹⁰⁷ rođen je u Zadru 1895., a umro je u Udinama 1979. godine. Svoje je prinose, većinom historiografske prirode, objavljivao u raznim periodičkim publikacijama u međuratnom razdoblju, kao i u posebnim monografskim izdanjima, među kojima navodimo *Castelli e fortezze di Dalmazia* (1936.), *Il castello di Vrana* (1940.), *La città fortificata di Zara* (1952.), *Storia di Zara dal 1409 al 1797* (1944.), *Storia di Zara dal 1797 al 1918* (1951.) te *Fortificazioni venete in Dalmazia* (2005.), objavljenu posthumno.

Giuliano De Zorzi živi u Bolzanu i potomak je zadarskih *esula*,⁹⁰⁸ kojima je posvetio djelo *La Dalmazia vista da un dalmata*,⁹⁰⁹ zanimljivo u kontekstu proučavanja produkcije na talijanskom jeziku koja se tiče Zadra, ali i Dalmacije. Namjera je ovoga autora „esprimere e far comprendere uno stato d’animo“,⁹¹⁰ a bogati vodič koji je priložen uz njegov osvrt trebao bi služiti sadašnjim i budućim generacijama „affinché gli Italiani che un giorno inevitabilmente abiteranno la costa dalmata abbiano modo di conoscere l’identità di queste pietre e il sapore di quella terra“.⁹¹¹ Njegov je ton, kako sugeriraju recenzenti, nepretenciozan – „da semplice Cittadino del libero Comune di Zara in esilio“,⁹¹² gdje sa „espressione sobria e cattivante dominata a tratti da una forte tensione emotiva, rifà la storia della sua Dalmazia“.⁹¹³ Nešto kasnije objavio je i *Zara cantava così*⁹¹⁴ gdje je sistematizirao čitav niz napjeva koji su se pjevali početkom dvadesetoga stoljeća u Zadru, posvetivši

⁹⁰⁷ Garbin, Daria, de’Vidovich, Renzo, *Dalmazia Nazione*, op. cit., str. 122.

⁹⁰⁸ O Zadru kaže sljedeće: „Zara era dappertutto, con i ricordi di casa, sempre presenti per la mamma, la nonna, e qualcosa è rimasto nel sangue. Tanto che per me, nella mia fantasia, Zara era una specie di paradiso terrestre con i ricordi di altri, della loro gioventù, degli anni della scuola, il primo incontro tra i miei genitori, il loro matrimonio e la partenza, in viaggio di nozze a Bolzano.“, u „La Voce del popolo“, 3. kolovoza 2006., on-line na poveznici: <http://www.editfiume.com/archivio/lavoce/2006/060803/fvg.htm>, (pristupljeno 21.1.2016.).

⁹⁰⁹ De Zorzi, Giuliano, *La Dalmazia vista da un dalmata*: con una guida alle fonti a cura di Ferruccio Bravi ed Ermanno Giunchi, Centro di studi atesini, Bolzano, 1994.

⁹¹⁰ Ivi, str. 5.

⁹¹¹ *Ibid.*

⁹¹² Ivi, vanjske korice.

⁹¹³ *Ibid.*

⁹¹⁴ De Zorzi, Giuliano, *Zara cantava così: 189 motivi musicali*, Artigraficheriva, Trieste, 2003.

uvodni dio Luigiju Bauchu,⁹¹⁵ nezaobilaznom zadarskom pjesniku, budući da je upravo on 1939. godine pokušao okupiti zadarske popijevke kako bi ih sačuvao za buduće naraštaje, pa je ovo djelo u tom smislu nastavak Bauchove inicijative. *Teatro dialettale: tre atti unici ambientati a Zara in dialetto zaratino*⁹¹⁶ predstavlja prinos ovog autora proučavanju zadarskog teatra na dijalektu,⁹¹⁷ potvrđujući ponovno njegov veliki interes za talijansko povijesno i kulturno nasljeđe grada iz kojega potječe.

Renzo De'Vidovich, rođen u Zadru 1934., koji napušta 1943. godine, političar je i jedna od eksponiranijih osoba u egzilu „in Patria“, a u posljednje se vrijeme potvrdio kao uistinu kontroverzna ličnost, odcijepivši se kao dugogodišnji urednik lista „Il Dalmata“ u njegovu posebnu „frakciju“ – „Il Dalmata Libero“ – na čijim ponešto pamfletističkim stranicama uporno proziva drugu, „padovansku“ frakciju. Njegov politički aktivizam je nezanemariv, a u tom kontekstu su većinom nastajale publikacije koje je objavio. Navodimo samo nekoliko naslova: *Dalmazia regione d'Europa* (1993.), *Calendario dalmatico permanente* (2003.) te *Dalmazia Nazione: Dizionario degli Uomini Illustri della componente culturale illirico-romana latina veneta e italiana* koji nesumnjivo predstavlja nezanemariv izvor prepun informacija o slavnim ličnostima kojima je, bilo da pripadaju prošlosti, bilo sadašnjosti, zajednički nazivnik Dalmacija.

Na stranicama „La Rivista dalmatica“ naišli smo na tri pjesme Brune Detoni, o kojoj nismo uspjeli naći detaljnije biobibliografske podatke: *Dalmazia, Esilio* i *La mia città (Zara)* koje predstavljaju poetsko sjećanje na sretno djetinjstvo, kao i artikulaciju nostalgije za neprežaljenim rodnim krajem. Prva pjesma je sjećanje na

⁹¹⁵ Više podataka o ovom autoru u Balić-Nižić Nedjeljka, *Talijanski pisci u Zadru: pred Prvi svjetski rat (1900. – 1915.)*, Edit, Rijeka, 1998. Cfr. također članak Nižić, Živko, Balić-Nižić, Nedjeljka, *Dialetto nell'impegno politico e nell'identità zaratina nell'opera di Luigi Bauch*, u *Književnost, umjetnost, kultura između dviju obala Jadrana*: zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Zadar, 25. rujna 2008. = *Letteratura, arte, cultura tra le due sponde dell'Adriatico* : atti della giornata di studio, Zara, 25 settembre 2008, ur. Nedjeljka Balić-Nižić, Nikola Jakšić, Živko Nižić, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2010., str. 97-116.

⁹¹⁶ De Zorzi, Giuliano, *Teatro dialettale: tre atti unici ambientati a Zara in dialetto zaratino*, 2004.

⁹¹⁷ Sadrži tri dijela: *El conte de Bocagnazzo*, *Una storia crepuscolare*, *La tavola del drago*.

idilično djetinjstvo provedeno u Dalmaciji, predstavljeno motivom dječje potrage za prvim ljubičicama uz nezaobilaznu dalmatinsku buru:

Dalmazia

Le prime tenere violette
fiorivano tra i rovi
in Dalmazia
Le nostre mani piccine
si ferivano per coglierle
Anche la bora di febbraio
ci pungeva la faccia
Ma noi eravamo felici
sulla nostra terra⁹¹⁸

Druga pjesma, kao što i sam naslov *Esilio* daje naslutiti, evokacija je egzila. Zanimljiv je izraz „esilio in patria“ – otići u egzil u domovinu, što na znakovit način aludira kako su *esuli*, došavši u Italiju, matičnu zemlju (*patria*) nisu svugdje bili dobro primljeni, a i bez obzira na to, većina se ipak osjećala da su u egzilu, budući da su morali napustiti svoje domove. Svugdje gdje nije dom je egzil. Treba spomenuti i jačinu, jasnoću sjećanja na sve ono što je bitno. Tako jasno i intenzivno sjećanje može se protumačiti kao rezultat traumatskog iskustva koje ostaje oštro usječeno u memoriju. Nije čudo stoga što autorica sjećanje uspoređuje s fotografijom:

Esilio

Andammo in esilio in patria
da piccolini e non dimenticammo
nulla di quello che dovevamo ricordare
Tutto restò nella mente
come fotografato
e ci è sempre presente⁹¹⁹

Treća pjesma je nostalgično sjećanje na grad kakav je bio u doba djetinjstva, prije razaranja, s još netaknutim zvoncima. Izraz „devo andare“ govori o tome da je to sjećanje obvezni dio autoričina unutarnjeg svijeta, nešto što je očito potrebno za preživljavanje i očuvanje vlastite osobnosti. Sjećanje je doživljeno kao neminovnost i melem:

⁹¹⁸ U „La Rivista dalmatica“, 86 (2006), 4, str. 73.

⁹¹⁹ *Ibid.*

La mia città (Zara)

La mia città è posata sul mare
come un relitto prezioso
Ha campanili e palazzi e monumenti
ancora intatti
e più su orti e ville e la terra sassosa
Devo andare nella mia città
a camminare a piedi nudi sul selciato
come facevo da bambina
L'aria mi verrà incontro dal mare
e mi porterà i suoi profumi
poi nuoterò verso il sole
nella striscia di luce⁹²⁰

Posebno je upečatljivo djelo Serena Detonija⁹²¹ naslovljeno *Ritorno a Zara*,⁹²² koje, kako sam naslov daje naslutiti, a kasnije i sam autor ističe, „vuole essere un racconto dello stato d'animo di un dalmata che dopo venti anni rivede la sua città, le sue reazioni, i suoi pensieri“.⁹²³ Riječ je o zapisima koji su nastali uslijed autorovog povratka u rodni grad, o pisanom svjedočanstvu jednog čovjeka u kojemu još uvijek nije odumrla nada za stalnim, a ne povremenim – turističkim – povratkom u zavičaj, kojega smatra jednako svojim, bivajući u isto vrijeme svjestan kako je Zadar dio svih onih koji su u njemu rođeni, a ne samo Talijana koji su iz njega otišli:

Noi siamo uomini che vogliono essere liberi di poter ancora riabbracciare la nostra terra: senza fisime, senza patemi e senza riserve mentali.

Tutte le volte che prendo la strada del ritorno, osservo con più attenzione la gente che mi incrocia. Sono di tutti i tipi e i caratteri: vedo il croato, lo sloveno, il tipico serbo sempre molto dignitoso ed austero, donne biondissime ed alte, alte paffutelle con occhi e capelli neri, tutti frammenti a gruppi di turisti stranieri di svariate nazionalità.

L'umanità che vedo è venuta e viene da lontano, ma io mi sento superiore, perché nato in questa terra.

Loro sono tutti degli ospiti mentre io provo un'innata affinità, quasi un affratellamento, con tutti i giovani e giovanissimi che vedo, numerosi, accalcarsi sui marciapiedi. Essi, sì, sono come me,

⁹²⁰ *Ibid.*

⁹²¹ Sereno Detoni rođen je 1925. u Zadru. Umro je u Trstu 2008. godine. Više biobibliografskih informacija u Chiereghin, Walter, Martelli, Claudio H., *Dizionario degli autori di Trieste, dell'Isontino, dell'Istria e della Dalmazia*, op. cit., str. 248.

⁹²² Prvo izdanje objavljeno je 1971. godine; drugo izdanje: Detoni, Sereno, *Ritorno a Zara*, Del Bianco, Udine, 2006.; prijevod na hrvatski: Detoni, Sereno, *Povratak u Zadar*, s talijanskoga preveo Alojzije Prosoli, Zajednica Talijana Zadar, Zadar, 1992.

⁹²³ Detoni, Sereno, *Ritorno a Zara*, Del Bianco, Udine, 1971., str. 14.

perché hanno sicuramente visto la prima luce e assaporato il primo respiro della loro vita in questa meravigliosa terra dalmata.⁹²⁴

Sereno Detoni bavio se također povijesnim studijama,⁹²⁵ proučavanjem reklama⁹²⁶ i poslovice, a potomje je istraživanje objavljivao u nastavcima u „La Rivista dalmatica“,⁹²⁷ kao i kasnije u monografskom izdanju *Proverbi della Dalmazia*.⁹²⁸

Ulisse Donati rođen je 6. kolovoza 1913. u Zadru, a umro je 20. ožujka 2013. u Veneciji. Objavio je niz članaka u „Il Dalmata“, „La Rivista dalmatica“ i „Difesa Adriatica“ te je također poznat kao pokretač „Maggio zaratino“, odnosno „Viaggi di Ulisse“. Posthumno je u njegovu čast objavljena zbirka njegovih zapisa *Zara, paradiso perduto* (2014), a zapravo je riječ o „i suoi biglietti di auguri in occasioni delle Festività“⁹²⁹ koje su zapravo slike Zadra upotpunjene kratkim crticama na zaratinsko-venetskom dijalektu.

Aldo Duro⁹³⁰ priznati je talijanski leksikograf, koji je dugi niz godina uređivao *Enciclopedia Italiana*, odnosno *Dizionario Enciclopedico*, kao i *Vocabolario della*

⁹²⁴ Ivi, str. 91.

⁹²⁵ Detoni, Sereno, *Francesco Rismondo e altri volontari dalmati della guerra 1915/18 nelle carte segrete della polizia austriaca*, Tip. Ambrosini, Roma, 1969. (separat iz „La Rivista dalmatica“); Detoni, Sereno, *Giovanni IV papa dalmata*, Libreria editrice Vaticana, 2006.

⁹²⁶ Detoni, Sereno, *La piccola pubblicità nei giornali di Zara dal 1919 al 1943 = Mali oglasi u zadarskim novinama od 1919. do 1943.*, prijevod Danijela Raič, Zajednica Talijana Zadar, Zadar, 2007.

⁹²⁷ „Puntate“ su izlazile tijekom sedamdesetih godina prošloga stoljeća.

⁹²⁸ Detoni, Sereno, *Proverbi della Dalmazia: Zara: testimonianza storica della parlata popolare veneta*, Italo Svevo, Trieste, 2000.

⁹²⁹ Donati, Ulisse, *Zara, paradiso perduto: “Bon Nadal”: Ulisse*, a cura di Sergio Brcic, Libero Comune di Zara in Esilio, Mestre, 2014., str. 3.

⁹³⁰ Liana De Luca o njemu kaže sljedeće: „Aldo Duro (Zara 1916 - Roma 2000), medaglia d’oro dei benemeriti della cultura e dell’arte, esule in patria, fu sempre testimone commosso della italianità di Zara, l’amore per la quale trascrisse in adesione alla civiltà, all’arte e alla cultura italiana. Autore di numerose opere fondamentali per le scienze filologiche, fu autore e direttore del “Vocabolario della lingua italiana” dell’Enciclopedia Treccani. In esso, alla voce *memoria*, recita: «Con riferimento all’uomo (nel quale tale funzione raggiunge la più elevata concentrazione), il termine indica sia la capacità di ritenere traccia di informazioni relative a eventi, immagini, sensazioni, idee, ecc. di cui si sia avuto esperienza e di rievocarle quando lo stimolo originario sia cessato riconoscendole come stati di coscienza trascorsi, sia i contenuti stessi dell’esperienza in quanto sono rievocati, sia l’insieme dei meccanismi psicologici e neurofisiologici che permettono di registrare e successivamente di richiamare informazioni». E a proposito di *ricordo*: «E’ in genere sinonimo di *memoria*, ma con accezioni più limitate (solo *memoria* infatti indica la funzione psichica, la facoltà di ricordare)». Il giorno della *memoria* ricorre il 27 gennaio dal 2001, quello del *ricordo* il 10 febbraio dal 2004. Certo la graduatoria è determinata dall’ordine cronologico. E gli istriano-fiumanodalmati rilevano soprattutto il coinvolgente risvolto affettivo ed emotivo del *ricordo*“. De Luca, Liana, *Memoria e ricordo*, u „L’Arena di Pola“, 18. svibnja 2013., str. 10.

lingua italiana te *Vocabolario storico*. Rođen je u Zadru 1916., a umro u Rimu 2000. godine.⁹³¹ U nekrologu naslovljenom *Aldo Duro grande lessicografo* Raffaele Cecconi sjeća ga se kao velikog leksikografa, ali i kao prijatelja, koji je Dalmaciju izuzetno volio, „dalmata come il grande sebenicense Tommaseo“,⁹³² čovjeka „pieno di tatto e un vero signore“⁹³³ koji je „incapace di finzioni, e dotato di un senso morale solido e cristallino che si riscontra solo in alcune persone e solo raramente“.⁹³⁴

Književna aktivnost Silvija Ferrarija⁹³⁵ prije svega se može klasificirati kao prevoditeljska, budući da se radi o autoru prijevoda kapitalnih djela hrvatske književnosti na talijanski jezik, a među kojima se posebno ističu prijevodi djela Miroslava Krleže (*Hrvatski bog Mars, Na rubu pameti, Povratak Filipa Latinovicza, Gospoda Glembajevi* i *Podravski motivi*) kao i prijevod *Mediterranskog brevijara* Predraga Matvejevića. Međutim, ovaj se autor, iako u književnim krugovima poznat i priznat po ovim zaslugama, i sam pokazao vrsnim književnikom, pišući mahom kratke priče koje su objavljene u nizu kratkih sveski, izgradivši „uvjerljivo i koherentno [...] relevantan opus“⁹³⁶ koji se u cijelosti može žanrovski odrediti kao *faction* proza,⁹³⁷ a među kojima je možda najzanimljiviji naslov *Sette croati dell'isola Lunga*, preveden i na hrvatski kao *Sedam Hrvata s Dugog otoka* koji zorno prikazuje „s kojom delikatnošću Ferrari znade prići teškim, »graničnim« slučajevima, ne zlorabeći sentimente, ali i ne odustajući od svjedočenja iznimno bolnih iskustava, pravoga »tragičnoga osjećaja života«“.⁹³⁸

⁹³¹ Više biobibliografskih podataka na sljedećoj poveznici: <http://www.treccani.it/enciclopedia/aldo-duro/> (pristupljeno 29.1.2016.)

⁹³² Cecconi, Raffaele, *Aldo Duro grande lessicografo*, u „La Rivista dalmatica“, 85 (2006), 3, str. 10.

⁹³³ *Ibid.*

⁹³⁴ Ivi, str. 9.

⁹³⁵ Silvio Ferrari rođen je u Zadru 22. rujna 1942. O njegovim književno-kulturnim zaslugama pisao je ponajbolje Tonko Maroević, nazvavši ga usamljenim pojedincem koji je za „prodor naše knjige u Italiji“ učinio više „od gotovo svih institucija s ove i one strane Jadrana“, a da „pritom nije ni formacijom slavist, niti drži katedru, niti radi u kakvu kulturnom centru ili nakladničkoj kući“, što ne dovodi u pitanje njegovu kompetentnost, „jer je diplomirao povijest umjetnosti i talijansku književnost, a hrvatski naučio u rodnoj kući, od majke Hrvatice iz obitelji Radulić“, Maroević, Tonko, *Uz dvije pripovjedne kronike Silvija Ferrarija*, u „Dubrovnik“, 10 (1999), 1-2, str. 401. Za više biobibliografskih podataka konzultirati sljedeću poveznicu: <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=5926> (pristupljeno 27.1.2016.)

⁹³⁶ Ivi, str. 402.

⁹³⁷ Cfr. *ibid.*

⁹³⁸ Ivi, str. 404.

Caterina Fradelli Varisco rođena je 1907. godine u Zadru i poznata je kao utemeljiteljica organizacije Madrinato Dalmatico koju smo već spomenuli, a u sklopu čijeg je djelovanja uredila i objavila djelo *Zara nel ricordo del suo cimitero*, nastalo kao rezultat želje „di contribuire a riprendere un rapporto interrotto da eventi bellici più grandi di noi e nello stesso tempo riaffermare, se ce ne fosse bisogno, la nostra presenza [...] di italiani di Dalmazia“.⁹³⁹ Njezino svjedočanstvo, odnosno uspomene vezane uz rodni grad objavljene su kao *Ricordi di Zara 1940-1946* na Internet stranici www.arcipelagoadriatico.it. Umrla je u Padovi 2001. godine.

Teodoro Francesconi autor je poznat po nizu studija „sugli eventi giuliani negli ultimi due anni di guerra“,⁹⁴⁰ a njegova sjećanja na period koji proveo u Zadru kao „regnicolo“⁹⁴¹ objavljena su u knjizi *Un “regnicolo” a Zara: 1937-1943* koja označava „una nuova testimonianza su questa indimenticabile, operosa, civile città e sulla tragedia che si è abbattuta sulla sua popolazione“.⁹⁴² Autor o ovom djelu, koje ipak držimo odveć ideološki utemeljenim, pisanim s pozicije talijanstva i fašizma, kaže sljedeće:

Questi appunti su Zara, una specie di diario postumo della adolescenza, sono stati scritti al fine di lasciare ai figli una immagine del mitico ambiente nel quale sono cresciuti i genitori. Consentire loro cioè, quando la vita darà spazio per approfondire certi argomenti, di comprendere meglio tante cose dette, raccontate ed ascoltate qualche volta anche con un po' di sopportazione.

La “pietas” di liceale memoria è qualche cosa di latente in ognuno di noi; non appena ci si rende conto come sia breve la vita, futile il tanto agitarsi, allora si giunge ad una meditazione esistenziale e con malinconica, affettuosa, tenera deferenza, il pensiero si rivolge a chi ci ha preceduti, genitori, nonni, avi.⁹⁴³

⁹³⁹ Madrinato Dalmatico, *Zara nel ricordo del suo cimitero*, Padova, 1986., str. 7.

⁹⁴⁰ Balić-Nižić, Nedjeljka, *L'esodo zaratino nelle opere di Teodoro Francesconi (Un ‘regnicolo’ a Zara) e Marco Perlino (Non ho più patria)*, u *L'esodo giuliano-dalmata nella letteratura*, op. cit., 127.

⁹⁴¹ Naziv „regnicolo“ odnosi se na Talijane s Apeninskog poluotoka.

⁹⁴² Francesconi, Teodoro, *Un “regnicolo” a Zara: 1937-1943*, sotto gli auspici della Società Dalmata di Storia Patria, edito a cura del Libero Comune di Zara in esilio, Venezia, 1988., str. 5.

⁹⁴³ Ivi, str. 7.

Giorgio Gaspar, „pittore e letterato“,⁹⁴⁴ rođen je u Zadru 11. svibnja 1935. Autor je više od 220 pripovijetki, koje je objavljivao u raznim novinama i časopisima, a potom i u objedinjenim (vlastitim) izdanjima: *Il ladro di penitenze*,⁹⁴⁵ *Un fiore sulla carta: ricordi di un esule*,⁹⁴⁶ *L'urlo della castellana: storie segrete dell'Istria*,⁹⁴⁷ *La scogliera delle vedove: storia di una schiava istriana*,⁹⁴⁸ *Quel tragico mercoledì di Maria Antonietta: piccole biografie di personaggi dimenticati dal tempo*.⁹⁴⁹ Možda ga je najbolje opisao njegov sin Silvio u kratkom nekrologu:

Ricordo mio padre seduto alla Scrivania mentre disegnava tutto assorto e concentrato, sentivo il pennino che graffiava delicatamente il foglio, mi avvicinavo e mi spiegava tutto sorridente e sognante quello che stava facendo, vedi, mi diceva, sto creando le ombre, le foglie degli alberi e i mattoni delle chiese, e così nei suoi disegni, come nei suoi scritti, ricordava la sua Zara, le sue calli e il suo mare. Quando è mancato è come se un'immensa biblioteca fosse andata perduta, scomparsa all'improvviso ma i libri più importanti, quelli dei ricordi sono rimasti. Li custodisco gelosamente e mi piace sfogliare questi volumi impalpabili che sono nella mia mente e perdermi: vedere il suo viso, sentire i suoi consigli, ricordare giornate, attimi e tante volte il suono della sua voce. In una sua poesia disse: "lasciate che il tempo cancelli il nome non il ricordo". "Io non sono morto, sono solo andato nella stanza accanto" scrisse uno scrittore in un suo racconto; così è per papà, è sempre vicino, presente in me con i suoi scritti e con i suoi disegni. Mi piace pensarlo lassù, nella sua vecchia Zara che tanto amava, a passeggiare e a discutere con i suoi concittadini e poi, il pomeriggio, seduto alla scrivania intento a disegnarla per fissare e rendere immortali con i suoi disegni le bellezze che aveva visto.⁹⁵⁰

Kao i Caterinu Fradelli Varisco, ono što je zaokupljalo Tommasa Ivanova (Zadar, 1921. – Padova, 2009.) u njegovim istraživanjima bilo je zadarsko groblje, o kojemu je 1986. godine objavio studiju pod naslovom *Il cimitero di Zara*,⁹⁵¹ koja predstavlja „ampia testimonianza dei nomi scritti sulle lapidi delle sue tombe, corredato di numerose documentazioni fotografiche“.⁹⁵²

⁹⁴⁴ Garbin, Daria, de'Vidovich, Renzo, *Dalmazia Nazione*, op. cit., str. 226.

⁹⁴⁵ Gaspar, Giorgio, *Il ladro di penitenze: storie segrete di Venezia*, 2008.

⁹⁴⁶ Gaspar, Giorgio, *Un fiore sulla carta: ricordi di un esule*, 2010.

⁹⁴⁷ Gaspar, Giorgio, *L'urlo della castellana: storie segrete dell'Istria*, 2010.

⁹⁴⁸ Gaspar, Giorgio, *La scogliera delle vedove: storia di una schiava istriana*, 2010.

⁹⁴⁹ Gaspar, Giorgio, *Quel tragico mercoledì di Maria Antonietta: piccole biografie di personaggi dimenticati dal tempo*, 2011.

⁹⁵⁰ Gaspar, Silvio, *In ricordo di Giorgio Gaspar*, u „Il Dalmata“, 19 (2015), 89, str. 14.

⁹⁵¹ Ivanov, Tommaso, *Il cimitero di Zara*, op. cit.

⁹⁵² Garbin, Daria, de'Vidovich, Renzo, *Dalmazia Nazione*, op. cit., str. 256.

Nico Ledvinca, odnosno Nicola Ledvinka Liburnico rođen je u Zadru 1899. godine, a umro je u egzilu u talijanskom mjestu Varese 1969.⁹⁵³ Njegova su djela *Dalmazia eroica*, *Remi sull'Adriatico: storia di una crociera*,⁹⁵⁴ *Le ali dell'Egeo*, *Dau il saracino: un brano di storia dimenticata di Napoli* te *Faro spento*.⁹⁵⁵ *Remi sull'Adriatico* može biti interpretirano kao djelo na razmeđu poezije i proze,⁹⁵⁶ kao „una descrizione fatta con frasi che sono dei veri colpi di remo“,⁹⁵⁷ kao „vogata“⁹⁵⁸ koja, opisujući morske avanture šest mladića, odnosno „grande impresa remiera che mai sia stata fatta“,⁹⁵⁹ za zadaću ima

aprire gli occhi ad altri giovani e di far armare altre piccole prore con remi, con vela o con motore, verso quel paradiso degli sportivi nautici che abbiamo in casa nostra, fra le isole magnifiche della costa orientale dell'Amarissimo: stadio insuperabile per le piccole imbarcazioni, tratto di mare ad un tempo difficile ed ospitalissimo.⁹⁶⁰

Don Giovanni Eleuterio Lovrovich rođen je u Šibeniku 20. veljače 1915. godine, ali je od ranog djetinjstva živio u Zadru. Umro je 11. srpnja 1998. godine. Njegovo djelo *Zara – dai bombardamenti all'esodo (1943 – 1947)* već smo spomenuli na početku ovog rada, a riječ je o pisanom svjedočanstvu u formi dnevnčkih zapisa čiji je zajednički nazivnik Zadar, grad „gdje se hrvatsko stanovništvo susretalo s talijanskim, s njime se suočavalo, sukobljavalo i, što je najvažnije, miješalo, utemeljivši tako neobično bogatu ljudsku i kulturološku sredinu“.⁹⁶¹ Ovaj dnevnik za *esule* predstavlja jednu od referenci iz više razloga: kao prvi možemo navesti činjenicu kako je autor svećenik, pa je time u neku ruku i samo djelo „vjerodostojno“ – što bi se moglo navesti i kod slučaja Flaminia Rocchija – a kao drugi – što smo već napomenuli u

⁹⁵³ Biobibliografski podatci na koje smo naišli nisu opširni. Naime, sve što smo uspjeli saznati jest kako je živio u 20. stoljeću i kako je rođen u Zadru. Među dalmatinske, odnosno zadarske književnike u egzilu svrstavaju ga Anna Bellio i Giorgio Baroni u svom pregledu *Letteratura dalmata italiana*: Baroni, Giorgio, Bellio, Anna, *Letteratura dalmata italiana*, op. cit.

⁹⁵⁴ Ledvinca, Nico, *Remi sull'Adriatico: storia di una crociera*, prefazione di F. Camperio, Editrice la Quercia, Milano, 1933.

⁹⁵⁵ Nepotpune bibliografske podatke, odnosno naslove djela bez izdavača i godina, pronašli smo u izvoru: Semi, Francesco, Tacconi, Vanni, *Istria e Dalmazia: uomini e tempi*, Dalmazia, op. cit., str. 672.

⁹⁵⁶ Cfr. Ledvinca, Nico, *Remi sull'Adriatico*, op. cit., str. 7.

⁹⁵⁷ Ivi, str. 7.

⁹⁵⁸ *Ibid.*

⁹⁵⁹ Ivi, str. 155.

⁹⁶⁰ Ivi, str. 8.

⁹⁶¹ Lovrovich, Giovanni Eleuterio, *Zadar: Od bombardiranja do izgnanstva (1943. – 1947.)*, op. cit., str. 9.

prvom dijelu disertacije kada smo se osvrnuli na povijesne prilike – jest činjenica kako je Don Giovanni, osim vlastitih emocija koje se tiču nemilih događanja u navedenom periodu, zapisao sve žrtve bombardiranja. Djelo sadrži više dijelova, od kojih kao okosnicu izdvajamo *Razoreni Zadar: Dnevnik te Diktat i izgnanstvo* uz već spomenuti popis žrtava, kao i početni kratak uvod te priču o nastanku samoga djela koji zajedno čine cjelinu koja bez ideološke orijentiranosti, osuđujući rat ne samo na mikro, već i na makropodručju, progovara o nužnosti suživota i pomirljivosti, što bi se moglo interpretirati u svjetlu katoličke vjere, čije je Crkve, uostalom, predstavnik i sam autor.

Nicolò Luxardo De Franchi rođen je u Trstu 1927. godine, a u svojim djelima bavi se ponajviše vlastitom obitelji, kojoj su, usprkos činjenici kako se radi o bogatim industrijalcima, u njezinoj povijesti učinjene mnoge nepravde i tragedije (mnogi su članovi bili ubijeni). Dugogodišnji je urednik „La Rivista dalmatica“, serijske publikacije „Atti e Memorie“ Società Dalmata di Storia Patria, društva čiji je predsjednik. Djela koja ostavljaju poseban pečat u smislu pisanog svjedočanstva o zadarskoj tragediji jesu *Dietro gli scogli di Zara*⁹⁶² u gdje su sabrane „tutte le testimonianze possibili su quel terribile periodo storico attraverso il quale sono passate la Venezia Giulia e Zara dal 1943 al 1945“,⁹⁶³ a koje „narra le vicende di una famiglia la quale sperava di raccogliere qualche notizia su un proprio caro, ch’essa non sapeva se fosse stato ucciso o deportato“⁹⁶⁴ te *I Luxardo del Maraschino*⁹⁶⁵ gdje ovaj autor „tratta le vicende della famiglia dei Luxardo a partire dall’età napoleonica e dalla figura del capostipite, l’imprenditore ligure Girolamo Luxardo, che, individuatevi possibilità commerciali, si trasferisce a Zara nel 1821“,⁹⁶⁶ kada započinje proizvodnju likera „Maraschino“ koji je ovoj obitelji pridonio osobit ugled diljem Europe, pa i svijeta. Spomenuta autorova djela njegov su pokušaj suočavanja sa obiteljskom

⁹⁶² Luxardo De Franchi, Nicolò, *Dietro gli scogli di Zara*: Nuova edizione ampliata, Libreria Editrice Goriziana, Gorizia, 1992.

⁹⁶³ Ivi, str. 7.

⁹⁶⁴ *Ibid.*

⁹⁶⁵ Luxardo De Franchi, Nicolò, *I Luxardo del Maraschino*: Nuova edizione ampliata, Libreria Editrice Goriziana, Gorizia, 2008.

⁹⁶⁶ Ivi, vanjske korice.

tragedijom koja je direktno vezana uz nemila povijesna događanja iz sredine 20. stoljeća.

Beppo Marussi rođen je u Zadru, odnosno u predgrađu Borgo Erizzo (današnji Arbanasi) 1903. godine i poznat je prvenstveno „come memorialista“.⁹⁶⁷ Povodom 280. godišnjice dolaska Arbanasa objavljena je zbirka njegovih eseja i studija *La Borgo Erizzo della Zara di un tempo*,⁹⁶⁸ koja ujedno predstavlja značajni prinos proučavanju ove problematike.

Franco Marussich rođen je u Zadru 1938. godine.⁹⁶⁹ Njegova knjiga *Zara: una città nello spazio e nel tempo* pokušaj je dokumentiranja „ciò che è rimasto del passato della città di Zara“,⁹⁷⁰ a radi se o seriji fotografija popraćenih komentarima u kojoj Marussich pokazuje kako se radi o gradu koji se poput feniksa ponovno rađa iz pepela,⁹⁷¹ želeći ponuditi „una migliore conoscenza delle sue radici e delle sue componenti“⁹⁷² koja bi dala „un nuovo impulso alla sua ricca storia“.⁹⁷³

Stelvio Mestrovich (Wotninsky),⁹⁷⁴ „intellettuale poliedrico: scrittore, poeta e critico letterario italiano [...] importante critico musicale del tardo barocco“,⁹⁷⁵ rođen je u Zadru 20. lipnja 1948., kojega napušta sa roditeljima kao *profugo*. Živi i radi u talijanskom gradu Lucca. Čitateljskoj publici poznat je kao autor niza romana,⁹⁷⁶ kriminalističkih romana,⁹⁷⁷ pjesnik⁹⁷⁸ i muzikolog.⁹⁷⁹ Izuzetno zanimljiva i pomalo

⁹⁶⁷ Garbin, Daria, de' Vidovich, Renzo, *Dalmazia Nazione*, op. cit., str. 303.

⁹⁶⁸ Marussi, Beppo, *La Borgo Erizzo della Zara di un tempo: saggi raccolti in occasione del 280 anniversario di Borgo Erizzo*, a cura di Rita Tolomeo e Valentina Stazzi, Il Calamo, Roma, 2006.

⁹⁶⁹ Više podataka o životu na unutrašnjim koricama njegove knjige Marussich, Franco, *Zara: una città nello spazio e nel tempo*, Luglio editore, Trieste, 2013.

⁹⁷⁰ Ivi, unutrašnje korice.

⁹⁷¹ Cfr. *ibid.*

⁹⁷² *Ibid.*

⁹⁷³ *Ibid.*

⁹⁷⁴ Kako navodi na vlastitoj web stranici, radi se o prezimenu njegove prabake sa očeve strane.

⁹⁷⁵ <http://www.stelviom.altervista.org/> (28.1.2016.)

⁹⁷⁶ *Suor Franzisca* (1992.), *Il diario di Lucida Mansi* (1995.)

⁹⁷⁷ *Venezia rosso sangue* (2004.), *Delitto in casa Goldoni* (2007.), *La sindrome di Jaele* (2009.)

⁹⁷⁸ *Il mio ultimo chiarodiluna* (1974.)

ekscentrična ličnost, obožavatelj ruskih romana, posebno *Ane Karenjine* F. Dostojevskog, Mestrovich se u svojim polemikama protiv izdavača da usporediti sa Raffaeleom Cecconijem, budući da se i on bavi „oglašavanjem“ svojih „literarnih proizvoda“. Međutim, u slučaju Stelvija Mestrovicha treba istaknuti njegovu izuzetnu aktivnost na društvenim mrežama (koja je kod Cecconija ipak ograničena na analogne forme: oglase u novinama, pamflete polijepljene po gradovima, molbe u samim djelima, ali i na element digitalne promocije na www.literary.it) u kojoj se otkriva kao vrlo inteligentna i na trenutke cinična osoba, ali prije svega kao istinski ljubitelj umjetnosti, a nadasve književnosti.

Marino Micich, „letterato, storico e dirigente di associazioni di esuli“,⁹⁸⁰ rođen je 1960. godine u Rimu gdje živi i radi, a potomak je zadarskih *esula*. Vrlo je aktivan u djelovanju različitih *esulskih* organizacija. Objavio je niz novinskih članaka, prijevoda, znanstvenih radova i monografskih izdanja,⁹⁸¹ u kojima se većinom bavio dalmatinskim pitanjem, ali se bavi također i pisanjem poezije, koju je zajedno Gianclaudiom de Angelinijem (podrijetlom iz Rovinja)⁹⁸² objavio u zbirci pjesama *Poesia dell'esodo a due voci*.⁹⁸³ Njegova poezija „del ricordo, poesia della sofferenza“⁹⁸⁴ prizivanje je sjećanja na rimski Vilaggio Giuliano, „che raccoglie profughi giuliano-dalmati, uniti nel ricordo e nel dolore per la patria perduta“.⁹⁸⁵ Kao ilustraciju poetike egzodusa Marina Micicha prilažemo pjesmu *Zara, 1944* napisanu

⁹⁷⁹ Anton Diabelli, *un genio tranquillo* (2001.), W.A.Mozart, *il Cagliostro della musica* (2006.), *Vita e opere dei compositori dimenticati dal 1600 al 1900* (2009.)

⁹⁸⁰ Garbin, Daria, de' Vidovich, Renzo, *Dalmazia Nazione*, op. cit., str. 314.

⁹⁸¹ Istaknut ćemo njegovu knjigu Micich, Marino, *I giuliano-dalmati a Roma e nel Lazio: L'esodo tra cronaca e storia (1945-2004)*, Associazione per la cultura fiumana istriana e dalmata nel Lazio, Roma, 2004.

⁹⁸² Više o ovome u članku Scotti, Giacomo, *Figlio di esuli, esprime i suoi profondi sentimenti nel melodioso vernacolo istriano: Gianclaudio de Angelini: un poeta rovignese di Roma*, 7. veljače 2009., str. 24., on-line na sljedećoj poveznici: <http://www.editfiume.com/archivio/lavoce/2009/foto/esuli090207.pdf> (pristupljeno 29.1.2016.)

⁹⁸³ de Angelini, Gianclaudio, Micich, Marino, *Poesia dell'esodo a due voci*, Associazione per la cultura fiumana istriana e dalmata nel Lazio, Roma, 1997., predstavljena na Webu na sljedećoj poveznici: <http://digilander.iol.it/arupinum/dueVoci.htm> (pristupljeno 29.1.2016.), kao i u časopisu „La battana“, 35 (1998), 130.

⁹⁸⁴ Dallemule Ausenak, Gianna, *L'esodo in poesia*, u „La battana“, 35 (1998), 130, str. 55.

⁹⁸⁵ *Ibid.*

1993. godine, koju je posvetio svojoj baki, a čija je motivacija i tema apokaliptična propast grada, poetski artikulirana tragom D'Annunzijeve *Pioggia nel pineto*:

Non si ferma la pioggia sul mare,
sulla schiuma bianca corrotta
da lapilli di lava.
Non si forma l'immane pioggia
sulla riva,
sulle pietre bianche,
sugli sguardi imploranti
che frugano gli angoli del cielo.

Da tempo le schiere degli angeli
han lasciato il passo
a sirene d'odio
a sordi e ratti fragori,
d'avidio acciaio
a schegge impazzite.

Non c'è speranza,
non c'è salvezza sotto il cielo di Zara.
Tutto è desolato e crudele.
Si odono solo cupe e sferzanti cavalette
che accendono bufere di fiamme
sulle case immobili,
sui cortili verdi,
sui panni stesi,
sui destini stroncati,
sui ventri aperti,
sulle preghiere.

Non si ferma la pioggia sul mare,
sui tetti,
sulle calli,
sulla povera gente.

Non si ferma l'avidio furore.
Non si ferma la pioggia indifferente.

Passando nel cielo
solo nuvole assassine
che fuggono lontano,
lontano da Zara
dove non c'è più niente.⁹⁸⁶

Ottavio Missoni, osim što je u očima šire svjetske javnosti poznat kao jedan od najpoznatijih modnih dizajnera – čije su se kreacije odlikovale specifičnim i svugdje

⁹⁸⁶ *L'esodo a due voci: ZARA, 1944*, u ivi, str. 46.-47.

prepoznatljivim uzorkom – bio je izrazito uspješan sportaš (atletičar), a nama je zanimljiv zbog svoje veze sa Zadrom, u kojemu je živio dugi niz godina, a kasnije mu je bio i „gradonačelnikom u egzilu“. Inače je rođen u Dubrovniku 11. veljače 1921. godine, ali u njegovom srcu Zadar je uvijek zauzimao posebno mjesto, o čemu se i izrazio u svojim memoarima *Una vita sul filo di lana*:⁹⁸⁷

Purtroppo la Zara della mia infanzia è stata quasi completamente distrutta: tre-quattromila morti sotto i bombardamenti e sedicimila esuli. Zara, una città che non esiste più. È veramente amaro dover ammettere di non avere un posto dove tornare. Noi siamo esuli «permanenti». L'emigrante può sempre sognare che un giorno tornerà al suo paese, ritroverà il suo «borgo», la sua osteria, i quattro amici. Ma come sognare una cosa impossibile? Per far rivivere Zara a noi rimangono solo i ricordi: una favola magica che alla fine fa sorgere il dubbio che non sia mai esistita. O forse esiste ormai solo nel cuore e nel disperato amore dei suoi cittadini dispersi nel mondo.⁹⁸⁸

Umro je u Vareseu 9. svibnja 2013. godine.

Marco Perlini⁹⁸⁹ rođeni je Zadranin koji u svom dnevniku,⁹⁹⁰ objavljenom pod naslovom *Non ho più patria*,⁹⁹¹ opisuje događaje koji su se odvijali između studenog

⁹⁸⁷ Missoni, Ottavio, con Paolo Scandaletti, *Una vita sul filo di lana*, Rizzoli, Milano, 2011.

⁹⁸⁸ <https://books.google.hr/books?id=UYuPA2TvV-sC&printsec=frontcover&hl=hr#v=onepage&q&f=false> (pristupljeno 29.1.2016.)

⁹⁸⁹ Marco Perlini (Zadar, 1905. – Vicenza, 1995.) možda je najbolje opisan riječima Paola Simoncellija: „l’erede di una tradizione culturale mitteleuropea in cui si incrociano rami familiari austriaci, boemi, dalmati e scozzesi, in cui figurano funzionari dell’imperial-regio governo asburgico e coscritti napoleonici caduti in Russia al tragico passaggio della Beresina. [...] L’avvenire, che progressivamente si annunciava fosco fino a concludersi tragicamente con la fuga da Zara nel ’43, non lascia campo a rancori o a desideri di vendetta; piuttosto fonda un europeismo dialettico, delineato dalla necessità di superare la negatività di eventi subiti sulla propria pelle: l’incoscienza italiana, l’occupazione tedesca, la prepotenza slava, i micidiali bombardamenti anglo-americani.“, u http://www.corriere.it/unita-italia-150/recensioni/10_ottobre_25/risorgimento-dalmata-perlini_0710b026-e06e-11df-a41e-00144f02aabc.shtml?refresh_ce-cp (pristupljeno 10.6.2015.) te kao „zaratino, socio emerito della Società Dalmata di Storia Patria, collaboratore di diversi quotidiani e riviste tra le quali la Rivista Dalmatica, scrittore e pensatore erudito, poeta, uomo di vasta cultura, di spirito arguto e di fede profonda, ha onorato la Dalmazia con una vita dedicata a farne conoscere le contraddittorie peculiarità delle quali fu un interprete appassionato. [...], nel fondo del suo cuore di gentiluomo d’antico stampo restò sempre, cocente, l’immagine della sua Dalmazia, che, nella pacatezza della maturità, superando ataviche preclusioni culturali ed etniche, vagheggiò tommaseianamente come una nuova Illiria o “Novilliria”, terra di civiltà veneto-slava, con proprie distintive caratteristiche anche etniche, una “Dalmazia dalmata” appunto, motivo dominante di quasi tutti i suoi scritti“ u nekrologu Didi Salghetti Drioli, *In ricordo di Marco Perlini* u *Atti e Memorie della Società Dalmata di Storia Patria, Collana monografica*, N. 1 (Vol. XXI – N.S. X), Roma 1999., str. 165.-166. O životu i djelima Marca Perlinija opširnije u Chiereghin, Walter, Martelli, Claudio H., *Dizionario degli autori di Trieste, dell’Isontino, dell’Istria e della Dalmazia*, op. cit., str. 510.; Semi, Francesco, Tacconi, Vanni, *Istria e Dalmazia: uomini e tempi, Dalmazia*, op. cit., str. 689.-670.

⁹⁹⁰ Opširnije o ovome u radu: Balić-Nižić, Nedjeljka *L’esodo zaratino nelle opere di Teodoro Francesconi* (Un ‘regnicolo’ a Zara) e *Marco Perlini* (Non ho più patria), op. cit., str. 127.-132.

⁹⁹¹ Koristili smo sljedeće izdanje: Perlini, Marco, *Non ho più patria*, Edizioni dello Zibaldone, Trieste, 1955. Međutim, valja također napomenuti kako je prvi naslov ovog Perlinijevog dnevnika *Un italiano alla finestra* i

1943. i lipnja 1945. godine. Upravo ga je bolno iskustvo napuštanja rodnoga grada i uništenje svijeta kakvog je poznao prije nemilih povijesnih promjena potaklo na pisanje ovoga djela, možda njegovog najljepšeg i najzrelijeg:

In questo il traboccare ricorrente dello smarrimento dell'esilio, dell'angoscia per la perdita delle più care memorie familiari, della paura per un futuro oscuro contrassegnato da una cotale tragedia, si stempera nella leggerezza dell'ironia che spesso si fa autoironia o lampeggia nel paradosso, e nella dolcezza degli affetti familiari, in una prosa limpida, pacata, classicamente misurata che ne rivela il solido substrato culturale.⁹⁹²

Perlinijev dnevnik može biti okarakteriziran kao autobiografsko djelo, budući da je sam dnevnik u teoriji književnosti određen kao žanr, odnosno podžanr autobiografske književnosti.⁹⁹³ Nesumnjivo je kako pisanje dnevnika inače ima terapijski učinak, a posebice u okolnostima u kojima se našao autor.⁹⁹⁴ Moramo pridodati i činjenicu kako je samom dnevniku autor priložio i kratki prikaz vlastitoga života, artikuliravši ga na jedan izuzetno autoironičan način, apostrofiravši svoje iskustvo i viđenje rata i egzila:

Ingannato dall'incoscienza degli italiani, depredato dalla perfetta organizzazione tedesca, esiliato dalla cosciente prepotenza degli slavi, bombardato e misconosciuto dalla raffinata scelleratezza degli inglesi e dall'infantile idiozia degli americani, io – europeo avanti lettera – sto, con scampoli e ritagli del mio spirito e della mia carne, costruendo la unità d'Europa, che si fa a spese dei grandi disgraziati e dei bastardi, come me.⁹⁹⁵

U jednom trenutku Perlini nema volje niti za pisanjem, niti za razmišljanjem te mu jedino preostaje nada, ali i to ističe u svom specifičnom autoironičnom tonu: „Non voglio scrivere. Non voglio pensare. Voglio sperare. Ma sperano i saggi o sperano i pazzi”.⁹⁹⁶ Kasnije ističe kako mu upravo pisanje pomaže da se pomiri sa svojim stanjem: „è vero che questo quadernetto mi aiuta a vivere”.⁹⁹⁷ Zaključuje kako „Il ricordo e la speranza, il passato e l'avvenire, sono i soli due momenti della vita di un uomo non indegni di essere vissuti; ma l'indegno di essere vissuto, il presente, è

kako je uz to objavljivan u nastavcima u „La Rivista dalmatica“ naslovljen kao *Riflessi di esilio (frammenti di diario 1946-52)*, 25/1 (1954) te kao *Pagine inedite di diario*, 27/3 (1956).

⁹⁹² Salghetti Drioli, Didi, *In ricordo di Marco Perlini*, op. cit., str. 165.

⁹⁹³ Cfr. Solar, Milivoj, *Književni leksikon*, op. cit., str. 86.

⁹⁹⁴ Cfr. Balić-Nižić, Nedjeljka, *L'esodo zaratino nelle opere di Teodoro Francesconi (Un 'regnicolo' a Zara) e Marco Perlini (Non ho più patria)*, op. cit., str. 129.

⁹⁹⁵ Perlini, Marco, *Non ho più patria*, op. cit., str. 139.

⁹⁹⁶ Ivi, str. 27.

⁹⁹⁷ Ivi, str. 63.

l'unico che si vive nella realtà⁹⁹⁸. Iz ovog je citata vidljiv kompleksan sustav razmišljanja egzilanta koji, u nemogućnosti vraćanja u prethodno stanje svijesti, ostaje na razmeđu dvaju svjetova: prošlosti i sadašnjosti.

Napominjemo kako se Perlini pokazao i vrsnim kritičarom, dajući svoje pisane doprinose ponajviše u „La Rivista dalmatica“, a koji su kasnije skupljeni i objavljeni u monografiji *La patria dalmata*.⁹⁹⁹ Uz to, objavio je također studiju o Giuseppeu Sabalichu,¹⁰⁰⁰ a pokazao se i vrsnim pjesnikom. O fragmentu njegove pjesničke produkcije biti će riječ u dijelu koji je posvećen dijalektalnoj poeziji.

Giuseppe Praga (Sutomišćica na otoku Ugljanu 1893. – Venecija 1958.) s pravom je nazvan „storico della Dalmazia“.¹⁰⁰¹ Zapisi ovog „ricercatore e studioso, bibliotecario archivista, pubblico esponente della cultura dalmata, paleografo ed archivista“¹⁰⁰² nalaze se danas u Fondo Praga Biblioteca Marciana u Veneciji kao svjedok njegove prebogate djelatnosti, čiji je možda najuspjeliji plod *Storia della Dalmazia*. Kao prilog spomenutom također pridodajmo kako su se njegovi zapisi ponovno objavili u tri toma od 2012. do 2014. godine pod zajedničkim naslovom *Scritti sulla Dalmazia*,¹⁰⁰³ svjedočeći o njegovom iscrpnom radu i nezaobilaznom liku.

Pietro Ludovico Prever još je jedan u nizu mnogih autora kojemu je pisanje sekundarna aktivnost, a pažnju nam je zaokupio objavivši svoj roman *Il pescatore* čija je centralna tema egzodus jedne splitske obitelji. Na pitanje zašto je počeo pisati sa svojih 65 godina života, spremno odgovara „perché nessuno, bambino o adulto, dovrebbe mai più sentire o pronunciare frasi come “lo zio? lo zio non è tornato dalla guerra...” né parole, come, “profugo, rifugiato, apolide...”¹⁰⁰⁴

⁹⁹⁸ Ivi, str. 95.

⁹⁹⁹ Perlini, Marco, *La patria dalmata*, Scuola Dalmata dei SS. Giorgio e Trifone, Venezia, 2010.

¹⁰⁰⁰ Perlini, Marco, *Giuseppe Sabalich: letterato e storiografo Zaratino*, Tipografia E. de Schoenfeld, Zara, 1939.

¹⁰⁰¹ Garbin, Daria, de' Vidovich, Renzo, *Dalmazia Nazione*, op. cit., str. 370.

¹⁰⁰² *Ibid.*

¹⁰⁰³ Praga, Giuseppe, *Scritti sulla Dalmazia*, a cura di Egidio Ivetic, Centro di ricerche storiche, Unione italiana, Università popolare, Rovinj-Rijeka-Trst, 2014.

¹⁰⁰⁴ INFORMAZIONI E PUBBLICAZIONI DI PREVER PIETRO LUDOVICO, http://www.edizionesordienti.com/66_preverpietroludovico (pristupljeno 2.2.2016.)

General Elio Ricciardi rođen je u Anconi 1937. godine, nakon čega kratko vrijeme živi u Zadru. Objavio je povijesno-memorijalističko djelo *I Bersaglieri in Dalmazia e il Battaglione Bersaglieri Zara*, a također se ostvario i kao pjesnik.

Emilio Rigatti rođen je 1954. godine u talijanskom mjestu Gorizia kao potomak zadarskih *esula*. Objavio je nekoliko knjiga,¹⁰⁰⁵ čiji su zajednički nazivnik ljubav prema putovanjima, sportu – posebno biciklizmu, a među kojima izdvajamo *Dalmazia Dalmazia: viaggio sentimentale da Trieste alle Bocche di Cattaro*,¹⁰⁰⁶ „libro di una pedalata in equilibrio tra strada e memoria“¹⁰⁰⁷ u kojemu je Zadar samo jedna od etapa njegove „odeporičke“ avanture, ali koja za njega ima posebno značenje – riječ je o gradu njegovih predaka, kojega je prvi put posjetio 1982. godine vozeći se na svojoj Vespi, čija se simbolička dimenzija poistovjećuje sa Calvinovom Zairom iz *Nevidljivih gradova*, opis kojega otkriva autora izuzetne erudicije – srednjoškolskog profesora – koji s lakoćom nalazi veze između književne i svakodnevnosti stvarnosti:

Zara-Zaira

Quando nell’82 arrivai qui in Vespa, mi sedetti nello stesso caffè dove siedo ora, davanti alla chiesa dove il nonno Marco sposò la nonna Bice. È questo il punto d’osservazione da dove riesco a scrutare il mio tempo familiare e personale, a leggerne gli strati come fosse una formazione geologica. È qui che avviene questo sommerso rito di memoria.

Allora – nell’82, voglio dire – il fatto di essere in una città i cui vicoli avevano visto le corse di mio padre, i corteggiamenti del nonno, le passeggiate delle zie di Roma mi alterò la percezione del tempo. Ero commosso, inquieto e anche un po’ angosciato. Davanti al caffè che si raffreddava mi misi a pensare intensamente, cercando di ricostruire un ricordo che non era mio. Ebbi quasi un’allucinazione, o meglio una fantasia intensa e in parte volontaria: vidi uscire i nonni dalla chiesa, giovani, sotto la pioggia di riso, tra gli applausi. È successo qui – percepivo il tempo per la prima volta come qualcosa di preoccupante – e non succederà più.

«Di quest’onda che rifluisce dai ricordi la città s’imbeve come una spugna e si dilata» dice Calvino di Zaira, terza delle città invisibili, numero magico. Il nome è appena dissimulato da quella *i*

¹⁰⁰⁵ Rigatti, Emilio, *Nonino 1897-1987*, Pavia di Udine, 1987.; Rigatti, Emilio, *La strada per Istanbul*, Ediciclo, Portogruaro, 2002.; Rigatti, Emilio, *Minima pedalia: viaggi quotidiani su due ruote e manuale di diserzione automobilistica*, Ediciclo, Portogruaro, 2004.; Rigatti, Emilio, *Italia fuorirota: viaggio a pedali lungo la Penisola del tesoro*, Ediciclo, Portogruaro, 2007.; Rigatti, Emilio, *Se la scuola avesse le ruote: avventure di ragazzi on the road e manuale di pedalogia*, Ediciclo, Portogruaro, 2010.; Rigatti, Emilio, *Gli alchimisti delle colline: e altre storie di uomini e orizzonti di qua e di là del Collio*, Ediciclo, Portogruaro, 2015.

¹⁰⁰⁶ Rigatti, Emilio, *Dalmazia Dalmazia: viaggio sentimentale da Trieste alle Bocche di Cattaro*, Ediciclo Editore, Portogruaro, 2009.

¹⁰⁰⁷ Ivi, str. 14.

di troppo, ma chi mi assicura che Zara e Zaira non siano la stessa città? Il listòn, sfinito da secoli di passi, lo hanno consumato un poco anche mio papà, mio nonno, la zia Nora, i Talpo, i Babic, i cugini Luxardo.

[...]

M'immagino di dolcezza, di abbandono, di ironia, di follia di marinaio vecchio e ubriaco di vita. *Parce mihi domine...* Non lo so, in realtà. La vita se ne va goccia a goccia, come l'inutile flebo che lo idrata, lui sente l'osservazione della donna e inizia a cantare. Un'estrema trappola, seduzione e ironia, humour folle ed estremo. Non so cosa darei per aver potuto vedere quello sguardo. Anche questa è follia dalmata?¹⁰⁰⁸

Mario Russo rođen je u Splitu 1874. godine.¹⁰⁰⁹ Pisao je poeziju, teatarske komade i pripovijetke, a većinu djela objavio je u međuratnom razdoblju.¹⁰¹⁰ Nakon Drugog svjetskog rata, nešto prije smrti objavio je *La Dalmazia e il suo destino*, zbirku raznih vijesti iz različitih lokaliteta Dalmacije, od perioda predromantizma pa sve do sredine pedesetih godina dvadesetoga stoljeća, kada je knjiga i objavljena.

Carlo Schreiner još je jedan od autora koji se mogu odrediti kao „attivi fra memorialistica, saggistica e giornalismo“.¹⁰¹¹ Objavio je više djela, među kojima je nekoliko romana¹⁰¹² i putopisa, među kojima izdvojimo *Immagini dal mondo*,¹⁰¹³ „volume denso e vivace dove raccoglie numerosi articoli che è andato scrivendo per la stampa quotidiana nel corso dei suoi numerosi viaggi“¹⁰¹⁴ gdje autor „dimostra innanzitutto la validità della difficile combinazione dell'amore del proprio paese col rispetto e l'amore verso gli altri“¹⁰¹⁵ u kojemu „con la chiave del rispetto e della responsabilità accoppiata alla chiarezza giornalistica, realizza dei quadri, soprattutto africani degni di un posto a sé nella letteratura di viaggio contemporanea“.¹⁰¹⁶

¹⁰⁰⁸ Ivi, str. 43.-46.

¹⁰⁰⁹ Više i životu i djelu ovog književnika i novinara donosi poglavlje naslovljeno *Mario Russo: Un giornalista d'altri tempi*, u Brcic, Sergio, Vallery, Tullio, *Personaggi dalmati: vita e opere*, Scuola Dalmata dei SS. Giorgio e Trifone, Venezia, 2013., str. 85.-90.

¹⁰¹⁰ Cfr. više u Balić-Nižić, Nedjeljka, *Talijanske i hrvatske književne teme u zadarskoj periodici u razdoblju 1918.-1945. godine*, op. cit.

¹⁰¹¹ http://www.coordinamentoadriatico.it/index.php?option=com_content&task=view&id=2104&Itemid=1, op. cit. (2.2.2016.) Autori članka navode kako se radi o Zadraniu.

¹⁰¹² Navodimo sljedeće: *Nubi sugli eucalipti* (1957.), *Ragazza di Budapest* (1959.), *Istria grigia* (1964.)

¹⁰¹³ Schreiner, Carlo, *Immagini dal mondo*, O.P.I. editrice, Roma, 1972.

¹⁰¹⁴ Moneta, Giovanni, *Portacarte: Immagini dal mondo*, u „L'Arena di Pola“, 6. lipnja 1973., str. 155.

¹⁰¹⁵ *Ibid.*

¹⁰¹⁶ *Ibid.*

Vanni Tacconi, aktivan suradnik raznih časopisa i novina, štovatelj i proučavatelj dalmatinske povijesti i kulture u kojem je smislu „personalità di rilievo“,¹⁰¹⁷ rođen je u Zadru 1925. godine i čitav svoj život bavio se pisanjem o rodnoj Dalmaciji, kojoj je posvetio niz studija.¹⁰¹⁸ Osim proučavanju Dalmacije, posebnu pažnju posvetio je objavljivanju monografija o članovima svoje obitelji, istaknutim sudionicima javnog i kulturnog života Dalmacije u međuratnom razdoblju, odnosno o ocu Ildebrandu Tacconiju, poznatom profesoru, književnom kritičaru i publicisti, kao i o političaru, talijanskom senatoru Antoniju Tacconiju. Umro je 8. ožujka 2015. godine.

Oddone Talpo, „un grande dalmata, un vero italiano“,¹⁰¹⁹ dugogodišnji urednik časopisa „La Rivista dalmatica“, rođen je u Zadru 1914. godine, a umro je 6. kolovoza 2001. Dalmacija i Zadar označavaju primarnu interesnu sferu u okviru njegovih povijesnih istraživanja, budući da je za ove krajeve ostao „sempre legato da un amore che si realizzava in progetti di studio e di approfondimento storiografico che portava a termine con costanza e rigore scientifico, fino a farne dei capisaldi di documentazione e di vaglio critico“.¹⁰²⁰ Najvoluminozniji njegov projekt zasigurno jest *Dalmazia: una cronaca per storia*,¹⁰²¹ povijesno istraživanje artikulirano u tri iscrpna toma koje smo spomenuli na samom početku, a pridodajmo kako *esuli* također ističu kao relevantnu njegovu posljednju publikaciju *Vennero dal cielo*, objavljenu na tri jezika – talijanskom, engleskom i hrvatskom kako bi se i svima ostalima, osim ograničenom krugu onih koji su bombardiranja preživjeli ili su njihovi potomci, ukazalo na ova nemila događanja.

¹⁰¹⁷ Vallery, Tullio, *In ricordo di Vanni Tacconi*, u „Il Dalmata“, 19 (2015), 88, str. 7.

¹⁰¹⁸ Navodimo sljedeće: *Dalmazia: le figure più rappresentative della civiltà dalmata nei diversi momenti della storia: con ampia bibliografia generale e particolare* – drugi dio dvotomnog izdanja *Istria e Dalmazia: uomini e tempi*, op. cit.; *Per la Dalmazia: con amore e con angoscia: tutti gli scritti editi e inediti di Ildebrando Tacconi*, a cura di Vanni Tacconi, del Bianco, Udine, 1994.; *Antonio e Ildebrando Tacconi: due paladini della civiltà latino-veneto-italica in Dalmazia*, a cura di Vanni Tacconi, Fondazione culturale Antonio e Ildebrando Tacconi, Venezia, 1997.; *Il ritorno alle radici: scritti e discorsi sulla Dalmazia*, del Bianco, Udine, 2005.

¹⁰¹⁹ Toth, Lucio, *La scomparsa di Oddone Talpo*, na sljedećoj poveznici http://www.coordinamentoadriatico.it/index.php?option=com_content&task=view&id=679&Itemid=40 (pristupljeno 2.2.2016.)

¹⁰²⁰ *Ibid.*

¹⁰²¹ Talpo, Oddone, *Dalmazia: una cronaca per storia*, op. cit.

Lucio Toth¹⁰²² poznat je u širim krugovima, kako talijanskim, tako i hrvatskim, kao političar, a malo je njima znano o njegovoj književnoj aktivnosti. Naime, iako se radi o istaknutom eksponentu talijanske dijaspore unutar Italije, koji djeluje aktivno i neumorno bilo na društvenim događanjima razne prirode, bilo objavljujući svoja stajališta u najrazličitijim granama periodika i općenito publikacija različitih vrsta, a o čijim stajalištima ovdje nećemo polemizirati, Toth je u posljednje vrijeme dao značajan doprinos književnosti egzodusa objavivši dva romana. Njegov prvi roman, *La casa di calle San Zorzi*,¹⁰²³ nije povijesni roman budući da su likovi izmišljeni, ali u isto vrijeme on to i jest, budući da su se opisani događaji stvarno dio povijesti, a kako sam autor ističe „ha l'ambizione di narrare l'odissea delle genti dalmate attraverso le tempeste del Novecento: dal crollo dell'impero austro-ungarico alla dissoluzione dell'ex-Iugoslavia“.¹⁰²⁴ Razni konflikti – bilo među rasama, ideologijama, nacionalnostima, religijama – podloga su ovog proznoga djela, koje nudi „un affresco umano di un mondo in parte scomparso, in parte sopravvissuto nell'inconscio delle sue genti: affascinante e primitivo, raffinato e violento“.¹⁰²⁵ Radi se o sagi koja prati živote četiriju obitelji povezanih većinom rodbinskim odnosima, od kojih su dvije talijanske, a dvije hrvatske. Njihovi članovi bivaju raspršeni u različitim momentima zbog povijesnih okolnosti, otuđujući se ne htjevši jedni od drugih, a sve to u gradu koji u relativno kratkom vremenu drastično mijenja svoju vizuru, čime Zadar postaje sličan mitskoj Itaki, ali u koju se Odisej više ne može vratiti. *Spiridione Lascarich, alfiere della Serenissima*¹⁰²⁶ drugi je Tothov roman koji govori o Spiridoneu Claudianu Steliu Lascarichu, čovjeku koji je prema jednima živio na kraju sedamnaestoga i početkom

¹⁰²² Rođen je u Zadru 1934. godine u talijanskoj obitelji mađarskih korijena. Živi u Rimu. Diplomirao je pravo i radio u struci na više različitih položaja, dosegavši najvišu razinu (Presidente di sezione della Corte di Cassazione). Politički jako aktivan, bio je također i senator Republike Italije.

¹⁰²³ Toth, Lucio, *La casa di calle San Zorzi*, Sovera Edizioni, Roma, 2008.

¹⁰²⁴ Ivi, str. 5.

¹⁰²⁵ *Ibid.* O „ukrštenim sudbinama“ u ovom romanu podrobnije u članku Nižić, Živko, Paša, Sanja, *Il dio Marte zaratino e i destini incrociati nel romanzo La casa di Calle San Zorzi di Lucio Toth*, u *Književnost, umjetnost, kultura između dviju obala Jadrana III: Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa*, Zadar, Lovinac, 5.-6. studenoga 2010. = *Letteratura, arte, cultura tra le due sponde dell'Adriatico III: Atti del Convegno internazionale (giornate di studio)*, Zara, Lovinac, 5-6 novembre 2010, ur. Nedjeljka Balić-Nižić, Luciana Borsetto, Andrijana Jusup Magazin, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2013.

¹⁰²⁶ Toth, Lucio, *Spiridione Lascarich, alfiere della Serenissima*, La Musa Talia, Venezia, 2011.

osamnaestog stoljeća, a prema drugima samo narodna legenda, odnosno lik iz mašte. Slično kao i u prvom romanu, u kojemu je povijesna i autobiografska podloga poslužila kao prostor za istraživanje svjesnog, ali i podsvjesnog, Toth naraciju tvori povezujući povijesne činjenice i mitove, pri čemu epskim pripovijedanjem o svojem rodnom kraju „trae forza esemplare proponendo la diversa lettura di una vicenda europea che non può procedere a compartimenti stagni ma ha bisogno di spazio e di profondità per diventare fonte comune di arricchimento“¹⁰²⁷ odajući time počast „agli uomini della mia famiglia che hanno trasformato il mito delle armi in una scelta di vita“.¹⁰²⁸

Tullio Vallery autor je brojnih publikacija čija je tematika usko vezana uz povijesne događaje koji su imali utjecaj na živote tisuća talijanskih *esula*. Rođen je 1923. u Zadru, kojega napušta 1948. godine, nastanivši se potom u Veneciji, gdje i danas živi. Među naslovima izdvajamo, *L'esodo giuliano-dalmata nel Veneto*,¹⁰²⁹ *Il giorno del ricordo*,¹⁰³⁰ *La poesia dialettale dalmata*,¹⁰³¹ *Personaggi Dalmati (I)*,¹⁰³² *La Scuola Dalmata di Venezia*,¹⁰³³ *La "Liberazione" di Zara: 1944-1948*,¹⁰³⁴ *Personaggi Dalmati (II)*,¹⁰³⁵ *La distruzione di Zara 1943-1944*.¹⁰³⁶ Dugogodišnji je tajnik Scuola Dalmata dei SS. Giorgio e Trifone u Veneciji, koja je najčešće izdavač njegovih djela te uređuje istoimenu periodičku publikaciju.

¹⁰²⁷ Turcinovich Giuricin, Rosanna, *LETTERATURA: Il nuovo romanzo di Lucio Toth sull'eroico cavaliere dalmata, al confine tra storia e leggenda: Spiridione Lascarich, alfi ere della Serenissima*, u „La voce del popolo“, „Inpiù Dalmazia“, 14. siječnja 2012., str. 3.

¹⁰²⁸ Ivi, str. 2.

¹⁰²⁹ *L'esodo giuliano-dalmata nel Veneto*, a cura di Alessandro Cuk e Tullio Vallery, Alcione, Venezia, 2001.

¹⁰³⁰ *Il giorno del ricordo*, a cura di Alessandro Cuk e Tullio Vallery, Alcione, Venezia, 2005.

¹⁰³¹ *La poesia dialettale dalmata*, a cura di Bruno Rosada e Tullio Vallery, Alcione, Venezia, 2006.

¹⁰³² Vallery, Tullio, *Personaggi dalmati: benemeriti, noti o meno noti*, Scuola Dalmata dei SS. Giorgio e Trifone, Venezia, 2009.

¹⁰³³ Vallery, Tullio, *La Scuola Dalmata dei SS. Giorgio e Trifone: note e appunti per una cronistoria*, Alcione, Venezia, 2011.

¹⁰³⁴ Vallery, Tullio, *La "Liberazione" di Zara: 1944-1948*, Società Dalmata di Storia Patria, Venezia, 2011.

¹⁰³⁵ Brcic, Sergio, Vallery, Tullio, *Personaggi dalmati: vita e opere*, Scuola Dalmata dei SS. Giorgio e Trifone, Venezia, 2013.

¹⁰³⁶ Vallery, Tullio, *La distruzione di Zara: 1943-1944*, Società Dalmata di Storia Patria, Venezia, 2015.

Spiridone (Spiro) Valles, „studioso poliedrico e versatile, sensibilissimo alle sventure della sua terra“¹⁰³⁷ rođen je u Zadru 1884., a umro je u Bolzanu 1960. godine. Spada u red pisaca koji su najveći broj književno-kulturoloških prinosna objavili u prethodnom razdoblju, na početku 20. stoljeća i u međuratnom razdoblju. U sklopu njegove književne aktivnosti ističe se činjenica kako je preveo Horacijeve *Ode*, pisao je poeziju, a nešto prije smrti objavio je roman *Nelle luci di un'ombra* (1956.).

Giorgio Varisco sin je Caterine Fradelli Varisco, rođen 1946. u Zadru. Živi u Padovi. Objavljuje razne publikacije čiji su zajednički nazivnik „tematiche rimaste ancora irrisolte“,¹⁰³⁸ među kojima izdvajamo naslov *Esodo degli italiani da Zara*.

Antonio Verduš-Just (u nekim izvorima Antonio Just-Verduš) rođen je u Zadru, a umro je u Rimu 1984.¹⁰³⁹ Aktivan prije svega kao novinar, urednik zadarskog i splitskog lista „San Marco“, u svojim objavama bavio se proučavanjem povijesti Dalmacije, kao i komentarima na društveno-političke okolnosti vremena u kojem je živio.

Franco Ziliotto (Zadar, 1934.), slikar i grafičar, publicist, „umorista satirico“¹⁰⁴⁰ u svojem djelu *Bluff!*, već podnaslovom *Storia semiseria di un vincente senza carte vincenti* otkriva svoj autoironični karakter. Radi se o proznom djelu gdje kroz prepričavanje u trećem licu saznajemo različite informacije o autorovom životu, a posebno o djetinjstvu čiji je dio proveo u Zadru.

Djelo Luigia Ziliotta (Zadar, 1922.) *Lettera ad Enzo Bettiza: la risposta di un dalmata di Zara all'Esilio*¹⁰⁴¹ također moramo spomenuti, budući da se radi o

¹⁰³⁷ Garbin, Daria, de'Vidovich, Renzo, *Dalmazia Nazione*, op. cit., str. 476. O njegovoj aktivnosti do Drugoga svjetskoga rata podrobnije informacije cfr. u Balić-Nižić, Nedjeljka, *Talijanski pisci u Zadru: pred Prvi svjetski rat (1900 – 1915)*, op. cit., str. 126.

¹⁰³⁸ Garbin, Daria, de'Vidovich, Renzo, *Dalmazia Nazione*, op. cit., str. 476.

¹⁰³⁹ Cfr. Semi, Francesco, Tacconi, Vanni, *Istria e Dalmazia: uomini e tempi; Dalmazia*, op. cit., str. 670.-671.

¹⁰⁴⁰ Ziliotto, Franco, *Bluff!*, MGC Edizioni, Roma, 2011., vanjske korice.

¹⁰⁴¹ Ziliotto, Luigi, *Lettera ad Enzo Bettiza*, op. cit.

autorovoj reakciji na Bettičin prikaz Zadra u njegovoj uspješnici *Esilio*, gdje mu zamjera što je Zadar i zadarske talijane prikazao isključivo kao fašiste.

Arrigo Zink (Zadar, 1892. – Venecija 1976.) potvrdio se kao književni kritičar i povjesničar, objavljujući svoje studije pretežito u „*La Rivista dalmatica*“.¹⁰⁴²

¹⁰⁴² Cfr. Semi, Francesco, Tacconi, Vanni, *Istria e Dalmazia: uomini e tempi; Dalmazia*, op. cit., str. 714.

5) Dijalektalna poezija i pjesnici

Esuli koji su prije djelovali u književnom i kulturnom životu Zadra, nastavili tako i u novoj sredini, a pridružili su im se i brojni novi, inspirirani ili potaknuti situacijom i „stanjem“ egzila. Među različitim područjima i vidovima njihova organiziranog djelovanja treba svakako izdvojiti brojne periodičke publikacije. Jedna od njih je „Zara“, koju je u Anconi pokrenuo Nerino Rime Rismondo, a u kojoj je u vremenskom rasponu od sredine pedesetih godina do početka devedesetih godina objavljivano nebrojeno mnogo članaka, pisama, pjesama, oglasa, analiza vezanih uz neprežaljeni rodni grad. Posebno izdanje periodičke publikacije naslovljeno je *Poesie Zaratine in Esilio*,¹⁰⁴³ a zapravo se radi o zbirci pjesama koje su skupljene povodom natječaja za najbolju pjesmu na zaratinskom dijalektu organiziranog 1981. u Veneciji u sklopu inicijative za očuvanje dijalekta kao poveznice sa starim krajem. Zbirka je to pjesama koje dijele zajedničku tematiku egzila i nostalgije za Zadrom gdje je svoje priloge dalo dvadesetak autora, a riječ je o pjesmama pisanim na dijalektu, dio kojih je kasnije ponovno probran i objavljen u zbirci *Poesia dialettale dalmata*¹⁰⁴⁴ s razlikom da se kod potonje radi o radovima koji su nastali nakon, ali i prije razdoblja egzodusa. Zanimljiv je moment dijalekta, koji se iz sredstva satire i poruge iz 19. i početka 20. stoljeća (o čemu podrobno govore Nedjeljka Balić-Nižić i Živko Nižić u svojem djelu *Giornali umoristico-satirici in italiano e veneto-zaratino a Zara nell'800 e nel '900*,¹⁰⁴⁵ ističući ga kao sredstvo političke borbe i kao sredstvo očuvanja zadarske kulturne baštine) preobrazio u sredstvo evociranja izgubljenoga svijeta, a u nekim instancama i elegijskog lamentiranja. Navest ćemo samo autore i pjesme koje su objavljene u prvoj zbirci dijalektalne poezije, a na drugu zbirku ćemo se malo detaljnije osvrnuti, dajući osnovne biobibliografske podatke o autorima, kao i kratke osvrtne na osnovne karakteristike njihove poezije.

¹⁰⁴³ *Poesie Zaratine in Esilio*, u „ZARA: Pubblicazione Periodica dell’A.N.D.A.Z.“, Ancona, 37 (1989), 12.

¹⁰⁴⁴ *La poesia dialettale dalmata*, a cura di Bruno Rosada e Tullio Vallery, Alcione Editore, Venezia, 2006.

¹⁰⁴⁵ Balić-Nižić, Nedjeljka, Nižić, Živko, *Giornali umoristico-satirici in italiano e veneto-zaratino a Zara nell'800 e nel '900*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2014.

Osim autora koje smo već spomenuli bilo kao pjesnike, bilo kao prozne pisce, pojavljuju se i neka nova imena. Iz samih naslova njihovih pjesama očito je bavljenje egzilom, pri čemu ton ide od šaljivog do tragičnog, a primjećujemo rezimiranje svega onog što je već rečeno o osjećaju egzilanata, odnosno profuga, o njihovom gubitku prošlosti, o poljuljanom identitetu, o nostalgiji i sjećanju, itd. Donosimo kompletan popis autora i pjesama:

1. Anonimo – *Amara realtà*
2. Anonimo – *Nostalgia*
3. Silvio Alesani – *Pensando a ti, El più picio, Me par ieri!, El moletto, La fiera de San Simon*
4. Elsa Boglich Talamini – *Reminiscenze care, El trasloco*
5. Sergio Brcic – *El coccal, Vecio a la riva, La lanterna, Fogo de autuno*
6. Giuseppina Cassani Milanese – *Cara vecia Zara, Zara dei mii tempi*
7. Raffaele Cecconi – *Marasche, Una sciarpa, Me son sveià*
8. Claudio Clavini – *Canzon de ieri e de ogi, L'albero*
9. Anna Coffau – *All'angelo del mio campanil*
10. Narciso Detoni – *Ai quatro cantoni, Davanti a un quadro della signora Tina Stojan*
11. Mario de Vidovich – *El cor de la zità, El raduno che par un sogno*
12. Jole Giacomelli Galofari – *Catedral dei sogni e dei ricordi, Quasi una tesi de filologia*
13. Don Luciano Lipari – *E fu subito autunno, La Marici*
14. Prof Simeone Lipari – *La cugina crovata, Meo lori che un profugo, Mularia romantica, Radio Tam-Tam*
15. Armando Maburzio – *Zara mia, Dalmazia*
16. Giuseppe Ostrini – *De resto no va mal, Al carissimo amico Dante Benevenia, Amen*
17. Maria Perissi Rismondo – *Pensieri e parole, Sentada a la Riva Nova*

18. Marco Perlini – *Mezzogiorno in montagna, Una brutta giornata de marzo, Sciroco a luglio col sol, I mii do tempi, Sogno d'un garofolin a mile metri sul livello del mar*
19. Elio Ricciardi – *Zara, Il ritorno*
20. Nerino (Rime) Rismondo – *Zara un giro de giorno, Zara un giro de sera*
21. Margherita Rossetti Devivi – *Vecio orologio, La candelora, Mie Colovare*
22. Prof. Antonio Zocco – *No posso più parlar in dialeto, Campana del Domo ti pianzi, Filastrocca dal parco, Due novembre 1943, Cimitero de Zara*
23. Carlo Zohar di Karstenegg – *Ricordi*

Zbirka *Poesia dialettale dalmata* nastala je, riječima urednika, kao rezultat povećanog interesa za dijalekt, jer „l'esame del lessico e della sintassi aiutano a meglio inquadrare nello spazio e nel tempo realtà sociali ed economiche“.¹⁰⁴⁶ Dijalekt je bez sumnje fenomen u kojemu se ogledaju običaji i tradicije tipične za određenu regiju, odnosno zajednicu te također ukazuje na njezine „sfumature di pensiero e di sentimento“.¹⁰⁴⁷ Potrebno je stoga očuvati, „custodire e difendere i valori culturali propri“¹⁰⁴⁸ kako se ne bi izgubio „autentico patrimonio di civiltà“.¹⁰⁴⁹ Specifična instanca venetskog dijalekta, tzv. „veneto coloniale“¹⁰⁵⁰ postojala je u Dalmaciji za vrijeme vladavine Mletačke republike, a i dugo vremena nakon njezine propasti. Ona je, kako ističe Tullio Vallery, imala „più o meno ampi apporti di espressioni e di vocaboli derivanti dalle parlate tedesche, slave e persino anche turche sì da costruire una preziosa fonte di studio e di indagine“.¹⁰⁵¹ Izumiranje dijalekta predstavlja bez sumnje i odumiranje jedne vrlo važne i izuzetno vrijedne specifičnosti određene zajednice, pa je stoga potrebno učiniti sve da se očuva. Upravo je ovo razmišljanje bilo poticaj za nastanak zbirke *Poesia dialettale dalmata*, u kojoj je – između ostalog – objavljeno više dijalektalnih pjesama nekoliko zadarskih pjesnika na talijanskom

¹⁰⁴⁶ *La poesia dialettale dalmata*, a cura di Bruno Rosada e Tullio Vallery, op. cit., str. 5.

¹⁰⁴⁷ *Ibid.*

¹⁰⁴⁸ *Ibid.*

¹⁰⁴⁹ *Ibid.*

¹⁰⁵⁰ *Ivi*, str. 6.

¹⁰⁵¹ *Ibid.*

jeziku. U kratkom pregledu pjesnika i priloga ograničit ćemo se samo na nekoliko najzanimljivijih autora:

Silvio Alesani, izdanak ugledne zadarske plemićke obitelji, jedan je od zadarskih pjesnika na talijanskom jeziku. Prema kratkom bibliografskom zapisu u ovoj zbirci dalmatinske dijalektalne poezije rođen je u Zadru 1904., a umro u Trstu 1993. godine.¹⁰⁵² Iako porijeklom Zadrani, u Trstu, gdje je studirao i diplomirao ekonomiju, proveo je većinu svog života. Dijalektalnu poeziju koju je pisao za života nikada nije objavio – to je učinila posthumno njegova kći Laura, uredivši i izdavši zbirku pjesama *Me par ieri* 1996. godine.¹⁰⁵³ Riječ je o dvadesetak pjesama, čiji se zajednički poetski izričaj i vrijednost najbolje može sublimirati stihovima poezije *Pensando a ti*: „Xe passai i ani, xe passadi tanti / che son lontan de ti, mia bela Zara / E più che i passa, più ti me xe cara / e penso sempre a ti, più spesso; avanti“.¹⁰⁵⁴ Riječ je o pjesniku koji je „attento alle cose con le quali stabilisce un rapporto di compresenza e intensamente affettivo, che si riflette sugli stati d’animo di cui dà accurate descrizioni“.¹⁰⁵⁵ Pejzaž u poeziji ovog autora ima duboku psihološku vrijednost, jer pokreće procese sjećanja, evociranja i asocijacija u kojima se ogledaju neizbježno žaljenje i nostalgija za zavičajem. Ovo je posebno izraženo u pjesmama *El moletto*, *Pensando a ti* i *A Zara*:

EL MOLETO

Iera un moletto grezo, uno de quei
fato de sassi, in mar, dai pescadori
con qua e là qualche, grembano più grosso
per involzer le zime; la mareta
lo carezzava intorno e ghe cantava
sotovose come una nina nana:
(e iera pien està, a mezzogiorno!)
Tuti iera zà a casa e solo mi,
sortio fora dal mar, stavo sentado
in zima, su una piera, là incantà.

¹⁰⁵² Podaci u rječniku *Dizionario degli autori di Trieste, dell'Isontino, dell'Istria e della Dalmazia* govore kako je rođen u Zadru 1902., a umro u Trstu 1992. godine. (Cfr. *ivi*, str. 27.) Isti je slučaj i sa internetskim izvorima – cfr. <http://www.istrianet.org/istria/literature/poetry/alesani.htm> (pristupljeno 21.1.2016.).

¹⁰⁵³ Alesani, Silvio, *Me par ieri*, bez indikacije izdavača i mjesta, 1996. Za više informacija posjetiti poveznicu: http://www.istrianet.org/istria/literature/critiques/alesani_me-par-ieri.htm (datum zadnje posjete: 2.1.2016.).

¹⁰⁵⁴ Alesani, Silvio, *Pensando a ti*, u *Poesia dialettale dalmata*, op. cit., str. 72.

¹⁰⁵⁵ *Ibid.*

E guardavo sto sol, sta gran distesa
de mar e i cocai che i girava
e in fondo, in fondo, el fumo de un vapor.

Un granzo, pian pianin, se rampigava
de sbiego e raso el fondo se moveva,
ai piccoli scosseti, due guati
E mi sentado là, su quela piera,
là tut'in t'un me son sentido drento
come un languor, come se me paressi
che fussi nato allora un'altra volta
e el mondo me accogliessi a brazzi averti
belo, imenso, da far quasi spaurir.
Alora me so alzado e son tornà
de corsa a casa, con el cor in gola.
Gaveo sei ani, presto andavo a scola.¹⁰⁵⁶

PENSANDO A TI

Xe passai i ani, xe passadi tanti
che son lontan de ti mia bela ZARA
E più che i passa, più ti me xe cara
e penso sempre a ti, più spesso; avanti

ai mi oci, de boto, me se para
una piazzeta, una cale, una ciesa
un canton de le mura, una distesa
de mar, ch'el primo sol lontan ris'ciara.

Me par sentir la fresca bavisela
che se alza col levante de matina
sofiando pian soto Porta Marina
de tute le altre porte la più bela.

Là soto n'altri che col vaporeto
vegniimo a scola, sempre se passava
e el leon da là su ne salutava
dixendo,ciao! nel nostro bel dialeto.

Oh! cosa ti dirà, mio benedeto
leon, adesso che de ti, de soto
tuto i ga frantumà, tuto i ga roto
e passa solo al più qualche s'ciaveto?

Ti tasarà, tenindo streto streto
el libro chiuso, dentro la tua zata
maledindo in cor tuo, sta sorte ingrata
che stranier la te fa, soto el tuo teto!¹⁰⁵⁷

¹⁰⁵⁶ Ivi, str. 71.

¹⁰⁵⁷ Ivi, str. 72.

A ZARA

Ti ieri tanto bela,
o Zara mia sul mar,
là dala "Porporela"
al parco militar

Quela tua Riva Nova,
splendida soto el sol,
nessun, zerto, se el prova
trovar l'ugual no pol

Se tuto adesso, tuto fini
solo le piere resta de ti!

La tua Porta Marina,
col vecio suo leon,
l'Arca indorada e fina
del nostro San Simon,

le piazze le calete
tuto, con tanto amor,
ricorderemo, e che strete
sentimo, in fondo al cor!

Cara mia Zara, ti xe là zò
chi sa se ancora te vedarò!

Anca se drento a ti
tuto xe ormai crolà,
nessun, scoltime a mi,
mai sconder podarà

le piere i monumenti
che, come un grando altar,
xe ancora là presenti
là, per testimoniar!

Roma e Venezia xe sempre qua
in barba a quei che ora te ga!¹⁰⁵⁸

Kao kod mnogih zadarskih autora na talijanskom jeziku u egzilu nakon Drugog svjetskog rata, i u ovog autora jedan od opjevanih motiva koji imaju snažnu vezu sa evociranjem uspomena na zavičaj je specifični fenomen sjevernog vjetra koji puše s Velebita: bura. U pjesmi naslovljenoj *La bora* autor se prisjeća bure koja puše u ovim krajevima, napomenuvši na kraju kako je slična onoj tršćanskoj:

¹⁰⁵⁸ Ivi, str. 75.-76.

La fis-cia, eccola la xe arrivada,
i primi refoli scova la strada,
la gente naviga vizia ai muri,
le lastre trema e sbati i scuri,
strete le cotole le done guanta,
la xe a zinquanta.

La incalza; ostrega che sciafizada!
Senti sto refolo, che canonada!
Speta, fermemose drio sto canton,
lassa ch'el passi, semo sul bon,
adesso andemo. aih! per un pel
adio capel!

Ciapite! Diavolo che finimondo!
Semo za ai zento a conto tondo,
xe za le corde la de la Posta,
questo canton per fato a posta
per andar soto, Gesù Maria!
La filovia.

E pur sta bora la xe simpatica
basta ciaparla con un po' de pratica.
La da coraggio, la da alegria,
e tuti i microbi la scova via.
Scova anche quei,
scoltime a mi,
de zona B.¹⁰⁵⁹

Sergio Brcic (Zadar, 1930.) živi u Venezia-Mestre. Ubrajamo ga u društvo onih *esula* koji su čitav svoj život posvetili očuvanju uspomene na svoj zavičaj, prije svega pišući o njemu.¹⁰⁶⁰ Kod Brcica najveću umjetničku vrijednost sadrži upravo njegova poezija. Međutim, ne smije se zanemariti niti činjenica kako je na tematiku egzodusa objavio više naslova, gdje se ističu *Visioni e voci di Dalmazia*,¹⁰⁶¹ kolaž autorovih fotografija Dalmacije i literarnih fragmenata o njoj, kojega otvara rečenicom gdje je sažeta sva njegova patnja: „Nato a Zara, in Dalmazia, lì non morirò“,¹⁰⁶² kao i *Personaggi dalmati: vita e opere*,¹⁰⁶³ gdje se osvrće na živote i djela raznih ličnosti što

¹⁰⁵⁹ Ivi, str. 77.

¹⁰⁶⁰ Brcic je dugi niz godina bio suradnikom raznih *esulskih* periodičkih publikacija, među kojima se ističe „La Rivista dalmatica“. Zanimljiv je videozapis intervjuja s Brcicem, u kojem govori o proživljenom iskustvu egzodusa: <https://youtu.be/q9i74bJ2Cn4> (pristupljeno 21.1.2016.).

¹⁰⁶¹ Brcic, Sergio, *Visioni e voci di Dalmazia*, Bottega d'Erasmus, Aldo Ausilio Editore a Padova, Padova, 1999.

¹⁰⁶² Brcic, Sergio, *Visioni e voci di Dalmazia*, op. cit., str. 9.

¹⁰⁶³ Brcic, Sergio, Vallery, Tullio, *Personaggi dalmati: vita e opere*, op. cit.

su obilježile prošlost Dalmacije, a među kojima se nalaze Pier Alessandro Paravia, Lorenzo Benevenia, Mario Russo, Arturo Cronia, Nerino Rismondo, Oddone Talpo, Aldo Duro i mnogi drugi te također *Vennero dal cielo*,¹⁰⁶⁴ trojezična monografija kojom se željelo ukazati na svu tragičnost i nepotrebnost ratova i sličnih događanja – uvodnim riječima Ottavija Missonija:

Gli esuli zaratini hanno voluto questo volume per ricordare ai propri figli, agli abitanti della Zara di oggi ed agli storici del futuro le origini e gli effetti delle terribili distruzioni del 1943-1944. La memoria serva per ricordare a tutti che le guerre sono sempre inutili.¹⁰⁶⁵

Brcic je 2013. godine također objavio *Il diario dell'attesa: Storia di una famiglia (1943-1945)*,¹⁰⁶⁶ a riječ je o dnevničkim zapisima koje je vodila njegova tetka Fedora Brenta Brcic.

Za svoju poeziju Brcic je ovjenčan nizom nagrada, a karakterizira ju „un andamento profondamente descrittivo e riflessivo, che in qualche modo fa pensare quanto al genere ai Sermones di Orazio“.¹⁰⁶⁷ Ovaj prozni element ipak je transformiran u poeziju „da una gestione sapiente della materia fonica“¹⁰⁶⁸ koja se očituje u poštivanju tradicionalne metrike te „per quanto attiene al ritmo gioca abilmente sui suoni, specie delle vocali che conferisce ai versi un accento notevolmente persuasivo“.¹⁰⁶⁹ Izdvojit ćemo, poradi ilustriranja ove pjesničke osobitosti, dvije pjesme u kojima se navedeno možda najbolje može oprimjeriti:

VECIO A LA RIVA

El vecio sentà soto el muro
varda le barche tirade in seca
col fondo per aria fin a primavera,
fin ch'el mar xè scuro
e le onde bate la scoiera.

Ma co una nuvola bianca
le ciamarà col suo ciaro,

¹⁰⁶⁴ Talpo, Oddone, Brcic, Sergio, *Vennero dal cielo: Zara distrutta 1943-1944; They came from the sky: Zara in ruins 1943-1944; Dodoše s neba: razrušeni Zadar 1943.-1944.*, traduzioni Suzanna Cole Luxardo e Sandro Cergna, Associazione Dalmati Italiani nel Mondo – Palladino Editore, Campobasso, 2006.

¹⁰⁶⁵ Talpo, Oddone, Brcic, Sergio, *Vennero dal cielo: Zara distrutta 1943-1944*, op. cit., str. 3.

¹⁰⁶⁶ *Il diario dell'attesa: Storia di una famiglia (1943-1945)*, a cura di Maria Trionfi, Bibliotheca Edizioni, 2013.

¹⁰⁶⁷ *Poesia dialettale dalmata*, op. cit., str. 117.

¹⁰⁶⁸ *Ibid.*

¹⁰⁶⁹ *Ibid.*

come rondinele le ciaparà el svolo
lassandolo solo de sera
a salutarle lontan su le onde,
a vardar la sua barca, nera,
vegnir a l'orizzonte.¹⁰⁷⁰

EL COCAL

El cocal in zima
al garofolin, fermo con l'ocio,
el me vardava fisso
quasi a dirme: "Te riconosso".

El me spetava da tanti ani
su quel bianco rosegoto
in mezo al mar,
dove in barca a vela da picio
fazevo la virada col maistral
o me ligavo col caicio.

Apena adesso, come allora,
zigando forte el xe svolà
sul rèfalo de bora
quasi dixendome contento:
"Ti xè tornà, ancora!"¹⁰⁷¹

Giuseppe Bugatto, „delicato scrittore“,¹⁰⁷² rođen je u Zadru 1924. godine, kojega napušta u noći Božića 1943. godine.¹⁰⁷³ Do smrti – 24. svibnja 2014. godine – živio je u Udinama.¹⁰⁷⁴ Svoje pjesme, koje krasi „una dolcezza infinita, ma tenue, delicata“¹⁰⁷⁵ objavio je u zbirci dijalektalne poezije *El ramo scavezzà*,¹⁰⁷⁶ gdje dijalekt ima značajnu ulogu „non solo perché il suo dolce suono evoca la lontana terra natia, ma perché il suo melodioso accento, gestito con magistrale sapienza dal poeta diventa strumento insostituibile per comunicare sentimenti ed emozioni“.¹⁰⁷⁷ Posebna

¹⁰⁷⁰ Ivi, str. 119.

¹⁰⁷¹ Ivi, str. 119.-120.

¹⁰⁷² *Siparietto*, u „L'Arena di Pola“, 11. svibnja 1991., str. 6.

¹⁰⁷³ Kratki bibliografski podatak na koricama autorove zbirke poezije kaže kako u Zadru „frequentata Ginnasio-Liceo “G. d'Annunzio” e visse la stagione splendida della giovinezza e i giorni terrificanti della criminale distruzione della sua città“ te kako u „notte di Natale del 1943 si separa dalla sua terra per iniziare la vita di esule dalmata“, u Bugatto, Giuseppe, *El ramo scavezzà: composizioni in dialeto zaratino: disegni di Melisenda de Michieli Vitturi*, a cura del Comitato provinciale di Udine della Associazione nazionale Venezia Giulia e Dalmazia, Udine, 1990.

¹⁰⁷⁴ Cfr. *ibid.* i također cfr. http://necrologie.messaggeroveneto.gelocal.it/necrologi/2014/187000-bugatto-giuseppe?refresh_ce (pristupljeno 25.5.2016.)

¹⁰⁷⁵ *Poesia dialettale dalmata*, op. cit., str. 101.

¹⁰⁷⁶ Bugatto, Giuseppe, *El ramo scavezzà*, op. cit.

¹⁰⁷⁷ *Poesia dialettale dalmata*, op. cit., str. 101.

pjesnička emocija otkriva se u pjesmi koja je dala naslov same zbirke, gdje pjesnik uspoređuje svoj dijalekt sa slomljenom granom koja više ne daje ploda:

EL RAMO SCAVEZZA'

Non cressarà più fiori
sul ramo scavezzado
del nostro bel dialeto
ormai dimenticado.

Tante foie za secade
se distaca e svola via
e legere come seda
le se puza nel mio cor.

Mi le ingrumo con amor
e le stivo su sti foi
per i fioi dei nostri fioi.¹⁰⁷⁸

Sjećanje na rodni grad također je našlo svoj pjesnički izričaj u pjesmi *Zara*, gdje se veliča njegova slavna prošlost i lamentira nad njegovom tragičnom sudbinom:

Un bianco castelo incantà
puzà su la s'ciuma del mar
pareva l'antica zità.

Le Mura e le Porte difese
da Leoni lustrì de storia,
le cali, le case, le cese
protete da l'Angelo d'oro.

In questo sestrier de Venezia
tra el Santo nell'arca d'argento
e i resti romani del Foro,
la zente viveva felice
gelosa de tanto tesoro.

Ma l'odio da tempo nutrio
verso sto toco d'Italia
de colpo ga tuto distruto
lassando un mucio de pìere,
de morti, de pianto, de luto
e ai vivi... solo preghiere.

L'incanto xe sta canzelà
ma la storia de questa zità
resta sempre 'na sola: la vera!
quela de l'antica Jadera.¹⁰⁷⁹

¹⁰⁷⁸ Ivi, str. 103.

Zanimljiva je također pjesma “*L’infinito*” in *Dalmazia* koja na prvi pogled otkriva intertekstualnost i referiranje na Leopardijev *L’infinito*, a ova citatnost potvrđuje se i provlači cijelom pjesmom, ne isključivo u naslovu:

“Sempre caro” me iera quel valon
coi grandi pini che l’incornisava
e la masiera che una bela porzion
de l’ultimo orizzonte me taiava.
Destirà sulle piere del moletto
vardavo i orti col figher ombroso,
la vela scomparir drio del scoietto,
mureti e sassi soto el sol rabioso.
Dal mar veniva un fil de bavisela
che saveva de salso e rosmarin,
dai campi arsii dala calura
un zigalar difuso de cicale
mocado a trati dal raifar sonoro
de un musso solitario e innamorà.
Ah! vose amica, ieri fastidiosa,
cos’ che darìa per sentirte ancora.

Ogi che penso alle passae stagioni
e le confronto con la presente ora,
più altro non me resta che negar,
nel ricordo de quele, el pensier mio
“e il naufragar” xe dolze in questo mar.¹⁰⁸⁰

Luigi Sacha Courir (Zadar, 1929.) živi u talijanskom mjestu Mogliano Veneto. Diplomirani politolog, aktivno se bavio sportom.¹⁰⁸¹ Godine 2007. objavljuje *Canzoniere zaratino*,¹⁰⁸² zbirku svoje poezije posvećenu sjećanju na rodni grad, koja se odlikuje sposobnošću „di affrontare rimpianti ed anche dolori con serenità, nelle assonanze che ci permettono di scavare nell’animo umano“.¹⁰⁸³ Sjećanja, krikove bijesa i muke izražene stihovima koji uspijevaju otkriti poseban pjesnikov senzibilitet u kojem prevladava „nostalgia struggente per la propria terra“,¹⁰⁸⁴ možemo najbolje predočiti stihovima soneta *Do novembre 1943*, u kojima pjesnik evocira prvo bombardiranje Zadra 2. studenoga 1943. godine:

¹⁰⁷⁹ Ivi, str. 102.

¹⁰⁸⁰ Ivi, str. 104.

¹⁰⁸¹ Cfr. ivi, str. 109.

¹⁰⁸² Courir, Luigi Sacha, *Canzoniere zaratino*, Alcione, Treviso, 2007.

¹⁰⁸³ *Poesia dialettale dalmata*, op. cit., str. 109.

¹⁰⁸⁴ *Ibid.*

I pareva festosi aquiloni
retti in ziel da mani picine
ieri inveze cinquanta bestioni
portatori de morti e rovine

Seminando domila spezzoni
ch'arrossavan el mar e le stele
xe brusadi le case e i bastioni
in quel tragico do de novembre

E ti slavo venudo da fora
co ti passi per Piazza de l'Erbe
o ti sostì fiutando la bora

sbassa i oci non fare parola
lassa in pase dormir la mia zente
arsa viva in quel do de novembre.¹⁰⁸⁵

Ovaj izuzetno dramatični sonet opisuje padanje granata iz zraka, koje na početku izgledaju kao zmajevi što ih puštaju dječica, da bi se otkrilo kako se radi o pedeset „zvijeri, beštija“, o donositeljima smrti i razaranja. U tercinama se obraća Hrvat, „*slavo*“ koji je došao izvana, i poziva ga da kad prolazi Zelenim trgom ili se zaustavlja odupirući se buri, spusti pogled i ne govori ništa, da pusti njegove ljude koji su živi igzorjeli tog 2. studenoga da počivaju u miru.

Trauma egzila tematizirana je u pjesmi *I cocai*, gdje egzil biva uspoređen sa noćnom morom u kojoj su krikovi galebova viđeni kao najava zla. Istu noćnu moru pjesnik proživljava i na javi, sjećajući se svoga grada i opasnosti koje je proživio. Naposljetku uspijeva pobjeći od kiše granata i spašava se došavši na obalu mora gdje nalazi vezani brod u kojemu shvaća kako se ne radi o snu, već o javi – o njegovom „vječnom egzilu“:

Go sentido sbattere le ali
e urlar i cocai
con quel loro zigo
rauco, lugubre
e iettatorio che
sa de risada
beffarda e avvertimento
sinistro.

¹⁰⁸⁵ *Ibid.*

O così me ga parso
nel sonno, popolando
de incubi e fantasmi
come sempre me toca
quando penso a
Zara.

I stava appolaiadi su
la porporella
o galleggianti
nel mar d'intorno
dopo aver fato
'na stupenda virada.

A fatica, come correndo
su la sabbia bagnaga,
raggiungevo
la barca ormeggiada
tra la bitta e
el corpo morto
e una volta salido
sora
vogavo, vogavo
come volessi scampar
da un pericolo tremendo.
Iera invezze l'incubo
de quest'esilio perenne.¹⁰⁸⁶

Silvio Crechici rođen je u Zadru 1890., a umro je u egzilu – kako ga *esuli* obično nazivaju: „esilio in patria“ – u Rimu 1975. godine. Može ga se smatrati pjesnikom „malih stvari“, pjesnikom svakodnevnih sitnica, ali njegova poetika ne može biti zamijenjena za onu velikog Pascolija, koji je za života ovog zadarskog autora u egzilu imao brojne imitatore. Crechicijeva poezija okreće se „običnim“ stvarima, kao što je vidljivo u pjesmama *El fiorelin*, *La lagrima* ili *El gardelin*, ali – za razliku od spomenutih imitatora – s različitom, originalnom, intonacijom. Prisutan je u njegovim pjesmama „atteggiamento accuratamente descrittivo che si traduce in un senso di forte concretezza“,¹⁰⁸⁷ a njegova su sjećanja, poput rečenog konkretiziranog deskriptivnog elementa njegove poezije, „sempre dettagliati e precisi“.¹⁰⁸⁸ Posebno je upečatljiva pjesma *A Zara mia*, posvećena rodnom gradu, kojega naziva „zità del Sì“

¹⁰⁸⁶ Ivi, str. 115.-116.

¹⁰⁸⁷ Ivi, str. 52.

¹⁰⁸⁸ *Ibid.*

pozivajući se na Sabalichevu pjesmu *El Sì* koja je početkom 20. stoljeća postala himnom talijanskog stanovništva. Izdvajamo zadnje dvije strofe u kojima su prisutni klišeizirani zadarski motivi – zvonik Katedrale, anđeo, riva, lav na bastionu Citadele i slično:

Ma per l'amor grandissimo
Che sento in cor par ti
Mai più non te dismentigo
Cara zità del Sì.
Mai più, mai più dismentigo
El agile profil,
La vose tanto angelica
Del tuo bel campanil.

Mi vedo tra le lagrime
Le rive, el tuo bel mar
Le cali, el porto e i vicoli,
Ogni tuo vecio altar.
E mando al tuo teribile
Leon là sul bastion,
Che note e giorno vigila
La mia benedizion.¹⁰⁸⁹

Andreina de Borelli rođena je 1898. u Zadru, a umrla je u Trevisu 1964. godine. Pjesničku zbirku *Cussì se parla a Zara*,¹⁰⁹⁰ čije su pjesme mnogo puta bile objavljivane u različitim *esulskim* periodicima (mislimo prije svega na „Zara“ i „Arenadi Pola“) objavila je 1935. godine – u razdoblju koje je prethodilo egzodusu. Nekoliko osvrtâ na ovu zbirku objavljeno je u zadarskoj periodici međuratnog razdoblja (npr. Ildebrando Tacconi piše o njoj),¹⁰⁹¹ što nam daje naslutiti kako je već tada bila prepoznata kao vrsna dijalektalna pjesnikinja. Pridodajmo također i činjenicu kako je autorica niza kulturno-povijesnih priloga objavljenih u listu „San Marco“.

Angelina De Borelli je možda više od svih ostalih pjesnika interpretirala zajednički osjećaj dalmatinskih Talijana, „in un misto di profondo attaccamento all'Italia sentita come patria, sia pur lontana [...], e di profondo affetto, anzi autentica

¹⁰⁸⁹ Ivi, str. 55.

¹⁰⁹⁰ Borelli, Andreina de, *Cussì se parla a Zara: Poesie dialettali*, E. de Schönfeld, Editore, Zara, 1935.

¹⁰⁹¹ Cfr. Balić-Nižić, Nedjeljka, *Talijanske i hrvatske književne teme u zadarskoj periodici u razdoblju 1918.-1945. godine*, op. cit.

condivisione degli affetti dei suoi concittadini“.¹⁰⁹² U njezinim pjesmama opjevani su različiti fragmenti života: dijalekt u pjesmi *El dialeto zaratin*, rodni grad, egzil i sjećanja na njega (*Campane de Zara, De la', Penelae al tramonto, Ricordi, Vento neto*), djevojački snovi (*Confesion*), gastronomski trenutci iz zadarskog života (*Pasta e fasoi, La cura del merluzo, Col piron... O senza?*). Izdvojit ćemo pjesmu *Penelae al tramonto*, koja je poseban izraz autoričine ljubavi prema rodnom gradu:

Voria esser un pitor
per fermarte su la tela
in sto manto de splendor,
Zara ardente, Zara bela!

Presto 'l sol xe tuto sconto
e se cala 'l bon maestral:
a la fiamma del tramonto
tuto d'oro xe 'l canal!

Le gaete dei scoiani
che va a casa a riposar,
neri punti, là, lontani,
voga lente sora 'l mar,

co le vele a pindoloni
senza un fià de bavisela;
paga 'l remo e brazi boni
le pigrizie de la vela.

Ne la scia che drio le lassa,
l'ombra striscia a bissa bova;
par dolfini che via passa
sbatociando la gran cova.

Nastri d'oro i liga 'l celo
pien de franze e ricameti;
zerto su, sora a quel velo,
sona e canta i angioleti;

Zara bela, i canta e i sona
le canzon del paradiso;
e 'l sol more e 'l t'incorona
del suo languido sorriso.¹⁰⁹³

¹⁰⁹² *La poesia dialettale dalmata*, a cura di Bruno Rosada e Tullio Vallery, op. cit., str. 62.

¹⁰⁹³ Ivi, str. 68.-69.

Simeone Lipari (Zadar, 1919. – Como, 1985.)¹⁰⁹⁴ piše „una poesia essenzialmente narrativa e descrittiva, che sviluppa il ricordo come evento“, čija se poetska ljepota nalazi „nell’accurata gestione della materia fonica, che più che le parole sempre univoche vale a trasmettere sentimenti e stati d’animo“,¹⁰⁹⁵ a što je vidljivo u rimovanim strofama njegovih pjesama *Mularia romantica* čiji naslov otkriva čest motiv, specifičan za dalmatinske gradove: „Jera de maggio e mi al solito orario / andavo sempre in cesa a san Simon, / tute le sere, a pregar el rosario / e cior, in fondo, la benedizion“¹⁰⁹⁶ i *La cugina crovata*: „Parlo de prima del’ultima guera / quando pareva che tuto filava / sul lisso come l’oio, senza bava, / e Zara iera un paradiso in tera“,¹⁰⁹⁷ gdje autor priziva idilična sjećanja na rodni grad i sve ono što ga za njega veže, a zanimljiv je njegov odnos sa rođakinjom te shvaćanje kako su međunacionalni odnosi nekada u Zadru itekako funkcionirali.

Već spomenuti Marco Perlini u književnim je krugovima najpoznatiji kao autor dnevničkog zapisa *Non ho più patria* i zbirke eseja *La patria dalmata*, ali i općenito kao „fine scrittore“. ¹⁰⁹⁸ Ljekarnik po struci, bavio se u svojoj pisanoj produkciji nizom različitih tematika u kojima se pokazao kao „amante del paradosso, ma attento al rispetto per le cose, le persone e gli argomenti più importanti“. ¹⁰⁹⁹ Pisao je mnogo, objavljujući poeziju, prozu i eseje u mnogim časopisima i novinama, nudeći time svoj prilog koji se mogao okarakterizirati kao „rigoroso e originale“, ¹¹⁰⁰ a koji posjeduje ove dvije kvalitete koje u svojem pisanju rijetki uspijevaju ostvariti istovremeno. Njegova poezija ima karakteristike one poezije koja poziva čitatelja na pomno promatranje stvari i osoba, „ad indovinare quello che rivelano, a scoprirne i dettagli“. ¹¹⁰¹ Dijalektalna poezija koju je pisao obrađuje razne teme i motive, a tema koju moramo izdvojiti je patnja zbog izgubljenog zavičaja, kao i nešto općenitije

¹⁰⁹⁴ Ivi, str. 94.

¹⁰⁹⁵ *Ibid.*

¹⁰⁹⁶ *Ibid.*

¹⁰⁹⁷ Ivi, str. 95.

¹⁰⁹⁸ Ivi, str. 78.

¹⁰⁹⁹ *Ibid.*

¹¹⁰⁰ *Ibid.*

¹¹⁰¹ *Ibid.*

traženje smisla i samoga sebe. Navest ćemo nekoliko pjesama poradi ilustracije ovog posebnog senzibiliteta. Prva pjesma, *Marzo 1944*, izuzetno emotivnim tonom govori o ratnim strahotama i smrti:

Col muso schizà, nel fango
de la strada, ràntola
un grosso gato griso,
e nessuno ghe bada.

Sola, una putèla trema.
Un pauroso novo stupòr
ghe sorte dai ocioni
ancora freschi e boni
come acqua de sorgente.

Passa oltre, la gente.

Una làgrema vera
(và tra cor e zervelo
un suo dolor)
non crea pase nel mondo.

Toniya. La piova mitraia
i veri. Xe zà sera.
La rogia, un sinistro
Rumòr la crea, de guera.

Nel'aria, no, no ghe xè ancora
la virtù dolze de la primavera.¹¹⁰²

Druga pjesma, *Bruta giornata*, referira se na epizodu iz spomenutog Perlinijevog dnevnika u kojoj opisuje kako je njegova supruga razbila šalicu. U normalnim uvjetima vjerojatno ga ovo ne bi ni pogodilo, ali budući da su ostali bez svojih materijalnih dobara, gubitak sitnice kao što je šalica podsjeća ga na sve ono što je izgubio:

I me gà
Distrutto
tuto
ùndese mesi fa.
Me son fato pecà
ma no me son rabià.
Stamatina, mia moglie
gà roto

¹¹⁰² Ivi, str. 81.

un goto
zà mezo macà
e me son incazà.

E tuta la giornada
xè stada tesa, dura;
xè stada rovinada
da quela picia rotura.

No più giorno de pase
Ma de nova tortura
col vermo che me ròsega
e un tormento
la vita e l'ore
un patimento,
el sono un aflizion
el sveiarse un martirio,
e quela rosa bela
là sul balcon
bruta e busiarda anch'ela...¹¹⁰³

Treća pjesma na koju smo obratili pozornost, *El vero roto*, uzima kao naslov i temu razbijene komadiće stakla koji svjetlucaju, simbolizirajući tračak nade u naizgled bezizlaznoj životnoj situaciji:

In mezo al bosco
sul spiazo, nato
de la violenta morte
de veci abeti,
picolo, un vero roto
lùzica al sol.
Tuto riposa intorno
fermo e seren,
nel mondo e per la vale.

Quel splendor improvviso
de la povera cosa,
incantesimo muto,
sparir ne l'assoluto
fa parer ogni afano.

Splendido xè l'incanto,
xè divin el presagio;
possa ogni vero
infranto, sempre
avèr el suo ragio.¹¹⁰⁴

¹¹⁰³ Ivi, str. 82.

¹¹⁰⁴ Ivi, str. 85.

Posljednja, četvrta pjesma, *Me son perso così*, igra je sna i jave:

Cascà
me vedo, in un sublime eròr;
gò sognà,
sì, con tuti,
un grande amor
e amar me son lassà
e amado go così.
Mentre tuti i viveva
la vita d'ogni giorno
ne la realtà,
e ben (e mal) i se voleva,
el mio sognar,
doveva,
a tuti, sì, aparir
un plàzido dormir.

E mi,
me son perso così.¹¹⁰⁵

Nerino Rismondo (Zadar, 1910. – Ancona 2003.), po struci liječnik, možda poznatiji po svojem nadimku kao Rime koji otkriva njegov pjesnički senzibilitet, zajedno sa svojom suprugom Mariom jedna je od nezaobilaznih figura u svijetu zadarskih *esula*. Riječ je o izuzetno senzibilnoj ličnosti, o čovjeku koji je čitav svoj život u egzilu posvetio okupljanju zajednica zadarskih i ostalih dalmatinskih izbjeglica talijanskih korijena, stavljajući poseban naglasak na njihovo zajedništvo i potrebu međusobnog podupiranja i povezivanja, a ne rascjepljivanja. Međutim, iako je utemeljio zajednicu Libero Comune di Zara in esilio, u okviru koje je čitav niz godina objavljivao list „Zara“, držimo kako u Rismondovom slučaju nije riječ o politički intoniranom aktivizmu, već kako se radi o vlastitoj nostalgičnoj pobudi da time nadoknadi nenadoknadivo i čuva uspomenu na rodni grad. Njegova je dijalektalna poezija „intensa e raffinata“¹¹⁰⁶ te „inamidata [...] nel proporsi all’attenzione del lettore con la metrica rigorosa, la rima a volte intensamente emozionale, il lessico pertinente e definito“¹¹⁰⁷ a za temu gotovo uvijek ima voljeni Zadar – Zaru, njegove ulice, kalete, crkve, zvona, Kolovare, Puntamiku... Izdvojit ćemo podužu pjesmu *La*

¹¹⁰⁵ Ivi, str. 86.

¹¹⁰⁶ Ivi, str. 87.

¹¹⁰⁷ *Ibid.*

canzone del povero profugo (anni 1946-1948) čija tri dijela mogu figurirati kao autorova sinteza pjesničkog pogleda na radosnu prošlost, tmurnu sadašnjost – odnosno tadašnju aktualnost – i svijetlu budućnost. U prvom dijelu autor idealizira vlastito djetinjstvo i mladost provedene u gradu kojega uspoređuje s rajem, što je antitetički suprotstavljeno drugom dijelu u kojem opisuje situaciju u kojoj se, zajedno sa ostalim zadarskim Talijanima, našao postavši izbjeglicom. Treći dio, pak, usprkos nemilim događanjima kojima su bili podvrgnuti, kako smo dali naslutiti, otkriva pjesnikovu vjeru u bolje sutra.

1.

Che felizi semo stadi
ne la nostra gioventù
co no ierimo sfoladi
a remengo in zo e in su,

tuto el bel che se gaveva
chi mai lo saveva dir,
tuto quanto ne rideva
specialmente l'avenir.

Casa propria: un paradiso,
e l'afeto zitadin,
dapertuto un caro viso
e imancabile el morbin.

Ora ne par tuto un sogno lontano,
le care usanze de un mondo nostrano,
quando ognidun come un papa viveva:
tuto fioriva, tuto rideva.

2.

Ma el ricordo del passato
xe per noi un gran dolor,
ne veder in quale stato
ne trovemo de squalor:

campi profughi e miserie
de la disocupazion
e quel'infinita serie
d'ogni nova delusion.

Sempre in giro malvestidi:
documenti, informazion;
stufi e stanchi e più sfinidi;

pranzo e zena minestron.

E in questa lurida vita de cani
i ga anca el dubio se semo italiani
a chi ne apelemo e come e dove:
governo ladro... miseria piove.

3.

De una raza però semo
che non se sa rassegnar
e così de tuto femo
per poderse sistemar.

Ma se ga una malatia
che qua non se pol curar:
che se ciama nostalgia
e speranza de tornar.

Questa xe la nostra fede
l'ideal de l'avenir,
al Destin ognun ghe crede
ma redento el vol morir.

E dopo tuti sti nostri tormenti
tornar speremo italiani redenti,
Dio te prego de farne sta grazia:
Evviva l'Istria, Fiume e Dalmazia.¹¹⁰⁸

Posljednja dva autora, odnosno autor i autorica čija je dijalektalna poezija u najkraćim crtama prikazana u antologiji *Poesia dialettale dalmata* jesu već spomenuti Raffaele Cecconi i Liana De Luca, oboje vrsni pjesnici i općenito književnici. Budući da smo se na njihovu pisanu produkciju detaljnije osvrnuli u prethodnom dijelu, nećemo se zadržavati na prikazima njihovog lika i djela, već ćemo samo istaknuti osnovne karakteristike njihove dijalektalne poezije. Za dijalektalnu poeziju Raffaelea Cecconija može se istaknuti kako ju karakterizira „trasferire nel linguaggio zaratino atteggiamenti e movenze della poesia italiana e più ancora europea“¹¹⁰⁹ u kojem ovaj autor „alterna il gusto della introspezione che assume le forme della confessione o della rievocazione all'esigenza descrittiva di un paesaggio luminoso ricco di particolari e però sempre evocativo“.¹¹¹⁰ Analizirajući njegovu zbirku dijalektalne poezije *D...*

¹¹⁰⁸ Ivi, str. 88.-89.

¹¹⁰⁹ Ivi, str. 124.

¹¹¹⁰ *Ibid.*

come Dalmata spomenuli smo već pjesme *El dialeto* i *La sciarpa*, čija je tema upravo dijalekt, gdje autor progovara o važnosti i iznimnoj vrijednosti onoga što „che respira con ti / e con ti more“.¹¹¹¹ Ono što je uspjelo Cecconiju, zasigurno je uspjelo i Liani De Luca, a mislimo pritom na uspješno spajanje svezremenske umjetnosti i dijalektalne poezije, koja za teme obično uzima stvari koje su vezane za rodni kraj, pretačući ih u pjesničke slike izuzetne vrijednosti kojima se ne može osporiti njihovo univerzalno značenje.

¹¹¹¹ Ivi, str. 130.

ZAKLJUČAK

Zadar, tisućljetni grad na obali Jadrana s bogatim kulturnim nasljedstvom, višestoljetni je glavni grad Dalmacije, grad je koji je od svojega postanka označavao mjesto u kojemu su se susretale i prožimale, a mnogo puta i kolidirale razne kulture. Radi se o gradu čiju povijest i kulturu ne možemo zaobići ne samo u kontekstu njegovog užeg geografskog smještaja (Dalmacija / Hrvatska), nego i u okviru čitavog europskog, pa i zapadnjačkog okruženja, ali i u kontekstu složenih – prije svega kulturoloških i socioloških – globalizacijskih okvira u kojem je čitav svijet danas viđen kao jedan veliki „melting pot“. Ovaj grad nesumnjivo predstavlja mjesto na čijem se mikroprimjeru mogu iščitati svo bogatstvo i raznolikost, a u isto vrijeme i zajednička obilježja cjelokupne civilizacije današnjice.

Nezaobilazni dio prošlosti Zadra, ali i njegove sadašnjosti, talijanska je prisutnost na njegovim prostorima. Talijanska, odnosno kultura koja je iznjedrena iz srca Apeninskog poluotoka – podsjetimo kako je romanski utjecaj od početaka naše ere dokaziv prije svega arhitekturnim obilježjima Zadra, odnosno antičkim ostacima koji ga i dandanas krasi (ostatci Foruma, mreža ulica i ponajprije postojanje glavnih okomitih ulica *Cardo* i *Decumanus* – današnja Široka ulica, odnosno *Kalelarga*) – obilježila je značajno razdoblje povijesti čitavog prostora Jadrana, a posebice Zadra, budući da se radi o gradu koji je najduže, ako ne i u najvećoj mjeri, slijedom povijesnih događaja, bio pod njezinim utjecajem. Specifične su okolnosti dvadesetoga stoljeća u kojem je Zadar nakon Rapallskog ugovora bio odvojen od svoje okolice, našavši se pritom u neobičnoj situaciji sa geografskog aspekta jer su njegovo većinsko stanovništvo činili Talijani, a okolice Hrvati i drugi slavenski narodi. Neupitno je kulturno nasljeđe koje su Talijani ostavili – doduše, velika većina materijalnih dobara bila je uništena nemilosrdnošću razaranja Drugoga svjetskoga rata (referiramo se na bombardiranja koja su ga gotovo u potpunosti srasnila sa zemljom), ali duhovna ostavština srećom je očuvana u bogatoj periodici, umjetnosti, a prije svega u književnosti. O književnicima koji pripadaju razdoblju devetnaestoga i početku dvadesetoga stoljeća pisali su mnogi domaći i inozemni talijanisti, pri čemu valja

spomenuti poseban doprinos zadarske talijanistike koja se ovom problematikom sustavno i izdašno bavila, ne zaobilazeći ni važnost i izdašnost istraživanja ostalih hrvatskih talijanista. Istraživanja koja su sustavno provedena stala su sa razdobljem Drugoga svjetskoga rata, kada i fizička prisutnost Talijana (ili – bolje rečeno – većinska, budući da i danas u Zadru postoji njihov određeni broj) iščezava. Međutim, ono što su ovakve povijesne okolnosti iznjedrile – ne ulazeći pri tome u razloge zbog kojih su se dogodile ili tko je krivac, a tko je nevin – fenomen je egzila, kojemu nisu bili podloženi samo zadarski Talijani, već i toliki drugi ljudi od početaka ljudskog postojanja, počevši s biblijskim izgonom iz Edena i nastavivši se sa tolikim drugim ljudskim iskustvima koja su bila sve, samo ne nepoznata ljudskome rodu. Egzil je, kao i kroz čitavu povijest, i u današnje vrijeme izuzetno aktualan fenomen koji obilježava živote milijuna ljudi. Nitko ipak nije progovorio o svom iskustvu na način kako je to učinio Edward Said, izraelski mislilac s američkom adresom, jedan od otaca postkolonijalne misli – sublimiravši vlastito iskustvo u istančanu kritičku misao koja označava temelje promišljanja o egzilu unutar humanističkih znanosti trećega tisućljeća. Said ističe ulogu egzila u formiranju brojnih intelektualaca i književnika, interpretirajući misli Ericha Auerbacha kako je egzil nužno stanje svakoga intelektualca, odnosno – kako bi intelektualac bio intelektualac u punom smislu te riječi, mora biti podvrgnut egzilu. Egzil je, dakle, stanje koje je poželjno kod književnika i intelektualaca jer uspijeva otvoriti one perspektive koje se otvaraju isključivo ako se nešto proživi na vlastitoj koži. Ovdje moramo pridodati kako je danas prihvaćen stav o dvije vrste egzila, koji najjednostavnijom dihotomijom može biti raščlanjen na unutarnji i vanjski. Unutarnji, odnosno „inner“ exile, prema terminologiji Claudia Guilléna označava vrstu egzila koju osoba nameće sama sebi, odnosno onaj egzil koji je po Auerbachu i Saidu nužno stanje svakog intelektualca, njegov „fiero isolamento“ koji mu dozvoljava da se u potpunosti razvije. Vanjski je egzil onaj koji je egzilantu nametnut, odnosno onaj koji označava njegovo geografsko izmještanje pod prisilom drugih, egzil kakvoga ga ljudski rod poznaje još od izгона iz Raja. Said također ističe kako svijet u kojem se egzilant nalazi njemu nije prirodno okruženje, nije stvarnost koju je dotada poznavao i utoliko nalikuje na fikciju – u ovom se smislu

i književna djela, a posebno roman (koji, kako Bhabha ističe citirajući Waltera Benjamina, „daje dokaz o dubokoj zamršenosti življenja“, a njegovo pisanje znači „dovesti ono nesumjerljivo do krajnosti u prikazivanju ljudskoga života“) mogu interpretirati kao oblik „transcendentalnoga beskućništva“ i ne začuđuje činjenica kako su mnogi egzilanti u potrazi za svojim izgubljenim svijetom postali književnici, aktivisti i intelektualci, pokušavajući svojom kreativnošću kompenzirati osjećaj gubitka i nepripadanja – što je također slučaj s protagonistima naše analize. Još jedno od pitanja koje se nameće pri analizi egzila jest nacija, njezino raspršivanje, odnosno potreba preispitivanja homogenosti ljudske pri/povijesti. Naime, kako Derrida – veliki učitelj dekonstrukcijske misli – ističe u svojem djelu *Archive Fever*, ljudska se povijest temelji na zapisima koji su pohranjeni u arhivima. Međutim, postavlja se pitanje što je sa zapisima koje arhivisti nisu arhivirali? Što je s glasovima potlačenih, odnosno zanemarenih (ovu problematiku temeljito razrađuje Spivak u svom eseju *Can the Subaltern Speak*)? U ovom smislu i zadarski su *esuli* „subalterni“, „Drugi“, neshvaćeni, neprihvaćeni. Kakva je uistinu ljudska povijest, je li ona istinita zbog toga što je nepotpuna? Homi Bhabha, drugi od triju teoretičara postkolonijalne misli na čija smo se kapitalna djela u analizi egzila osvrnuli, zagovara ponovno promišljanje pojma nacije i pojma pri/povijesti elaborirajući minucioznu dekonstrukciju shvaćanja raznih momenata ljudskoga društva i kulture, preispitujući pritom odnose vladajući-potlačeni te vješto interpretirajući odnose koji stvaraju složene mreže ljudskoga društva, kultura i, naposljetku, nacija. Nacija je „diseminiran“ pojam, raspršen koncept kojega treba preispitati iz nove perspektive. Kakvoj naciji egzilanti uopće pripadaju? Dekonstrukcijska je misao i ona u eseju *Nacionalizam i imaginacija* indijske postkolonijalne kritičarke Gayatri Spivak, gdje autorica promišlja pojam nacionalizma i nacije uvodeći novi pojam „the nation thing“, koji označava udobnost i privrženost vlastitoj zemlji, za razliku od obznanjene ljubavi prema njoj – koju naziva napuhanim nacionalizmom. Važno je napomenuti kako Spivak ističe ulogu književnosti, koja je proizvod imaginacije i čijim bi se proučavanjem trebale promijeniti koncepcije nacije i nacionaliz(a)ma. Književnost je u tom smislu viđena kao sredstvo koje pomaže shvaćanju kompleksnih ljudskih odnosa koji stvaraju razne hijerarhijske i

komparatističke odnose koji su temelj društ(a)va. Paul Tabori u svojem djelu *The Anatomy of Exile* sustavno se bavi problematikom egzila na semantičkoj i povijesnoj razini, smještajući ga vremenski i povijesno u kontekst cjelokupne ljudske civilizacije, pokušavajući sistematizirati egzilantska kretanja od početka svijeta sve do dvadesetoga stoljeća. Smatramo kako je ovaj pokušaj – i sam autor to ističe – gotovo neostvariv, budući da se svi egzili koji su se dogodili od početaka vjekova ne mogu navesti, jer nisu „arhivirani“, budući da su se dogodili nekom „subalternom“, nekom „Drugom“. Tabori ističe mnoge od kompleksnih problematika koje egzil generira, navodeći kako postoje u najužem smislu dvije vrste egzilanata: oni koji se egzilu uspiju prilagoditi, kao i oni kojima to ne polazi za rukom. U svakom slučaju, ključan je pojam identiteta, budući da je svim egzilantima zajedničko obilježje „poljuljani“ identitet, odnosno osjećaj kako više nisu iste osobe – oni su ljudi bez zemlje („destierro“) i bez vremena („destiempo“). Egzil je po svojoj prirodi centripetalan fenomen, budući da ono što je lokalno (poticano nacionalizmom) stremlji ka univerzalnom. Književnost, odnosno pisanje u širem smislu (sjetimo se kako mnogi zapisi, iako subjektivističkog pečata, nose etiketu memorijalistike i dokumentaristike, a ne književnosti u smislu zapisa sa univerzalnom umjetničkom vrijednošću, a možemo tome pridodati i činjenicu kako neki kritičari, poput Renea Welleka, književnošću nazivaju sve ono što je napisano) predstavlja odgovor na ovu neprilagođenost, budući da svojim terapijskim djelovanjem utječe na uspješnu adaptaciju pojedinaca na novi život. Međutim, književnost koja nastaje kao odgovor na egzil može biti raščlanjena na dvije instance: na književnost egzila i ona koja mu je u određenom smislu „suprotstavljena“ (ili, kako ju Guillén naziva: „counter-exile“ prema engleskoj riječi „counterpart“) pri čemu je prva vrsta ona koja egzil ima za poticaj i temu i počesto ima obilježja elegije, u kojoj se o egzilu *govori* (što bi odgovaralo većem korpusu djela koja smo analizirali, odnosno opusu većine autora), dok je druga ona u kojoj se otkriva određena univerzalnost, didaktička dimenzija u kojoj se od egzila *uči*.

Egzil, izgon, progonstvo – na čije smo se karakteristike i njegove implikacije u književnosti detaljno osvrnuli u prvom dijelu disertacije kako bismo osvijetlili njegovu važnost u kontekstu proučavanja našega korpusa – za razliku od velike većine egzila

koji su se zbili i koji se zbivaju u ovoj je svojoj instanci specifičan, budući da Talijani nisu izbjegli u neku drugu državu, već su u najvećem broju otišli u Italiju gdje su se, kako i sami ističu, našli u „esilio in patria“. Njihov egzil nije egzil iz jedne države u drugu – podsjetimo kako odlaze dok je Zadar bio pod talijanskom upravom – on je hibridan, na pola puta između unutarnjeg i vanjskog, njihov egzil označava nostalgiju za nikad prežaljenim gradom, u kojega se ne mogu vratiti, budući da on postoji samo u njihovim sjećanjima. Takvim sjećanjima posvećen je izuzetan korpus djela koja pripadaju poglavito području dokumentaristike i memorijalistike, ali među mnoštvom autora ističe se i nekolicina koja se može nazvati piscima u punom smislu te riječi, a ne samo pukom „žrtvom zemljopisa i vremena“, odnosno možemo raščlaniti one koji su dijelom „literature of exile“ od onih koji pripadaju „literature of counter-exile“. Možda je jednostavnije (u smislu njihove sistematizacije) djela koja su nastala uslijed egzodusa talijanskog stanovništva iz područja Istre i Dalmacije odrediti kako pripadaju tzv. „letteratura dell’esodo“. Ovaj korpus predstavlja dio talijanske književnosti koji ne smije biti zanemaren, a kojega se počelo sustavnije proučavati s početkom Domovinskoga rata, budući da su se tada ponovno aktualizirale tematike vezane uz ovakvu književnu produkciju. Međutim, valja napomenuti kako sva djela koja su nastala kao izvjesni „proizvod“ egzila ne mogu imati umjetničku vrijednost, već se mahom radi o memorijalistici koja ima prvenstveno dokumentarnu važnost. Djela koja u okviru ovakve produkcije imaju umjetničku vrijednost ona su koja nadilaze osuđivanja i zagriženosti, ona koja se obraćaju čitateljima mimo prostora i vremena, mimo ideologija i negativnosti, a kao reprezentativno djelo valja spomenuti roman *Esilio* Enza Bettize koji je odmah po svom objavljivanju dobio kulturni status, učvrstivši se kao kanonsko djelo književnosti egzodusa u kojemu je na poetski način sublimirana sva kompleksnost fenomena egzila i njegov utjecaj na ljudski život, djelo koje u svojoj punini predstavlja „literature of counter-exile“.

Nakon iscrpne analize fenomena egzila, njegovih književnih, kulturnih, povijesnih, psiholoških, antropoloških i ostalih implikacija slijedi drugi dio disertacije, čiju okosnicu čini sam osvrt na talijanske pisce zadarskih korijena u egzilu nakon Drugog svjetskog rata, pri čemu je poseban naglasak stavljen na nekolicinu autora,

među kojima se ističu Raffaele Ceccoli, Liana De Luca i Caterina Felici, kao i čitav niz ostalih autora, čiji literarni prinos u okvirima talijanske književnosti, odnosno tzv. „književnosti egzodusa“ ne smije biti zanemaren. Autor koji bez sumnje može stajati uz bok mnogim velikanima talijanske književnosti zasigurno je Raffaele Ceccoli, budući da se radi o čovjeku koji je čitav svoj život podredio svojem „duhovnom“ pozivu pjesnika, iako je počesto lamentirao kako od njega nije mogao živjeti, pa je bio primoran raditi „običan“ posao prodavača odjeće, ne prestajući pritom neumorno pisati. Raffaele Ceccoli kao zanimljivog eksponenta književnosti zadarskih pisaca talijanskih korijena u egzilu prepoznao je i u svojim istraživanjima više puta isticao prof. Živko Nižić, koji se u brojnim svojim znanstvenim radovima usredotočio na njegovu iznimnost i originalnost, ističući prije svega njegove kvalitete kao književnika, potom njegov humor i samokritičnost, kao i privrženost rodnom gradu, kojemu je posvetio čitav niz djela, a gdje se posebno ističe roman *La Corsara*, nedavno preveden na hrvatski jezik kao *Gusarica*, zbirka pripovijedaka *Ofelia* te zbirka dijalektalne poezije *D... come Dalmata*. Ceccoli, iako uvijek spreman na bespoštednu samokritičnost, u svojem se književnom stvaralaštvu dokazao kao vrsni pjesnik i prozaist, čiju okosnicu, između ostaloga, čini dijalog s njegovim čitateljima kojima se gotovo uvijek obraća direktno u samim predgovorima, odnosno uvodima, ali i kroz djela sama. Lepezu njegovog stvaralaštva čini čitav niz pomno promišljenih i uređenih zbirki pjesama, romana te zbirki pripovijesti i aforizama, kao i niz kritičkih promišljanja o književnosti, kulturi, umjetnosti, politici i o životu općenito. Zanimljiva je pozornost koju posvećuje uređivanju opreme vlastitih djela – primjerice, podosta ih u unutrašnjosti obiluje ilustracijama poznatih talijanskih umjetnika (Brindisi, Campigli, Carena, Conti, Cralli, Fiorucci, Guttuso, Minguzzi, Pirandello, Solari, Soscia, Tamburi, Treccani, Valenzin, Vellani-Marchi), a svako od njih nosi zanimljivu naslovnu stranicu iz koje se da iščitati autorov smisao za humor, ali i određeni „marketinški“ duh. Ceccolijev britki smisao za humor posebno je vidljiv u njegovoj knjizi *Non me ne frega niente*, koju je, kako bi je kasnije podijelio prijateljima, objavio u vlastitoj nakladi, dajući provokativan naziv ne samo djelu, već i „izdavačkoj kući“. Radi se bez sumnje o autoru čiji se opus može interpretirati promatrajući ga kroz

različite prizme, što i daje naslutiti njegovu vrijednost, a posebno su zanimljive kritičke interpretacije u kojima se Cecconijeva pjesnička artikulacija stavlja uz bok velikom Sabi. Egzil je kod Raffaelea Cecconija poticaj na književno stvaralaštvo, ali, za razliku od velike većine talijanskih autora zadarskih korijena u egzilu nakon Drugog svjetskog rata, Cecconi njime nije zaokupljen i njemu ne robuje. Egzil je kod Cecconija podignut na transcendentalnu umjetničku razinu koja nadilazi puko lamentiranje za izgubljenim i time ga možemo odrediti kao pripadnika književnosti „of counter-exile“.

Liana De Luca vrsna je književnica, prije svega pjesnikinja i književna kritičarka. Radi se o Zadranci koja u svojim djelima opetovano spominje svoje korijene – ističe svoju „origine illirico-partenoepa“, a čija djela pokrivaju čitav niz tematika – od tzv. „ženskih tema“ artikuliranih na granici između mita i svakodnevice, gdje nije zaobiđen niti rodni Zadar, kojega počesto posjećuje na krilima imaginacije.

Caterina Felici također nam je pobudila poseban interes, budući da se radi o pjesnikinji na čiji su se opus osvrnuli vrsni književnici i književni kritičari, a čije se podrijetlo može naslutiti iz motiva njezinih pjesama: mora, sunca i vjetra.

Brojni su autori zadarskih korijena (bilo rođeni u Zadru, bilo potomci *esula*) otkriveni u izvorima, mahom periodičkim publikacijama, tijekom istraživanja za potrebe ove disertacije. Među njima nalazimo niz pjesnika, prozaista, esejista, prevoditelja, kao i memorijalista. Njihov popis je zaista dug i obuhvaća pedesetak imena, od kojih su neka poznata još iz ranijeg, međuratnog razdoblja kao istaknuti predstavnici zadarskog književnog, novinarskog i općenito kulturnog života. U ovoj skupini pisaca nalaze se, između ostalih, poznati slavist Arturo Cronia, povjesničari Angelo de Benvenuti i Giuseppe Praga, novinari Antonio Verdus-Just i Arrigo Zink, kao i mnogi drugi. Napominjemo kako se ne radi o profesionalnim piscima, nego o *esulima* koji su odvjetnici, profesori, političari, koji su istovremeno ili neposredno nakon proživljenog iskustva egzila pretočili vlastite traume u dnevničke zapise. Posebno zanimljiva pojava su djela nastala s velikim vremenskim odmakom, devedesetih godina 20. stoljeća, potaknuta potrebom samih autora da se u podmakloj dobi s jedne strane prisjete ambijenta, sada potpuno idealiziranog, svog djetinjstva i

mladosti, a s druge strane da se s vremenskim odmakom osvrnu na isto to razdoblje u širem kontekstu društvenog života, uz propitivanje i reinterpretaciju uzroka egzodusa. Prilikom analize pisaca i djela uočili smo kako većina izraz nalazi i na dijalektu, koji označava čvrstu poveznicu sa zavičajem, a treba također istaknuti i kako su mnoge inicijative u krugovima zadarskih *esula* pozivale upravo na ovakav vid pisanja, posebice na izražavanje kroz dijalektalnu poeziju.

Potrebno je napomenuti i kako je dio djela nastalih s velikim vremenskim odmakom, odnosno devedesetih godina 20. stoljeća i dalje, potaknut ratnim zbivanjima na istočnoj obali Jadrana, Domovinskim ratom u Hrvatskoj, koja su u svojim konkretnim manifestacijama razaranja Dubrovnika, Šibenika, Zadra i drugih gradova, probudila u *esulima* sjećanja na traume bombardiranja Zadra.

Naposljetku zaključujemo kako su ova djela važna kao posljednje književno-kulturološke karike u hrvatsko-talijanskim kulturnim i književnim prožimanjima na Jadranu, karike koja svoje korijene ima u situaciji suživota (predratni Zadar), a zatim se razvija izdvojena iz svog ishodišta (poslijeratni egzil) kojemu je, međutim stalno usmjerena i kojemu se na kraju vraća u literariziranom obliku (književna djela). Upravo ta književnost na određeni način „premošćuje“ razdoblje političko-povijesne odvojenosti, nekomunikacije i dovodi do interkulturalne komunikacije u sklopu procesa opće globalizacije.

LITERATURA

1. Adorno, Theodor W., *Estetička teorija – Paralipomena*, u: *Estetička teorija danas: ideje Adornove estetičke teorije*, izbor, predgovor i redaktura: Abdulah Šarčević, Veselin Masleša, Sarajevo 1990.
2. Agamben, Giorgio, *Goloća*, prev. Vanda Mikšić, Meandarmedia, Zagreb, 2010.
3. Alighieri, Dante, *Purgatorio*, u: *Commedia: con ragionamenti e note di Niccolò Tommaseo*, Centro di Ricerche Storiche, Unione Italiana, Università Popolare di Trieste, Rovinj-Rijeka-Trst, 2006.
4. Anselmi, Luciano, *Un mediocre «Journal»*, u: „La Giustizia“, 15. siječnja 1959.
5. *Antonio e Ildebrando Tacconi: due paladini della civiltà latino-veneto-italica in Dalmazia*, a cura di Vanni Tacconi, Fondazione culturale Antonio e Ildebrando Tacconi, Venezia, 1997.
6. Anzellotti, Fulvio, *Il segreto di Svevo*, Studio Tesi, Pordenone, 1985.
7. Anzellotti, Fulvio, *La villa di Svevo*, Studio Tesi, Pordenone, 1991.
8. Anzellotti, Fulvio, *Zara, addio!*, Editrice Goriziana, Gorizia, 1990.
9. Auerbach, Erich, *Mimesis: The Representation of Reality in Western Literature: Introduction by Edward W. Said*, prev. Willard R. Trusk, Princeton University Press, Princeton-Oxford, 2013.
10. Balić-Nižić, Nedjeljka, *L'esodo zaratino nelle opere di Teodoro Francesconi (Un 'regnicolo' a Zara) e Marco Perlini (Non ho più patria)*, u: *L'esodo giuliano-dalmata nella letteratura*, Atti del Convegno internazionale, Trieste, 28 febbraio – 1 marzo 2013, ur. Giorgio Baroni i Cristina Benussi, Fabrizio Serra, Pisa – Roma, 2014.
11. Balić-Nižić, Nedjeljka, *Talijanske i hrvatske književne teme u zadarskoj periodici u razdoblju 1918.-1945. godine*: doktorska disertacija, Zagreb, 2007.
12. Balić-Nižić, Nedjeljka, *Talijanski pisci u Zadru: pred Prvi svjetski rat (1900. – 1915.)*, Edit, Rijeka, 1998.
13. Balić-Nižić, Nedjeljka, *Scrittori italiani a Zara negli anni precedenti la prima guerra mondiale (1900-1915)*, prev. Zdravka Krpina, Il Calamo, Roma, 2008.

14. Balić-Nižić, Nedjeljka, Nižić, Živko, *Giornali umoristico-satirici in italiano e veneto-zaratino a Zara nell'800 e nel '900*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2014.
15. Balić-Nižić, Nedjeljka, Nižić, Živko, *Nikola Tommaseo i dalmatinski tisak*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2009.
16. Ballinger, Pamela, *History in Exile: Memory and Identity at the Borders of the Balkans*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2003.
17. Bambara, Gino, Cepich, Antonio, *Da Calle Larga a Riva Nova: in giro per Zara*, Brescia, Vannini, 1995.
18. Bambara, Gino, *Jugoslavia settebandiere: guerra senza retrovie nella Jugoslavia occupata, 1941-1943*, Vannini, Brescia, 1988.
19. Bambara, Gino, *La divina commedia del preside manager*, Brescia, Vannini, 1996.
20. Bambara, Gino, *La guerra di liberazione nazionale in Jugoslavia: 1941-1943*, Mursia, Milano, 1988.
21. Bambara, Gino, *La mia Zara*, Edizioni del Moretto, Brescia, 1987.
22. Bambara, Gino, *Le scienze umane: psicologia, psicoanalisi, sociologia, sociologia della conoscenza, antropologia culturale, strutturalismo, linguistica, scienza economica*, Vannini, Brescia, 1987.
23. Bambara, Gino, *Problemi della filosofia antica e medievale: antologia della critica dalle origini a Guglielmo d'Ockham*, Zanichelli, Bologna, 1986.
24. Bambara, Gino, *Problemi della filosofia contemporanea: antologia della critica dal Romanticismo ai giorni nostri*, Zanichelli, Bologna, 1971.
25. Bambara, Gino, *Problemi della filosofia moderna*, Zanichelli, Bologna, 1974.
26. Bambara, Gino, *Storia della filosofia dalle origini ai giorni nostri: corso di filosofia per le scuole secondarie superiori*, Vannini, Brescia, 1984. u tri toma: *Antichità e medioevo; Dall'umanesimo a Kant; Dal romanticismo ai giorni nostri*
27. Bambara, Gino, *Vita da preside*, Vannini, Brescia, 1989.
28. Bambara, Gino, *Zara: uno zaratino racconta la sua città*, Brescia, Vannini, 1994.

29. Berto, Giuseppe, *Il male oscuro*, Rizzoli, Milano, 2006.
30. Berto, Giuseppe, *La gloria*, Arnoldo Mondadori, Milano, 1978.
31. Bešker, Inoslav, *I Morlacchi nella letteratura europea*, Il Calamo, Roma, 2007.
32. Bettiza, Enzo, *Egzil*, prev. Karmen Milačić i Ana Prpić, Marjan tisak, Split, 2004.
33. Bettiza, Enzo, *Esilio*, Oscar Mondadori, Milano, 2006.
34. Bhabha, Homi K., *Diseminacija: vrijeme, pripovijest i margine moderne nacije*, u: Biti, Vladimir, *Politika i etika pripovijedanja*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2002.
35. Bhabha, Homi K., *DissemiNation: Time, narrative and the margins of the modern nation*, u: *The Location of Culture*, Routledge, London, 1994.
36. Biti, Vladimir, *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb, 2000.
37. Borelli, Andreina de, *Cussì se parla a Zara: Poesie dialettali*, E. de Schönfeld, Editore, Zara, 1935.
38. Brcic, Sergio, Vallery, Tullio, *Personaggi dalmati: vita e opere*, Scuola Dalmata dei SS. Giorgio e Trifone, Venezia, 2013.
39. Brcic, Sergio, *Visioni e voci di Dalmazia*, Bottega d'Erasmus, Aldo Ausilio Editore a Padova, Padova, 1999.
40. Brodski, Josif, *Što dalje od Bizanta*, prev. Irena Lukšić, „Lettre Internationale“ 5, Zagreb, 1992., u: *Egzil, emigracija: novi kontekst: zbornik*, priredila Irena Lukšić, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 2002.
41. Bugatto, Giuseppe, *El ramo scavezzà: composizioni in dialeto zaratin: disegni di Melisenda de Michieli Vitturi*, a cura del Comitato provinciale di Udine della Associazione nazionale Venezia Giulia e Dalmazia, Udine, 1990.
42. Bujas, Željko, *Veliki englesko-hrvatski rječnik / English-Croatian Dictionary*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1999.
43. Bukvić, Ana, *Dramski pisci talijanskoga jezičnoga izričaja u Zadru u 19. stoljeću*: doktorski rad, Zagreb, 2014.

44. Buldrini, Flavia, *La meraviglia*, u: „Literary“, (2015), 11 – on-line na poveznici http://www.literary.it/dati/literary/b/buldrini/la_meraviglia.html (pristupljeno 21.1.2016.)
45. C. R., *Illusioni alla deriva*, u: „La Notte“, 22. ožujka 1972.
46. Cace, Guido, *1921: l'esodo ignorato: il dramma degli italiani di Dalmazia*, Palladino, Campobasso, 2005. (DVD video materijal objavljen uz „La rivista dalmatica“)
47. Calestani, Emilia, «*Memorie*»: *Zara – 1937 – 1944*, a cura del Libero Comune di Zara in Esilio e dell'Associazione Nazionale Dalmata, Sanremo, 1978.
48. Calussi, Gioia, *Kuharica dalmatinskih gospođa: Okusi Dalmacije: Tradicionalne ricette i arome dalmatinske kuhinje*, Marjan tisak, Split, 2004.
49. Calussi, Gioia, *Profumo de Dalmazia: aromi, sapori e tradizioni della cucina dalmata*, Del Bianco, Udine, 1995.
50. Calussi, Gioia, *Sapori de Dalmazia: ricette, aromi e tradizioni*, Msg press, Trieste, 1997.
51. Calvino, Italo, *Lezioni americane: sei proposte per il prossimo millennio*, Mondadori, Milano, 2011.
52. Calvino, Italo, *Se una notte d'inverno un viaggiatore*, Mondadori, Milano, 2013.
53. Carvalhão Buescu, Helena, *Esilio, metafora e trauma*, u: *Quaderni di Synapsis. VII: Esilio: Atti della Scuola Europea di Studi Comparati: Pontignano, 18-25 settembre 2006*, a cura di Roberto Russi, Le Monnier, Firenze, 2008.
54. Casimiro, *Abbiamo scoperto un poeta: Raffaele Cecconi*, u: „Difesa Adriatica“, 26. ožujka 1952.
55. Catalfamo, Antonio, *Liana De Luca tra mito e quotidianità*, Bastogi Editrice Italiana, Foggia, 1992.
56. Cattalini, Antonio, *I bianchi binari del cielo: Zara 1943-1944*, L'Arena di Pola, 1990.
57. Cattalini, Antonio, *La mia città: Zara oggi*, Budin, Gorizia, 1975.

58. Cattalini, Antonio, *La mia città: Zara oggi*, u članku Cattalini, Silvio, *Zara, oh cara*, u: *Antonio Cattalini: Una giornata di viaggio nella memoria: Atti del “convegno Gorizia 28/10/1995”*, a cura di Silvio Cattalini, Associazione Nazionale Venezia Giulia e Dalmazia – Comitato provinciale di Udine, 1996.
59. Cecconi, Raffaele, *Aldo Duro grande lessicografo*, u: „La Rivista dalmatica“, 85 (2006), 3
60. Cecconi, Raffaele, autorov uručak obraćanja publici pri predstavljanju hrvatskoga prijevoda njegovog romana *La Corsara / Gusarica* 9. svibnja 2012. godine u prostorijama Znanstvene knjižnice Zadar
61. Cecconi, Raffaele, *Calore*, Editrice Corsara, Venezia, 1971.
62. Cecconi, Raffaele, *Ciò che ho visto girando il mondo: nei soliti luoghi o nei posti più strani: avventure incontri esperienze*, Campanotto Editore, Pasion di Prato, 1999.
63. Cecconi, Raffaele, *Confessioni al figlio*, Stamperia di Venezia, Venezia, 1976.
64. Cecconi, Raffaele, *D... come Dalmata: poesie nel dialetto di Zara*, Del Bianco Editore, Udine, 1998.
65. Cecconi, Raffaele, *Da un mare all'altro*, Rebellato, Padova, 1965.
66. Cecconi, Raffaele, *Dio è un buffone?*, Editoria Universitaria, Venezia, 1991.
67. Cecconi, Raffaele, *Grilli e capricci*, Arcari Editore, Mogliano Veneto, 2010.
68. Cecconi, Raffaele, *I pensieri che contano*, Del Bianco Editore, Udine, 2000.
69. Cecconi, Raffaele, *Il libro dei contrasti: Mescolanze di paesaggi luoghi e idee*, Edizioni Giuseppe Laterza, Bari, 2013.
70. Cecconi, Raffaele, *Il sorriso che morde: Storia dell'epigramma attraverso i tempi*, Antonio Lalli Editore, Poggibonsi, 1980.
71. Cecconi, Raffaele, *Il venditore di giardini*, Genesi Editrice, Torino, 2006.
72. Cecconi, Raffaele, *L'Italia degli impegnati*, Editrice Corsara, Venezia, 1969.
73. Cecconi, Raffaele, *L'uomo curvo*, Monciatti Editore, Trieste, 1958.
74. Cecconi, Raffaele, *La Corsara*, Editrice Corsara, Venezia, 1968.
75. Cecconi, Raffaele, *La Meraviglia*, Genesi Editrice, Torino, 2008.
76. Cecconi, Raffaele, *La Signora X*, Genesi Editrice, Torino, 2004.

77. Cecconi, Raffaele, *Non me ne frega niente*, Edizioni del Pene Lavato, Edizione fuori commercio: Pour les amis, Padova, 1993.
78. Cecconi, Raffaele, *Ofelia*, Editrice Corsara, Venezia, 1970.
79. Cecconi, Raffaele, *Ora che invecchio*, Centro internazionale della grafica, Venezia, 1989.
80. Cecconi, Raffaele, *Pettegolezzi d'attualità*, Editrice Corsara, Venezia, 1969.
81. Cecconi, Raffaele, *Trentatre misteriosi eventi*, Mobydick, Faenza, 2002.
82. Cecconi, Raffaele, *Un culo così*, Antonio Lalli Editore, Poggibonsi, 1979.
83. Cecconi, Raffaele, *Una vita ladra*, Rebellato Editore, Padova, 1971.
84. Cecconi, Raffaele, *Viaggio in canoa*, Forum / Quinta Generazione, Forlì, 1980.
85. Cella, Sergio, *Da un mare all'altro: Cecconi rivela nel recente libro di liriche una sottile vena di nostalgica poesia*, u „Arena di Pola“, 8. lipnja 1965.
86. Cella, Sergio, *L'autore zaratino alla ricerca del Suo "io profondo": Ritorna Raffaele Cecconi con due sapidi volumetti*, u: „Difesa Adriatica“, Roma, 10. veljače 1981.
87. Cella, Sergio, *Un libro scritto con sincerità: Il poeta Raffaele Cecconi si ritrae nell'«uomo curvo»: Approfondita ricerca ed episodi autobiografici nello zibaldone di pensieri del giovane dalmata*, u: „Arena di Pola“, 27. siječnja 1959.
88. Chevalier, Jean, Gheerbrant, Alain, *Rječnik simbola: Mitovi, snovi, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi: Peto, prerađeno i prošireno izdanje*, Kulturno-informativni centar, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2007.
89. Chiereghin, Walter, Martelli, Claudio H., *Dizionario degli autori di Trieste, dell'Isontino, dell'Istria e della Dalmazia*, Hammerle Editori, Trieste, 2014.
90. Cicarelli, Andrea, *Dante and Italian Culture from the Risorgimento to World War I*, u: „Dante Studies, with the Annual Report of the Dante Society“ 119 (2001) – on-line na poveznici <http://www.jstor.org/stable/401666155> (pristupljeno 10.9.2015.).
91. Columi, Cristiana, Ferrari, Liliana, Nassisi, Gianna, Trani, Germano, *Storia di un esodo: Istria 1945-1956: con un'appendice di Annamaria Brondani:*

- Prefazione di Giovanni Miccoli, Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, Trieste, 1980.*
92. *Confessioni di Cecconi*, u: „Arena di Pola“, 25. svibnja 1976.
93. Courir, Luigi Sacha, *Canzoniere zaratino*, Alcione, Treviso, 2007.
94. Covacev, Tullio, *Amore di Dalmazia*, Scuola Dalmata dei SS. Giorgio e Trifone, Venezia, 2012.
95. Covacev, Tullio, *Calendario zaratino della nostalgia*, L'Arena di Pola, Gorizia, 1964.
96. Covacev, Tullio, *L'angelo d'oro*, A.N.D.A.Z., Ancona, 1989.
97. Cristicchi, Simone, *Magazzino 18*, Arnoldo Mondadori Editore, Milano, 2014.
98. Cronia, Arturo, *La conoscenza del mondo slavo in Italia: Bilancio storico-bibliografico di un millennio*, Istituto di Studi Adriatici, Padova, 1958.
99. Cronia, Arturo, *Umanisti italiani alla scoperta del mondo slavo*, Accademia Galileiana di Scienze, Lettere ed Arti già dei Ricovrati e Patavina, Padova, 1958.
100. *Cucina dalmata alla prova: Presentazione a Udine*, u: „L'Arena di Pola“, 4. siječnja 1997.
101. d. d., *Una promessa: Raffaele Cecconi*, u: „Il Gazzettino“, 19. veljače 1959.
102. D'Alessio, Vanni, *Pamela Ballinger, History in Exile: Memory and Identity at the Borders of the Balkans*, Princeton University Press, Princeton 2002., 328 str., u: „Narodna umjetnost“, 41 (2004), 2
103. Dallemule Ausenak, Gianna, *L'esodo in poesia*, u: „La battana“, 35 (1998), 130
104. Dalmatin, Katarina, *Auto-bio-grafsko ja u djelima Enza Bettize i Grytzka Mascionija, sučeno s „drugim“*: doktorska disertacija, Zagreb, 2011.
105. Dassovich, Mario, *1945-1947: anni difficili e spesso drammatici per la definizione di un nuovo confine orientale italiano: il procedimento giudiziario impropriamente noto come il processo delle foibe – Piškulić*, Del Bianco Editore, Udine, 2005.

106. De Luca, Liana, *Che senso ha*, S.E.N.Z.A. Ed., Torino, 1976.
107. De Luca, Liana, *Confluenza di Caterina Felici: Sul molo come a Zara*, u: „L’Arena di Pola“, 2. kolovoza 1997.
108. De Luca, Liana, *Controfiabe*, Lorenzo Editore, Torino, 1996.
109. De Luca, Liana, *Da un mare all’altro*, u: „L’Eco di Bergamo“, 22. ožujka 1966., u: „Cenobio“, Lugano, travanj 1965., u: „Le Venezie e l’Italia“, Padova, prosinac 1965.
110. De Luca, Liana, *Donne di carta*, Genesi, Torino, 1999.
111. De Luca, Liana, *Graffiti*, saggio introduttivo di Mario Soldati, Antoniana Ed., Roma-Padova, 1981.
112. De Luca, Liana, *I miti inalienabili*, Edikon Ed., Milano, 1967.
113. De Luca, Liana, *Il cuore disadattato*, nota critica di Mario Bonfantini, Giappichelli Ed., Torino, 1973.
114. De Luca, Liana, *Itinerari dannunziani*, Laboratorio delle Arti, Milano, 1996.
115. De Luca, Liana, *L’Angelo del campanile*, u: „L’Arena di Pola“, 19 veljače 2013.
116. De Luca, Liana, *La figlia dell’Olandese volante*, introduzione di Lorenzo Mondo e nota critica di Vico Faggi, Genesi Ed., Torino 1992.
117. De Luca, Liana, *La grata*, Genesi Editrice, Torino, 2000.
118. De Luca, Liana, *La magnifica desolazione*, Genesi, Torino, 1990.
119. De Luca, Liana, *La Signora X: Raffaele Cecconi*, u: „La Rivista dalmatica“, 79 (2005)
120. De Luca, Liana, *La sposa*, Italscambi, Torino, 1982.
121. De Luca, Liana, *Luoghi e tempi*, introduzione di Giorgio Bárberi Squarotti e nota critica di Luciano Erba, Genesi Ed., Torino, 1983.
122. De Luca, Liana, *Mediterranee* (I e II edizione), introduzione di Giorgio Bárberi Squarotti, Cappelli Ed., Bologna, 1985.-1986.
123. De Luca, Liana, *Memoria e ricordo*, u: „L’Arena di Pola“, 18. svibnja 2013.

124. De Luca, Liana, *Nella poesia d'una zaratina: L'enigma del vivere*, u: „L'Arena di Pola“, 8. listopada 1994.
125. De Luca, Liana, *Poesie di Caterina Felici: Asciutezza lessicale*, u: „L'Arena di Pola“, 8. kolovoza 1992.
126. De Luca, Liana, *Realismo magico di Caterina Felici*, u: „L'Arena di Pola“, 2. siječnja 1988.
127. De Luca, Liana, *Storia di Pia e altri piccoli amici*, Mursia, Milano, 1984.
128. De Luca, Liana, *Tessere di vita*, u „L'Arena di Pola“, 31. kolovoza 2004.
129. De Luca, Liana, *Unica madre*, introduzione di Giuliano Gramigna e nota critica di Giorgio Bárberi Squarotti, Genesi Ed., Torino, 1988.
130. De Luca, Liana, *Uomini di penna*, Genesi, Torino, 2002.
131. De Luca, Liana, *VIII casa*, Mursia Ed., Milano, 1965.
132. De Zorzi, Giuliano, *La Dalmazia vista da un dalmata: con una guida alle fonti a cura di Ferruccio Bravi ed Ermanno Giunchi*, Centro di studi atesini, Bolzano, 1994.
133. De Zorzi, Giuliano, *Teatro dialettale: tre atti unici ambientati a Zara in dialetto zaratino*, 2004.
134. De Zorzi, Giuliano, *Zara cantava così: 189 motivi musicali*, Artigraficheriva, Trieste, 2003.
135. Degenghi Olujić, Elis, *Le riviste culturali italiane pubblicate in Istria nel Novecento*, Pietas Iulia – EDIT, Pula-Rijeka, 1999.
136. Delbianco, Valnea, Roić, Sanja, *Istarski i riječki autori o odlasku i odlasku: književnost ili memorijalistika?*, u: „Književna smotra“, 45 (2013), 167 (1)
137. Delbianco, Valnea, Roić, Sanja, *Razumjeti drugoga: kroatističke i talijanističke teme*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2014.
138. Delbianco, Valnea, *Arturo Cronia (1896.-1967.) utemeljitelj slavističkih i kroatističkih studija u Italiji: doktorska disertacija*, Zagreb, 2002.
139. Delbianco, Valnea, *Talijanski kroatist Arturo Cronia (1896.-1967.)*, Književni krug, Split, 2004.

140. Denon Poggi, Rachele, *Dalmati italiani autoctoni, eredi delle popolazioni illiriche, romane e venete* autorice, Fondazione scientifico culturale Maria ed Eugenio Dario Rustia Traine, Trieste, 2007.
141. Derrida, Jacques, *Archive Fever: A Freudian Impression*, prev. Eric Prenowitz, u: „Diacritics“, 25 (1995), 2 – on-line na <http://www.jstor.org/stable/465144> (pristupljeno 11.5.2016.)
142. Detoni, Sereno, *Francesco Rismondo e altri volontari dalmati della guerra 1915/18 nelle carte segrete della polizia austriaca*, Tip. Ambrosini, Roma, 1969. (separat iz „La Rivista dalmatica“)
143. Detoni, Sereno, *Giovanni IV papa dalmata*, Libreria editrice Vaticana, 2006.
144. Detoni, Sereno, *La piccola pubblicita nei giornali di Zara dal 1919 al 1943 = Mali oglasi u zadarskim novinama od 1919. do 1943.*, prev. Danijela Raić, Zajednica Talijana Zadar, Zadar, 2007.
145. Detoni, Sereno, *Povratak u Zadar*, prev. Alojzije Prosoli, Zajednica Talijana Zadar, Zadar, 1992.
146. Detoni, Sereno, *Proverbi della Dalmazia: Zara: testimonianza storica della parlata popolare veneta*, Italo Svevo, Trieste, 2000.
147. Detoni, Sereno, *Ritorno a Zara*, Del Bianco, Udine, 1971.
148. Detoni, Sereno, *Ritorno a Zara*, Del Bianco, Udine, 2006.
149. Donati, Ulisse, *Zara, paradiso perduto: “Bon Nadal“: Ulisse*, a cura di Sergio Brcic, Libero Comune di Zara in Esilio, Mestre, 2014.
150. Dota, Franko, *Zaraćeno poraće: Konfliktni i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre*, Srednja Europa, Zagreb, 2010.
151. Dukovski, Darko, *Egzodus talijanskog stanovništva iz Istre 1945.-1956.*, u: „Časopis za suvremenu povijest“, 33 (2001), 3
152. Eagleton, Terry, *Exiles and Emigrés: Studies in Modern English Literature*, Chatto and Windus, London, 1970.
153. Eco, Umberto, *Sei passeggiate nei boschi narrativi: Harvard University, Norton Lectures 1992-1993*, Bompiani, Milano, 2007.

154. Edwards, Robert, *Exile, Self and Society*, u: *Exile in Literature*, ur. María-Inés Lagos-Pope, Bucknell University Press, Lewisburg, Associated University Presses, London i Toronto, 1988.
155. *Exile in Literature*, ur. María-Inés Lagos-Pope, Bucknell University Press, Lewisburg, Associated University Presses, London i Toronto, 1988.
156. Felici, Caterina, *Confluenza*, Longo Editore, Ravenna, 1997.
157. Felici, Caterina, *Labili confini*, Longo Editore, Ravenna, 1994.
158. Felici, Caterina, *Oltre le parole*, Longo Editore, Ravenna, 1982.
159. Felici, Caterina, *Poesie scelte*, Longo Editore, Ravenna, 1992.
160. Felici, Caterina, *Reciproco possesso*, Rebellato, Padova, 1975.
161. Felici, Caterina, *Tessere di vita*, Longo Editore, Ravenna, 2004.
162. Francesconi, Teodoro, *Un "regnicolo" a Zara: 1937-1943*, sotto gli auspici della Società Dalmata di Storia Patria, edito a cura del Libero Comune di Zara in esilio, Venezia, 1988.
163. Freud, Sigmund, *Pjesnik i maštanje*, prev. Svjetlan Vidulić, u: „Treći program Hrvatskog radija“ (1993), 41
164. G. M., *Poesia: Versi tra due mari: RAFFAELE CECCONI: Da un mare all'altro*, Padova, Rebellato, 1965, pp. 71, L. 1.000., u: „Paese Sera“, 2. listopada 1965.
165. G. P., *La rassegna dei libri: Raffaele Cecconi, «Il sorriso che morde»*, Antonio Lalli Editore, 1980., pagg. 88; L. 7.500, u: „Il Piccolo“, 25. travnja 1981.
166. Garbin, Daria, de'Vidovich, Renzo, *Dalmazia Nazione: Dizionario degli Uomini Illustri della componente culturale illirico-romana latina veneta e italiana*, Fondazione Scientifico Culturale Maria e Eugenio Dario Rustia Traine, Trieste, 2012.
167. Gaspar, Giorgio, *Il ladro di penitenze: storie segrete di Venezia*, 2008.
168. Gaspar, Giorgio, *L'urlo della castellana: storie segrete dell'Istria*, 2010.
169. Gaspar, Giorgio, *La scogliera delle vedove: storia di una schiava istriana*, 2010.

170. Gaspar, Giorgio, *Quel tragico mercoledì di Maria Antonietta: piccole biografie di personaggi dimenticati dal tempo*, 2011.
171. Gaspar, Giorgio, *Un fiore sulla carta: ricordi di un esule*, 2010.
172. Gaspar, Silvio, *In ricordo di Giorgio Gaspar*, u: „Il Dalmata“, 19 (2015), 89
173. *Già troppe volte esuli: Letteratura di frontiera e di esilio*, ur. Novella di Nunzio, Francesco Ragni, Università degli studi di Perugia, Perugia, 2014., dostupan on-line: prvi svezak – Tomo I: <http://www.ctl.unipg.it/issues/ESULI/TOMO%20I.pdf>; drugi svezak – Tomo II: <http://www.ctl.unipg.it/issues/ESULI/TOMO%20II.pdf> (pristupljeno 14.9.2015.)
174. Gioanola, Elio, *Psicanalisi e interpretazione letteraria: Leopardi, Pascoli, D'Annunzio, Saba, Montale, Penna, Quasimodo, Caproni, Sanguineti, Mussapi, Viviani, Morante, Primo Levi, Soldati, Biamonti*, Jaca Book, Milano, 2005. – on-line na poveznici https://books.google.hr/books?id=pA00-TWbB7gC&printsec=frontcover&dq=Psicanalisi+e+interpretazione+letteraria&hl=hr&sa=X&ved=0ahUKEwiop-Lx7u_MAhWnQpoKHUc5AM8Q6AEIGTAA#v=onepage&q=caproni%20dio&f=false (pristupljeno 23.5.2016.)
175. Girardo, Marco, *Sopravissuti e dimenticati: Il dramma delle foibe e l'esodo dei giuliano-dalmati*, Paoline, Milano, 2006.
176. Giuricin, Ezio, *La letteratura dell'esodo*, u: „Asti Contemporanea“, 13 (2005), 11 – on-line na poveznici http://www.israt.it/index.php?option=com_booklibrary&task=view&id=108&catid=85&Itemid=95 (pristupljeno 18.1.2015.); dokument u pdf formatu: http://www.israt.it/ebooks_download/ATCO000094.pdf)
177. Graovac, Vera, *Populacijski razvoj Zadra*, u: „Geoadria“, 9 (2004), 1
178. Grinberg, Leon, Grinberg, Rebecca. *Psychoanalytic Perspectives on Migration and Exile*, Yale University Press, New Haven & London, 1989.

179. Grubišić, Vinko, *Hrvatska književnost u egzilu*, Knjižnica Hrvatske revije, Barcelona, München, 1991.
180. Guillén, Claudio, *On the Literature of Exile and Counter-Exile*, u „Books Abroad“, 50 (1976), 2 – on-line na poveznici <http://www.jstor.org/stable/40130427> (pristupljeno 10.2.2015.)
181. <http://arcipelagoadriatico.it/libri/da-un-mare-allaltro/> (pristupljeno 10.7.2015.)
182. <http://digilander.iol.it/arupinum/dueVoci.htm> (pristupljeno 29.1.2016.)
183. <http://enciklopedija.lzmk.hr/clanak.aspx?id=54825> (pristupljeno 27.1.2016.)
184. <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=5926> (pristupljeno 27.1.2016.)
185. http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=191448 (pristupljeno 27.1.2016.)
186. <http://ilmiolibro.kataweb.it/utenti/13472/gino-bambara/> (pristupljeno 25.5.2016.)
187. http://necrologie.messaggeroveneto.gelocal.it/necrologi/2014/187000-bugatto-giuseppe?refresh_ce (pristupljeno 25.5.2016.)
188. http://www.corriere.it/unita-italia-150/recensioni/10_ottobre_25/risorgimento-dalmata-perlini_0710b026-e06e-11df-a41e-00144f02aabc.shtml?refresh_ce-cp (pristupljeno 10.6.2015.)
189. http://www.edizioniesordienti.com/66_preverpietroludovico (pristupljeno 2.2.2016.)
190. <http://www.hamline.edu/faculty-staff/hong-zeng/> (pristupljeno 11.9.2015.)
191. <http://www.iep.utm.edu/fanon/#H5> (pristupljeno 24.5.2016.)
192. <http://www.istrianet.org/istria/literature/poetry/alesani.htm> (pristupljeno 21.1.2016.)
193. http://www.literary.it/ali/dati/autori/ceconi_raffaele.html (pristupljeno 30.6.2015.)

194. http://www.oltremagazine.com/site/index.html?id_articolo=1041 (o zadarskom groblju) (pristupljeno 3.11.2015.)
195. http://www.primolevi.it/Web/Italiano/Contenuti/Opera/110_Edizioni_italiane/Se_questo_%C3%A8_un_uomo (o Se questo è un uomo Prima Levija) (pristupljeno 9.5.2016.)
196. <http://www.stelviom.altervista.org/> (pristupljeno 28.1.2016.)
197. <http://www.treccani.it/enciclopedia/aldo-duro/> (pristupljeno 29.1.2016.)
198. [http://www.treccani.it/enciclopedia/arturo-cronia_\(Dizionario_Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/arturo-cronia_(Dizionario_Biografico)/) (pristupljeno 27.1.2016.)
199. <https://books.google.hr/books?id=UYuPA2TvV-sC&printsec=frontcover&hl=hr#v=onepage&q&f=false> (pristupljeno 29.1.2016.)
200. <https://www.youtube.com/watch?v=8EvoZ7vgu0A> (pristupljeno 2.5.2015.)
201. <https://youtu.be/q9i74bJ2Cn4> (pristupljeno 21.1.2016.)
202. Huizinga, Johan, *Homo Ludens: A Study of the Play-Element in Culture*, The Beacon Press, Boston, 1971.
203. *Il diario dell'attesa: Storia di una famiglia (1943-1945)*, a cura di Maria Trionfi, Bibliotheca Edizioni, 2013.
204. *Il giorno del ricordo*, a cura di Alessandro Cuk e Tullio Vallery, Alcione, Venezia, 2005.
205. Insana, Jolanda, *Rassegna di poesia*, u: „Fiera letteraria“, Roma, 25. lipnja 1972.
206. *Intervista (a cura di Liliana Porro Andrioli)*, u: *Lettera in versi: Newsletter di poesia di BombaCarta, n. 24, dicembre 2007: Numero dedicato a Liana De Luca*, – on-line na poveznici <https://bombacarta.com/wp-content/uploads/letterainversi/letterainversi-024.pdf> (pristupljeno 1.12.2015.)
207. Ivanov, Tommaso, *Il cimitero di Zara*, Edizioni del Moretto, Brescia, 1986.

208. Jurkin, Dajana, *Nostalgia di Zara nella poesia di Liana De Luca*, u: *Tempo e memoria nella lingua e letteratura italiana*, Atti del XVII Congresso A.I.P.I., Ascoli Piceno, 22-26 agosto 2006, Vol. IV: Poesia, autobiografia, cultura, Associazione Internazionale Professori d'Italiano, 2009 – on-line na poveznici http://www.infoaipi.org/attion/ascoli_vol_4.pdf (pristupljeno 10.12.2015.)
209. Jusup Magazin, Andrijana, *Pier Alessandro Paravia i talijanska književna kritika prve polovice 19. stoljeća*: doktorski rad, Zadar, 2010.
210. Kalogjera, Branka, *Pisci između dviju domovina*, Hrvatsko filološko društvo: Graftrade, Rijeka, 2003.
211. Knežić, Boško, *Nikola Tommaseo u dalmatinskoj periodici na talijanskom jeziku u razdoblju od 1900. do 1915.*: doktorski rad, Zagreb, 2015.
212. *Književnost u emigraciji*: „Književna smotra“ 29 (1997) 2/3 (104/105)
213. Kristeva, Julia, *A New Type of Intellectual: The Dissident*, u: *The Kristeva Reader*, ur. Toril Moi, Columbia University Press, New York, 1986. – on-line na poveznici https://www.google.hr/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwi9ntfli_LMAhVHvBQKHS7pB9oQFggZMAA&url=https%3A%2F%2Farchive.org%2Fdetails%2FTheKristevaReader&usg=AFQjCNEcjhOhFYMOwaOAi0o63s9WSpGFKw&bvm=bv.122676328,d.d24 (pristupljeno 24.5.2016.)
214. *La forza della fragilità. La scrittura femminile nell'area istro-quarnerina: aspetti, sviluppi critici e prospettive*, a cura di Elis Deghenghi Olujić, Pietas Iulia – EDIT, Pula-Rijeka, 2004.
215. „La Rivista dalmatica“, 86 (2006), 4
216. „La Voce del popolo“, 3. kolovoza 2006., on-line na poveznici <http://www.editfiume.com/archivio/lavoce/2006/060803/fvg.htm>, (pristupljeno 21.1.2016.)
217. L. D., *Pettegolezzi maschili e femminili*, u: „La Notte“, Milano, 16. prosinca 1969.

218. *L'esodo giuliano-dalmata nel Veneto*, a cura di Alessandro Cuk e Tullio Vallery, Alcione, Venezia, 2001.
219. *L'esodo giuliano-dalmata nella letteratura*, Atti del Convegno internazionale, Trieste, 28 febbraio – 1 marzo 2013, ur. Giorgio Baroni i Cristina Benussi, Fabrizio Serra, Pisa – Roma, 2014.
220. *La poesia dialettale dalmata*, a cura di Bruno Rosada e Tullio Vallery, Alcione, Venezia, 2006.
221. *La poesia dialettale dalmata*, a cura di Bruno Rosada e Tullio Vallery, Alcione Editore, Venezia, 2006.
222. *La rassegna dei libri: Raffaele Cecconi: Calore* (Editrice Corsara, Venezia; pagg. 220), u: „Il Piccolo“, 27. studenoga 1971.
223. Lamming, George, *The Pleasures of Exile*, University of Michigan Press, 1960.
224. *Le parole rimaste: Storia della letteratura italiana dell'Istria e del Quarnero nel secondo Novecento*, Volume I i Volume II, ur. Nelida Milani i Roberto Dobran, Pietas Iulia – Edit, Pula – Rijeka, 2010.
225. Ledvinca, Nico, *Remi sull'Adriatico: storia di una crociera*, prefazione di F. Camperio, Editrice la Quercia, Milano, 1933.
226. Lenti, Maria, *Tessere di vita*, „Punto di Vista“ 40/2004 – on-line na poveznici http://www.literary.it/dati/pdv/lenti/tessere_di_vita.html (pristupljeno 25.5.2016.)
227. *Letteratura dalmata italiana*, Atti del Convegno internazionale, Trieste, 27-28 febbraio 2015, ur. Giorgio Baroni i Cristina Benussi, Fabrizio Serra, Pisa-Roma, 2016.
228. *Letteratura dell'esodo* – „La battana“, 27 (1990), 97/98
229. *Letteratura dell'esodo: pagine scelte* – „La battana“, 28 (1991), 99/102
230. *Lettere fra noi: Che cosa scrive Cecconi*, u: „L'Arena di Pola“, 7. srpnja 1979.
231. *Lecture di poesia di Liana De Luca: La zaratina Felici sul mare oltre le parole*, u: „L'Arena di Pola“, 27. studenoga 1982.

232. *Literature in Exile*, ur. John Glad, Duke University Press, Durham and London, 1990.
233. Lovrovich, Giovanni Eleuterio, *Zadar: Od bombardiranja do izgnanstva (1943. – 1947.)*, prev. Daria Garbin, EDIT, Rijeka, 2008.
234. Lovrovich, Giovanni Eleuterio, *Zara: Dai bombardamenti all'esodo (1943 – 1947)*, Marino, 1974.
235. Lovrovich, Giovanni Eleuterio, *Zara: Dai bombardamenti all'esodo (1943 – 1947)*, Marino, 1986.
236. Lukács, Georg, *The Theory of the Novel: A historico-philosophical essay on the forms of great epic literature*, prev. Anna Bostock, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1971.
237. Lumsden, David P., *Reflections on the Anthropology of Exile and Repair*, u: „Refuge“, 18 (1999), 4
238. Luxardo De Franchi, Nicolò, *Dietro gli scogli di Zara*, Libreria editrice Goriziana, Gorizia, 1999.
239. Luxardo De Franchi, Nicolò, *Dietro gli scogli di Zara: Nuova edizione ampliata*, Libreria Editrice Goriziana, Gorizia, 1992.
240. Luxardo De Franchi, Nicolò, *I Luxardo del Maraschino*, Libreria editrice Goriziana, Gorizia, 2004.
241. Luxardo De Franchi, Nicolò, *I Luxardo del Maraschino: Nuova edizione ampliata*, Libreria Editrice Goriziana, Gorizia, 2008.
242. Machiedo, Mladen, *Duž obale: hrvatske i mletačke teme*, Ceres, Zagreb, 1997.
243. Madrinato Dalmatico, *Zara nel ricordo del suo cimitero*, Padova, 1986.
244. Madrinato Dalmatico, *Zara nel ricordo del suo cimitero*, Società cooperativa tipografica, Padova, 1986.
245. Maroević, Tonko, *Uz dvije pripovjedne kronike Silvija Ferrarija*, u: „Dubrovnik“, 10 (1999), 1-2
246. Martin, Marco, „*Il morlacchismo d'Omero*“ di Giulio Bajamonti – online na poveznici

- http://www.viaggioadriatico.it/ViaggiADR/biblioteca_digitale/titoli/scheda_bibliografica.2010-04-01.1844418290/attachment_download/file (pristupljeno 2.12.2015.)
247. Marussi, Beppo, *La Borgo Erizzo della Zara di un tempo: saggi raccolti in occasione del 280 anniversario di Borgo Erizzo*, a cura di Rita Tolomeo e Valentina Stazzi, Il Calamo, Roma, 2006.
248. Marussich, Franco, *Zara: una città nello spazio e nel tempo*, Luglio editore, Trieste, 2013.
249. Matvejević, Predrag, *Mediterranski brevijar*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1990.
250. Mazzieri Sanković, Gianna, *L'universo femminile nell'opera di Liana de Luca*, – on-line na poveznici http://bib.irb.hr/datoteka/777471.Gianna_Mazzieri_Sankovic_L_universo_femminile_nellopera_di_liana_de_luca.pdf (pristupljeno 10.12.2015.)
251. Mazzini, Giuseppe, *Lettere slave e altri scritti*, saggio critico e cura di Giovanni Brancaccio, Biblion edizioni, Milano, 2007.
252. Micich, Marino, *I giuliano-dalmati a Roma e nel Lazio: L'esodo tra cronaca e storia (1945-2004)*, Associazione per la cultura fiumana istriana e dalmata nel Lazio, Roma, 2004.
253. Millicich, Piero, *L'uomo curvo: Il libro di un giovane*, u: „Piccolo Sera“, 19. siječnja 1959.
254. Missoni, Ottavio, (con) Scandaletti, Paolo: *Una vita sul filo di lana*, Rizzoli, Milano, prima edizione digitale, 2013. – on-line na poveznici <https://books.google.hr/books?id=UYuPA2TvVsC&pg=PT109&dq=una+vita+sul+filo+di+lana+missoni&hl=hr&sa=X&ved=0CCMQ6AEwAGoVChMI9-PlhfX1xwIVx7gUCh0pOQHN#v=onepage&q&f=false> (pristupljeno 7.9.2015.)
255. Missoni, Ottavio, con Paolo Scandaletti, *Una vita sul filo di lana*, Rizzoli, Milano, 2011.

256. Missoni, Ottavio, *Il «Giorno del ricordo». Le foibe in Dalmazia si chiamano Mare Adriatico*, u: Paolo Simoncelli: *Zara: Due e più facce di una medaglia: postfazione di Ottavio Missoni*, Le Lettere, Firenze, 2010.
257. Molinari, Fulvio, *Istria contesa: La guerra, le foibe, l'esodo*, Mursia, 2015.
258. Moneta, Giovanni, *Portacarte: Immagini dal mondo*, u: „L'Arena di Pola“, 6. lipnja 1973.
259. Monzali, Luciano, *Gli italiani di Dalmazia e le relazioni italo-jugoslave nel Novecento*, Marsilio, Venezia, 2015.
260. Monzali, Luciano, *Italiani di Dalmazia, 1914-1924*, Le lettere, Firenze, 2007.
261. Monzali, Luciano, *La fenice che risorge dalle sue ceneri: Gli italiani di Dalmazia nella seconda metà del Novecento*, u: „Nuova Storia Contemporanea“, 12 (2008), 4
262. Mori, Anna Maria, Milani, Nelida, *Bora*, Frassinelli, 2005.
263. Neirotti, Marco, *Caterina Felici: Reciproco possesso, Rebellato, Padova, 44 pagine, 1.700 lire*, u: „La Stampa“ – „TuttoLibri“, broj 28, 17. srpnja 1976.
– on-line na poveznici http://www.archiviolastampa.it/component/option,com_lastampa/task,search/mod,libera/action,viewer/Itemid,3/page,15/articleid,1632_04_1976_0028_0015_25892209/ (pristupljeno 25.5.2016.)
264. Nižić, Živko, Balić-Nižić, Nedjeljka, *Dialetto nell'impegno politico e nell'identità zaratina nell'opera di Luigi Bauch*, u: *Književnost, umjetnost, kultura između dviju obala Jadrana: zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa*, Zadar, 25. rujna 2008. = *Letteratura, arte, cultura tra le due sponde dell'Adriatico: atti della giornata di studio*, Zara, 25 settembre 2008, ur. Nedjeljka Balić-Nižić, Nikola Jakšić, Živko Nižić, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2010.
265. Nižić, Živko, *Biblijsko-geocentrički povratak u Istru Fulvija Tomizze*, u „Radovi: Razdio filoloških znanosti“, 28 (1988/1989), 28

266. Nižić, Živko, *Biografska proza Zadranina Raffaelea Cecconija – Rijeka Leta bez čarolije*, u: *Hrvatsko-talijanski književni odnosi: Zbornik 9*, uredila Sanja Roić, FF press, Zagreb, 2005.
267. Nižić, Živko, *Da un mare all'altro: Ritorno poetico alla patria di Raffaele Cecconi*, u „La battana“, 42 (2005), 157/158
268. Nižić, Živko, *Fulvio Tomizza, pisac osobne granice / Fulvio Tomizza – lo scrittore e i suoi confini*, prev. Danijel Tonkić, et al., Edit, Rijeka, 2003.
269. Nižić, Živko, *Fulvio Tomizza: la torre capovolta o l'Ulysses non scritto*, u *Letteratura dell'esodo – „La battana“*, 27 (1990), 97/98
270. Nižić, Živko, *Istarske i dalmatinske teme / Temi istriani e dalmati*, prev. Gianna Dallemulle Ausenak et. al., Edit, Rijeka, 1999.
271. Nižić, Živko, *Kolizijske kulture u prozi Fulvija Tomizze*, Edit, Rijeka, 1996.
272. Nižić, Živko, *La poesia del ritorno di Raffaele Cecconi e la poetica del Canzoniere di Umberto Saba*, u: *L'esodo giuliano-dalmata nella letteratura*, Atti del Convegno internazionale, Trieste, 28 febbraio – 1 marzo 2013, ur. Giorgio Baroni i Cristina Benussi, Fabrizio Serra, Pisa – Roma, 2014.
273. Nižić, Živko, *Nikola Jakšić, zadarski književnik, prevodilac i rodoljub: (1792-1841)*, Zavod za povijesne znanosti Istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zadar, 1984.
274. Nižić, Živko, Paša, Sanja, *Il dio Marte zaratino e i destini incrociati nel romanzo La casa di Calle San Zorzi di Lucio Toth*, u: *Književnost, umjetnost, kultura između dviju obala Jadrana III.: Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa*, Zadar, Lovinac, 5.-6. studenoga 2010. = *Letteratura, arte, cultura tra le due sponde dell'Adriatico III: Atti del Convegno internazionale (giornate di studio)*, Zara, Lovinac, 5-6 novembre 2010, ur. Nedjeljka Balić-Nižić, Luciana Borsetto, Andrijana Jusup Magazin, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2013.
275. Nižić, Živko, Raffaele Cecconi, *Trentatre misteriosi eventi*, neobjavljeni rad

276. Oliva, Gianni, *Esuli: Dalle foibe ai campi profughi: la tragedia degli italiani di Istria, Fiume, Dalmazia*, Mondadori, 2012.
277. Oliva, Gianni, *Foibe: Le stragi negate degli italiani della Venezia Giulia e dell'Istria*, Mondadori, 2003.
278. Pacchietto, Nello, *Quaderno Trevigiano e della Gioiosa Marca: Interpretazioni grafiche di Treviso e della sua provincia*, testi e commenti: Raffaele Cecconi, Matteo Editore, Dosson di Casier, 2005.
279. Papini, Michela, *Raffaele Cecconi: un sorriso che morde*, u: „Rivista di letteratura italiana“, 25 (2007), 2
280. Pasarić, Branko, *Zadar – grad na granici: skica za socio-demografsku povijest Grada*, u „Radovi“, 35 (1995/1996), 12
281. *Per la Dalmazia: con amore e con angoscia: tutti gli scritti editi e inediti di Ildebrando Tacconi*, a cura di Vanni Tacconi, del Bianco, Udine, 1994.
282. *Per non dimenticare Zara italiana*
283. Perlini, Marco, *Giuseppe Sabalich: letterato e storiografo Zaratino*, Tipografia E. de Schoenfeld, Zara, 1939.
284. Perlini, Marco, *La patria dalmata*, Scuola Dalmata dei SS. Giorgio e Trifone, Venezia, 2010.
285. Perlini, Marco, *Non ho più patria*, Edizioni dello Zibaldone, Trieste, 1955.
286. Perlini, Marco, *Pagine inedite di diario*, u: „La Rivista dalmatica“ 27/3 (1956)
287. Perlini, Marco, *Riflessi di esilio (frammenti di diario 1946-52)*, u: „La Rivista dalmatica“ 25/1 (1954)
288. *Perplexità e proteste per un manifesto ritenuto irriverente*, u: „Il Gazzettino“, Venezia, 12. prosinca 1991.
289. Petacco, Arrigo, *Egzodus: zanijekana tragedija Talijana Istre, Dalmacije i Julijske krajine*, prevela Jelena Ivičević-Desnica, Durieux, Zagreb, 2003.
290. Petacco, Arrigo, *L'esodo: La tragedia negata degli italiani d'Istria, Dalmazia e Venezia Giulia*, Mondadori, 2000.

291. Pirandello, Luigi, *L'umorismo: saggio*, R. Carabba, Editore, Lanciano, 1908.
292. *Poesie Zaratine in Esilio*, u: „ZARA: Pubblicazione Periodica dell'A.N.D.A.Z.“, Ancona, 37 (1989), 12
293. Praga, Giuseppe, *Storia della Dalmazia*, CEDAM, Padova, 1954.
294. Praga, Giuseppe, *Storia di Dalmazia: vol. 1. Dall'Impero di Roma alla Signoria di Venezia*, Tip. E. De Schonfeld, Zara, 1941.
295. Praga, Giuseppe, *Scritti sulla Dalmazia*, a cura di Egidio Ivetic, Centro di ricerche storiche, Unione italiana, Università popolare, Rovinj-Rijeka-Trst, 2014.
296. Prezzolini, Giuseppe, *La Dalmazia*; saggio introduttivo e cura di Giovanni Brancaccio, Biblion edizioni, Milano, 2010.
297. Psalam 137, u: *Jeruzalemska Biblija*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2011.
298. Pupo, Raoul, *Il lungo esodo: Istria: le persecuzioni, le foibe, l'esilio*, BUR Biblioteca Universale Rizzoli, 2006.
299. Pupo, Raoul, Spazzali, Roberto, *Foibe*, Bruno Mondadori, 2003.
300. *Quaderni di Synapsis. VII: Esilio: Atti della Scuola Europea di Studi Comparati: Pontignano, 18-25 settembre 2006*, a cura di Roberto Russi, Le Monnier, Firenze, 2008.
301. Quargnolo, Marco, *Raffaele Cecconi dice la sua: Estri e malumori in uno zibaldone*, u: „Messaggero Veneto“, Udine, 8. veljače 1970.
302. Rabac-Čondrić, Glorija, *Hrvatsko-talijanske književne teme*, Adamić, Rijeka, 2000.
303. Raspudić, Nino, *Jadranski (polu)orijentalizam: prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*, Naklada Jurčić, Zagreb, 2010.
304. Raspudić, Nino, *Prekojadranski [poluorijentalizam]: dominantni modeli konstruiranja slike Hrvata u talijanskoj književnosti od prosvjetiteljstva do danas: doktorska disertacija*, Zagreb, 2008.

305. Rella, Franco, *Dall'esilio: La creazione artistica come testimonianza*, Feltrinelli, Milano, 2004.
306. Rigatti, Emilio, *Dalmazia Dalmazia: viaggio sentimentale da Trieste alle Bocche di Cattaro*, Ediciclo Editore, Portogruaro, 2009.
307. Rigatti, Emilio, *Gli alchimisti delle colline: e altre storie di uomini e orizzonti di qua e di là del Collio*, Ediciclo, Portogruaro, 2015.
308. Rigatti, Emilio, *Italia fuorirotta: viaggio a pedali lungo la Penisola del tesoro*, Ediciclo, Portogruaro, 2007.
309. Rigatti, Emilio, *La strada per Istanbul*, Ediciclo, Portogruaro, 2002.
310. Rigatti, Emilio, *Minima pedalia: viaggi quotidiani su due ruote e manuale di diserzione automobilistica*, Ediciclo, Portogruaro, 2004.
311. Rigatti, Emilio, *Nonino 1897-1987*, Pavia di Udine, 1987.
312. Rigatti, Emilio, *Se la scuola avesse le ruote: avventure di ragazzi on the road e manuale di pedalogia*, Ediciclo, Portogruaro, 2010.
313. *Rileggendo Fulvio Tomizza*, ur. Marianna Deganutti, Aracne editrice, Roma, 2014.
314. Rocchi, Flaminio, *L'esodo dei 350 mila giuliani, fiumani e dalmati*, ANVGD, Roma, 1998.
315. Roić, Sanja, *Istočno i zapadno od Trsta: interkulturalni dijalozi*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2013.
316. Roić, Sanja, *Stranci: portreti s margine, granice i periferije*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2006.
317. Roić, Sanja, *Temj Vichiani di Giulio Bajamonti*, u „SRAZ“ 36-37 (1991-1992), 205-211
318. S. C., *RAFFAELE CECCONI*, Da un mare all'altro, *poesie*, Cittadella, *Rebellato*, 1965, pp. 76 in 8°, u: „Pagine Istriane“, N. 15/16
319. Saba, Umberto, *Quello che resta da fare ai poeti*, u: Saba, Umberto, *Tutte le prose*, Mondadori, Milano, 2001.
320. Saftich, Dario, *Enzo Bettiza al confine tra le culture: doktorska disertacija*, Zagreb, 2012.

321. Said, Edward W., *Nel segno dell'esilio: riflessioni, letture e altri saggi*, traduzione di Massimiliano Guareschi e Federico Rahola, Feltrinelli, Milano, 2008.
322. Said, Edward W., *Reflections on Exile and Other Essays*, Harvard University Press, Cambridge Mass., 2002.
323. Said, Edward, *Nepripadanje: Memoari*, prev. Hana Veček, VBZ, Zagreb, 2007.
324. Said, Edward, *Out of Place: A Memoir*, Knopf, New York, 1999.
325. Said, Edward, *Razmišljanja o egzilu*, prev. Nikola Petković, u: „Književna republika“, Zagreb, 3 (2005), 1-2
326. Salghetti Drioli, Didi, *In ricordo di Marco Perlini u: Atti e Memorie della Società Dalmata di Storia Patria, Collana monografica*, N. 1 (Vol. XXI – N.S. X), Roma 1999.
327. Scandaletti, Paolo, *Storia dell'Istria e della Dalmazia: L'impronta di Roma e di Venezia, le foibe di Tito e l'esodo degli Italiani*, Edizioni Biblioteca dell'Immagine, Pordenone, 2013.
328. Schreiner, Carlo, *Immagini dal mondo*, O.P.I. editrice, Roma, 1972.
329. Scotti, Giacomo, *Dossier foibe*, Manni, 2005.
330. Scotti, Giacomo, *Figlio di esuli, esprime i suoi profondi sentimenti nel melodioso vernacolo istrioto: Gianclaudio de Angelini: un poeta rovignese di Roma*, 7. veljače 2009., on-line na poveznici <http://www.editfiume.com/archivio/lavoce/2009/foto/esuli090207.pdf> (pristupljeno 29.1.2016.)
331. Scotti, Giacomo, *Liana De Luca: radici di Zara*, u: *La forza della fragilità: La scrittura femminile nell'area istro-quarnerina: aspetti, sviluppi critici e prospettive*, ur. Elis Deghenghi Olujić, Volume 2, Edit, Rijeka, 2004.
332. Scotti, Neva, *Talijanska okupacija i aneksija Zadra i zadarskog područja od 1918. do 1943. godine*, u „Zadarska smotra“ 51 (2002), 1-3
333. Seferović, Abdulah, *Leteće tvrđave nad Zadrom*, u: „Slobodna Dalmacija“, 19.-25. listopada 1984.

334. Selimović, Šenol, *Esuli između politike, prava i diplomacije*, Plejada, Zagreb, 2015.
335. Semi, Francesco, *Romanticismo letterario triestino, istriano e dalmata*, Zanetti, Venezia, 1955.
336. Semi, Francesco, Tacconi, Vanni, *Istria e Dalmazia: uomini e tempi, Dalmazia: Le figure più rappresentative della civiltà dalmata nei diversi momenti della storia: con ampia bibliografia generale e particolare*, Del Bianco Editore, Udine, 1992.
337. Sennett, Richard, *Foreigner: Two Essays on Exile*, Notting Hill Editions, London, 2011.
338. Sennett, Richard, *Lo straniero: due saggi sull'esilio*, traduzione di Fiorenza Conte, Feltrinelli, Milano, 2014.
339. Šiparietto, u: „L’Arena di Pola“, 11. svibnja 1991.
340. Spivak, Gayatri Chakravorty, *Nacionalizam i imaginacija: i drugi eseji*, preveli s engleskog Snježan Hasnaš i Damir Biličić, Fraktura, 2011.
341. Spivak, Gayatri Chakravorty, *Nationalism and the Imagination*, u: *Nation in Imagination: Essays on Nationalism, Sub-Nationalisms and Narration*, ur. C. Vijayasree, Meenakshi, Mukherjee i Harish Trivedi, Orient Longman, Hyderabad, 2007.
342. Strčić, Petar, *Egzodus Hrvata iz Istre 1918.-1958.*, u: *Talijanska uprava i egzodus Hrvata 1918.-1943.: Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa (Zagreb, 22.-23. listopada 1997.)*, glavni i odgovorni urednik Marino Manini, Hrvatski institut za povijest i Društvo „Egzodus istarskih Hrvata“, Zagreb, 2001.
343. Šimunković, Ljerka, *I contatti linguistici italiano-croati in Dalmazia / Hrvatsko-talijanski jezični dodiri u Dalmaciji*, prev. Helena Lučić i Ivania Petrin, Hrvatsko-talijanska kulturna udruga Dante Alighieri, Split, 2009.
344. Šimunković, Ljerka, *L’Adriatico senza frontiere: i carteggi tra i letterati delle due sponde*, F. Cesati, Firenze, 1998.

345. Šimunković, Ljerka, *Plurilinguismo in Dalmazia durante il dominio francese*, Istituto internazionale per le relazioni adriatiche e l'Oriente mediterraneo, Ancona, 1999.
346. Škvorec, Boris, *Egzilna i emigrantska književnost: Dva modela diskontinuiteta u sustavu nacionalnog književnog korpusa u doba kulturalnih studija*, u: „Kolo“, 14 (2004), 2, on-line na poveznici <http://www.matica.hr/kolo/296/Egzilna%20i%20emigrantska%20knji%C5%BEevnost%3A%20Dva%20modela%20diskontinuiteta%20u%20sustavu%20nacionalnog%20knji%C5%BEevnog%20korpusa%20u%20doba%20kulturalnih%20studija/> (pristupljeno 15.9.2015.)
347. Tabori, Paul, *The Anatomy of Exile: a semantic and historical study*, Harrap, London, 1972.
348. Tacconi, Vanni, *Il ritorno alle radici: scritti e discorsi sulla Dalmazia*, Del Bianco, Udine, 2005.
349. *Talijanska uprava i egzodus Hrvata 1918.-1943.: Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa (Zagreb, 22.-23. listopada 1997.)*, glavni i odgovorni urednik Marino Manini, Hrvatski institut za povijest i Društvo „Egzodus istarskih Hrvata“, Zagreb, 2001.
350. Talpo, Oddone, Brcic, Sergio, *Vennero dal Cielo: Zara distrutta 1943-1944 / ... They came from the sky. Zara in ruins 1943 – 1944 / ... Dođoše s neba. Razrušeni Zadar 1943. – 1944.*, II Edizione ampliata , Associazione Dalmati Italiani nel Mondo, Palladino Editore, 2006.
351. Talpo, Oddone, Brcic, Sergio, *Vennero dal cielo: Zara distrutta 1943-1944; They came from the sky: Zara in ruins 1943-1944; Dođoše s neba: razrušeni Zadar 1943.-1944.*, traduzioni Suzanna Cole Luxardo e Sandro Cergna, Associazione Dalmati Italiani nel Mondo – Palladino Editore, Campobasso, 2006.
352. Talpo, Oddone, *Dalmazia: una cronaca per la storia* (1941), Stato maggiore dell'esercito, Ufficio storico, Roma, 1985.

353. Talpo, Oddone, *Dalmazia: una cronaca per la storia* (1942), Stato maggiore dell'esercito, Ufficio storico, Roma, 1990.
354. Talpo, Oddone, *Dalmazia: una cronaca per la storia* (1943-1944), Stato maggiore dell'esercito, Ufficio storico, Roma, 1994.
355. *The Dispossessed: An Anatomy of Exile*, ur. Peter Isaac Rose, University of Massachusetts Press, Amherst-Boston, 2005.
356. *The Literature of Emigration and Exile*, ur. James S. Whitlark i Wendell Aycock, Texas Tech University Press, Lubbock, 1992.
357. *The Literature of Exile*, ur. Robert G. Collins and John Wortley, University of Manitoba Press, Winnipeg, 1975.
358. *The Oxford Book of Exile*, ur. John Simpson, Oxford University Press, Oxford, New York, 2002.
359. Timotea, *Biblioteca d'esilio: "L'uomo curvo" di Raffaele Cecconi*, u: „Difesa Adriatica“, 27. lipnja 1959.
360. Tomas, Valter, *Gazzetta di Zara u preporodnom ozračju: Prijevodi hrvatske poezije i ostali književni prinosi*, Književni krug, Split. 1999.
361. Tomas, Valter, *Hrvatska književna baština u zadarskom tjedniku La Dalmazia (1845.-1847.): Talijanski prijevodi hrvatske poezije i drugi prinosi*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2011.
362. Toth, Lucio, *La casa di calle San Zorzi*, Sovera Edizioni, Roma, 2008.
363. Toth, Lucio, *La scomparsa di Oddone Talpo*, on-line na poveznici http://www.coordinamentoadriatico.it/index.php?option=com_content&task=view&id=679&Itemid=40 (pristupljeno 2.2.2016.)
364. Toth, Lucio, *Spiridione Lascarich, alfiere della Serenissima*, La Musa Talia, Venezia, 2011.
365. Turcinovich Giuricin, Rosanna, *LETTERATURA: Il nuovo romanzo di Lucio Toth sull'eroico cavaliere dalmata, al confine tra storia e leggenda: Spiridione Lascarich, alfiere della Serenissima*, u: „La voce del popolo“, „Inpiù Dalmazia“, 14. siječnja 2012.

366. Vallery, Tullio, *In ricordo di Vanni Tacconi*, u „Il Dalmata“, 19 (2015), 88
367. Vallery, Tullio, *La “Liberazione” di Zara: 1944-1948*, Società Dalmata di Storia Patria, Venezia, 2011.
368. Vallery, Tullio, *La distruzione di Zara: 1943-1944*, Società Dalmata di Storia Patria, Venezia, 2015.
369. Vallery, Tullio, *La Scuola Dalmata dei SS. Giorgio e Trifone: note e appunti per una cronistoria*, Alcione, Venezia, 2011.
370. Vallery, Tullio, *Personaggi dalmati: benemeriti, noti o meno noti*, Scuola Dalmata dei SS. Giorgio e Trifone, Venezia, 2009.
371. Večerina, Duško, *Arrigo PETACCO*, Egzodus. Zanijekana tragedija Talijana Istre, Dalmacije i Julijske krajine, *Durieux, Zagreb 2003.*, 217 str. u: „Časopis za suvremenu povijest“, 35 (2003), 2
372. Večerina, Duško, *Talijanski iredentizam*, Zagreb, 2001.
373. Vidaković, Josip, *Egzodus Hrvata iz Zadra pod talijanskom upravom od 1918. do 1943. godine*, u: *Talijanska uprava i egzodus Hrvata 1918.-1943.: Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa (Zagreb, 22.-23. listopada 1997.)*, glavni i odgovorni urednik Marino Manini, Hrvatski institut za povijest i Društvo „Egzodus istarskih Hrvata“, Zagreb, 2001.
374. Vidaković, Josip, *Zadar: 1941.-1945.: ratne štete*, Hrvatsko komunikološko društvo-Nonacom, Zagreb-Zadar, 2002.
375. Vivan, Itala, *Esili, diaspore, dislocazioni e migrazioni nel mondo postcoloniale contemporaneo*, u: *Quaderni di Synapsis. VII: Esilio: Atti della Scuola Europea di Studi Comparati: Pontignano, 18-25 settembre 2006*, a cura di Roberto Russi, Le Monnier, Firenze, 2008.
376. *War, exile, everyday life: cultural perspective*, ur. Renata Jambrešić Kirin and Maja Povrzanović, Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb, 1996.
377. Wolff, Larry, *Venezia e gli Slavi: la scoperta della Dalmazia nell'età dell'illuminismo*, prev. Giuliana Scudder, Il Veltro, Roma, 2006.

378. Wolff, Larry, *Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford University Press, Stanford, 2001.
379. *Women's Writing in Exile*, ur. Mary Lynn Broe i Angela Ingram, The University of North Carolina Press, Chapel Hill, London, 1989.
380. Zeng, Hong, *The Semiotics of Exile in Literature*, Palgrave Macmillan, New York, 2010.
381. Ziliotto, Franco, *Bluff!*, MGC Edizioni, Roma, 2011.
382. Ziliotto, Luigi, *Lettera ad Enzo Bettiza: La risposta di un Dalmata di Zara all'Esilio*, a cura della Società Dalmata di Storia Patria, Roma, 2004.
383. Zorić, Mate, *Dalle due sponde: Contributi sulle relazioni letterarie italo-croate*, ur. Rita Tolomeo, Il Calamo, Roma, 1999.
384. Zorić, Mate, *Italia e Slavia: Contributi sulle relazioni letterarie italo-jugoslave dall'Ariosto al D'Annunzio*, Editrice Antenore, Padova, 1989.
385. Zorić, Mate, *Književni dodiri hrvatsko-talijanski*, Književni krug, Split, 1992.
386. Zorić, Mate, *Romantički pisci u Dalmaciji na talijanskom jeziku*, „Rad“ JAZU (Odjel za filologiju), vol. 357., Zagreb, 1971.
387. Zorić, Mate, *Sjenovita dionica hrvatske književnosti: romantički pisci u Dalmaciji na talijanskom jeziku*, ur. Sanja Roić i Nedjeljka Balić-Nižić, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2014.
388. Žerjavić, Vladimir, *Doseljavanja i iseljavanja s područja Istre, Rijeke i Zadra u razdoblju 1910.-1971.*, u: „Društvena istraživanja“, 2 (1993), 4-5
389. Žerjavić, Vladimir, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Jugoslavensko viktimološko društvo, Zagreb, 1989.
390. Žerjavić, Vladimir, *Yugoslavia – manipulations with the number of Second World War victims = Yougoslavie – manipulations sur le nombre des victimes de la Seconde guerre mondiale = Jugoslawien – Manipulationen mit Kriegsoffern des zweiten Weltkriegs = Jugoslavija – manipulacije žrtvama drugog svjetskog rata*, prev. Edo Bosnar, Zvonimir Frka-Petešić, Marica Risek, Croatian Information Centre = Hrvatski informativni centar, Zagreb, 1993.

SAŽETAK

Tema ove doktorske disertacije jesu talijanski pisci zadarskih korijena u egzilu nakon Drugog svjetskog rata, čija je pisana produkcija analizirana uvažavajući teoretski okvir proučavanja fenomena egzila u književnosti. Kao relevantni čimbenici u formiranju ove produkcije navedene su i povijesne, kulturne, sociološke i ostale prilike koje su dovele do egzodusa talijanskog stanovništva iz Zadra.

Disertaciju čini više dijelova, pri čemu se opsegom i važnošću ističu njezina tri poglavlja. Prvo poglavlje daje kaleidoskopsku sliku egzila – pri čemu je ovaj fenomen promatran na univerzalnoj razini kao poticaj nastanku obimnog korpusa književnih djela kroz cjelokupnu ljudsku povijest – pristupajući mu iz nekoliko kutova, među kojima se ističu književno-kritičke, povijesne i psihološke dimenzije. Poštujući princip analize od univerzalnog ka individualnom, u drugom poglavlju daje se pregled specifičnih okolnosti koje su dovele do egzila, odnosno egzodusa većeg dijela talijanskog stanovništva iz Zadra, a koje su ujedno i uzrokovale nastanak tzv. književnosti egzodusa, korpusa koji se u većini slučajeva može interpretirati kao memorijalistički i autoterapeutski pokušaj suočavanja s egzilom. Međutim, valja napomenuti kako se ovakva književnost ne može promatrati isključivo u memorijalističkim okvirima, budući da postoji čitav niz djela koja izlaze iz okvira puke terapije, odnosno autorovih pokušaja da preboli emocije koje ga opterećuju. U tom smislu promatrana su u trećem poglavlju tri autora čiji opus odstupa od onog ostalih autora (Raffaele Cecconi, Liana De Luca i Caterina Felici). U trećem je poglavlju također predstavljeno pedesetak autora koji su podrijetlom vezani za Zadar pri čemu je poseban naglasak stavljen na dijalektalne pjesnike.

U zaključnim razmatranjima sintetizirani su rezultati analize i ponuđen je sud o važnosti pisane produkcije talijanskih pisaca zadarskih korijena u egzilu kao dijela višestoljetnih hrvatsko-talijanskih književno-kulturnih prožimanja na obalama Jadrana.

Ključne riječi: talijanski pisci zadarskih korijena, egzil, književnost egzodusa

SUMMARY

This doctoral thesis, as the title itself implies, presents the Italian writers originating from Zadar in exile after the Second World War. The literary productions of these authors are analyzed by taking into account the theoretical framework for the study of the phenomenon of exile in literature. Historical, cultural, social and other conditions that led to the exodus of the Italian population from Zadar are listed as relevant factors in the formation of these productions.

The first chapter of this doctoral thesis gives a kaleidoscopic depiction of exile, where this phenomenon is observed in a universal level – as an incentive to the formation of vast corpus of literary works through human history in general. The phenomenon of exile is analyzed from various perspectives – literary critical, historical and psychological dimensions. The second chapter provides an overview of the specific circumstances that led to the exile (exodus) of the majority of Italians from Zadar, which also caused the emergence of the so-called „literature of exodus“, corpus which in most cases can be interpreted as an auto therapeutic, testimonial attempt to cope with the experience of exile. However, it should be noted that this kind of literature cannot be interpreted solely in testimonial terms, since there is a series of works that go further. In this regard, chapter three examines the three authors whose works differ from those of other authors (Raffaele Cecconi, Liana De Luca and Caterina Felici), presenting also other authors who originate from Zadar, with a special emphasis on those writing in dialect.

The concluding remarks synthesize the findings and offer an insight into the importance of the written production of these writers in exile, as a part of centuries-old Croatian-Italian literary and cultural permeation on the Adriatic coast.

Keywords: Italian writers originating from Zadar, exile, literature of exodus

ŽIVOTOPIS AUTORICE

Nikolina Gunjević Kosanović (r. Gunjević) rođena je 26. listopada 1984. godine u Zadru, gdje je završila osnovnu školu Šimuna Kožičića-Benje i opću gimnaziju Jurja Barakovića. Godine 2003. upisala je dvopredmetni studij engleskog i talijanskog jezika i književnosti na Sveučilištu u Zadru kojega je završila 2008. godine diplomiravši s temom rada „*Il male oscuro* di Giuseppe Berto“ pod mentorstvom Nedjeljke Balić-Nižić. Tijekom studija bila je stipendistica Odjela za talijanistiku Sveučilišta u Padovi (ljetni semestar ak. god. 2006./2007.) kao i Sveučilišta u Bariju (dvojtjedna ljetna škola, rujan-listopad 2007.). Godine 2008. zaposlila se u Klasičnoj gimnaziji Ivana Pavla II s pravom javnosti gdje je radila do kraja veljače 2010. godine. U prosincu 2009. godine položila je državni stručni ispit za nastavnika engleskog jezika u Splitu. Od ožujka 2010. zaposlena je kao asistentica za književnost na Odjelu za talijanistiku Sveučilišta u Zadru, gdje je izvodila/izvodi sljedeće kolegije: *Talijanski kao svjetski jezik I-VI*, *Talijanska kultura i civilizacija*, *Talijanski jezik 3*, *Talijanski jezik 4*, *Veliki autori u potrazi za epohom*. Paralelno se usavršavala na više razina pri čemu se može izdvojiti trojtjedna stipendija talijanskog Università per Stranieri di Perugia u srpnju 2010. godine te tečaj za odjelne koordinate u sustavu za e-učenje „Merlin“ u srpnju 2014. godine. Članica je Povjerenstva za kvalitetu Odjela za talijanistiku, odjelna koordinatorica za e-učenje, administratorica odjelne Web stranice. Također je članica udruge AIPI. U studenom 2010. upisala je PDS *Književnosti, izvedbenih umjetnosti, filma i kulture* na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu na kojemu je studirala do studenog 2014., ispunivši sve programom predviđene obveze za prva četiri semestra. U svibnju 2015. godine nastavila je poslijediplomski doktorski studij upisavši peti semestar na PDS-u *Humanističke znanosti* na Sveučilištu u Zadru u čijem je okviru u rujnu 2015. godine obranila sinopsis disertacije. Sudjelovala je na više međunarodnih znanstvenih skupova u Hrvatskoj i inozemstvu te objavila nekoliko znanstvenih i stručnih radova.

Živi u Privlaci kraj Zadra. Udana je i majka jednog djeteta.